

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ:
ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਬਾਣੀ
ਦੀ
ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ

ਡਾ. ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

GURU RAVIDAS : JEEVANI TE VANI DE PRAMANIKTA (IN PUNJABI)

Dr. Harnek Singh Kaler

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ
ਡਾ. ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰ

© ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1995

ਕਾਪੀਆਂ : 1000

ਮੁਲ : 84 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ :
ਛਾਪਕ : ਸਮੀ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਦਿਲੀ
ਰਾਹੀਂ : ਕੰਟਰੋਲਰ, ਛਪਾਈ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ।

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਜੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵੱਖ ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਥੀਸਿਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਬਲਾ ਥੀਸਿਸ ਇਸੇ ਲੜੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਮੋਤੀ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕਲਿਆਣਮਈ ਜੀਵਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਮਿਟ ਛਾਪ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਉਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਫੈਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਐਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਛਾਪ ਨਹੀਂ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਡਾ. ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਚ-ਖੋਜ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਨਿਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਗੇ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੱਕੜ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਕ੍ਰਮਿਕਾ

I-V

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ : ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

1-34

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਭਗਤੀ ਉਦੈ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ, ਨਾਮ ਭਗਤੀ, ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ, ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਕਰਨਾ, ਨਾਮ ਦਾ ਕੀਰਤਨ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ, ਅਰਚਨਾ, ਵੰਦਨਾ, ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ, ਸਖਾ ਭਾਵ, ਸਮਰਪਣ, ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ, ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਭਗਤੀ, ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹਾਤਮ,

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ : ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ

35-76

ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ, ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ, ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਹਵਾਲੇ, ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ, ਪਰਚਈ ਸਾਹਿਤ, ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ, ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਪਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ, ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿਤ (ਸਮੇਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ), ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ (ਸਾਖੀ ਸਾਰਣੀ ਓ.ਅ), ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੋਤ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ : ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ

77-186

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤ ਜਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ, ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਰਚਿਤ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ, ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧ ਪੋਥੀ, ਰਵਿਦਾਸ, ਰਿਵਦਾਸ ਅਤੇ ਰਮਾਦਾਸ, ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ (1800-1873 ਬਿ.ਸੰ.), ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਪ੍ਰੇਮਾਕਰਿ ਫ਼੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਜੋਸਾ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਸਧਾਸਰ, ਭਗਤ ਰਸ-ਮੰਜਰੀ ਫ਼੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਫ਼੍ਰਿਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ- ਛਾਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਦਿਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ

ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ
 ਨਾਲ ਉਪਮਾ, ਰੈਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ
 ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੋਹਰ-ਛਾਪ, ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਭਗਤ ਮਾਲ, ਭਕਤਿ
 ਰਸਬੋਧੀ, ਰਯਦਾਸ, ਰੋਹੀਦਾਸ ਅਤੇ ਰੋਹਿਦਾਸ, ਰਾਮਦਾਸ, ਰਮਾਦਾਸ,
 ਹਰਿਦਾਸ, ਰੋਹੀਤਾਸ ਅਤੇ ਰਯਿਦਾਸ, ਰੂਈਦਾਸ ਅਤੇ ਰੁਇਦਾਸ, ਰਵਦਾਸ,
 ਰਵੀਦਾਸ, ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ,
 ਰਵਿਰਾਮ ਸਾਹਿਬ (1783-1860 ਬਿ.ਸੰ.) ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ, ਗੁਰੂ
 ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਤਰ
 ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ
 ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦਿਨ ਵਾਲਾ ਮੱਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ
 ਚਿਤੋੜ ਵਾਸੀ ਹੋਣਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ,
 ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਚੌਂਕ ਮਹੱਲਾ ਹੈ, ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਰ ਆਪ
 ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਜਾਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਮੰਡੂਆ
 ਡੀਹ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੀਰ-ਗਵਰਧਨਪੁਰ
 ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ,
 ਪੜਦਾਦੀ ਅਤੇ ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ,
 ਵਿਦਿਆ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ, ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ, ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇਹਧਾਰੀ
 ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਆਪ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ
 ਦੇ ਮਾਨਸ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ, ਆਪ ਨਾ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ
 ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ
 ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ, ਆਪ ਦੇ
 ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਮਾਨੰਦ ਸਨ, ਮਾਨ ਦਾਸ ਆਪਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ
 ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਬਾਬਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਆਪਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ
 ਸਨ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਵਾਮੀ
 ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ, ਰਾਣੀ
 ਝਾਲਾਂ (ਰਤਨ ਕੁੰਵਰੀ), ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਭਗਤ ਪੰਨਾ,
 ਪੀਪਾ ਭਗਤ, ਭਗਤ ਸੇਨ, ਭਗਤ ਸਧਨਾ, ਸੰਤ ਕਮਾਲ, ਕਬੀਰ ਪੁੱਤਰੀ
 ਕਮਾਲੀ, ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ, ਨਿਰਵਾਣ
 ਸਥਾਨ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਆਪ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ
 ਦੌਰਾਨ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ
 ਦਾ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ, ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ
 ਸਮਾਏ ਸਨ, ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੀਰ-ਗਵਰਧਨਪੁਰ, ਲੋਹਦਾ
 ਵੀਰ, ਰਾਮ ਨਗਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਮੰਦਿਰ, ਗਿਆਨ ਥਾਪੀ ਮਸਜਿਦ ।

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ : ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ 187-208

ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਾਮਗਰੀ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ : ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ 209-360

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ, ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪਾਠਾਂਤਰ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਬਾਰੇ, ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ, ਮੂਲ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ।

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ : ਤਤਸਾਰ 361-368

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਕੋਲਾਜ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ 369-382

ਭੂਮਿਕਾ

ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਮ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ । ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਇਆ । ਆਪ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਜੀਵਨ ਉਚ ਜਾਤੀ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਚਰਚੇ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੂਝਦੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਨੌਕ ਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੱਟਣ ਲਈ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੋਖਸ਼ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ 'ਦੋਮ ਸੋਮ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ । ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦ (ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਮਾਮੂਲੀ ਪਾਠਾਂਤਰ ਸਮੇਤ) ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਸੀਤਲ ਸੁਭਾਅ, ਮਹਾਨ ਕਰਮਯੋਗੀ, ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੱਧ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਯਥਾਯੋਗ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਕੁਝ ਇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇੰਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੋਜ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਘਾਲੀ ਗਈ ਵੱਡ-ਮੁਲੀ ਘਾਲਣਾਂ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤਕ ਵੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ, ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਡਾ. ਮੋਤੀ ਚੰਦ) ਭਕਿਤ ਕਾ ਵਿਕਾਸ (ਡਾ. ਮੁੰਸੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ) ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ (ਆਚਾਰੀਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ) ਆਦਿ ਹਨ ।

ਕੁਝ ਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਗੁਰਭਾਈ ਲਿਖ ਕੇ, ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ 'ਨਾਭਾ ਦਾਸ' ਕ੍ਰਿਤ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਟੀਕਾ 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧੀ' ਰਚਿਤ ਪ੍ਰਿਥ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਲਾਈਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ । ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਾਥ ਔਰ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ (ਡਾ. ਨਗੋਂਦੂ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ (ਆਚਾਰੀਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ) ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ (ਡਾ. ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤਥਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਪਰ ਉਨਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (ਡਾ. ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਯਣ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ) ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ (ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ

ਨਰਾਯਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ), ਇੰਝ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ (ਡਾ. ਗਣਿਪਤਿ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ (ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ) ਆਦਿ, ਉਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼', 'ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼' "ਏਨਸਾਇਕਲੋਪੀਡਿਆ ਆਫ ਰੀਲਿਜਨ ਐਂਡ ਏਥਿਕਸ" ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਅਤੇ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਰਚਿਤ 'ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਖੋਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤੀ ਕਾਲ, ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਹੀ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ), ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ (ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ), ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ, ਖਾਨਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਆਈ ਹੀ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ (ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਛਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਪੰਥ' (ਡਾ. ਭਗਵਤ ਵਰਤ ਮਿਸ਼ਰ) ਜੋ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ' (ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ) ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਠੋਸ ਨਿਰਣੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਂਵ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ' ਵੀ ਇਕ ਬੰਦਸ਼ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਡਾ. ਲੇਖ ਰਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਦਾ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ "ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਫ਼੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ" ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਕਰਤਿਤਵ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਨੁਕਤੇ ਛੁਹੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ :

- ਉ. ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਾਵਯ (ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ)
- ਅ. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ (ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤਥਾ ਵਿਰੇਂਦ੍ਰ ਪਾਂਡੇਯ)
- ੲ. ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਵਮ ਕ੍ਰਤਿਤਵ (ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇਯ)
- ਸ. ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ (ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ)
- ਹ. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ)

ਇੰਦ੍ਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖੋਜੀ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ 'ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਰਚਿਤ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਤੇ 'ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ' ਸੰਪਾਦਿਤ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। 'ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਸਿੱਖ ਰੀਲਿਜ਼ਨ, ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ' (ਐਮ.ਏ. ਮੈਕਾਲਫ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਤੱਥ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਨਹੀਂ ਰਖੇ ਗਏ 'ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੋ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਟੁੱਕ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਣਨਯੋਗ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਕਲੋਤਰੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਭਾਵਪੂਰਤ, ਸੁਧ, ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ । ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ' ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ, ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਅਤੇ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਪੁਸਤੁਤ ਸ਼ੇਧ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ

ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ । ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਾਂਗੇ । ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ, ਜਨਮ ਤਿੱਥ, ਸੰਮਤ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ, ਬਚਪਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ, ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਤਾਰਕਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਕਤ ਤੱਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਾਂਗੇ । ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ/ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ/ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਾਚੀ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਹੈ । ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਵੀ ਕਰਾਂਗੇ । ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਨਿਚੋੜ, ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ, ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ । ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਕੋਲਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖਾਂਗੇ ।

ਇੰਞ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਡਾ ਅਨੁਠਾ ਯਤਨ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ੇਧ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਸਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਸੁਝਾਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਘੜ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹੂਹ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਇਹ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੂਤ ਦੀ ਅੱਟੀ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਹਿਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਸ ਜਟਿਲ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ, ਦੁਰਲੱਭ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸ਼ੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਅਜਿਹਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ, ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਤੀਖਣ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਤਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ।

ਸੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਧਿਆਪਕ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਦੀ ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ । ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਚਰਨ ਵੰਦਨਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੁਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਜਸਜੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪਨਤਾ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਤਸਾਹ, ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਮੇਰੀ ਭਰਪੂਰ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਹ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਸਾਡਿਲਯ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ, ਪੀਟਰ ਫਰੀਲੈਂਡਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਦਕ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਉਸਾਰੂ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਮੀਤ ਖਟੜਾ ਅਤੇ ਭੈਣ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮੁਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਟੁੰਬਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ/ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹਿਤ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੇ ਬੇਬੇ ਜੀ (ਸ. ਫਕੀਰੀਆ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਨੰਦ ਕੌਰ) ਦਾ ਕਰਜ਼ ਉਤਾਰ ਸਕਣ ਤੋਂ ਸਦਾ ਅਸਮਰਥ ਰਹਾਂਗਾ । ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਕਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਸ਼ਯਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬੇਬੇ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਦੁਆਵਾਂ । ਮੈਂ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗਾ ਜਿਸਨੇ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪਨਤਾ ਵਿਚ ਵਡੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਇਥੇ ਹੀ ਮੈਂ “ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੈਕੇ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ” ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾਸਨਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਿਥਮ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਡੰਡਾਉਤ ਵੰਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਏ ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰਣੀ

✓ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ 'ਹਾਂ'

✗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ 'ਨਹੀਂ'

ਸਾਖੀ ਸਿਰਲੇਖ

ਸ੍ਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥ

- ਪੂਰਵਲਾ ਜਨਮ
ਓ ਮਲੇਛ ਦੀ ਭਿਖਿਆ ਖਿਲਾਣ
ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਵਲੋਂ ਸਰਾਪ
ਅ ਮਾਸ ਛਕਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ
ੲ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖ ਕੇ
ਮਰ ਜਾਣਾ
- ਚਮਾਰ ਘਰ ਜਨਮ
- ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸੋਈ ਕਾਰਨ ਜਤਨ ਪਾਠ ਨਾ
ਕਰਨਾ
- ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ
- ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸਿਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ
ਓ ਮੱਥੇ ਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਕੇ
ਅ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬਚਨ ਕਹਿ ਕੇ
ੲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਕੇ
ਸ ਚਰਨਮਤ ਪਿਲਾ ਕੇ
ਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪਾਸ ਜਾਕੇ

ਸ੍ਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✗	✗	✓
ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਸਰਸਾਈ ਹਿੰਤ ਰੰਗਬ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਹੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਅਨੰਤ ਦਾਸ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਕਤ ਮਾਲ (ਨਾਤਾ ਵਾਸੇ)	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਕਬੀਰ ਅਰ ਹੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਪਰਮਾਰਥ ਸੁਖਮਨੀ ਸੰਰੋਚਨਾਮ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਪੁਰਤਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸੰਗ੍ਰਹ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਪਰਗੀਆ ਪ੍ਰੇਮ ਤੁਗਤਾਂ ਵੀਆਂ (ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਗੇਧ ਪੋਥੀ)	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਪਰਬੀ ਗੁਸਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਤੁਗਤਿ ਕੀ ਹਿੰਤ ਦਕਬਰੀ ਦਾਸ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਕਤਿ ਰਸੇਧਨੀ ਟੀਕਾ ਤੁਕਤਮਾਲ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਪ੍ਰਿਥ ਦਾਸ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਕਤ ਮਾਲ ਰਾਘਵ ਦਾਸ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਕਤ ਮਾਲ ਰਾਘਵ ਦਾਸ, ਟੀਕਾਕਾਰ, ਚਤੁਰਦਾਸ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਕਤ ਮਾਲ ਤਾਮਸਰ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਸ੍ਰੀਗੁਰਤ ਮਾਲ, ਦਾਮ ਰਸਿਕਵਲੀ ਹਿੰਤ ਰਘੁਰਾਜ ਸਿੰਘ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਤ ਕਸਲ ਦਾਸ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਕਤਿ ਪ੍ਰੇਮਕਰਿ ਹਿੰਤ ਜੋਮਾ ਸਿੰਘ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਕਤਿ ਪ੍ਰੇਮਕਰਿ ਹਿੰਤ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਕਤਿ ਸੁਖਾ-ਜਾਰ ਹਿੰਤ ਜਾਪੂ ਸਿੰਘ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਗਤ ਰਾਮ ਮੰਜਰੀ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਤੁਗਤ ਮਾਲ ਹਿੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਸ੍ਰੀ ਤੁਗਤ ਮਾਲ ਸਟੀਕ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗
ਤੁਕਤਿ ਪ੍ਰਗਟ	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗	✗

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
6. ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨ ਨਾ ਲਾਉਣਾ	×	×	×	✓	×	×	×	✓	✓	×	✓	×	✓	×	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×	×
7. ਵਿਆਹ	×	×	×		×	×	×	×	×	✓	✓	×		×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×
8. ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਨਾ ਲਾਉਣਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	×	✓	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	×	×
9. ਘਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	✓	×	✓	×	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
10. ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਪ ਸੇਵਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	✓	×	✓	×	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
ਉ. ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਢੋਰ ਢੋਣਾ ਤੇ ਸਮੇਟਣਾ	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
11. ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ ਭਗਤ ਵਲੋਂ ਪਾਰਸ ਭੇਟਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	✓	×	✓	×	✓	×	✓	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
ਉ. ਹੱਸੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕਰਨੀ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	✓	×	×	✓	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
ਅ. ਪਾਰਸ ਸਾਜ਼ੁ ਅਤੇ ਚੌਲੇ ਵਲੋਂ ਭੇਟ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	✓	✓	×
ੲ. ਪਾਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਨੀ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
ਸ. ਸ਼ੁਈ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕਰਨੀ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
12. ਪੰਜ ਸੋਹਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	✓	×	✓	×	✓	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	×
13. ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸੁਨੇ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਸਦੀਕਰਾਯਨ ਲਈ ਆਪਣਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	✓	✓	×	✓	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
14. ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤੀ ਤਵਨ ਬਣਾਉਣੇ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	×	×
15. ਸੋਨ ਨੂੰ ਪੁਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
16. ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਗਜੇ ਪਾਸ ਬਿਕਾਇਤ	×	×	×	✓	×	×	×	×	✓	×	✓	×	✓	×	✓	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
17. ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ	×	×	×	✓	×	×	×	×	✓	✓	×	×	✓	×	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	×
18. ਨਿਆਉ ਜਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੋਪਣਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	×
19. ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਕਹਿਣਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
20. ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਗੋਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	×	✓	✓	×	✓	×	×	✓	✓	×
ਉ. ਨਾਕਰਾਂ ਨੇ ਰੋਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	✓	×
21. ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਖਰੀਦਣਾ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
22. ਪੰਡਤ ਦਾ ਪੁਰਤ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਹੋਨ ਬੁਝ ਜਾਣਾ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
23. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਲੋਂ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਵਾਪਸ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
24. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਨਾਕਰ ਦੇ ਦਰਬਨ ਕਰਾਉਣੇ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
25. ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਲੈਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਖਿਡੇ ਬੀਹ ਪੈਣਾ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×
26. ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਬਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣੇ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
27. ਆਪਣੇ ਮਰ ਚੁਕੇ ਪੁੰਡ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾਨ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
28. ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਦਮਤੀ ਭੇਟ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
29. ਉ. ਦਮਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਰੀ ਭੇਜਣੀ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
29. ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਵਲੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਕੰਛਣ ਭੇਟ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
30. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਕੰਛਣ ਵੇਚਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣਾ	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
31. ਗੰਗਾ ਜਲ ਦੀ ਕੰਛਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੰਛਣ ਕੱਢਣਾ	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
32. ਘਰ ਵਾਲੀ ਤੋਂ ਘਿਰੇ ਦੇ ਘੜੇ ਰੁੜ੍ਹਾ ਦੇਣੇ	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
33. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤੇ ਗਾਥਾ	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
34. ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਵਲੋਂ ਸਵਰਨ ਸਿਹਜਾ ਭੇਟ	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
35. ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪੰਨ ਗਰੀਬਾ ਵਿਚ ਦੇਣਾ	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
36. ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਸਵਰਨ ਸਿਹਜਾ ਵਾਪਸ ਮੰਗਣੀ	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
37. ਗੰਗਾ ਪਾਸੋਂ ਸਤ ਸਵਰਨ ਸਿਹਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
38. ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਵਦੀ ਨੇ ਚਰਨੀ ਲੱਗਣਾ	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
39. ਸੁਲਤਾਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਪੰਨ ਭੇਟ ਕਰਨਾ	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
40. ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਚਮੜੇ ਹੇਠ ਵਗਦੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣੇ	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
41. ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪੱਥਰੀ ਤਾਰਨੀ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	×
42. ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ ਵਗਾਉਣੀ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
43. ਰਜੇ ਨੂੰ ਚਕਨਾਮਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਣਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
44. ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਗਲੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਬਹਾਗ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ	×	×	×	✓	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
45. ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਗੁਰਮਤਰ ਲੈਣਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	✓	×
46. ਝਾਲੀ ਦੇ ਚੋਲੀ ਬਣਨ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	✓	✓	×	×	✓	×
47. ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਸੇਠ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	✓	×	×	✓	✓	✓	✓	✓	×
48. ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×
49. ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਵਲੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਚਿਤੌੜ ਬੁਲਾਉਣਾ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×
50. ਕਬੀਰ ਨਾਲ ਚਿਤੌੜ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਰਨੀ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	✓	×	×	×	✓	×	×	✓	×	✓	✓	×	×

[illegible]

ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵ-ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਸਦੀਵੀਂ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼, ਕਰਮਯੋਗੀ, ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਯੁਗ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ ਉਸ ਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰ ਸਮੇਂ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਲੋਂ, ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਨਪੀੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਸਹੀਨ, ਨਿਮਾਣੇ, ਨਿਤਾਣੇ, ਨਿਰਆਸਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ, ਮੌਲਿਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਘੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਜੀਵਨ ਭਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਰਤ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦੀ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਪਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਥਾਨਿਕ ਰਾਜੇ ਵਿਲਾਸਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕੰਮੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦਾ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤ ਸਦੀਆਂ ਲਈ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੁਲ੍ਹੇ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਵ ਮਾਰੂ ਦਰਦਨਾਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਮਲ ਕਵੀ ਹਿਰਦੇ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਇਸਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪਾਵਾਂਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੁਖੀ ਸਮਾਜ ਹਿਤ, ਆਪ ਵਲੋਂ ਘਾਲੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

1. 1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਾਂਗੇ। “ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦੀ ਮੌਤ (647 ਈ.) ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ

ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਮੱਚ ਗਈ ਸੀ ।¹” “ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਅਣਗਿਣਤ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।”² “ਪਰਸਪਰ ਈਰਖਾ ਤੇ ਫੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈਆਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰੀਆਂ ਸਨ ।”³ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ “ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ (711-714 ਈ.) ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਯਾਤਰੀ ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਕਾਸਮ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ।”⁴ ਇਸ ਉਪਰੰਤ “ਅਰਬਾਂ ਤੋਂ ਢਾਂਈ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਤੁਰਕ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੈਬਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਕਤਲੇ-ਗਾਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ।”⁵ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਹ ਹਮਲਾਵਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮਾਲ ਲੁੱਟ ਕੇ ਪਰਤ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤ (ਸੋਨ-ਚਿੜੀ) ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ । ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੌਕ ਉੱਤੇ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ।”⁶ “ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ।”⁷ “ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ” (1021-1030 ਈ.) ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹਿੰਦੂਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਫੜਨ ਵਾਲੀ ਬਾਹ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੱਢ ਦੇਣਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ । ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੁੱਕ ਗਈ । ਭਾਰਤ ਸਦੀਆਂ ਲਈ ਗੈਰਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ।”⁸ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ 1001 ਤੋਂ 1026 ਈ. ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਤਾਰਾਂ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ । ਸਟੇਨਲੇ ਲੇਨਪੁਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ “ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਹਰ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਦਾ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋੜਦਾ, ਗਾੜੀ ਤੇ ਬੁਤਸ਼ਿਕਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ, ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ।”⁹

1. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਭਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526) ਸੰ ਜਿਲਦ-ਤੀਜੀ 1968, ਪੰਨਾ 16.
2. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾ.) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੈਡੀਵੀਅਲ ਇੰਡੀਆ, 1940, ਪੰਨਾ 1.
3. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਭਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ : ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968 ਪੰਨਾ 16
4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 16.
5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 16.
6. ਸਟੇਨਲੇ ਲੇਨਪੁਲ, ਮਿਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ ਅੰਡਰ ਮਹੰਮਡਨ ਰੂਲ, ਪੰਨਾ 53.
7. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਭਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ : ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 27.
8. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 57
9. ਸਟੇਨਲੇ ਲੇਨਪੁਲ, ਮਿਡੀਅਲ ਇੰਡੀਆ ਅੰਡਰ ਮਹੰਮਡਨ ਰੂਲ, ਪੰਨਾ 21 ਤੋਂ 26.

ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ (1178 ਈ. ਪਹਿਲੀ ਜਿੱਤ, ਸੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ 1206 ਈ.) ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਤਾਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰ ਢਾਹ ਕੇ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ।¹

“ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਜਦ ਵਾਪਸ ਘਰ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਗੱਖੜ ਨੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦਾਮਿਆਕ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 1206 ਈ. ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।”² ਉਸਦੇ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਕੁਤਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਐਬਕ (1206 ਤੋਂ 1210 ਈ.) ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਉਹ ਪੋਲੇ ਖੇਡਦਾ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸੁਲਤਾਨ ਇਲਤਮਸ (1211-1236 ਈ.) ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਚੰਗੇਜ਼, ਗੱਖੜ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਲਈ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਰਹੇ। ਇਲਤਮਸ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਉਸਦੀ ਸੁਘੜ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸੁਲਤਾਨਾ ਰਜ਼ੀਆ (1236-1240 ਈ.) ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਰਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਰਜ਼ੀਆ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਸਿਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ (1246-1266 ਈ.) ਅਤੇ ਗਿਆਸ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਲਬਨ (1266-1287 ਈ.) ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੰਗੋਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਲਾਮ ਵੰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਰਾਜ ਸਤਾ ਖ਼ਿਲਜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ। ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ (1290-1296 ਈ.) ਤੱਕ ਇਕ ਦਇਆਵਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ “ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ (1296 ਈ.) ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਲੇਨਪੁਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ‘ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀ’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚਾਂਦੀ ਮੰਗੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸੇਨਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”³

ਖ਼ਿਲਜੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤੁਗਲਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਆਇਆ। ਤੁਗਲਕ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਗਿਆਸ-ਉਦ-ਦੀਨ ਤੁਗਲਕ (1320-25 ਈ.) ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਤੁਗਲਕ (1325-1351 ਈ.) ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ (1351-88 ਈ.) ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠੇ। ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਸਭ

1 ਵੋਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968,

ਪੰਨਾ 108.

2 -ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 80.

3 ਸਟੇਨਲੇ ਲੇਨਪੁਲ, ਮਿਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ ਅੰਡਰ ਮਹੰਮਡਨ ਰੂਲ, ਪੰਨਾ 105.

ਤੋਂ ਯੋਗ ਮਨੁੱਖ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਆਬ ਦੇ ਕਾਲ ਪੀੜਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਕਰ ਲਾਏ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ।¹ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਉਣਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਦੁਖੀ ਰਹੀ ।

ਤੁਗਲਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬਗਵਤਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤੈਮੂਰ ਲੰਗ (1388 ਈ.) ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ । “ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁਲਮ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾਉਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੀਨਾਰ ਖੜੇ ਕੀਤੇ । ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜੇ ਇਕ ਲੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ।”² ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਲੁਟ-ਮਾਰ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ‘ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ’ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸੌ ਸੌ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ।”³ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਚੋਲਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 120 ਹਾਥੀ, 10 ਗੈਂਡੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਾਨਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ।”⁴

ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਲਈ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲੇ-ਗਾਰਤ, ਆਰਥਿਕ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਕੁੱਖ-ਦੋਖੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ “ਰਾਜੇ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ (1451-1489 ਈ.) ਨੇ ਬਹੁਤ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਹਮੀਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ।”⁵ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਰਾਜਾ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (1489-1517 ਈ.) ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ । ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਰਿਹਾ । ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ । ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ । ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ

1. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੈਡੀਵੀਅਲ ਇੰਡੀਆ, 1940, ਪੰਨਾ 265.
2. ਅਨਤੋਨੋਵਾ, ਕ. ਬੇਨਗਾਰਦ-ਲੇਵਿਨ, ਗ. ਕੋਤੋਵਸਕੀ, ਗ. ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ.) ਮਨਰੰਦਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, 1973, ਪੰਨਾ 246.
3. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ.) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੈਡੀਵੀਅਲ ਇੰਡੀਆ, 1949, ਪੰਨਾ 377.
4. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 150.
5. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ. 176.
6. ਅਨਤੋਨੋਵਾ, ਕ. ਬੇਨਗਾਰਦ-ਲੇਵਿਨ, ਗ. ਕੋਤੋਵਸਕੀ, ਗ. ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ.) ਮਨਰੰਦਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, 1973, ਪੰਨਾ 246

ਕਿ “ਸਥਾਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਬੁੱਤ ਤੋੜਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਜ਼ੀਆ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਉਗਰਾਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।”¹

ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਨੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਬਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ।² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਕੁਟਿੱਲ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹਨ।

ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ (1517-26 ਈ.) ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ ਜਿਸ ਦੇ ਹੰਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਸਦਕਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਫੈਲ ਗਈ ਅੰਤ “ਅਪਰੈਲ 1526 ਈ. ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।”³ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਉਸਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴

ਇੰਞ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਜ਼ਰਵਾਣਿਆਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਸਾਥੇ ਹੇਠ ਖੋਫਨਾਕ, ਅਸ਼ਾਂਤ

1 ਵੰਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ- 177.

2. ਹੇਜੀ ਨਾਮ ਸਕੰਦਰ ਤੇ ਗੋਤ ਲੋਦੀ, ਚਲ ਬਹਿਰ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਈ।

ਪੜ੍ਹੇ ਕਲਮਾਂ ਤੇ ਰੱਖੇ ਬੋਦਿਆਂ, ਫਤਵਾ ਹਿੰਦ ਸਾਰੀ ਤੇ ਲਾਇਆ ਈ।

ਬੋਦੀ ਕੇਸ ਜੰਜੂ ਤਿਲਕ ਚੱਕ ਦੇਵੇ, ਦੇਣ ਮਤ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਇਆ ਈ।

ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ 241.

3 ਵੰਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968 ਪੰਨਾ - 183

4. ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰਾਇਆ।।

ਆਪੀ ਫੋਸ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆਂ।

ਏਤੀ ਮਾਰੂ ਪਈ ਭੁਰਲਾਏ ਤੈ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ।।

ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਤ ਦਰਪਨ (ਸੰਕਲਣ ਕਰਤਾ), 1970, ਪੰਨਾ 181.

ਅਤੇ ਦਲਿੱਦਰੀ ਜੀਵਨ ਸਿਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਜੇਕਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚਰਵਾਣੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭੇਡ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਹੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਖੋਹ-ਖਿੰਝ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਘਾਣ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਵਲੰਧਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮਈ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ । ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ, ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ ਦੁਖਿਆਰੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹਰਨ ਲਈ ਆਸਰਾ ਬਣੇ । ਆਪ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੀ ਸਤਾਈ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ । ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਧਨ ਵਿਹੁਣੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਛੇਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ, ਮਾਨਵੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਇਆ । ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੁਦਰ ਜਾਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਲੋਂ ਦੁਰਕਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਨਵ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉੱਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਬਲੁੰਦ ਕੀਤੀ ।

ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪਿਆ । ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦੀ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਬੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਤ ਜਿੰਦਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਾਉਂਦੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ ¹। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਆਪਣੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਉਪਰੰਤ 1488 ਈ. ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਆਏ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਿਖਰ ਛੂਹ ਰਹੀ ਸੀ । ਕੁਝ

1. ਆਖਰੀ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਕਾਜੀਆਂ ਨੇ ਲਾ ਲਿਆ । ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ।

ਡੀਉਟੀ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਖਤਮ ਕਰਾਮਦੇ । ਸਤਵੇਂ ਅੰਦਰ ਜਿੰਦਰੇ ਲਗਾਮਦੇ ।

ਫਿਰਦਾ ਆਜ਼ਾਦ ਰਵਿਦਾਸ ਆਮ ਹੇ । ਮੁਖੋਂ ਭਗਵਾਨ ਵਾਲਾ ਜਪ ਨਾਮ ਹੇ ।

ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੂਮਿਕਾ), ਪੰਨਾ 248.

ਈਰਖਾਲੂ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਉਕਸਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ¹।” ਆਪ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਣੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰਵ-ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹੇ² ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਰ ਸੀ।

ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਿਣੀ ਪਈ, ਅਜਿਹਾ ਉਲੇਖ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ³। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਤਾ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਮਾਰ ਆਮ, ਜਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਨਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰੀਆ ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਲਈ ਦੇਸੀ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ਰਵਾਣਿਆਂ, ਦੇਵਾਂ ਸੰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤੰਦ ਵਿਚ ਬੰਨੀ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਹੂਣੀ, ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਮਾਨਵ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਭ ਲੋਕ ਰਾਜ ਸਤਾ ਦੇ ਸਹਿਮ, ਡਰ, ਅਤੇ ਕਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਗੇ⁴। ਕਵੀ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਘੜਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮਾਣੀ ਨਿਤਾਣੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਰਾਹਗੀਰ ਬਣਨਾ, ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ, ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ‘ਬੇਗਮ-ਪੁਰਾ’ ਵਰਗੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ।

1. ਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇ, ਵਿਰੇਦਰ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ-169.
2. ਜਿਉ ਕਰਿ ਮੈਲੇ ਚੀਬੜੇ ਹੀਰਾ ਲਾਲ ਅਮੋਲੁ ਪਲੇਟਾ।
ਚਹੂੰ ਵਰਣਾਂ ਉਪਦੇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਿਆਨ ਕਰਿ ਭਗਤਿ ਸਹੇਟਾ।
ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਟੀਕ (ਸੋ:) ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ, 1984, ਪੰਨਾ 168.
3. ਗੰਗ ਗੁਸਾਇਨਿ ਗਹਰਿ ਗੰਭੀਰ। ਜੰਜੀਰ ਬਾਧਿ ਕਰ ਖਰੇ ਕਬੀਰ।
ਮਨ ਨ ਡਿਗੈ ਤਨੁ ਕਾਹੇ ਕਉ ਡਰਾਇ। ਚਰਨ ਕਮਲ ਚਿਤੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ। ਰਹਾਉ।
ਗੰਗਾ ਕੀ ਲਹਰਿ ਮੇਰੀ ਟੁਟੀ ਜੰਜੀਰ। ਮ੍ਰਿਗ ਛਾਲਾ ਪਰ ਬੈਠੇ ਕਬੀਰ।
ਕਹਿ ਕੰਬੀਰ ਕੋਉ ਸੰਗ ਨ ਸਾਥ। ਜਲ ਬਲ ਰਾਖਨ ਹੈ ਰਾਖੁ ਨਾਥ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਭੈਰਉ - ਪੰਨਾ, 1162.
4. ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ। ਦੁਖੁ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀਂ ਤਿਹਿ ਠਾਉ।। ਨ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ।।
ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜੁਆਲੁ॥ ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਰਾਹ ਪਾਈ। ਊਰਾ ਬੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥ ਰਹਾਉ।
ਕਾਇਕ ਦਾਇਮ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ।। ਦੋਮ ਨ ਸੋਮ ਏਕ ਸੋ ਆਹੀ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੰਨਾ 345.

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਅਤਿ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ। ਆਪ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸਾਜੀਵਨ ਨਿਮਾਣੇ ਨਿਤਾਣੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ।

1.2. ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤਿਅੰਤ ਗੰਭੀਰ, ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ, ਅਸਾਵੀਂ, ਪੱਖ-ਪਾਤੀ, ਅਸਹਿ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਜਬਰ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। 'ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ' ਅਤੇ 'ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ'। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਕੜਬੰਦ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਛਾ ਗਿਆ। 'ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਰਮ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ। ਸਾਡਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਤਤਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਹੈ।

1.2.1. ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਹੜੱਪਾਂ ਤੇ ਮੋਹਿੰਜੋਦੜੋ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ²। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ³। ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ-ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ "ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸਦਾ ਸੋਮਾ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਰਥਾਤ 'ਵੇਦ' ਸਨ ਜਾਂ ਵੇਦ ਗਿਆਤਾ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਚਾਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਸਨ। ਨਿਆਇ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਵੇਦਾਂਗਾਂ, ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ੇਧਤਾ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ⁴। ਸਮਾਜ ਦੇ ਤੀਜੇ ਵਰਣ ਵੈਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

1. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ : ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ. 260.
2. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਰਾਮਾ ਸ਼ੰਕਰ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ.) ਸੇਠੀ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, 1977, ਪੰਨਾ 17.
3. ਜੋਸ਼ੀ ਐਮ.ਐਲ., ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1983, ਪੰਨਾ 13
4. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਰਾਮਾ ਸ਼ੰਕਰ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ.) ਸੇਠੀ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, 1977, ਪੰਨਾ 47.

ਅੱਤਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜੀਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਇੰਝ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦੋਵਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਮੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਾਸ ਅਸੀਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਲੋਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ²। ਅਜਿਹੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਜਨਤਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਿਰ ਬੁਕਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਹੀ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਧਨ ਲੋਭ ਵਸ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਗਰਭ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਲੈ ਕੇ, ਜਨਮ, ਨਾਮਕਰਣ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਲੜੀ ਦੀ ਗਣਨਾ ਯਾਦਵ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ 'ਹੇਮਾਪਦੰਤ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਚਤਰ ਵਰਗ ਹਿੰਤਮਣੀ' ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੀਤਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਸਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪੈਂਹਠ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।"³

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ, ਕੁਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ। ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਰਮ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਸੀ। "ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਤੇ ਰੱਬ ਸਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਰੀਤ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।"⁴ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਪਾਖੰਡੀ, ਹੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਧੰਨ ਲੋਭੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਦਕਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ੀ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲਾਸਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਦੇਵਦਾਸੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਹਿਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਧਰਮ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਵੇਸਵਾ-ਬਿਰਤੀ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕੱਲੇ ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਨੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਗਾਉਣ, ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।"⁵ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸ਼ੂਦਰ, ਡੋਮ, ਚੰਡਾਲ, ਮਲੇਛ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਮੰਦਿਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸੁਣਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ

1. ਗੁਰੀਏ, ਜੀ. ਐਸ. (ਪ੍ਰੋ.) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲ (ਅਨੁ.) ਸੋਢੀ, ਐਨ.ਐਸ. 1977, ਪੰਨਾ 46
2. ਅੰਬੇਡਕਰ, ਭੀਮ ਰਾਓ (ਡਾ.) ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਕੀ ਖੋਜ (ਅਨੁ.) ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਪੰਜਵੀਂ ਛਾਪ, 1982. ਪੰਨਾ 117.
3. ਵੰਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ. 80
4. ਗੁਰੀਏ, ਜੀ. ਐਸ. (ਪ੍ਰੋ.) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲ (ਅਨੁ.) ਸੋਢੀ ਐਨ.ਐਸ. 1977, ਪੰ. 43
5. ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਬੂ ਰਾਮ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪਰੇਕਸ ਸਤਾ ਕਾ ਸਰੂਪ, ਪੰਨਾ-41.

ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤਹਿਤ ਅਕਹਿ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਅਲਬੀਰੂਨੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੈਸ਼ ਜਾਂ ਸੂਦਰ ਨੇ ਵੇਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ¹।” ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਤਾ ਪ੍ਰੋ ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਯਮ ਸੀ ਕਿ ਦਵਿਜ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਨਹੀਂ ²।” ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸੂਦਰਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵੇਦ-ਪਾਠ ਵਰਜਿਤ ਸੀ ³। ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਪਤੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ‘ਏਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ’ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ” ਸੂਦਰ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਸੇਵਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਵਾ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ⁴।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਧਨ ਲੋਭ ਵਸ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਾਦੂ, ਟੂਣੇ ਟੋਟਕੇ, ਧਾਗੇ-ਤਵੀਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ । ਉਹ ਜਿਨ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ, ਮੜੀ-ਮਸਾਣੀਆਂ, ਪਿੱਪਲ ਬੋਹੜ ਆਦਿ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਸ ਪਏ ਲੋਕ ਅਜ ਵੀ ਇਹ ਕਰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਪ-ਤਪ, ਵਰਤ, ਪੁੰਨ-ਦਾਨ, ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ । ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਗ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਗਲਬਾ ਸੀ । ਤਪ ਜਪ, ਪੂਜਾ ਪਾਠ, ਵਰਤ, ਇਸਨਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ । ਫਲਸਰੂਪ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕੁਲ ਸਰੋਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੀ ਹੋਈ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਫੇਕੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਆਡੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵਿਆ ਵਿਚ ਫਸੀ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਈ ਸੀ ⁵।”

1. ਅਲਬੀਰੂਨੀ, ਅਲਹਿੰਦ (ਅਨੁ.) ਆਹੂਜਾ, ਯੋਗ ਪਿਆਨ (ਭਾ.) 1969, ਪੰਨਾ 101.

2. ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਐਫ. (ਪ੍ਰੋ.) ਸੇਕਰਤ ਬੁੱਕ ਆਫ਼ ਈਸਟ, ਦਾ ਲਾਅ ਆਫ ਮਨੂੰ, ਪੱਚੀਵੀਂ ਛਾਪ, 1964, ਪੰਨਾ 401.

3. - ਉਹੀ - ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ (ਅਨੁ.) ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, 1977, ਪੰਨਾ 249.

4. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਆਰ. ਐਸ. (ਭਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ.) ਸੇਠੀ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, 1977, ਪੰਨਾ 38.

5. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾ.) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੈਡੀਵੀਅਲ ਇੰਡੀਆ, 1940, ਪੰਨਾ 565.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਇਸ ਭਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਰੋਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਗਵੰਤ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਕੇ ਪੁਨੀਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”¹ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਪ੍ਰਭੂ ਬੂਠੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਰੀਝਦੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਭੇਟ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ 2।”

ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਲਤਾੜੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੇ ਗੋੜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੋਖਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।³ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੁਰਹਿਤਾਂ, ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਸਬਕ ਦਿੱਤਾ, ਹਰਿ ਦੇ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੂੜ ਪਸਾਰਾ ਆਖਿਆ।⁴ ਆਪ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਅਜਿਹੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਡਡੌਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁵

1. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰ ਖੜੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਫ ਮਨ ਸੋਇ ।
ਗੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ, ਪੰਨਾ 858.
2. ਦੂਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਬਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਉ ।। ਫੂਲੁ ਭਵਰਿ ਜਲ ਮੀਨਿ ਬਿਟਾਰਿਉ ।।
ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ ।। ਅਵਰੁ ਨ ਫੂਲੁ ਅਨੁਪੁ ਨ ਪਾਵਉ ।। 1 ।। ਰਹਾਉ ।।
ਮੈਲਾਬਰ ਬੇਰੇ ਹੇ ਭੁਇਅੰਗਾ ।। ਬਿਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਬਸਹਿ ਇਕ ਸੰਗਾ ।।
ਪੂਪ ਦੀਪ ਨਈ ਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ ।। ਕੈਸੇ ਪੂਜ ਕਰਤਿ ਤੇਰੇ ਦਾਸਾ ।।
ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ ।। ਗੁਰੁ ਪਰਸਾਇ ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਵਉ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ --ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ -- ਪੰਨਾ 525.
3. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੇ ਜਪੈ ਨਾਮੁ ।। ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ - ਪੰਨਾ 1186.
4. ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਬੂਠੇ ਸਗਲ ਪਾਸਾਰੇ ।। ਓ : ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਆਰਤੀ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਹੈ ਹਰਿ ਭੋਗੁ ਤੁਹਾਰੇ ।। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ - ਪੰਨਾ 694.
5. ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਪ੍ਰ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ਤਿਨ ਤਨੈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾਨ ਦਾਸਾ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ - ਪੰਨਾ 1293.

1.2.2 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਹੀਲੇ ਜ਼ੁਲਮ ਜਬਰ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਰਹਿਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (570-630 ਈ.) ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ¹। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। “ਇਸਲਾਮ, ਏਕਤਾ, ਨਿਆਂ, ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ²।” ਪਾਕਿ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸੁਰਾ ਛੇ (6) ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਜੇ ਕੋਈ ਅੱਲਾਹ (ਰੱਬ, ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਇਬਾਦਤ (ਪੂਜਾ) ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਨਾ ਕਰੋ³।”

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਲਤਮਸ਼, ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਰ-ਉਦ-ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸੰਸਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਪ ਹੁਦਰੇ ਹਾਕਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਬੁਰਕਾ ਕੇਵਲ ਆਪ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਆਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਸਿਕੰਦਰ’ ਦੇ ਤੁੱਲ ਸਮਝਦਾ ਸੀ⁴। ਇਉਂ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਕੰਦਰ ਛੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ “ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਦੱਸਿਆ ਸੀ⁵।”

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਧਾਰਮਿਕ ਅਤਿਆਚਾਰ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ

1. ਜੋਸ਼ੀ, ਐਲ.ਐਮ. ਜੇਧ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1983, ਪੰਨਾ 72.

2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 72.

3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 73.

4. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੈ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ. 263.

5. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 267.

ਕੀਤੇ ਉਹ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ¹। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਪੀਰਾ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। (ਜੋ ਕਈ ਥਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਅਪ੍ਰਤਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ) ਆਪ ਨੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪਿਛੇਕੜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਸਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ¹।

ਜਾ ਕੈ ਈਦਿ ਬਕਰੀਦਿ ਕੁਲ ਗਉ ਰੇ ਬਧੁ ਕਰਹਿ ਮਾਨੀਅਹਿ ਸੇਖ ਸ਼ਹੀਦ ਪੀਰਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋਂਦ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ। ਫਲਸਰੂਪ ਦੋਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਫੋਕੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਆਡੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਉੱਤੇ ਭੁੱਲੀ ਤਟਕੀ ਕੁਰਾਹੇ ਪਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਧਰਮ ਪਾਖੰਡੀਆਂ ਦੀ ਸਤਾਈ ਮਾਨਵ ਬੇਣੀ ਨੂੰ 'ਹਰਿ' ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਧਿਆ ਕੇ ਹੀ ਨਾਮਦੇਵ-ਕਬੀਰ ਤਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ³। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਸਿਰਫ ਜਾਤ ਨਸਲ 'ਮੈਂ ਮੇਰੀ' ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ 'ਉਸਦੀ' ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ⁴। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰੇਸ਼ਠ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ 'ਮੈਂ' ਤੋਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਤੰਗ-ਦਿਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਵਾ ਕੇ ਏਕਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਬੰਨੇ ਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦੀ ਹੈ।

1.3 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਥਿਰ ਰਾਜ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਧਰਮ ਸੁਘੜ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਦਾ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਮਾਨਵ ਹਿਤਾਂ

1. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ 1968, ਪੰ. 275.

2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ - ਪੰਨਾ 1293.

3. ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ।। ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਗਰ।।

ਨਿਮਤ ਨਾਮ ਦੇਉ ਦੂਧੁ ਪੀਆਇਆ।। ਤਉ ਜਗ ਜਨਮ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।।

• ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਆਸਾ - ਪੰਨਾ 487.

4. ਕਰਿ ਬੰਦਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਸਮਾਰਿ ਸਵੇਰਾ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ - ਪੰਨਾ 794.

ਤੋਂ ਪਰੇਰੇ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਖੰਡਿਤ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਗ੍ਰੰਥ 'ਮਨੁ-ਸਿਮ੍ਰਤੀ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਪੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਮਵਾਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤ੍ਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ¹। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਉਸਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵਿਕਾਸ ਕਰਮ ਗਤੀਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਦਿਆ ਵਰਗਾ ਅਨਮੋਲ ਰਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਤੁਰਕ ਹਮਲਾਵਾਰ 'ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ' ਨਾਲ ਆਇਆ ਇਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਲਬੀਰੂਨੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਲਹਿੰਦ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ੱਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਕਸ਼ੱਤ੍ਰੀ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਲਈ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਸੁਣਨ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ"²

ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਰ.ਸੀ. ਮਾਜੂਮਦਾਰ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਧਿਕਾਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਏਨੀ ਗੰਭੀਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਮ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਚਲਣ ਫਿਰਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।"³ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਚ ਜਾਤੀ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿੱਟ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਣ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜਾਤਾਂ, ਉਪ-ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ⁴। ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੋੜ ਲਏ ਸਨ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲੋਂ

1. ਠਾਕੁਰ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੱਤ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਿਮਤ੍ਰੀਓਂ ਕਾ ਅਧਿਐਨ, 1965, ਪੰਨਾ 69.

2. ਅਲਬੀਰੂਨੀ, ਅਲਹਿੰਦ (ਪੰ. ਅਨੁ.) ਅਹੁਜਾ, ਯੋਗ ਧਿਆਨ (ਡਾ.) 1969, ਪੰਨਾ 101.

3. ਮਾਜੂਮਦਾਰ ਆਰ.ਸੀ. (ਸ੍ਰੀ) ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਏਜ, 1962, ਪੰਨਾ 562.

4. ਬ੍ਰਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖਤ੍ਰੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਫ ਮਨ ਸੋਇ ।।

ਨਿੱਖੜ ਗਏ। ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਰਾਯਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਇਸ ਵਰਗ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ¹।” ਇਉਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਜ਼ਰਜਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀਣੇ ਅਤੇ ਅਪੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਇਮ ਸੀ। “ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਯਦ, ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਧੀ ‘ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ’ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੁਰਕ, ਅਰਬ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਆਦਿ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ²।” ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਸਮਝ ਕੇ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ³। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਲਾਸਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ, ਬਹੁ-ਪਤਨੀ, ਵੇਸ਼ਵਾ-ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਾਚ ਗਾਣਾ, ਰਾਜੇ, ਅਮੀਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਧਨਾਢ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਲਾਸ ਸਾਧਨ ਸਨ ⁴। ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਤੀ ਦੀ ਭੈੜੀ ਰਸਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ⁵। ਜੂਆ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਸੀ ⁶।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

1. ਦੀਕਸ਼ਿਤ, ਤਿਲੋਕੀ ਨਰਾਯਣ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, 1963, ਪੰਨਾ 15.
2. ਵੰਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ : ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 303.
3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 304.
4. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 298.
5. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 290 ਤੋਂ 293.
6. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 298.

ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ¹ ਵਿਲਾਸਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ² ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ³ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਨੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗ⁴ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਅਮਰ-ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਲਾਮੀਕ ਦੀ ਮਿਸ਼ਾਲ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ। ਸੰਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੋਖਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਰਸ ਵਿਚ ਗੁੜ੍ਹਦ ਬਾਣੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

1.4. ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਰਹੀ। ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਰੂ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦਾ ਅਰਥਚਾਰਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਸਹਿਜ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਉਥੋਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਮਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਚੰਗੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਇਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਉਪਜੀਵਕਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਅ-ਜਾਨ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਇਥੇ ਸਦਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਖੇਡਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਸ਼ਨ ਸੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਾਰ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਨੁਸਾਰ “ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ

1. ਬ੍ਰਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖ੍ਰਤੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ - ਪੰਨਾ 858.

2. ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ ।। ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 659.

3. ਦਾਰਿਦ੍ਰ ਦੋਖਿ ਸਭ ਕੇ ਹਸੇ ਐਸੀ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ । ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਕਰ ਤਲੈ ਸਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮਾਰੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, - ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ - ਪੰਨਾ 858.

4. ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਖੁਧਉ ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਆਸਾ - ਪੰਨਾ 486.

ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਤੈਮੂਰ ਵਲੋਂ 1398 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਢਾਅ ਲੱਗੀ।¹”

ਮੱਧ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਸਾਮੰਤ ਕਾਬਜ ਸਨ। ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਫਸਲ ਆਉਣ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਬੋਹਲਾਂ ਤੋਂ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੰਨ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਾ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਪਾਸ ਅਨਾਜ ਬਿਲੁਕਲ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਮੰਤ ਹਿੰਦੂ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਟੇਨਲੇ ਲੇਨਪੁਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉੱਪਜ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਕਰਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਚਰਾਂਦ ਕਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉਗਾਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।²” ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰ ਉਗਰਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਜ਼ੀਆ ਨਾਂ ਦਾ ਕਰ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਚਰਾਂਦ ਕਰ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਵੱਡਾ ਬੋਝ ਪਿਆ। ਕਿਸਾਨ ਜ਼ਜ਼ੀਆ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਇਸ ਕਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵਸੂਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਇੰਝ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਦੂਸਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਗਿਆ।³”

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਚਮਾਰ, ਘੁਮਿਆਰ, ਸੁਨਿਆਰ, ਲੁਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ, ਨਾਈ, ਝੀਵਰ, ਛੀਂਬੇ ਆਦਿ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਅਨਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬੇਗਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਸਨ। ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਵਪਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਲ ਸਵਰਨ ਯੁਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁴” ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਵਪਾਰ, ਉਦਯੋਗ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਦੀ

1. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ.) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੈਡੀਵੀਅਲ ਇੰਡੀਆ, 1940, ਪੰਨਾ 536.
2. ਲੇਨਪੁਲ ਸਟੇਨਲੇ, ਮਿਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ ਅੰਡਰ ਮਹੰਮਦਨ ਰੂਲ, ਪੰਨਾ 345.
3. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰਨਾ 324.
4. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਪ੍ਰੋਰਨਾ ਸ਼੍ਰੇਤ, 1975, ਪੰਨਾ 17.

ਗੜਬੜ ਨੇ ਚੋਖੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਡਾਕੂ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਢਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਿਕ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ¹।” ਪਰੰਤੂ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਤਰੀ, ਬਾਣੀਏ, ਸੂਦ, ਮਹਾਜਨ, ਭਾਈਏ, ਭਾਬੜੇ ਤੇ ਅਰੋੜੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਦੇ ਖੋਜੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ²। ਇਸ ਲਈ ਵਪਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਧਨੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾੜਾ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਕਿੱਤੇ ਵੀ ਚਲਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਪੜੇ ਬੁਣਨਾ, ਕਪੜੇ ਰੰਗਣਾ, ਕਪੜੇ ਸੀਉਣਾ, ਚਮੜਾ ਕੱਟਣਾ, ਚਮੜਾ ਰੰਗਣਾ, ਜੁੱਤੀ ਬਣਾਉਣੀ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦ, ਹਲ-ਫਾਲੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰੇਲੂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ³। ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੱਪੜੇ ਬੁਣਨ ਦਾ⁴ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚਮੜੇ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ⁵। ਹਰ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਭਾਵ-ਭਿੰਨੇ ਸੰਕੇਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਨਣ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਨੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਹਸਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਤਾਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਵੇ

1. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.) ਸੰ: ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, 1968, ਪੰ. 112.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 214.

3. ਮਨ ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ ਜਿਹਥਾ ਮੇਰੀ ਕਾਤੀ ।। ਮਖਿ ਮਖਿ ਕਾਟਉ ਜਮ ਕੀ ਵਾਸੀ ।।

ਕਹਾ ਕਰਉ ਜਾਤੀ, ਕਹਾ ਕਰਉ ਪਾਤੀ ।। ਰਾਮ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਉ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ।।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਭਗਤ ਵਾਣੀ ਸਟੀਕ, ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ 76.

4. ਤਨਨਾ ਬੁਨਨਾ ਸਭੁ ਤਜਿਓ ਹੈ ਕਬੀਰ ।। ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਲਿਖਿ ਲੀਓ ਸਰੀਰ ।।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਭਗਤ ਵਾਣੀ ਸਟੀਕ, ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਵਾਂ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 103.

5. ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਵਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ - ਪੰਨਾ 1293.

ਤਾਂ 'ਅਸ਼ਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ' ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ¹। ਇਨਸਾਨ ਦੁੱਖ ਦਲਿਦਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜ਼ਣ ਵਾਲਾ ਸ੍ਵ-ਸਮਰੱਥ ਗੋਬਿੰਦ ਭੈ ਰਹਿਤ ਹੈ²। ਇਸ ਨਿਰਭੈ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪ ਅਮਰ-ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਘਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਰਿਹਾ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਜਾਤੀ ਸਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਰਾਜ ਸਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਬੇਰਹਿਮ, ਦੰਤੀ, ਪਾਖੰਡੀ, ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰਹੀਣ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਲਿਦਰੀ ਅਕਸ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਖੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਭਰ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੇ।

1. 5. ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਦਲ ਬਦਲ ਸਹਿਜ ਹੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਆਚਾਰੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸਭਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਸੀਮਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਆਮ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ, ਭਗਤ ਕਵੀ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ

1. ਦਾਰਿਦ੍ਰ ਦੇਖਿ ਸਭ ਕੇ ਹਸੇ ਐਸੀ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ।। ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਕਰ ਤਲੈ ਸਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮਾਰੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ - ਪੰਨਾ 858.

2. ਨੀਚਹੁ ਉਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾਹੁ ਤੇ ਨਾ ਡਰੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ - ਪੰਨਾ 1106.

ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾ ਉੱਠ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ¹। ਅਜਿਹੀ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਆਤੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ ਕਾਂਇਲ ਕੀਤਾ, ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਉੱਤੇ ਇਕ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵੇਦ ਹਨ। 'ਵੇਦ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਕ ਧਾਤੂ 'ਵਿਦ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ 'ਜਾਣਨਾ' ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ²। "ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸਲੱਭ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਪੱਖ, ਪੂਜਾ, ਕੀਰਤਨ, ਨਾਮ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ³।" "ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਯੱਗ, ਹਵਨ, ਬਲੀ, ਦਾਨ, ਤੀਰਥ, ਜਾਦੂ, ਟੂਣੇ, ਮੰਤਰ ਜੰਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਰਜ ਹਨ ⁴।"

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਵੇਤਾਸ਼ਵਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ "ਜੀਵਆਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ ⁵।" ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਵਿਦਰੋਹ ਹੈ 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸਮਰੱਥ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ⁶ ਚਾਰਵਾਕ ਮਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪਹਿਲਾ ਅਨਧੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਮਤ ਸੀ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ⁷। ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਸਦਾਚਾਰ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੁਰ ਉੱਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ⁸

'ਸ਼੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ' ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗਿਆਨ

1. ਕਸੇਲ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਸ਼੍ਰੀ.) ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1971, ਪੰਨਾ 423.

2. ਗੁਪਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1974, ਪੰਨਾ 14.

3. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਜੂਨ 1985, ਪੰਨਾ 45.

4. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ (ਅਨੁ.) ਗੋਭਿਲ, ਨੈਦ ਕਿਸ਼ੋਰ, 1966, ਪੰਨਾ 101.

5. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ (ਅਨੁ.) ਗੋਭਿਲ, ਨੈਦ ਕਿਸ਼ੋਰ, 1966, ਪੰਨਾ 187.

6. ਯੋਗੀ- ਪੰਨਾ 187.

7. -ਉ- ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1974, ਪੰਨਾ 50.

8. ਗੁਪਤਾ, 'ਦ੍ਰੁ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ (ਸ਼੍ਰੀ.) ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, 1980, ਪੰਨਾ 42

ਗੁਪਤਾ, ਧਰਮੇ

ਮਾਰਗ, ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਮੋਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ¹। ਸਿਮਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹੇਠ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਚਲਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਘੜਿਆ। ਜਨਮ ਜਾਤ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਵਰਗੇ ਅਨਮੋਲ ਗਿਆਨ ਰਤਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਹੀ ਰਾਖਵਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ²।

‘ਜੈਨ ਧਰਮ’ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ, ਹਰ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪਰਮ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ³। ਇੰਢ ਹੀ ‘ਬੁੱਧ ਧਰਮ’ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ‘ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ’ ਨੇ “ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਧਾਰ ਲਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ⁴। ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਅਸ਼ਟਾਗ ਮਾਰਗ ਵੀ ਅਹਿੰਸਾ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੰਜਮ, ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੁਭ ਕ੍ਰਮ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਂ-ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਚਾਰਵਾਕ, ਸ੍ਰੀ ਮਦ-ਭਾਗਵਦ ਗੀਤਾ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਮਕਾਡਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੱਚ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਹਿੰਸਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ।

15.1. ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ‘ਭਜ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ, ‘ਵਿਭਾਗ, ਬਾਂਟ, ਤਕਸੀਮ, ਸੇਵਾ, ਉਪਾਸ਼ਨਾ, ਸ਼੍ਰਧਾ ⁵’। ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਂਡਿਲਯ ਭਗਤੀ ਸੂਤ ਅਨੁਸਾਰ “ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਉੱਚਤਮ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਅਨੁਰਕਤਿ ਹੋਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ ⁶।” ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤ ਵਿਚ

1. ਗੁਪਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1974, ਪੰਨਾ 85.

2. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਜੇਸ਼ੀ ਐਲ.ਐਮ. (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਅਨੁ.) ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ 48

3. ਗੁਪਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, 1947, ਪੰਨਾ 72.

4. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 98.

5. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਛਾਪ, 1981, ਪੰਨਾ 902

6. ਸ਼ਰਮਾ, ਮੁੰਸੀ ਰਾਮ, ਭਕਤਿ ਕਾ ਵਿਕਾਸ, 1958, ਪੰਨਾ 302

“ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ 1।” ਸ੍ਰੀ ਮਦ-ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵ ਸਰੋਸ਼ਠ ਸਾਧਨ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ 2।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਸਬੰਧੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸੰਕਲਪ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਲਈ ਭਗਤਿ, ਭਗਤ, ਭਗਤੁ ਅਤੇ ਭਗਤੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚੇਤਿਆਂ, ਭਗਤ ਜਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸੰਗ ਆਪਣੇ ਮੋਹ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੜਫ, ਬਿਹਬਲਤਾ, ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਦ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (1377-1528 ਈ.) ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਹੋਂਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ 3। “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ (1469-1539 ਈ.) ਪਰਵਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।”4 ਭਗਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ, ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਭਗਤੀ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਅਦੁੱਤੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਕਰਕੇ, ਭਰਮ ਭੇਦ ਤਿਆਗ ਕੇ, ‘ਮੈਂ ਮੇਰੀ’ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਪਾ ਮੇਟ ਕੇ, ਸਮਰਪਣ ਕਰਕੇ, ਪਰਮ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਾਲਾਹ ਕਰਦਿਆ, ‘ਉਸਨੂੰ’ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣਾ ਹੀ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।”5

1.5.2. ਭਗਤੀ ਉਦੇ

ਭਗਤੀ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬੀਜ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਫੇਰ ਬਦਲ ਸੰਗ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੁੰਗਰ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪੁੰਗਰਨ ਲਈ ਖੁਰਾਕੀ ਤੱਤ ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਨ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਉਜਵਲ ਹੋਈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਤਾਮਿਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਆਲਵਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (ਗੀਤਾਂ) ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਭਗਤੀ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਗਰਸਰ ਹੋਈ

1. ਉਪਾਧਯਾਯ, ਨਗੇਂਦ੍ਰ, ਨਾਥ (ਡਾ.) ਨਾਥ ਔਰ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, 1965, ਪੰਨਾ 170.

2. ਸ਼ਰਮਾ, ਮੁੱਸੀ ਰਾਮ, ਭਕਿਤ ਕਾ ਵਿਕਾਸ, 1958, ਪੰਨਾ 302.

3. ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂੰ ਨਾ ਹੀ ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 658

4. ਗਾਵੀਐ, ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ।। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਜਪੁਜੀ ਪਾਉੜੀ - 5, ਪੰਨਾ 4.

5. ਕਰਿ ਬੰਦਿਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈਂ ਮੇਰਾ।।

ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਸਮਾਧਿ ਸਵੇਰਾ।। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ ਪੰਨਾ 794.

ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਤਾਮਿਲ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਿੱਧੇ ਸਾਧੇ ਭਗਤ ਲੋਕ 'ਆਲਵਾਰ' ਸਨ¹। ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵਦੇਦੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਾਵੜ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਪਤ-ਦੀਪ ਨਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ²। ਇਸ ਦੇਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਸ਼ੁਕਲ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਜਨਮ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੋਮਾਂ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਸੁੰਨ ਹੋਏ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ³।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਤ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਉਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਪ੍ਰਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੱਤ-ਮਤਾਤਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰਚਾਰਯ (780-820 ਈ:) ਨੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੱਚ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਮੰਨਦਿਆਂ ਜੀਵਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੱਸਿਆ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤ, ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਜੀਵ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਸਾਰੇ, ਪਰਦੇ ਅਤੇ ਭਰਮ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ⁴।

ਨਾਥ ਮੁਨੀ (824-924 ਈ:) ਜੀ ਨੰਮਲਵਾਰ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਦਰ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਸਨੇ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਨਾਲਿਯੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਮ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯਮੁਨਾਚਾਰਯ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਆਚਾਰੀਆ (1037-1137 ਈ:) ਨੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ

1. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਛਾਪ: 1972, ਪੰਨਾ 75

2. ਭਕਤੀ ਦ੍ਰਾਵੜ ਉਪਜੀ ਲਾਏ ਰਾਮਾਨੰਦ।

ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਆ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸਪਤ ਦੀਪ ਨਵਖੰਡ।।

ਦਿਵਦੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (ਆਚਾਰੀਆ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, 1979, ਪੰਨਾ 52.

3. ਸ਼ੁਕਲ, ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ (ਆਚਾਰੀਆ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵੀਹਵੀਂ ਛਾਪ, 1983, ਪੰਨਾ 44.

4. ਗਿਆਨੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਸ.) ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਚੌਥੀ ਵਾਰ (1981) ਪੰਨਾ 309.

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦੈਤਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦਾ ਮੱਤ 'ਸ੍ਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਨਿੰਬਾਰਕ ਆਚਾਰੀਆ (1136 ਈ. ਜਨਮ) 'ਦਵੈਤ ਅਦੈਵਤ' ਜਾਂ ਭੇਦਾ-ਭੇਦ ਵਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ 'ਹੰਸ ਸੰਪਰਦਾਇ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਵ ਆਚਾਰੀਆ (1197-1276 ਈ.) ਨੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪਰਦਾਇ' ਚਲਾ ਕੇ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ।

'ਵਿਸ਼ਨੂ ਸਵਾਮੀ' ਜੀ ਸ਼ੁੱਧ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਮੱਤ 'ਹ੍ਰਦਰ ਸੰਪਰਦਾਇ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਵੱਲਭ ਆਚਾਰੀਆ (1478-1530 ਈ.) ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਵੱਲਭ ਸੰਪਰਦਾਇ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਚਾਰੀਆ 'ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ' ਦੇ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ।

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ (1299-1410 ਈ.) ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਰਾਮ' ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ 'ਰਾਮ ਅਤੇ ਸੀਤਾ' ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾ ਆਪ ਸਗੁਣ ਸੱਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋ ਗਏ।

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਠਨ ਪਾਠਣ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਗੁਣ ਸਖਸ਼ੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਰਲ ਸੋਖੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ।

1.6. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ

ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ, ਜੋ ਦੇਵ (ਜਨਮ 1170 ਈ.) ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ (ਜਨਮ 1267 ਈ.) ਨਾਮਦੇਵ (1271-1350 ਈ.) ਸਧਨਾ

1. ਏਕ ਦਿਵਸ ਮਨ ਭਈ ਉਮੰਗ ।। ਘਸਿ ਚੰਦਨ ਚੋਅ ਬਹੁ ਸਗੰਧ ।।

ਪੂਜਨ ਚਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਇ ।। ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ ਬਤਾਇਉ ਗੁਰ ਮਨ ਹੀ ਮਾਹਿ ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ।। ਘਰ ਪਹਿਲਾ; ਰਾਗ ਬਸੰਤ, ਪੰਨਾ 1195.

(13ਵੀਂ ਸਦੀ) ਰਾਮਾਨੰਦ (1299-1410 ਈ.) ਰਵਿਦਾਸ (1377-1528 ਈ.) ਕਬੀਰ (1399-1518 ਈ.) ਸੈਣ (14ਵੀਂ ਸਦੀ) ਪੰਨਾ (ਜਨਮ 1416 ਈ.) ਪੀਪਾ (ਜਨਮ 1426 ਈ.) ਵੈਦਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਰਲ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਮੋਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਨਾ ਮੰਦਿਰ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਤ ਦੀ, ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪੂਜਾ ਸਮੱਗਰੀ ਧੂਪ, ਦੀਪ, ਫਲ, ਫੁੱਲ, ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।¹ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਚਿਤ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲ' ਜੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।² ਆਪਾ ਮੇਟ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। 'ਮੈਂ ਮੇਰੀ' ਮਾਰ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ 'ਸਰਬੇ ਏਕੁ'⁴ ਨਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਲਖਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਆਪ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ⁵ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਸੰਗ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਵਿਸਾਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ⁶। ਇੰਝ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ, ਬੇਨਤੀ ਜੇਦੜੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੇਮ, ਨਿਮਰਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਨਾਮ ਭਗਤੀ, ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ, ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ, ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਕਿਰਤ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ।

1. ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਈ ਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ।। ਕੈਸੇ ਪੂਜ ਕਰਹਿ ਤੇਰੀ ਦਾਸਾ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ - ਪੰਨਾ 525.
2. ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਤਿਲੋਚਨਾ ਮੁਖ ਤੇ ਰਾਮੁ ਸੰਮਾਲਿ।
ਹਾਥ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ ਸਭੁ ਚੀਤ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲਿ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਪੰਨਾ 1376.
3. ਕਰਿ ਬੰਦਿਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈ ਮੇਰਾ।। ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਸਮਾਹਿ ਸਵੇਰਾ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ - ਪੰਨਾ 794.
4. ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੁੰਗਵੇ ਸੇਈ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 658.
5. ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀਂ ਉਪਜੈ ਤਾਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ - ਪੰਨਾ 346.
6. ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨ ਤੇਰਾ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ - ਪੰਨਾ 345.

1.6.1. ਨਾਮ ਭਗਤੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਫਤੀ ਨਾਂ, ਉਸ ਸਰਵ-ਸਮਰੱਥ ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ, ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ¹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਸਰਬੇ ਏਕੁ'², ਦੇਵਾ ਦੇਵ³, ਠਾਕੁਰ⁴, ਗੋਬਿੰਦ⁵, ਏਕੁ ਮੁਕੰਦ⁶, ਨਾਰਾਯਣ⁷, ਏਕੁ ਰਾਮ⁸, ਮੁਰਾਰੇ⁹, ਨਿਰੰਜਨ¹⁰, ਮਾਧਵੇ¹¹,

1. ਜਿਨਿ ਜੀਉ ਦੀਆ ਸੁ ਰਿਜਕੁ ਅੰਬਰਾਵੈ ।। ਸਭ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਹਾਟੁ ਚਲਾਵੈ ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਸੂਹੀ - ਪੰਨਾ 794.
2. ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕੇ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਫੁੰਗਵੇ ਸੋਈ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 658
3. ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਝੇ ਦੀਜੈ ਦੇਵਾ ਦੇਵ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਆਸਾ - ਪੰਨਾ 486.
4. ਤੁਮ ਸੋ ਠਾਕੁਰੁ ਅਉਰੁ ਨਾ ਦੇਵਾ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 659.
5. ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਨਿ ਘਟੈ ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ - ਪੰਨਾ 694.
6. ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ, ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਗੋਂਡ - ਪੰਨਾ 875.
7. ਮੋਹਿ ਆਧਾਰੁ ਨਾਮੁ ਨਾਰਾਇਨ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨ ਮੋਰੇ ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ - ਪੰਨਾ 974.
8. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਭੈ ਜਗੁ ਲੁਟਿਆ । ਹਮ ਤਉ ਏਕ ਰਾਮ ਕਹਿ ਛੁਟਿਆ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਸੂਹੀ - ਪੰਨਾ 794.
9. ਨਾਮੁ ਤੋਰੇ ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੇ । ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਬੂਠੇ ਸਗਲ ਪਸਾਰੇ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ - ਪੰਨਾ 694.
10. ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ । ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ - ਪੰਨਾ 525.
11. ਮਲਿਨ ਭਈ ਮਤਿ ਮਾਧਵਾ ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਇ ।।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੁਰਬੀ - ਪੰਨਾ 346

ਹਰਿ¹, ਪ੍ਰਭੂ² ਰਘੂਨਾਥ³ ਇਤਿ-ਆਦਿ । ਇਸ ਹਰ ਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਉਸਦੇ' ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣਾ ਹੈ । 'ਉਸ' ਦਾ ਹੀ ਓਟ ਆਸਰਾ ਹੈ । 'ਉਸ' ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ । 'ਉਸਦਾ' ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, 'ਉਸ' ਦੀ ਸਿਫਤ ਸੁਣਨੀ ਹੈ, ਜਸ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਜੈਸਾ 'ਉਹ' ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮਾਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸਦੀ ਉਪਮਾ ਅਕੱਥ ਹੈ ⁴ । ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ, ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਰਸਤਾ ਹੁਸ਼ਨਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਦੇ ਭਿੱਤ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ⁵ । ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅੰਧੇਰਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਪ ਸਾਰੇ ਫੋਕੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਤਜ ਕੇ ਤਪਾਂ ਦਾ ਤਪ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ ⁶ । ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰਭ' ਨੂੰ ਪਾਈਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾਮ ਦਾ ਸਹਿਲ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੋ ਨਾਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਨੇ 'ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ' ਨੂੰ ਸਰੇਸ਼ਠਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ।

1. ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਹਿ ਰਸਨਾ । । ਅਵਰ ਸਭ ਤਿਆਗਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ । ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ-ਪੰਨਾ 346.
2. ਤੁਮ ਜੁ ਨਾਇਕ ਆਛਹ ਅੰਤਰਜਾਮੀ । । ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਜਨ ਜਾਨੀਯੋ ਜਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ । ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ-ਪੰਨਾ 93.
3. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਾ ਕੈਸੇ ਕੀਜੇ । । ਬਿਨੁ ਰਘੂਨਾਥ ਸਰਨਿ ਕਾਕੀ ਲੀਜੇ । ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ -ਪੰਨਾ 710.
4. ਜੈਸਾ ਤੂ ਤੈਸਾ ਤੁਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੇ । ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲ - ਪੰਨਾ 858.
5. ਪਾਰਸ ਮਾਨੇ ਤਾਥੇ ਛੁਦੇ ਕਨਕ ਹੋਤ ਨਹੀ ਬਾਰ । । ਪਰਮ ਪਰਸ ਗੁਰੂ ਭੇਟੀਐ ਪੂਰਬ ਲਿਖਤ ਲਿਲਾਟ । ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਗਾਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ - ਪੰਨਾ 346.
6. ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਜ ਭ੍ਰਮ ਤਪਨ ਤਪੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨ । ।
ਭਗਤ ਜਨ ਭੈ ਹਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਕਰਹੁ ਨਿਦਾਨ । ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਆਸਾ - ਪੰਨਾ 486.

1.6.2. ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਸੰਗ ਜੁੜਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣ ਲਈ 'ਉਸਦਾ' ਨਾਮ ਧਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਪਨਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਮਨ ਸਥਿਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਪਰੰਤ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1.6.2.1. ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਕਰਨਾ

ਅਸੀਂ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਕ ਮਨ ਇਕ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਚਾਉਣਾ¹ ਹੈ।

1.6.2.2. ਨਾਮ ਦਾ ਕੀਰਤਨ

ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਮਈ ਉਸਤਤਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਆਮਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਉਸਦੇ' ਭਜਨ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ ਜਮ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ²। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨੀਵੀਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ 'ਪੁਨੀਤ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ³। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.6.2.3. ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ

ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸੁਆਸਾਂ ਸੰਗ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ⁴। ਮਨ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਿਰਦੇ ਵਿਚ

1. ਸੁਣਨ ਬਾਨੀ ਸੁਜਸ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ - ਪੰਨਾ 694.

2. ਤੁਮਰੇ ਭਜਨ ਕਟਹਿ ਜਮ ਫਾਂਸਾ।। ਭਗਤ ਹੇਤ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸਾ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 659.

3. ਬ੍ਰਹਮਨ ਬੈਸ ਸੁਦ ਅਰੁ ਖੜ੍ਹੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਫ ਮਨ ਸੋਇ।।

ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ - ਪੰਨਾ 858.

4. ਚਿਤ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਉ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨੇ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ - ਪੰਨਾ 594.

ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

1.6.3. ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ

ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਉਂਦਿਆਂ ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਅਕਹਿ ਪਰਮ-ਅਨੰਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨ ਕੰਵਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ । 'ਉਸ' ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ¹ ।

1.6.4. ਅਰਚਨਾ

ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ । ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ² ।

1.6.5. ਵੰਦਨਾ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੰਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਜੰਜਾਲ ਕੱਟ ਦੇਵੇ । ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖ ਲਵੇ ³ ।

1.6.6. ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਉਸਦੇ' ਸਦਾ ਦਾਸ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ । ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਹੀ 'ਦਾਸ ਭਗਤੀ' ਹੈ ⁴ ।

1. ਚਰਣ ਨ ਛਾਡਉ ਸਰੀਰ ਕਲ ਜਾਈ ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ 345.

2. ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ ।। ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ - ਪੰਨਾ 525.

3. ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸੁ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪੈਜ ਰਾਖਹੁ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੇਰੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ - ਪੰਨਾ 694.

4. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਾਸ ਮਤਿ ਪਰਹਰਿ ਕੋਪ ਕਰਹੁ ਜੀਅ ਦਇਆ ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ, ਪੰਨਾ 658.

1.6.7. ਸਖਾ ਭਾਵ

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਮਿਤ੍ਰਤਾ, ਨੇੜਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।¹

1.6.8. ਸਮਰਪਣ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਾ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹੇ ਪੁਰਖ-ਵਿਧਾਤਾ' ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਗਤਿ ਕਰ।² ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬੰਦਾ ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹਾਂ।

1.6.9. ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮੰਨਿਆ।³ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਮੰਦਿਰ ਤੇ ਮੂਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਸੰਗ ਉਹ ਸਦਾ 'ਹਰਿ' ਦਾ ਨਾਂ ਜਪਦੇ ਹੋਏ⁴, ਸਗਲ ਭਵਨ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਜੋਤਿ⁵ ਸੰਗ

1. ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੇਰਾ ।। ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤਉ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ ।।

ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀਂ ਤੋਰਹਿ ।। ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੌਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ ।।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ, ਪੰਨਾ 658.

2. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇਰੀ ।। ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਰੁ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ, ਪੰਨਾ 793.

3. ਭਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰੀ ਭ੍ਰਮੁ ਬੰਧਨ ਕਾਟਿ ਬਿਕਾਰ ।।

ਸੋਈ ਬਸਿ ਰਸਿ ਮਨ ਮਿਲੇ ਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਏਕ ਬਿਚਾਰ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਿਣਿ - ਪੰਨਾ 346.

4. ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਾਏ ਰਸਨਾ ।। ਅਵਰ ਸਭ ਛਾਡਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ ।।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ - ਪੰਨਾ 1106.

5. ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਕੀ ਜੋਤਿ ਲਗਾਈ ਭਇਉ ਉਜਿਆਰੇ ਭਵਨ ਸਗਲਾਰੇ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ - ਪੰਨਾ 659.

ਹੁਸ਼ਨਾਉਂਦੇ, ਸਗਲ ਭਵਨ ਦੇ ਨਾਇਕ¹ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਲੋਚਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਜੈਸਾ 'ਆਪ'² ਹੈ। ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਹੈ, ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਹੈ।³ ਉਸ 'ਰਘੂਨਾਥ' ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।⁴

1.6.10. ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ ਸਤਿਸੰਗ, ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ, ਜਪਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਨ। ਆਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਨ⁵ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। "ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪਰਮਗਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।"⁶ ਸਤਿ ਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਾਂਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਦੀ ਮਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁷

1. ਸਗਲ ਭਵਨ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਇਕੁ ਛਿਨ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ ਜੀ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ - ਪੰਨਾ 346.

2. ਜੈਸਾ ਤੂ ਤੈਸਾ ਤੁਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੇ।।

-ਉਹੀ ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲ-ਪੰਨਾ 858.

3. ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ।। ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ।।

-ਉਹੀ ਰਾਗੁ ਗੋਡ-ਪੰਨਾ 875.

4. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਾ ਕੈਸੇ ਕੀਜੇ।। ਬਿਨੁ ਰਘੂਨਾਥ ਸਰਨਿ ਕਾ ਕੀ ਲੀਜੇ।।

-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ-ਪੰਨਾ 710.

5. ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬਿਨਾ ਭਾਉ ਨਹੀਂ ਉਪਜੈ। ਭਾਵ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਨਹੀਂ ਹੋਇ ਤੇਰੀ।।

-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ-ਪੰਨਾ 694.

6. ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪਾਈ ਪਰਮ ਗਤੇ ।।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ - ਪੰਨਾ 1293.

7. ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ ਜੈਸੇ ਮਧ ਮਖੀਰਾ।।

-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਆਸਾ-ਪੰਨਾ 486.

1.6.11. ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੂਰ 'ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ' ¹ ਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੰਗ ਮਿਲਾਪ ਲਈ, ਮੋਹ, ਵੈਰਾਗ, ਤੜਫ ², ਬਿਹਬਲਤਾ, ਉਦਾਸੀ ³ ਬਿਨਤੀ ਜੇਦਤੀ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਰਿਸ਼ਤੇ ਗੰਢਣਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ, ਮਿੱਤਰ, ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪਤੀ, ਸੁਆਮੀ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ⁴, ਇਤਿ-ਆਦਿ ਵਾਲਾ, ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਿਤਰਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆਕੇ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿੱਠੇ ਨਹੋਰੇ ਅਤੇ ਤਾਨੇ ਮਿਹਣੇ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ⁵ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਅਗੰਮੀ ਰਸ, ਰੂਹ ਨੂੰ ਖੇੜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਅਨੁਭਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਮੋਰ, ਚਕੋਰ, ਬਾਤੀ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। ⁶

1.6.12. ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਚਿਤ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਮਰਤਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਦੋਖ ⁷

1. ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਜੇਵਰੀ ਬਾਧਿਓ ਤੇਰੇ ਜਨ।
-ਉਹੀ ਰਾਗੁ ਆਸਾ-ਪੰਨਾ 487.
2. ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨ ਤੋਰਾ॥
-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ-ਪੰਨਾ 345.
3. ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀਂ ਉਪਜੈ ਤਾਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ।
-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ-ਪੰਨਾ 346.
4. ਸੋਈ ਮੁਕੰਦ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ॥
-ਉਹੀ ਰਾਗੁ ਗੋਂਡ, ਪੰਨਾ 875.
5. ਜਉ ਹਮ ਬਾਧੇ ਮੋਹ ਫਾਸ ਹਮ ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਧਨਿ ਤੁਮ ਬਾਧੇ॥
-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਸੋਰਨਿ-ਪੰਨਾ 658.
6. ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੇਰਾ। ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ॥॥॥
-ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 659.
7. ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਭ੍ਰਿੰਗ ਪਤੰਗ ਭੁੰਚਰ ਏਕ ਦੋਖ ਬਿਨਾਸ॥
ਪੰਚ ਦੋਖ ਅਸਾਧ ਜਾ ਮਹਿ ਤਾਕ ਕੋਤਕ ਆਸ॥
-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਆਸਾ-ਪੰਨਾ 486.

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਕ੍ਰੋਧ' ਇਕ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ, ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਤਿ ਮਲੀਨ¹ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਨੀਵੇਂ ਘਰ, ਕਰਮ ਕੁਟਿਲ ਅਤੇ ਸੰਗ ਵੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।² ਆਪ ਅਤਿ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਤੀ (ਸਹੁ) ਮੰਨ ਕੇ ਸਦਾ ਸੁਹਾਗਣਿ ਵਾਲੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।³

1. 6. 13. ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਭਗਤੀ

ਕਿਰਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਆਪ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਕੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਛ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਤ ਕਿੱਤਾ⁴ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਸਬੰਧੀ ਸੰਦਾਂ⁵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

1. 6. 14. ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹਾਤਮ

ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ 'ਮੰਤਵ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਮੋਖਸ ਦਾਤਾ' ਹੈ।⁶ ਮਾਨਵ

1. ਮਲਿਨ ਭਈ ਮਤਿ ਮਾਧਵਾ ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਇ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ - ਪੰਨਾ 346.

2. ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ ਸੋਚ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ।।

ਮੇਰਾ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ ਜਨਮ ਕੁਭਾਂਤੀ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ - ਗੁਆਰੇਰੀ - ਪੰਨਾ 345.

3. ਸਹੁ ਕੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਨੈ॥

ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨ ਸੁਖ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ॥

-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਸੁਹੀ-ਪੰਨਾ 793.

4. ਚਮਾਰ, ਚਮਰੇਟਾ, ਦੇਢ, ਕੁਟਬਾਢਲਾ, ਢੋਰ ਢੇਵੰਤ।

5. ਪਨਹੀ, ਆਰ ਰਾਬੀ।

6. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੇ ਜਪੈ ਨਾਮੁ॥ ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ॥

-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ-ਪੰਨਾ 119.

ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ ਨੀਚ ਤੋਂ ਉਚ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਭਗਤੀ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਡੰਡੇਤ ਬੰਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਉਂ ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਰਥਾ ਬਚਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਰਸਨਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਨੂੰ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਜਪਿਆ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸੰਗ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਖਸਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਪਰਮ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜਨਮ, ਜਾਤ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋੜ ਕੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਭਗਤੀ' ਨੂੰ ਮੋਖਸ਼ ਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਝੂਠ ਦੱਸਿਆ।

ਇੰਞ ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ 'ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰੀ' ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਚਰਨੀਂ ਲਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਸਰਵ ਸਮਰੱਥ ਮਹਾਂ-ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਕੇ ਚਹੁੰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚਹੁੰ ਵਰਣਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨਵੇਤਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

1. ਰੇ ਚਿਤ ਚੇਤਿ ਚੇਤ ਅਚੇਤ ।। ਕਾਹੇ ਨ ਬਲਾਮੀ ਕਹਿ ਦੇਖ ।।

ਕਿਸ ਜਾਤਿ ਤੇ ਕਿਹ ਪਦਹਿ ਅਮਰਿਓ ਰਾਮ ਭਗਤ ਬਿਸੇਖ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰਾ - ਪੰਨਾ 1124 .

2. ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਹਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ਤੇਰੇ ਨਾਮਿ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾ ।।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ - ਪੰਨਾ 1293.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸਾਮਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਮਗਰੀ ਆਪ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਜਾ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੀ ਸਵੈ-ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬਿਸ਼ ਦੀ ਹੱਥਲਿਖਤ ਪੋਥੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਜਨਮ ਸਾਖੀ/ਪਰਚੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਨਕਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸਾਮਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਤ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲੋਕਿਕ ਰੰਗਣ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਆਧਾਰ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ

2. ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ

2.1 ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈ. (1661 ਬਿ. ਸੰ.) ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਚਾਲੀ¹ (40) ਸਬਦ, ਇਕ ਆਰਤੀ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਸੋਲਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸ ਦਾ ਸਹੂਪ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਤੱਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਮਨ

1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਅਤੇ ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਦੋਵਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਪਾਠਾਂਤਰ ਸਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 39 ਵੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਚਾਲੀ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਲਿਖਤ ਹਨ:-

- (1) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।
- (2) ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।¹
- (3) ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ, ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮਰੇ ਹੋਏ ਢੋਰ ਢੋਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣਾ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।²
- (4) ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਢੋਢ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ।³
- (5) ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਅਪਣਾ ਕਰਮ ਕੁਟਿਲ, ਜਨਮ ਠੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ ਸੰਗਤਿ ਵੀ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (6) ਆਪ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ

1. ਨਾਗਰ ਜਨਾ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ ਚਮਾਰੇ ।।

-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ ਪੰਨਾ 1293.

- ਓ. ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕਮੀਨੀ ਪਾਤਿ ਕਮੀਨੀ ਢੋਢਾ ਜਨਮ ਹਮਾਰਾ॥

ਤੁਮ ਸਰਨਾਗਤਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 659.

- ਅ. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ। ਜੇ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੈ ਮੀਤ ਹਮਾਰਾ॥

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ - ਪੰਨਾ 345.

- ੲ. ਚਮਰਟਾ ਗਾਠਿ ਨ ਜਾਨਈ ।। ਲੋਗੁ ਗਠਾਵੈ ਪਨਹੀ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ - ਪੰਨਾ 659.

2. ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ - ਪੰਨਾ 1293.

3. ਜਾਕੈ ਕੁਟਬ ਕੇ ਢੋਢ ਸਭ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤ ਫਿਰਹਿ ਅਜਹੁ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ - ਪੰਨਾ 1293.

ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ (ਜੀਵਨ ਕਾਲ) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਮਿਲੇਗੀ।¹

- (7) ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਂਚ ਜਾਤਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।²
- (8) ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।³
- (9) ਆਪ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸੋ ਆਪ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਵੀ ਬਨਾਰਸ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।⁴
- (10) ਆਪਨੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਉਂਚਾ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਉਂਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ) ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਡੰਡੋਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।⁵

ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਨਾਂ, ਜਨਮ-ਸਥਾਨ, ਜਾਤ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1. ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਚਨ ਸਧਨਾ ਸੈਨ ਤਰੈ ।।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤੁਹੁ ਹਰਿ ਜੀਓ ਤੇ ਸਬੈ ਸਰੇ ।।
- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ - ਪੰਨਾ 1106.
2. ਦਾਰਿਦ ਦੇਖਿ ਸਭ ਕੇ ਹਸੇ ਐਸੀ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ ।। ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਕਰ ਤਲੈ ਸਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮਾਰੀ ।।
- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ - ਪੰਨਾ 858.
3. ਬ੍ਰਹਮਨ ਬੈਸ ਸੁਦ ਅਰੁ ਖੜ੍ਹੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ ।।
ਰੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ ।।
- ਉਹੀ- ਪੰਨਾ - 858.
4. ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਂਦਲਾ ਢੋਰ ਢੇਵੰਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ।।
- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ - ਪੰਨਾ - 1293
5. ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤ । ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾ ।।
- ਉਹੀ - ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ - ਪੰਨਾ 1293.

2.2 ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਵਧੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦਾ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਪਰਚਈ, ਭਗਤਮਾਲ (ਸਮੇਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਗਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਲੈਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸੇਂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ:-

- (1) ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਹਵਾਲੇ।
- (2) ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ
- (3) ਪਰਚਈ ਸਾਹਿਤ
- (4) ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿਤ(ਸਮੇਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ)
- (5) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ
- (6) ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ

ਇਹ ਆਧਾਰ ਸਮਗਰੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ/ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਕਾਲ ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਕਰਮਵਾਰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰਖ ਰਹੇ ਹਾਂ।

2.2.1. ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਹਵਾਲੇ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ

ਕੁਝ ਪਰਵਚਨ ਕਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਝ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭਾਖੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਹੋਏ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਧਾਰ ਸਾਮਗਰੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸੰਤ ਕਬੀਰ (1399-1518 ਈ.) ਇਹ ਸਰਵ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹

ਭਗਤ ਸੇਨ (1400-1490 ਈ.) ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਗਤੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੰਗ ਠਾਕਰਾਂ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤਰਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਹੈ²।

ਭਗਤ ਪੰਨਾ (1416 ਈ. ਜਨਮ) ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਢੋਰ ਢੋਣ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ।³

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ (1534-1581 ਈ.) ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਹਰ ਪਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਪਤਿਤ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਉੱਤਮ ਪਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਸਦਕਾ, ਥ੍ਰਾਹਮਣ,

1. ਸਾਧਨ ਮਾਂ ਰੈਦਾਸ ਸੰਤ ਹੈ, ਸੁਪਚ ਰਿਸ਼ੀ ਸੇ ਭੰਗਿਯਾ॥

ਹਿੰਦੂ-ਤੁਰਕ ਦੁਈ ਦੀਨ ਬਨੇ ਹੈ, ਕਛੂ ਨਹੀਂ ਪਹਚਨਿਯਾ॥

ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (ਆਚਾਰੀਅ) ਕਬੀਰ, ਸੰਸਕਰਣ, 1980, ਪੰਨਾ 235.

2. ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਨੇ ਐਸੀ ਕੀਨੀ, ਠਾਕੁਰ ਪਾਇਆ ਪਕੜ ਅਧੀਨੀ॥

ਭੁਬਤ ਠਾਕੁਰ ਜਲ ਮੈ ਆਇਆ, ਤੁਲਸੀ ਦਲ ਅਹੁ ਤਿਲਕ ਚੜ੍ਹਾਇਆ॥

ਨਿਰਭੈ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸ੍ਰੀ ਸੇਣਿ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾਵਲੀ (ਸੰ: 1982, ਪੰਨਾ 173.

3. ਰਵਿਦਾਸ ਬੁਵੰਤਾ ਢੋਰ ਨੀਤਿ ਤਿਨ ਤਿਆਗੀ ਮਾਇਆ । ।

ਪਰਗਟੁ ਹੋਆ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਦਰਸ਼ਨੁ ਪਾਇਆ । ।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਆਸਾ ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਪੰਨੇ ਜੀ ਕੀ ਪੰਨਾ 487.

ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੁਦਰ ਚਾਰ ਵਰਣ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ।¹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।²

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ (1563-1606 ਈ.) ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਪਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗੋਬਿੰਦ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।³ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਪੱਕੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴

ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ (16 ਵੀਂ ਸਦੀ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਗੁਣ-ਗਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਕਿਹਾ ਹੈ।⁵

ਤਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ (1559-1639 ਈ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਬੀੜ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵੀ ਤਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ

1. ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਿਮਖ ਇਕ ਗਾਇ॥

ਪਤਿਤ ਜਾਤਿ ਉਤਮੁ ਭਇਆ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਪਏ ਪਗਿ ਆਇ॥

-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਸੁਹੀ-ਪੰਨਾ 733.

2. ਨਾਮਾ ਜੇ ਦੇਉ ਕਬੀਰੁ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਅਉ ਜਾਤਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਿਆਰ ਚਮਈਆ॥

-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ-ਪੰਨਾ 835.

3. ਰਵਿਦਾਸ ਧਿਆਇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੁਪ॥ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਗੋਬਿੰਦ ਰੂਪ॥

-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ-ਪੰਨਾ 1192.

4. ਉਚ ਤੇ ਉਚ ਨਾਮਦੇਉ ਸਮਦਰਸੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਠਾਕੁਰ ਬਣਿ ਆਈ॥

-ਉਹੀ-ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ-ਪੰਨਾ 1207.

5. ਗੁਣ ਗਾਵੇ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੁ ਜੇ ਦੇਵ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ॥

-ਉਹੀ-ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ਕੇ-ਪੰਨਾ 1390.

ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ¹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ:-

- (1) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ।
- (2) ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪਸਦਕਾ ਉਹ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।
- (3) ਆਪ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਕੁਲ ਦੇ ਲੋਕ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਢਣ, ਮਰੇ ਹੋਏ ਢੋਰ ਢੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।
- (4) ਆਪ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ(ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ)ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ।
- (5) ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਅਭੀਚ ਦੇ ਪੂਰਬ ਉੱਤੇ ਗੰਗਾ ਤੀਰਥ ਕਰਨ ਆਏ ਸੰਗ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਸੀਰਾ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਦੀ ਇਹ ਭੇਂਟ ਹੱਥ ਕੱਢ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿੜਾਏ ਤੱਥ ਸੰਦੇਹ ਮੁਕਤ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਲੋਂ ਦ੍ਰਿੜਾਈ ਉਕਤ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੀ ਸੰਗਤਯੁਕਤ ਹੈ।

1. ਭਗਤ ਭਗਤੁ ਜਗਿ ਵਜਿਆ ਚਹੂੰ ਚਕਾ ਦੇ ਵਿਚਿ ਚਮਿਰੇਟਾ॥

ਪਾਣਾ ਗੰਢੇ ਰਾਹ ਵਿਚਿ ਭੁਲਾ ਧਰਮ ਢੋਇ ਢੋਰ ਸਮੇਟਾ॥

ਜਿਉ ਕਰਿ ਮੇਲੇ ਚੀਥਤੇ ਹੀਰਾ ਲਾਲ ਅਮੋਲੁ ਪਲੇਟਾ॥

ਚਹੂੰ ਵਰਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਿਆਨੁ ਕਰਿ ਭਗਤਿ ਸਹੇਟਾ॥

ਨਾਵਟਿ ਆਇਆ ਸੰਗੁ ਮਿਲਿ ਬਨਾਰਸ ਕਰਿ ਗੰਗਾ ਥੇਟਾ॥

ਕਢਿ ਕਸੀਰਾ ਸਉਪਿਆ ਰਵਿਦਾਸੈ ਗੰਗਾ ਕੀ ਭੇਟਾ॥

ਲਗਾ ਪੂਰਬੁ ਅਭੀਚ ਦਾ ਛਿਡਾ ਚਲਿਤੁ ਅਚਰਜ ਅਮੇਟਾ॥

ਵੀਰ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਟੀਕ(ਸਿੰਘ.) ਦਸਵੀਂ ਛਾਪ, 1984, ਪੰਨਾ 168.

ਓ. ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੁਲਾਹੜਾ ਨਾਮਾ ਛੀਥਾ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਈ॥

ਗੁਲਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰੂ ਹੈ ਸੈਣੁ ਸਨਾਤੀ ਅੰਦਰਿ ਨਾਈ॥

-ਉਹੀ-ਪੰਨਾ- 391.

ਬਾਬਾ ਸਾਈਂਦਾਸ(1468 ਈ. ਜਨਮ) ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਢੋਰ ਢੋਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਢਣ ਵਾਲਾ ਰਵਿਦਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ 'ਭਗਤ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।¹

ਮਹਾਤਮਾ ਸੂਰਦਾਸ (1483-1563 ਈ.) ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੂਰ ਸਾਗਰ' ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਸਨ।²

ਸੰਤ ਹਰਿਦਾਸ ਵਿਆਸ(1510 ਈ. ਜਨਮ) ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸੰਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਣ੍ਹੰਬੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।³

ਸੰਤ ਏਕ ਨਾਥ(1533-1599ਈ.) ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪ ਦੀ ਕਠੋਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ।⁴

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ(1544-1603 ਈ.) ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਰਸ ਛਕ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ।⁵

1. ਢੋਰਿ ਭਰਿਤ ਦੁਰਿਗੰਧ ਉਠਿਤ ਹੈ ਮੁਖ ਦਾਪਤਿ ਲੇਤਿ ਸਵਾਸਾ॥
ਤਾਹਿ ਤੁਚਾ ਲੇ ਪਨਿਹਾ ਗਾਠੇ ਭਗਿਤ ਭਯੋ ਰਵਿਦਾਸਾ॥
-ਉਪ੍ਰਿਤ-ਗੁਸਾਈ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਪੰਨਾ 676.
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 69.
2. ਸਧਨਾ ਰੈਦਾਸ ਮੀਰਾਬਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਬ੍ਰਜਰਾਜ॥
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 69.
3. ਇਤਨੇ ਹੈ ਸਬੁ ਕੁਟਮ ਹਮਾਰੇ। ਸੇਨ ਧਨਾ ਅਰੁ ਨਾਮਾ ਪੀਪਾ ਔਰ ਕਬੀਰ ਰੈਦਾਸ ਚਮਾਰੇ।
ਉਪ੍ਰਿਤ-ਭਗਤ ਕਵੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਗੋਸੁਆਮੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਪੰਨਾ 196
-ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 69.
4. ਰੋਹਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਸਬ ਕੁਝ ਜਾਨੇ ਕਠੋਰੇ ਗੰਗਾ ਦੇਖ॥
ਆਜਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰਯ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਅਨੁ) ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ, 1986, ਪੰਨਾ 35.
5. ਇਹਿ ਰਸ ਰਾਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਪੀਪਾ ਅਰ ਰੈਦਾਸ॥
ਉਪ੍ਰਿਤ-ਤਿਪਾਠੀ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਸ੍ਰੀ ਸੁਆਮੀ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 380-81.
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰਪਾ) 1978, ਪੰਨਾ 70
- ਉ. ਰਾਮ ਰਾਂਗ ਕਰਿ ਰਾਮ ਸਮਾਨਾ ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਲੇ ਭਗਵਾਨਾ ।।
ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰਪਾ.) 1989, ਪੰਨਾ 40.

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਜੀਦ (1556-1660 ਈ.) ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਿਤ ਸਾਖੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹

ਗੋਸਵਾਮੀ ਅਗਰਦਾਸ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾਸ ਪਯਹਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੁਆਮੀ ਅਗਰਦੇਵ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਰਹਸਯਤ੍ਰਯਾ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਉਪਮਾ ਰਮਾਦਾਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।²

ਭਗਵਾਨ-ਨਾਰਾਇਣ ਜੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਹਾਤਮਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਪ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦੀ ਜਸ-ਕੀਰਤ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।³

ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ⁴ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ ਕੁਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਜੀਵਨ ਵੈਰਾਗ-ਮਈ ਅਵਸਥਾ

1. ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ਧਿਆਇਆ, ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰਿ॥

ਵਾਕੀ ਦਮੜੀ ਲਈ ਗੰਗਾ ਭੁਜਾ ਪਸਾਰ ਕਰਿ॥

ਉਪ੍ਰਿਤ-ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਬਾਬਾ ਵਜੀਦ (ਸੰਪ.) ਪੰਨਾ 25.

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 25.

2. ਰਮਾਦਾਸ ਬਾਸਨ ਮਤਿਦਾਸੀ ਸਦਾ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸੀ।

ਨਿ: ਕਿੰਚਨ ਉਦਾਰ ਗੁਰੂ ਸੇਵੀ ਭਾਵਿਕ ਰਾਮ ਤਤ ਕੇ ਭੇਵੀ॥

- ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 27.

3. ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਜਗ ਮਹਿ ਘਨੇ ਹਰਿ ਭਗਤਨ ਕੇ ਅਧੀਨ।

ਨਾਰਾਇਣ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਗੰਗਾ ਦਮੜੀ ਲੀਨ॥

ਉਪ੍ਰਿਤ-ਭਗਵਾਨਾਰਾਇਣ ਵਚਨ-ਸੁਧਾ

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮ ਪਾਲ(ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਮਪਾ.) 1989, ਪੰਨਾ 33.

4. ਧਰਮ ਭਗਤ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਰਠੋਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਮੋੜਤਾ(ਮਾਰਵਾੜ) ਦੇ ਰਾਵ ਦੂਦਾ ਜੀ ਦੀ ਪੋਤੀ ਸੀ। ਮੀਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1555 ਬਿ. ਸੰ. ਤੋਂ 1560 ਬਿ. ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੁੜਕੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉਦਯਪੁਰ(ਮੇਵਾੜ) ਦੇ ਸਸੋਦਿਆਂ ਰਾਜ ਕੁਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਜੀ ਦੇ ਕੁੰਵਰ ਭੋਜ ਰਾਜ ਨਾਲ 1573 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇੱਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ 1620 ਤੋਂ 1630 ਬਿ. ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅੰਗ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1983 ਈ. ਪੰਨਾ 02.

ਵਿਚ ਰਾਜ ਸੁਖ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੀ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮੀਰਾਬਾਈ ਲਿਖਤ ਪਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਰੱਜਬ(1567-1689 ਈ.) ਜੀ ਦਾਦੁ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਵ-ਤਿੰਨੀ ਸ਼ਰਧਾਜਲੀ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮ ਪਰਸ ਅਤੇ ਮਹਾਮੁਨੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।²

ਸੰਤ ਛੋਟੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ(1596-1691 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ

1. ਖੋਜਤ ਫਿਰੋਂ ਭੇਦ ਵਾ ਘਰ ਕੇ ਕੋਈ ਨ ਕਰਤ ਬਖਾਨੀ॥
ਰੈਦਾਸ ਸੰਤ ਮਿਲੇ ਮੋਹਿ ਸਤਗੁਰੂ ਦੀਨ੍ਹੀ ਸੁਰਤ ਸਹਦਾਨੀ॥
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 17.
 ਓ. ਗੁਰੂ ਰੈਦਾਸ ਮਿਲੇ ਮੋਹਿ ਪੁਰੇ। ਧੁਰ ਸੇ ਕਲਮ ਭਿੜੀ।
ਸਤਗੁਰੂ ਸੈਨ ਦਈ ਜਬ ਆ ਕੇ, ਜੋਤ ਮੇਂ ਜੋਤ ਰਲੀ॥4॥
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 31.
 ਅ. ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਯਾ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦੀਨ੍ਹੀ ਗਿਆਨ ਕੀ ਗੁਟਕੀ॥
ਚੇਟ ਲਗੀ ਨਿਜ ਨਾਮ ਹਰੀ ਕੀ, ਮਹਾਰੇ ਹਿਵੜੇ ਖਟਕੀ ॥1॥
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 21.
 ਏ. ਨਹਿ ਮੇਂ ਪੀਹਰ ਸਾਸਰੇ, ਨਹੀਂ ਪਿਯਾ ਜੀ ਹੀ ਸਾਥ।
ਮੀਰਾਂ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਮ ਹੀ ਸੁਆਮੀ ਸ੍ਰੀ ਰੈਦਾਸ ਸਤਗੁਰੂ ਜੀ॥4॥
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ, 1978, ਪੰਨਾ 03.
 ਹ. ਸੇਲ ਭੂਸ ਹੂਈ ਕਾਯਾ ਕੀ ਢੇਰੀ, ਖਾਕ ਮੇਂ ਖਾਕ ਰਮਾਜਾ ਜੀ॥3॥
ਕਹੇ ਮੀਰਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਚੇਲੀ ਇਕ ਵਾਰ ਦਰਸ ਦਿਖਾਜਾ ਜੀ॥4॥ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 04.
 2. ਰੰਕਾ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਸਧਨਾ ਕੁਲ ਹੀਨੇ । ਪਰਮ ਪਰਸ ਰੈਦਾਸ ਧਨਾ ਕੁੰਡਾਰ ਨਾਪਾ ਸੁ ਕਮੀਨੇ ।।
ਉਪ੍ਰਿਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ-ਛਪੇ ਰੱਜਬ ਜੀ ਕੇ
ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਭਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰਪ.) ਪੰਨਾ 48.
 ਓ. ਬਾਲਿਦ ਦੁਆਰ ਕਬੀਰ ਆਵਤੇ, ਜਗੁ ਸਭ ਜਾਨੇ ।। ਤਾਰਕ ਰਵਦਾਸ ਜਨੇਉ, ਤਾਰਵ ਜਗ ਤਨ ਛਾਨੇ ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 47.
 ਅ. ਚਮਾਰੀ ਗਰਭੇ ਉਤਪਨ ਰੈਦਾਸੇ ਮਹਾਮੁਨਿ
ਉਤ੍ਰਿਮ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਮਿਰਣ ਨਾਮ ਤਸਮਾਤ ਕਿ ਨਯਾਤਿ ਕਾਰਣ ।। - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 47.

ਸੁਰਬੀਰ ਸਾਧੂ ਆਖਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਗਤੀ ਦੇ ਬਲ ਸੰਗ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਅਤੇ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ।¹

ਸੰਤ ਤੁਕਾ ਰਾਮ(1598-1650 ਈ.) ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੰਤ ਤੁਕਾ ਰਾਮ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਭੰਗ ਗਾਥਾ' ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਤਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਤ(ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ) ਮੇਰੇ ਸਕੇ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਹਨ।²

ਸੰਤ ਕਵੀ ਬਖਨਾ(1610-1680 ਈ. ਲਗਤਗ) ਆਪ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ³ ਅਤੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਤਾਵ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਗਿ੍ਹਸਬੀ ਸੰਤ ਸਨ।⁴

1. ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਧਿ ਸੁਰਾ ਤਨ ਬਿਪ੍ਰਨ ਮਾਰ ਮਚਾਈ ਰੇ ।

ਉਪ੍ਰਿਤ-ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾਵਲੀ - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 61.

2. ਗੋਰਾ ਤੁਮਾਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ, ਕਬੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸੈਨਾ ਨਾਈ।

ਕਨ੍ਹੇਪਾਤ, ਵੈਸਯਾ ਚੋਖਾ ਮੇਲਾ ਅਛਤ ਜਨਾਬਾਈ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰਪਾ.) 1978 ਪੰਨਾ 68.

- ਉ. ਨਿਵਿੱਤਿ ਗਯਾਨਦੇਵ ਸਪਾਨ ਚਾਗਾ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਜੀ ਕੇ ਹੈ ਜੀ ਨਾਮਦੇਵ।

ਨਾਗਾਜਨ ਮਿਤ ਨਰਹਿਰਿ ਸਨਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਸਗੇ ਮੇਰੇ।

ਸਿੰਗਲ ਧਰਮਪਾਲ(ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਸੰਪਾ.) 1989, ਪੰਨਾ 37.

3. ਪੰਡਿਤ ਕੋਪ ਸਵੈ ਖੜਿ ਆਯੇ, ਠਾਕੁਰ ਲਿਯੋ ਰੈਦਾਸ ਕਾ । ।

ਉਪਰਿ ਕਰਿ ਕੇ ਗੋਦ ਪਧਾਰੇ ਪੰਡਿਤ ਗਯੇ ਨਿਰਾਸ ਕਾ । ।

- ਉਪ੍ਰਿਤ - ਬਖਨਾ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰਪਾ.) 1989, ਪੰਨਾ 58.

4. ਘਰ ਮੇਂ ਹੀ ਤੈ ਨਾਮ ਕਬੀਰਾ, ਅਰ ਰੈਦਾਸ ਚਮਾਰ ਕੇ ।

ਘਰ ਮਾਹੈ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਵੈ, ਬਖਨਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕੇ । - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 59.

ਸੰਤ ਚੈਨ ਦਾਸ (1683-1788) ਜੀ ਨੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਕ੍ਰਿਤ ਰੱਜਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉੱਲਟੀ ਗੰਗਾ ਵਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਦੱਸ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ।¹

ਚਰਨ ਦਾਸ (1703-1782 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਭਕਤਿ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਖੁਦ ਆਪ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਨਿਵਾਰਨ ਆਏ ਸਨ।²

ਸੰਤ ਗਰੀਬ ਦਾਸ (1717-1774 ਈ.) ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੰਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।³

ਪਾਨਪ ਦਾਸ (1718-1726 ਈ.) ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਮਾਨ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ।⁴

ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹੇਬ (1726-1803 ਈ.) ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰੋਹੀਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵

ਸੁਵਾਮੀ ਮਸਕੀਨ ਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਾਧੂ ਹੋਏ ਸਭ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦੇ ਚਲੇ ਗਏ।⁶

1. ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਸੁਰਸੁਰੀ ਮੋਖੀ ਪੀਪੇ ਓਦਵੇ ਬੁਝਾਯੋ ।

ਭਗਤ ਭਵਨ ਕੀ ਪੈਜ-ਨਿਵਾਰੀ ਦਾਰ ਸੁ ਸਾਰ ਦਿਖਾਯੋ ।

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸਰਬਾਂਗੀ (ਸੰ.) ਟੈਕਿਤ ਕਾਪੀ ਪੰਨਾ 469.

2. ਵਿਪਦ ਦੇਖ ਰੋਹੀਦਾਸ, ਵਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪੇ ਆਯੋ । । ਭਕਤ ਵਸਲ ਭਗਵਾਨ ਪਾਰਸ ਦੀਯੋ ਦੇਖਾਯੋ ।

ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1972. ਪੰ. 716.

3. ਰਵਿਦਾਸ ਰੰਗੀਲਾ ਰੰਗ ਹੋ ਦਿਯੋ ਜਨੇਊ ਤੋੜ ।

ਜਗਯ ਜਯੋਨਾਰ ਚੋਲੇ ਧਰੇ, ਇਕ ਰੈਦਾਸ ਇਕ ਗੋੜ । ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰਪਾ.) 1978, ਪੰਨਾ 72.

4. ਨਾਨਕ ਰੈਦਾਸ ਔਰ ਕਬੀਰਾ । । ਪਾਨਪ ਦਾਸ ਉਨ੍ਹੀ ਦਾ ਚੇਰਾ । । - ਉਹੀ ਪੰਨਾ 72.

5. ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪੀਪਾ ਪਰ ਰੋਹੀਦਾਸ । ਉਪ੍ਰਿਤ-ਭਾਗ ਬੀਜੇ ਪੰਨਾ 252.

ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1972. ਪੰ. 716.

6. ਜੇਤੇ ਸਾਧੂ ਹੂਦੇ ਤੇ ਗਵੈ ਨਾਮਾ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ । ਕਬੀਰ ਗੋਰਖ ਦਾਢੂ ਦਾਸ, ਰਹੇ ਸਾਈ ਪਾਸ । ।

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰਪਾ.) 1989, ਪੰਨਾ 34.

ਸੰਤ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਦਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹

ਚਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਪੰਜ ਮੁਹਰਾਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਲਿਵਲੀਨਤਾ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।²

ਸੰਤ ਚਤੁਰਭੁਜ ਸਾਹਬ (ਮੌਤ 1875 ਈ.)³ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਵਡਿਆਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।⁴

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਗਤ ਜਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਗਤ ਸੇਵਕ ਰਾਮ ਨੇ "ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਤਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।⁵ ਭਗਤ ਭਾਵਨ ਦਾਸ ਨੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਤਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।"⁶

1. ਰੈਦਾਸ ਭਵਨ ਦਾਦੂ ਪਰਸ ਨਾਨਕ ਕਾਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰਤ।

ਜੇ ਦੇਵ ਤਿਲੋਚਨ ਸਥਨਿ ਕੇ ਸੁ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਵੰਦਨ ਕਰਤ॥

ਉਪ੍ਰਿਤ, ਪੰਚਾਮ੍ਰਿਤ ਸੰਪਾਦਕ ਸੁਆਮੀ ਮੰਗਲ ਦਾਸ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 63.

2. ਕਿਤਨੇਈ ਪਰਗਟ ਕੀਏ ਪਰਚੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਮੋਹਰਾਂ ਰੈਦਾਸ ਕੂੰ ਤੋਂ ਸੰਕਟ ਟਾਰੇ॥

ਭਗਤਮਾਲ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਮਾਲਾ, ਜੋਧਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 43, 1959, ਪੰਨਾ 52-53.

3. ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ, 556

4. ਚਤੁਰਭੁਜ ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰਾ ਦੇਯ।

ਕੀ ਦਾਦੂ-ਰੈਦਾਸ ਹੈ, ਇਨ ਸਮ ਔਰ ਨ ਕੋਯ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸਿ.) 1978, ਪੰਨਾ 72.

5. ਢੇਰੁ ਮਰੈ ਦੁਰਗੰਧਿ ਊਠੈ ਮੁਖ ਢਾਪ ਲੇਹਿ ਬਹੁ ਸਾਸਾ ।।

ਤਾਂਹਿ ਤੁਚਾ ਪਨੀਆ ਲੇ ਗਾਵਤਿ ਭਗਤ ਭਏ ਰਵਿਦਾਸਾ ।।

ਦੇਖੋ ਪੁਸਤਕ - ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕ, ਭਾਬਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1969, ਪੰਨਾ-206.

6. ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤਿ ਕੀ ਰਖਿਆ ਕੀਨੀ ਜਾ ਕਾ ਠਾਕੁਰ ਤਰਿ ਗਇਆ ਤਾਰੀ ਵੇ ।।

- ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 92.

“ਭਗਤ ਪਿਥੁ ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਗੰਗਾ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਚਲ ਕੇ ਆਈ।”¹ ਇੰਵ ਹੀ ਭਗਤ ਗੁਆਲ² ਅਤੇ ਦਾਸ ਗੋਬਿੰਦ³ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਪਲਟੂ, ਦਰਿਆ ਸਾਹਿਬ, ਧਰਣੀਧਰ, ਦਰਿਆਬਾਈ ਅਤੇ ਸਹਜੋਬਾਈ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਥਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਜੱਸ-ਕੀਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਥਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਰੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ, ‘ਸੰਤ ਅਤੇ ਅਨੰਤਹਿ’ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਵਾਲੀ ਸਿਖਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਗਤ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤੱਤ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ।

2.2.2. ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼੍ਰੇਤ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ‘ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ’ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਸਾਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਅਤੇ ਰਚਨਾਹਾਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ⁴ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲੇਖਕ ‘ਬਾਧਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ’ ਦੇ ਨਾਈ ‘ਸੇਨ’ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁵

1. ਜਾਤ ਚਮਿਆਰੁ ਕਹੀਐ ਰਵਿਦਾਸ ।। ਜਾ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਨਾਮ ਨਿਵਾਸਾ ।।

ਲੋਕ ਚਲੇ ਚਲਿ ਗੰਗਾ ਜਾਵੈ । ਗੰਗਾ ਚਲਿ ਰਵਿਦਾਸ ਘਰਿ ਜਾਵੈ । - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 219.

2. ਪੀਪਾ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਮਾ ।। ਤੈ ਤਾਰੇ ਬਿਦਰ ਸੁਦਾਮਾ ।। - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 95.

3. ਕਉਨ ਕਉਣ ਤੈ ਤਾਰੇ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੀਵਰ ਚਮਿਆਰ ਜੁਲਾਹੇ ਵੇ ।। - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 229.

4. ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਲਿਖਤ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਮਾ ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ

143.

5. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਧੂ, ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਤਵ, ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 123.

ਸਾਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੇਠ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠ ਮਿਲੇ ਹਨ।

(1) ਅਥ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ¹

(2) ਕਬੀਰ ਰੈਦਾਸ ਗੋਸ਼ਣੀ²

(3) ਗੋਸ਼ਣੀ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ³

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਦਰਜ ਸ਼੍ਰੋਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੰਡੀਆ ਆਰਵਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਏ-12 ਨੰਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਦੀ 1978 ਬਿ. ਸੰ. ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਦੋ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਇਕ ਉਤੇ ਦਰਜ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜੋ ਦੁਜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਚੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦੇ 69 ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਗ ਜੁੜਦੇ ਹਨ।⁴ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੁਭਾਈ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁵ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੋਹੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਏ ਇਕ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੁਭਾਈ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ⁶ ਹਨ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਜਿਹੇ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ

1. ਸੋਨਾ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ : ਐਮ. ਐਸ. ਐਸ.ਏ12. ਆਈ. ਓ.ਐਲ.ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1978 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਪੀਕਾਰ ਸੁਆਮੀ ਸੋਭਾ ਰਾਮ।

2. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ (ਸਿੱਖਾ.) ਫਰਵਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 37.

3. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸਿੱਖਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 261.

4. ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਜੀ: ਸੋ ਤੁਮ ਗਾਵੇ ਸੋਈ ਗਾਉਂ॥ ਤਿਰਾ ਗਿਯਾਨ ਬਿਚਾਰੇ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੁਰ ਮੇਰਾ॥ ਭਰਮ ਕਰਮ ਧੋਈ ਭਾਰੇ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ : ਐਮ. ਐਸ. ਐਸ.ਏ-12 ਆਈ. ਓ. ਐਲ. ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1978 ਬਿ. ਸੰ. ਲਿਪੀਕਾਰ ਸੁਆਮੀ ਸੋਭਾਰਾਮ।

5. ਕਬੀਰ ਕਹੈ ਜੀ: ਭਰਮ-ਭੀ ਭਾਰਿ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਹੀ ਭਾਰਿ ਦੇ॥ ਭਾਰਿ ਦੇ ਜੀਵ ਕੀ ਦੁਬ ਧਾਈ॥

ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਕਰੇ ਬਿਸਰਾਮਾ॥ ਹਮ ਤੁਮ ਦੋਨਯੁ ਗੁਰ ਭਾਈ॥

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 127.

6. ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਜੀ: ਤੁਮ ਸਾਰੀ ਕਾਹੀ ਸਹੀ ਸਤ ਵਾਹੀ॥ ਸਬ ਲਾਸ ਜਯਾਲ ਗਾਈ॥

ਸਬਲ ਸਿਧਾਰਯਾ ਨਿਬਲਾ ਤਾਰਯਾ॥ ਸੁਨੋ ਕਬੀਰ ਗੁਰ ਭਾਈ॥ ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 125.

ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਤਕਰਾਰ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ।¹ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਤੁਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਚੋਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਦੋ ਪਾਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।²

(1) ਰਵਿਦਾਸ ਪਚੀਸੀ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 24 ਚੋਪਦਿਆਂ, ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਪਾਠ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) 'ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਬੀਰ ਕੀ ਨਾਲੇ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ' ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ 71 ਚੋਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ 'ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੋਸ਼ਟਿ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ।

ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ³ (1581-1640ਈ.) ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ (ਇਸ ਫ਼੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਬੰਧੀ ਦਰਜ ਹਵਾਲੇ 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ' ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ) ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੋਰ 'ਪਰਮਾਰਥ ਸੁਖਸਨੀ ਸਹੰਸ੍ਰਨਾਮਾ' ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਫ਼੍ਰਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਆਪਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ 1703 ਬਿ. ਸੰ. ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭਿਆ।⁴ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 29 ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਦੇ ਦਰਬਾਰ

1. ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਜੀ: ਤੇਰੀ ਮਾਈ ਤੁਰਕਣੀ ਬਾਪ ਜੁਲਾਹਾ ॥ ਪੁਤਰ ਭਯਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਯਾਨੀ॥
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੈ ਕਹਯੋ ਨ ਮਾਨੇ ਬਾਤ ਆਪਨੀ ਵਾਨੀ॥
ਕਬੀਰ ਕਹੈ ਜੀ: ਤੇਰੀ ਮਾਈ ਚਮਾਰੀ ਬਾਪ ਚਮਾਰਾ॥ ਕਹਾ ਭਕਿਤ ਤੁਮ ਕੀਨੀ॥
ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਾ ਮਰਮ ਨਾ ਜਾਨਯਾ ਮਾਥੈ ਬੇਠਿ ਤੁਮ ਲੀਨੀ॥ -ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 125.
2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 157.
3. ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਨ ।
4. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ 63.

ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਕਟੁੰਬ ਕਬੀਲਾ ਸਿਰ ਤੇ ਕੱਚੇ ਚੰਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੀ ਬਦਬੂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਣ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਜਗ੍ਹਾ ਉਤੇ ਬੈਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ¹। ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਆਪਦੇ ਮਾਣ ਵਿਚ ਪੰਨ ਦੇਲਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਇਕ ਸਵਰਨ ਦੀ ਸਿਹਜਾ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਪੰਨ ਦੇਲਤ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਕੇ, ਆਪ ਸਵਰਨ ਦੀ ਸਿਹਜਾ ਗੰਗਾ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਵਲੋਂ ਚੁੱਕ ਦੇਣ ਤੇ, ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਵਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸਿਹਜਾ ਵਾਪਸ ਦੇਣ ਲਈ ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਥਾ ਸੱਤ ਸਿਹਜਾ ਕਢਵਾ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਵਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਹਜਾ ਪਛਾਣ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲੱਗ ਗਿਆ।² ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜਾਤ ਦੇ ਚਮਾਰ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਗਤ ਸਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਰਾਤਨ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਜੋ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰਤਕ ਕ੍ਰਿਤ 'ਕਥਾ ਗੁਸਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ, ਸਮਾਵਨੇ ਕੀ' ਦਰਜ ਹੈ ਇਹ ਕਥਾ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਥਾ ਭਾਵਨਾ-ਮੂਲਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਥਾ ਦੇ ਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਬੈਕੁੰਨ ਧਾਮ (ਸਵਰਗਪੁਰੀ) ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇੱਕੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾ, ਕਬੀਰ, ਨਾਮਾ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਪੰਨਾ, ਸੇਨ ਅਤੇ ਸਧਨਾ, ਠਾਕੁਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਾਤ ਲੋਕ ਉਤੇ ਲੈ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਇੱਕੀ ਦਿਨ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਆਪ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਬੈਕੁੰਨ ਧਾਮ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਉਣਗੇ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਨ ਤੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਬਾਨ (ਸੁਖਾਸਨ) ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਕੇ ਸਦੇਹ ਬੈਕੁੰਨ ਧਾਮ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।³ ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ।

2. 2. 3. ਪਰਚਈ ਸਾਹਿਤ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਪਰਚਈ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਸੰਨ ਸੰਮਤ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਦਰਜ

1. ਤਬ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਆਪਣੀ ਲਹਰਿ ਸਾਥਿ ਸਾਤਿ ਸਿਹਜਾ ਓਇ ਵੈਸੀਆ ਹੀ ਨਿਕਾਲੀਆਂ ।।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 68.

2. -ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 68.

3. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 60.

ਹੋਈਆ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਲਿਖਤ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਸਲੱਭ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਸਬੰਧੀ ਤੱਥ ਨਿਤਾਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪਰਚਈ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਲਿਖਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1645 ਬਿ. ਸੰ. ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਸਮਗਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।² ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਂ ਸਲੱਭ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਚਈ ਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਿਤੀਬਧ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ:

(1) ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆਂ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 15756 ਨਕਲ ਲਿਪੀਕਾਲ 1707 ਬਿ. ਸੰ. ਪੱਤਰਾ ਨੰ: 9 ਤੋਂ 20 ਤੱਕ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲਿਪੀਕਾਲ 1693 ਬਿ. ਸੰ.।

(2) ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਜੈਪੁਰ (ਮੋਤੀ ਭੁੰਗਰੀ) ਦੇ ਬਸਤਾ ਨੰਬਰ 02 ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੱਤਰਾ ਨੰਬਰ 369/ਉ ਤੋਂ 373/ਅ ਤੱਕ 216 ਚੋਪਾਈਆਂ, ਚਰਣ 13 ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ।

1. ਸੰਵਤ ਸੋਲਹ ਸੌ ਪੈਤਾਲਾ॥ ਵਾਣੀ ਬੋਲੇ ਵਚਨ ਰਸਾਲਾ॥

ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਆਗਿਆ ਕੀਨਰੀ॥ ਦਾਸ ਅਨੰਤ ਕਥਾ ਕਰਿ ਲੀਨਰੀ॥

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ 203

ਉ. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15756 ਦੇ ਅੰਤਮ ਪੱਤਰੇ 217-ਉ ਉਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1652 ਬਿ. ਸੰ. ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਹ ਤਿੱਥੇ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਹੋਵੇ।

ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਰਾਯਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੀਪਾ ਪਰਚਈ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵਲੋਂ ਦਰਜ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ (ਵਿਨੋਦੀ) ਦੇ ਸਿਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

ਉਪ੍ਰਿਤ-ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ 204.

(3) ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਜੈਪੁਰ (ਮੋਤੀ ਡੁੰਗਰੀ) ਦੇ ਬਸਤਾ ਨੰਬਰ 13 ਅਨੁਸਾਰ ਸਲੱਭ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਨੰਬਰ 354/ਅ ਤੋਂ 361/ਅ ਤੱਕ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1854 ਬਿ. ਸੰ. ਅਤੇ ਲਿਪੀਕਾਰ ਜੱਗ ਰਾਮ ਹੈ।

(4) ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਜੈਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 03 ਵਿਚ ਪੱਤਰਾਂ ਨੰਬਰ 554 ਤੋਂ 573 ਤੱਕ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1858 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਪੀਕਾਰ ਸੰਤੋ ਦਾਸ ਹੈ।

(5) ਇੰਡੀਆ ਆਰਵਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ ਐਮ. ਐਸ. ਐਸ ਐਚ ਆਈ ਐਨ. ਏ-12 ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਨੰਬਰ 34 ਤੋਂ 46 ਤੱਕ, ਬਿਸਰਾਮ 13 ਤੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1843 ਸ਼ਕ ਸਾਲ 1978 ਬਿ. ਸੰ. ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਰ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਹੈ।

ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਲਿਪੀਕਾਰ ਅਤੇ ਲਿਪੀਕਾਲ ਵੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਇਕ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪਾਠ 'ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਠੀ' ਤੱਕ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪਰਚਈ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ।¹ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਧਾਰ ਲਈ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਧ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾਣ ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਇਕ (ਜਿੰਨਾ ਪਾਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ) ਦੇ ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਅਤੇ 5 ਨਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਮੇਲਾਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਭੇਦ (ਸ਼ਬਦ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਆਦਿ) ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਮ, ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਘੜਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ:-

(1) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸੀ (ਬਨਾਰਸ) ਨਗਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।²

1. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰੜੇ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੂਰੇ ਪਾਠ ਉਪਰੰਤ ਪਰਚਈ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਚਈ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ (ਪਾਠ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ (ਓ.ਐ.ਏ.) ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ - 204.

2. ਚੋਪਈ : ਨਗਰ ਬਨਾਰਸੀ ਉਤਿਮ ਠਾਉ। ਪਾਪ ਨ ਨੀਯਰੈ ਆਵੈ ਕਾਉ।।

ਮੁਵੇ ਨ ਕੋਉ ਨਰਕਹਿ ਜਾਈ।। ਸੰਕਰ ਰਾਮ ਸੁਨਾਵੈ ਆਈ।।

ਸੁਤਿ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਕੇ ਹੈ ਅਧਿਕਾਰੂ। ਤਹਾ ਰੈਦਾਸ ਲੀਯੋ ਅਵਤਾਰੂ।।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ : 15756 ਲਿਪੀਕਾਲ 1707. ਬਿ.ਸੰ.

- (2) ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਬਿਪ੍ਰ(ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਸਨ, ਮਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਨੀਚ (ਚਮਾਰ) ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।
- (3) ਜਨਮ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਰੋਂਦੇ ਰਹੇ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੁੱਧ ਨਾ ਚੁੰਘਿਆ, ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਨੌਸ ਭੱਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।
- (4) ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਸਬੰਧੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਵਾਣੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਘਰ ਆਕੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ¹ ਜਿਸ ਤੇ ਬਾਲਕ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਕੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸੀਰ ਚੁੰਘਣ ਲਗ ਪਿਆ।
- (5) ਆਪ ਸਤ ਸਾਲ ਦੀ ਬਾਲੜੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।
- (6) ਆਪ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਛੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਸਾਧੂ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।
- (7) ਇਕ ਭਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਭੇਟਾ ਕਰਨੀ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਰਸ ਸਮਾਨ ਮੰਨਣਾ।
- (8) ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਤਿਦਿਨ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ।
- (9) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ।
- (10) ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ²।
- (11) ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਧਨ ਦਾ ਝਗੜਾ ਕਰਨਾ ਇਸ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਲਈ ਬਘੋਲੇ (ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵ ਬਘੋਲਾ) ਬਾਧਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸੇਨਾ ਨੇ ਆ ਜਾਣਾ। ਅੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਣਾ।

1. ਸੁਨ ਰਾਮਾਨੰਦ ਗਹਿਰਨ ਕੀਨੋ ।। ਮਾਥੇ ਹਾਥ ਸਬਨ ਕੈ ਦੀਨੋ ।।

ਮਾਲਾ ਤਿਲਕ ਭਦਰ ਕਰਵਾਏ ।। ਪਹਿਲੇ ਭਜਨ ਸਬ ਭਰਵਾਏ ।।

ਸਬਹਿਨ ਕੇ ਮਨ ਭਯੋ ਉਲਾਸਾ ।। ਅਸਤਨ ਪਾਨ ਕਰੈ ਰੈਦਾਸਾ ।। -ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 10/ਅ

2. ਦੋਹਾ- ਚਰਨ ਗਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕੇ ।। ਦੀਨੋ ਮਸਤਕਿ ਹਾਥ ।।

ਰਾਨੀ ਕੋ ਮਨ ਮਾਨਿਯੋ ।। ਭਯੋ ਭਗਤਿ ਸਧੂ ਸਨਾਥ ।। 7 ।।

ਵਿਦਿਆ ਸੋਧ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ : 15756 ਲਿਪੀਕਾਲ 1707 ਇ. ਸੰ.

- (12) ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਬੋਲ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬੂਠਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦੇਣਾ।
- (13) ਬ੍ਰਾਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਸੇਨ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਗੋਸ਼ਣੀ।
- (14) ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਚਰਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਭੇਜਣਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਕਬੀਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਚਿਤੌੜ ਪਹੁੰਚਣਾ।
- (15) ਆਪ ਦੇ ਚਿਤੌੜ ਪਹੁੰਚਣ ਉੱਤੇ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ।
- (16) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਭੋਜ ਸਬੰਧੀ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਨਾ ਪਰੰਤੂ ਰਾਣੀ ਨੇ ਕਰਮ ਦੀ ਉੱਚਤਾਈ ਮੰਨਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ।¹
- (17) ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮ ਭੋਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸੱਤ ਸੌ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਸੁੱਕੀ ਸਾਮਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਰਸੋਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।
- (18) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਤਨ ਬਦੇਹ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਗ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਛਕਣਾ।² ਇਹ ਅਦਭੁੱਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਉੱਥੇ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਅੰਤ ਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧੰਨ ਰਵਿਦਾਸ, ਧੰਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨੀ ਢਹਿ ਪਏ।
- (19) ਆਪ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਕਿ, 'ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸੂਦਰ ਹੈ।
- (20) ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਨ ਵਿਚੋਂ ਜੰਜੂ(ਜਨੇਊ) ਕੱਢ ਕੇ ਸਭਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ।³

1. ਰਾਣੀ ਕਹਯੋ ਨਹੀ ਮਨ ਧੀਜੋ ।। ਗੁਰ ਪਹਲੀ ਤੁਮਹ ਕੂੰ ਕਯੋ ਦੀਜੋ ।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਜੈਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 02 ਲਿਪੀਕਾਲ 1733, ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ-373/ਉ

2. ਸਾਬਹਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਜੀਵਨ ਬੈਠਾ । ਉਨਿ ਵਾਪੇ ਉਨਿ ਵਾਪੇ ਦੀਠਾ ।

ਸਬ ਕੋ ਅਚਿਰਜ ਭਯਾ ਤਮਾਸਾ । ਜੇਤੇ ਬਿਪਰ ਤਿਤੇ ਰੈਦਾਸਾ ।। - ਉਗੀ- ਪੰਨਾ-373/ਉ

3. ਤਨ ਕੇ ਮਾਝ ਜਨੇਊ ਕਾਵੀ । ਤਬ ਸਬ ਦੇਖਿ ਭਥੇ ਹੈ ਆਵੀ ।

ਕੀਯੋ ਭਕਤਿ ਮੋਹਿ ਭੇ ਸੁਧਾ। ਭਕਤਿ ਬਿਨਾ ਸਬ ਹੀ ਜਗ ਸੁਦਾ ।।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਜੈਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 02 ਲਿਪੀਕਾਲ, 1733, ਬਿ.ਸੰ. ਪੰ 373/ਅ

(21) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ।¹

(22) ਪਰਚਈ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਬੂੰਦ ਸਮਾ ਜਾਣ'² ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਦਮੜੀ ਭੇਂਟ ਵਜੋਂ ਭੇਜਣੀ, ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਨੇ ਆਪ ਲਈ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਹੱਥ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਗਣ ਭੇਜਣਾ, ਆਪ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਨੌਤੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਗਣ ਕੱਢਣਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਤੈਰਨਾ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਲੜੀਬਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ, ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿ ਅਹਿਮ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਹ ਪਰਚਈ ਆਪ ਦੀ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਉੱਚੀ ਸੁੱਚੀ 'ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤਰੁ ਨਾਹੀ', ਵਾਲੀ ਨਿਮਰ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ, ਭਗਤੀ-ਪਰਕ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

2.2.3. 1. ਚੈਦਾਸ ਪਰਚਈ, ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ

ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ 'ਚੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਾਦਨਾ ਲਈ 'ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਯਾਲਾ, ਜੈਪੁਰ (ਮੇਤੀ ਡੂੰਗਰੀ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਸਤਾ ਨੰਬਰ ਦੇ ਲਿੱਪੀ ਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਪਿਕ ਨਰਹਿਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।³ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ

1. ਬਿਪ੍ਰ ਕਹੈ ਤੂ ਗੁਰੂ ਹਮਾਰਾ। ਅਪਨੇ ਤੋਰਿ ਜਨੇਉ ਭਾਰਾ।

ਮਾਥੇ ਹਾਥ ਦੇਹੁ ਅਬ ਸਵਾਮੀ। ਹਮ ਸੇਵਗ ਤੁਮਹ ਅੰਤਰਜਾਮੀ।

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ - 373 /ਅ

2. ਹਰਿ ਸਾਗਰ ਮੈਂ ਬੂੰਦ ਸਮਾਨੀ ॥ ਕੋਈ ਨ ਜਾਨੈ ਕਹਾ ਹਿਰਾਨੀ।

ਯੇ ਹਰਿ ਗੁਨ ਕਥਯੋ ਕੋਨ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਜਯੁੰ ਆਕਾਸ ਅੰਤ ਨਹਿ ਆਵੇ ॥

-ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ - 373/ਅ

3. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ.) 1982, ਪੰਨਾ-1.

1573 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਲਈ ਚਿਤੌੜ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।¹ ਦੂਜਾ, ਆਪ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਚਿਤੌੜ ਵਿਖੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।² ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਾਲੀ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਪੰਜ ਮਿਤੀ ਬੱਧ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਸੰਦੇਹ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਸੂਧੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”³

ਇਸ ਕਸਵੱਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਖਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮਿਤੀਬੱਧ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਹ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣੇ ਕਠਿਨ ਹਨ।

ਇੰਞ ਹੀ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਾਠ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਆਪ ਜਦੋਂ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਢੇਰ ਸਮਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਰਾਣੀ

1. ਪੰਦਰਾਂ ਸੈ ਤਿਹੋਤਰੈ ਬੈਸਾਖੀ॥ ਜਨ ਦੂਦਾ ਭਯੋ ਚਿਤੋਰੇ ਸਾਖੀ ॥

ਬਾਲਿ ਮੀਰਾ ਸਾਥਿ ਕਰਿ ਲੀਨਾ, ਕੁੰਭ ਦਿਵਾਲੇ ਮਹੋਛਾ ਕੀਨਾ ॥

ਉਹੀ ਪੰਨਾ-27

2. ਪੰਦ੍ਰਹ ਸੈ ਚਓ ਅਸੀ, ਚਿਤੋਰੇ ਭਈ ਭੀਰ ।

ਜਰ ਜਰ ਦੇਹ ਕੰਚਨ ਭਈ 'ਰਵਿ ਰਵਿ ਮਿਲਯੋ ਸਰੀਰ ॥

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ - 30.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ - 8.

ਨੇ ਉਤਮ ਬਸਤਰ, ਤੰਬੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਸਭ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।¹ ਦੂਜਾ ਇਹ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਨਗਰ-ਨਗਰ, ਭਗਤੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਘਰ (ਕਾਸ਼ੀ) ਪਹੁੰਚ ਗਈ।² ਜਦੋਂ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸੰਗੀ ਸਾਧੂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤੌੜ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਤਨ ਵਦੇਹ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਸਾਡੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਡਾ. ਸਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਪਾਠ ਮਿਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪਾਠ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਵਾਧੂ ਪਾਠ ਕਿਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਤੱਥ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਾਖੀ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ “ਆਪ ਚਿਤੌੜ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।”³

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਦੋ (2) ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੰਨ ਸੰਮਤ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

2.2.3.2. ਪਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ

‘ਪਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ’, ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਪ੍ਰੇਮ ਅਬੋਧ ਪੋਥੀ’ ਵੀ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ

1. ਰਾਨੀ ਬਹੁਤ ਭਾਂਤ ਕਰ ਪੂਜਾ ।। ਹਰਖ ਕਰਤ ਅਰਪਤ ਸਬ ਸੁਜਾ ।।

ਤੰਬੂ ਉਤਮ ਬਸਤ੍ਰ ਚੜ੍ਹਾਵੈ ।। ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਤ ਸੀਸ ਨਵਾਵੈ ।।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 234.

2. ਐਸੀ ਗਮਤ ਬਹੁਤ ਕਰਾਈ ।। ਮਾਸ ਏਕ ਮੈ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਈ ।।

- ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 234.

3. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 235.

4. ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਬਨਾਰਸ, ਚਿਤੌੜ ; ਬਾਧਵਗੜ੍ਹ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਸੁਆਮੀ, ਰਾਮਨੰਦ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਸੋਨ, ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਅਤੇ ਬਘੇਲੇ (ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵ, ਬਘੇਲੇ)

5. ਪ੍ਰੇਮ ਅਬੋਧ ਪੋਥੀ, ਹੱਸ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 2584 ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ ਸੈਂਟਰਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਸ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ 378.

ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1750 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ¹, ਪਰੰਤੂ ਲਿਪੀਕਾਰ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਖਰੜਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2584 ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੁਲੱਭ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਰਚੀ ਚੌਥੇ ਨੰਬਰ ਉਤੇ ਪੰਨਾ 88 ਤੋਂ 105 ਤੱਕ 29 ਚੋਪਾਈਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਚੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਘਟਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਆਈ ਹੈ, ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।² ਇਹ ਪਰਚੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਰਚੀ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹੈ।³ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਪਰਚੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ/ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਤ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਪਰਚੀ ਗੁਸਾਈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤਿ ਕੀ’, ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਪੋਥੀ ਹਰਿ ਜਸ’ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1868 ਬਿ. ਸੰ. (1811) ਹੈ।⁴ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਨਵੀਨ

1. ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧ ਪੋਥੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ 2584-ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ 378.
2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 377
3. ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਰਾਜ ਕੁਆਰੀ ।। ਬਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਪਰਮ ਹਿਤਕਾਰੀ ।।
ਤਿਸ ਸਾਧ ਸੰਗ ਕੀ ਇਛਾ ਹੋਈ॥ ਰਿਵਦਾਸ ਪਾਸ ਚਲਿਆਈ ਸੋਈ॥
ਤਾ ਕੈ ਚਰਨ ਜਾਇ ਤਿਨ ਪਕਰੇ॥ ਖੂ ਨਸੇ ਬਿਪਤਹ ਕੈ ਸਗਰੈ॥
ਜਉ ਚਮਾਰ ਦੀਖਿਆ ਕਉ ਦੇਈ॥ ਦਿਜ ਕੇ ਨਾਮ ਕਹੇ ਕੇ ਲੇਈ॥
ਇਹ ਅਨੀਤ ਦੇਖਿ ਦੁਖ ਪਾਵਹਿ॥ ਹੋਇ ਸਰਿਮੰਦੇ ਮਰਿ ਮਰਿ ਜਾਵਹਿ॥ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 97.
ਜਾਤ ਬਰਨ ਕੁਲ ਕਰਮ ਕਾ ਹੀਨਾ॥ ਨਿਰਗੁਨਿ ਰੂਪ ਹੋਇ ਰਹਿਆ ਅਧੀਨਾ॥ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 88.
4. ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਗੱਦੀਦਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਆਪ ਦੇ ਮੁਦਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਥਾਨ ਪਿੰਡ ਵੈਰੋਕਿ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਹੈ। ਇਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਭਾਈ ਦਯਾ ਰਾਮ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਅਭੈ ਰਾਮ ਪਾਸ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਵਿਖੇ ਰਹੇ। ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਵੈਰੋਕਿ ਆ ਟਿਕੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ‘ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ’ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੈ।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 82.

ਉ. ਸਬਤੁ ਅਠਾਰਾਂ ਸੇ ਅਠਸਠੇ॥ ਕੀਤੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਅਕੱਠੇ॥

ਜੈਨ ਵਦੀ ਤ੍ਰਿਦਸੀ ਗੁਰਵਾਰਾ॥ ਪੜੈ ਸੁਣੇ ਤਿਸੁ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ॥ -ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 82.

ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਕੀ ਹੈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਰਚੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਰਚੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੋਤ ਜੋੜ ਲਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਕਥਾ ਗੁਸਾਈ' ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਨੇ ਕੀ' ਅਤੇ 'ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਦੀ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅੰਤਲੀ ਕਥਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਵਲੋਂ ਸਿਹਜਾ ਭੇਂਟ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਵੱਡਾ ਕੇ, ਇਥੇ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕਸੀਰਾ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਵਦੀ ਨੇ ਗੰਗਾ ਵਲੋਂ ਬਾਂਹ ਕੱਢ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭੇਂਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਗਦੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਖੱਤਰੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨਾ ਤਿਆਗਣ ਕਾਰਣ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਮੋਚੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਲ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਟਕੇ ਵਿਚ ਖਰੀਦਣੀ। ਫਿਰ ਸਿੱਲ (ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ) ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੋੜਨੀ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਹੋਣਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣੇ, ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਨੀ ਇਸ ਪਰਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਉਣ ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਫਰਿਆਦੀ ਹੋਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸੀਹ ਪੈ ਜਾਣਾ, ਆਪਣੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ 'ਸਾਧੂ ਰੂਪ ਹਰਿ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਭੇਟ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣੀ, ਆਪਣੇ ਕਠੌਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹੋਰ ਕੰਗਣ ਕੱਢਣਾ, ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਨਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਮੂਰਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣੀ, ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਤੈਰਨਾ, ਆਪ ਦਾ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਚਿਤੌੜ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਬ੍ਰਾਹਮ ਭੋਜ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਸੰਗ ਭੋਜਨ ਛਕਣਾ, ਤਨ ਚੀਰ ਕੇ ਜਨੇਊ ਦਿਖਾਉਣਾ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਸਬੰਧੀ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੱਥ ਭੇਜੀ ਦਮੜੀ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ¹,

1. ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਗੁਰਗਣੀ ਚਹੁ ਚਕੀ ਜਾਤਾ॥

ਨੀਚ ਜਾਚਿ ਉਚ ਭਇਆ ਭੇਟਿ ਲਈ ਗੰਗਾਤਾ॥

ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ (ਭਾਈ) ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ 'ਹਰਿ ਜਸ' ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਵੈਰੋਕਿ ਹੱਥ. ਲਿਖਤ. ਪੰ. 464.

ਉਪ੍ਰਿਤ-ਸਾਬਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 85.

ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤੈਰਨਾ¹, ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਮਦਾਸ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਇਹ 'ਵ' ਨੂੰ 'ਮ' ਕਰਕੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਦਫ਼ਰਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਚੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰਿਵਦਾਸ, ਰਿਦਾਸ (ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰਚੀ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

2.2.4. ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿਤ (ਸਮੇਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ)

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪਰਚਈ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰੰਤ ਭਗਤ ਮਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਮਾਲ ਸੁਆਮੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਟੀਕਾ 'ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ' ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦੀ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਗਈ ਸਾਮਗਰੀ ਆਪ ਦੇ ਅਹਿਮ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਲੱਭਤ ਹਿੱਤ ਇਸ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ:

ਭਕਤ ਮਾਲ ਸੁਆਮੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਆਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕ੍ਰਿਤ 1588 ਈ. ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ⁴ ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਜੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1642-1680 ਬਿ.ਸ਼.

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ) 1984, ਪੰਨਾ 85
ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤਿ ਕਾ ਅੰਗੁ ਕਰਾਇਆ॥ ਸਾਲਿਗ੍ਰਾਮ ਨਦੀ ਤਰਿਆਇਆ॥
ਪੰਡਿਤ ਕੇ ਐਸਾ ਡਰੁ ਦੀਨਾ। ਦੀਨਾ ਸੋਰਿ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। -ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 85.
2. ਰਮਦਾਸ ਭਗਤ ਕੀ ਰਾਮ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਸਚੁ ਸਾਰੁ॥
ਜਾ ਕੀ ਦਮੜੀ ਗੰਗਾ ਲਈ ਦਰਬਾਰੀ ਭੂਜਾ ਪਾਸਾਰ॥ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 85.
3. ਸੁਆਮੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਭੂਮ ਵੰਸ ਵਿਚ ਗਵਾਲੀਅਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ 1600 ਬਿ. ਸ਼. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਨਾਰਾਯਣ ਦਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਰ ਦਾਸ ਦਾ ਬਿਸ਼ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧੂ ਸੀ।
ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ 1981, ਪੰਨਾ 697.
4. ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, (750-1750) ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ,
1971 ਪੰਨਾ 17.

ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਛਪੇ ਨੰਬਰ 58 ਮਿਲਦਾ ਹੈ²। ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰ ਭਰਪੂਰ ਵਿਮਲ ਥਾਣੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਸਤਤਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਛਪੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਸ਼ੇਖ ਕਾਰਜ ਲਈ ਇਸ ਸ਼੍ਰਿਤ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਦੋਵੇਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

‘ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਟੀਕਾਕਾਰ ਪ੍ਰਿਯਾਦਾਸ’ ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1769 ਬਿ.ਸ਼. ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ³, ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।⁴ ਪ੍ਰਿਯਾਦਾਸ ਨੇ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਦੀ ‘ਭਕਤਿ ਮਾਲਾ’ ਦੇ 214 ਮੂਲ ਛਪਿਆ ਵਿਚੋਂ 115 ਛਪਿਆ ਦਾ ਹੀ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਵਿਚ ਛਪਾ 253 ਤੋਂ 261 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਮਹਿਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

1. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 697.
2. ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ ਬਾਨੀ ਬਿਮਲ ਰੈਦਾਸ ਕੀ॥
ਸਦਾਚਾਰ ਸੂਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਬਚਨ ਅਭਿਰੂਪ ਉਚਾਰਯੋ॥
ਨੀਰ ਖੀਰ ਬਿਬਾਰਨ ਪਰਮ ਹੰਸਨਿ ਉਰਧਾਰਯੋ॥
ਭਗਵਤ ਸ਼੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਰਮਗਤਿ ਦਹਿ ਤਨ ਪਾਈ॥
ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਬੈਠਿ ਜਾਤਿ ਪਰਤੀਤਿ ਦਿਖਾਈ॥
ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਅਭਿਮਾਨ ਤਜਿ ਪਦਰਜ ਬੰਦਹਿ ਜਾਸ ਕੀ॥
ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ ਬਾਨੀ ਬਿਮਲ ਰੈਦਾਸ ਕੀ॥ -58 ।।
ਭਕਤਿ ਰਸ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਭਕਤਿ ਮਾਲ. ਟੀਕਾਕਾਰ ਪ੍ਰਿਯਾਦਾਸ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2274, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਰਾਜਿ, ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ 82.
3. ਸੰਵਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦਸ ਸਾਤ ਸਨ ਉਨਹਤਰ, ਫਲਗਨ ਮਾਸ ਬਦੀ ਸੱਤਵੀ ਬਿਤਾਯਕੇ॥
ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਸੁਆਮੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਾਦਾਸ ਜੀ ਸ਼੍ਰਿਤ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, 1965, ਪੰ. 599.
4. ਡਾ. ਰਾਮਤਵਕ੍ਯ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ, “ਭਗਤ ਮਾਲ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਾਦਾਸ ਗੋਤਿਆ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਨੋਹਰ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ।
ਦੋਹਾ: ਜਨਮਨ ਹਰਿ ਲਾਲ ਮਨੋਹਰ ਨਾਮ ਪਾਯੋ। ਉਨਹੁ ਕੇ ਮਨ ਹਰਿ ਲੀਨੋ ਤਾਤੇ ਗਾਯੋ ਹੈ।
ਇਨਹੀ ਕੇ ਦਾਸ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਜਾਨੋ ਤਿਨ ਲੈ ਬਖਾਨੋ ਮਾਨੋ ਟੀਕਾ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 599.
5. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 253.

ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾਨ, ਜੇਯੂਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 2274 ਲਿੰਪੀ ਕਾਲ 1939 ਬਿ. ਸੰ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਵਧੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ:

(1) ਪਰਚਈ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਨੀਚ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾ ਬਾਣੀਏ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਚਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਰਸੋਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਲਿਆ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਲੰਦ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਣ ਕਾਰਣ ਵਾਪਰੀ।

(2) ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵਾਲੀ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਦਮਤੀ ਭੇਟ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਵਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਕੰਗਣ ਭੇਜਣਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਕਠੌਤੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਗਣ ਅਤੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤੈਰਨ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ੍ਰੋਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

‘ਭਕਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਰਾਘਵ ਦਾਸ’¹ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ² ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਧਨਾਅਕਸਰੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਛਪੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਛਪੇ ਵਿਚ ਨਾਤਾ ਦਾਸ ਜੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸ਼ੁੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸੰਸਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਛਪੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਵਾਦ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸ੍ਵਰੂਪ ਮੁਰਤੀ ਆਪ ਦੀ ਗੋਦ

1. ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ ਨੇ ਰਾਘਵ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਉਤਰ ਅਰਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਿਆਂ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿ ਰਾਜ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਤਨਾਈ, ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਕੇਸੇਬਾਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰੀਦਾਸ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਹਟਾ, ਆਗਰ ਚੰਦ(ਸ੍ਰੀ) ਰਾਘਵਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤਮਾਲ (ਚਤੁਰ ਦਾਸ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ) 1965, ਪੰਨਾ 3 ਤੋਂ ਦ (ਭੂਮਿਕਾ)

2. -ਉਹੀ-ਪੰਨਾ ਦ (ਭੂਮਿਕਾ)

ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।¹ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰਯਦਾਸ² ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਭਕਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਰਾਘਵ ਦਾਸ ਟੀਕਾ ਕ੍ਰਿਤ ਚਤੁਰ ਦਾਸ’ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਮੰਗਲਵਾਰ, ਭਾਦੋਂ ਵਦੀ 14, 1857 ਬਿ.ਸੰ. ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ‘ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ’ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਇਥੇ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪਰਵਿਸ਼ਟ ਨੰਬਰ ਦੇ (2) ਵਿਚ ਦੋ ਭਕਤ ਮਾਲ, ਕ੍ਰਿਤ ਜੱਗਾ⁴ ਜੀ ਅਤੇ ਚੈਨ⁵ ਜੀ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਵਾਰ ਪਦ ਨੰਬਰ 21 ਅਤੇ 30 ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਆਇਆ ਹੈ।

‘ਸ੍ਰੀ ਭਕਤ ਮਾਲ-ਭਾਸਕਰ’ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਭਕਤ ਮਾਲ ਮਣੀ ਪਰਬਤ ਸ੍ਰੀ ਆਯੋਧਿਆ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਛਪੇ ਨੰਬਰ 13 ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰਮਾਦਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।⁶ ਦੂਸਰੇ ਰਾਣੀ

1. ਦਾਸ ਰੈਦਾਸ ਕੀ ਪੇਜ ਰਹੀ ਨਿਬਹੀ, ਸਰਬ ਲੋਕ ਸਿਰੈ ਮਸਿ ਕਾਸੀ ॥
ਬਿਪਰਨ ਬਾਦ ਕਿਯੋ ਯਹ ਜਾਨਿ ਕੈ, ਬੁਢ੍ਹ ਕਿਯੂ ਸਾਲਿਗ੍ਰਾਮ ਉਪਾਸੀ ॥
ਟੇਕ ਯਹੋ ਬਣਵਾ ਵਿਚਿ ਰਾਖਹੁ, ਜਾਹਿ ਕੈ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਤਾਰਿਕ ਆਸੀ । ।
ਰਾਖੋ ਕਹੈ ਗਯੇ ਰਯਦਾਸ ਪੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਖੁਸ਼ੀ ਹਰਿ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਸੀ ॥
ਨਾਹਟਾ, ਅਗਰ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ) ਰਾਘਵਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤਮਾਲ (ਚਤੁਰਦਾਸ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ) ਸੰ. 1965, ਪੰ. 57.
2. ਰਾਖੋ ਕਹੈ ਗਯੇ ਦਾਸ ਰਯਦਾਸ ਪੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਖੁਸ਼ੀ ਹਰਿ ਜਾਤਿ ਨਾ ਜਾਸੀ ॥
3. —ਉਹੀ— ਪੰਨਾ - 57.
3. —ਉਹੀ— ਪੰਨਾ - ‘ਬ’
4. ਪੀਪਾ ਸੰਤ ਧਨਾ ਰੈਦਾਸਾ । ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੀ ਬੰਧਾਈ ਆਸਾ ॥
ਸੁਕਾਲ ਸੇਠ ਜਨਕ ਰਾਕਾ ਬਾਕਾ । ਦਿਨਹੁ ਦਿਯਾ ਹਰਿ ਨਾਮ ਕਾ ਨਾਕਾ ॥ 21 ॥ —ਉਹੀ— ਪੰਨਾ 276.
5. ਰਾਮਾਨੰਦ ਕਬੀਰ ਅਰਪਿਯੋ ਪਰਸੂ । ਗਲਾਗਲਾ ਸੁਰਸੁਰਾ ਪਾਵੈ ਦਰਸੂ ॥
ਮਤਿ ਸੁੰਦਰ ਰੈਦਾਸ ਪਦਮਾਵਤੀ ਸੇਵਾ । ਵੇਲਿ ਸੁਰਿਯਾ ਭਜੈ ਹਰਿ ਦੇਵਾ ॥ 30 ॥ —ਉਹੀ— ਪੰਨਾ 282.
6. ਰਮਾਦਾਸ ਬਨਿ ਖਰਮ ਪਤਿ ਭਕਿਤ ਮਹਾਤਮਯ ਦਿਖਾਈ ਦਿਯਾ ॥
ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਸੁਆਮੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤਿ ਮਾਲ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, 1965, ਪੰ. 7.

ਭਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਦੀ ਹੈ ।¹

‘ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ਰਾਮ ਰਸਿਕਾਵਲੀ’ ਇਸ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਰਘੁਰਾਜ ਸਿੰਹੂ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਸ ਬਾਣੀਏ ਤੋਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਰਸੋਈ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਹ ਸਮੱਗਰੀ (ਪੀਹਣ) ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਹਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘਰ ਆਕੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਦਿੱਤਾ।² ਗੰਗਾ ਤੀਰਥ ਤੋਂ ਪਰਤਦਿਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਪਰੰਤੂ ਕੰਗਣ ਬਾਰੇ ਚੁਪ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਨੂੰ ਘਿਉ ਦੇ ਘੜੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦੇਣ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ (ਧਰਮਪਤਨੀ) ਨੇ ਘਿਉ ਦੇ ਘੜੇ ਭੋਲ ਦਿੱਤੇ। ਘਰ ਆਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਈ।³ ਇਸ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੀਣਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

‘ਸ੍ਰੀ ਭਕਤ ਮਾਲ ਭਕਤਿ ਸੁਧਾਸਵਾਦ’ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਰੂਪ ਕਲਾ ਰਚਿਤ ਨਾਭਾ ਸੁਆਮੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤ ਮਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਘਟਨਾ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਦਾਸ ਲਿਖਤ ‘ਸ੍ਰੀ ਭਕਤਮਾਲ ਮਹਾਤਮਾ ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴

ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਸੁਆਮੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤਿ, ਮਾਲ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ 1963 ਪੰਨਾ 07

1. ਭਕਿਤਹਿ ਜਾਤ ਨ ਸਿਬ ਬਨਿ; ਮੀਰਾ ਭਾਲੀ ਮੰਤਰ ਲਿਯਾ ॥

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 7.

2. ਬਾਲਕ ਭਯੋ ਵਰਥ ਜਵ ਤੀਨਾ। ਤਵ ਤੇ ਦੁਧ ਪਾਨ ਨਹਿ ਕੀਨਾ ॥3॥

ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੁਰਤ ਉਠਿ ਧਾਏ। ਬਾਲਕ ਕਾਨਹਿ ਵਚਨ ਸੁਨਾਏ ॥8॥

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 267-68.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 271.

4. ਰੂਪ ਕਲਾ, ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਭਕਤ ਮਾਲ ਭਕਤਿ ਸੁਧਾਸਵਾਦ, ਫੋਵੀ ਵਾਰ 1977, ਪੰਨਾ 962.

ਉ. ਨਾਮਦੇਵ ਰੈਦਾਸ ਕਬੀਰਾ ।। ਧਨਾ ਸੇਨ ਪੀਪਾ ਮਤਿ ਧੀਰਾ ।।

- ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 964.

‘ਸ੍ਰੀ ਮਹਾ ਭਾਗਵਤ ਚਰਿਤ’ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਰਮਾਦਾਸ ਜੀ ਉਰਫ ਰਵਿਦਾਸ ਜਾਂ ਰੈਦਾਸ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਬੰਧੀ ਆਈ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵਿਦੂਰ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਿਪਰ ਕੁਲ ਵਿਚ ਅਸਲਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਪਿਲ ਦੇਵ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਨਮੇ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਜਾ ਕੇ ਅਨੰਤਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਇਥੇ ਹੀ ਪੰਚ ਗੰਗਾ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਚਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦੇਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣੀਏ ਤੋਂ ਸਾਮੱਗਰੀ ਲਿਆ ਕੇ ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਣ ਕਾਰਣ, ਸ੍ਰਾਪ ਨਾਲ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਰਘੂ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਕੁਮਾਰੀ¹ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ। ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਉਤਸਵ ਵਿਚ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅਨੰਤਾਨੰਦ ਨੇ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਉਪਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਸਬੰਧੀ ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਪਹਿਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਬਾਲ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਭੁੱਬਕੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨਾ ਭੁੱਬੇ ਅਤੇ ਨਾਹੀ ਭਿੱਜੇ। ਦੂਸਰੀ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਲਦੇਵ ਰਾਹ ਬਾਬਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਆਪ ਅਗਨੀ ਦੀ ਖਾਈ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰੰਤੂ, ਆਪ ਨੂੰ ਸੇਕ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

‘ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ (1800-1873 ਬਿ.ਸ਼.)’ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕੁਝ ਭਗਤਾਂ, ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਪ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਭਗਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।² ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ

1. ਰਘੂ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਿਆਂ, ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਮਿਲੀ ਜਿਸਨੇਇਲਾਜ ਉਪਰੰਤ ਹੋਸ਼ ਆਉਣ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮਰ ਗਏ ਉਹ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਈ। ਹੁਣ ਉਹ, ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਘੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬੈਜੂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਪੰਚਾਇਤ ਬੁਲਾ ਲਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਘੂ ਨਾਲ ਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।”

ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਭਾਗਵਤ ਚਰਿਤ, ਪੰਨਾ 139 ਤੋਂ 144.

2. ਭਗਤ ਬਡੇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਹੈ ਕਿਆ ਮਹਮਾ ਗਾਏ ॥

ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਹਰਿ ਧਾਰਿਆ ਦਿਜ ਸਰਲ ਡਰਾਏ ॥

ਠਾਕੁਰ ਹੋਇ ਗੋਦੀ ਪਏ ਰਵਿਦਾਸ ਬੁਲਾਵੇ ॥9॥

ਲੀਓ ਕਸੀਰਾ ਹੀਰਾ ਮਾਤ ਤਬ ਕੂਜਾ ਕਢਾਏ ।।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੰਗ ਪਿਥੀ ਜਬ ਚਾਮ ਉਠਾਏ ।।

ਰਵਿਦਾਸੈ ਚਰਨੀ ਲਗੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁ ਆਏ ।।

ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ, ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 598, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਪਰਚੀ ਗੁਸਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ ਲਿਖਤ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

‘ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮਾਕਰਿ’ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਕਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਹੈ¹ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੋਥੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਵੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਢੰਗ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।² ਇਹ ਵੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ‘ਭਕਤਿ ਮਾਲ’ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਆਏ ਹਵਾਲੇ ‘ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ’ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ³ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ⁴ ਦੋਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

‘ਭਗਤਿ ਸੁਧਾਸਰ’ ਗ੍ਰੰਥ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਿਧੀ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜੱਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਪੱਤਰਾ ਨੰਬਰ 131 ਤੋਂ 137 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਰਸਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ ਨਵੀਨ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਏ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚਰਨਾਮਤਿ ਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਇਕ ਕੌਤਿਕ ਕਰਕੇ ਚਰਨਾਮਤਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਇਆ।

1. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ‘ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮਾਕਰਿ’ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ 6509, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਉਪ੍ਰਿਤ- ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 126.
2. ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ‘ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਿ’ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ 780, ਲਿਪੀਕਾਲ 1896 ਬਿ.ਸੰ. ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਉਪ੍ਰਿਤ - -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 135
3. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਜੱਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰਪਾ.) 1989, ਪੰਨਾ 103.
4. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 105.
5. ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਖਰੜਾ ਨੰ: 4211 ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 1874 ਤੋਂ 1886 ਬਿ.ਸੰ. ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ 1919 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਲ ਨੇ ਕੀਤੀ।
ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ.) 1984, ਪੰਨਾ 146.

‘ਭਗਤ ਰਸ ਮੰਜਰੀ’ ਗ੍ਰੰਥ, ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ¹ ਕ੍ਰਿਤ ‘ਭਗਤ ਮਾਲ, ਨਾਭਾ ਦਾਸ’ ਦਾ ਸਰਲ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਭਗਤ ਰਸਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਾਮੂਲੀ ਫਰਕ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਸ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਸ ਦੇ ਸਾਧੂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਜਨੇਊ ਵਾਲੀ ਵਿਚ, ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨੇਊਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

‘ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ’ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ‘ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਆਮੀ ਨਾਭਾ ਦਾਸ, ਟੀਕਾ ਭਕਿਤ ਰਸਬੋਧਨੀ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਕਥਾ ਵਾਚਕਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ।

‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਸਟੀਕ’ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਭਗਤ ਮਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਨਵੇਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮੂ² ਅਤੇ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਝਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਸਮੇਂ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ³ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ “ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਆਵੇਗਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਇਆ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸੇਠ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਥੈਲੀਆਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਆਈ ਹੈ।⁴ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ-ਯੁਕਤ ਹੈ।”

1. ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀ ਸੀਮਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਿਵਾਸੀ ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਸੀ। -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 178.

ੳ. ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 611 ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 178.

2. ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਸਟੀਕ (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਸੰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਨਾ 67.
3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 97.
4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 79.

2.2.5 ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਧਾਰ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

‘ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ’ (ਪੋਥੀ ਸੱਚ ਖੰਡ), ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਇਸ ਵਾਰਤਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਵਾਲਿਆ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ‘ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਜਾਣਾ, ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਮਵਾਰ, ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣੀ,¹ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਾਸ ਹੋਣਾ,² ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਰਵਿਦਾਸ’ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

‘ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ’ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਾਤਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਹਿਮਾਚਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਥਾਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ” ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।”⁴ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

‘ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ’ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬਧ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਰਚਈ ‘ਅਨੰਤ ਦਾਸ’ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਨਵੀਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ; ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਕੋਸ਼ੀ (ਕੋਸ਼ ਦੇਵੀ) ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ

1. ਮਰਦਾਨਾ ਡੂਮ ਕਲਾਲਾਂ ਕਾ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਭੋਐ ਕੀ ਰਹਦਾ, ਰਬਾਬੁ ਵਜਾਇਦਾ, ਨਾਮ, ਕੰਬੀਰ, ਤਿਲੋਚਨ, ਰਵਿਦਾਸ, ਧੰਨੇ, ਬੇਣੀ ਕੇ ਪਦੇ ਗਾਵਤਾ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਅੱਗੇ ਪਦੇ ਗਾਵਤਾ।

ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1969, ਪੰਨਾ 78.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 103.

3. ਤਬ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਆਗਿਆ ਸਾਥਿ ਸਭਿ ਭਗਤ ਮਿਲੇ, ਮਿਲਿ ਕਰਿ ਮਿਲਨੈ ਆਏ-ਨਾਮਾ, ਜੈਦੇਉ, ਕੰਬੀਰ, ਤਿਲੋਚਨ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੇਨੁ, ਸਧਨਾ, ਧੰਨਾ, ਬੇਣੀ॥ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 110.

4. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1969, ਪੰਨਾ 78.

ਜਨਮ ਦੀ ਕਥਾ¹, ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੋਹਨ ਭੋਗ ਲਵਾਉਣਾ, ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਮੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਤੋਂ ਦਾਹਣਾ ਸ਼ੰਖ ਦੀ ਭੇਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਜੁੱਤੀ ਗੰਢਾਉਣ ਆਉਣਾ, ਗੋਰਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੂੰਬੀ (ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਕਮੰਡਲ) ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਇਆ ਦਿਖਾਉਣੀ, ਆਪ ਨੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਅੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਦੇਖ ਕੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨੀ ਲੱਗਣਾ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਭਰਾ ਰਾਣੇ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਗਈ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਜਾਣਾ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਹੱਥੋਂ ਰਾਣੇ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਿਲਾਉਣਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣੀ। ਪਾਨਾਵਾੜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਲਿਜੈ ਪਾਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੇ ਜਲਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਹਾਉਣਾ। ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁ-ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ; ਜਿਵੇਂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋਖ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਸ਼ੀ ਜਾਂ ਕੋਸ਼ ਦੇਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸ੍ਰੋਤ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੇ ਕਠਿਨ ਹਨ। ਇੰਢ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ 'ਗਿਆਨੀ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ' ਰਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਬਹੁ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ ਕਾਲੂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਮਾਈ ਲੱਖਪਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1471² ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਵਿਆਹ 1482³ ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਜਾਣਾ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ

1. ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਚਤੁਰਸੇਨ ਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚਮਾਰਾ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਚਤੁਰ ਸੇਨ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਕਾਲੂ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ। ਹੀਰਾ ਦਾਸ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ, 1912, ਪੰਨਾ 15 ਤੋਂ 34.

2. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਸੰਤ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ 10.

3. ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 20.

ਪਾਸੋਂ ਹਿਰਨੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ, ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਪੱਥਰ ਪੂਜਾ ਛੱਡਣੀ। ਸਿੰਕਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ 1545 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਲਣੀ ਆਦਿ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਸੋ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਦੇਹ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ।

‘ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ’ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਰਚਿਤ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਠ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਮਾਤਾ ਦਿਆਗੀ (ਦਇਆ ਕੌਰ) ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ 1456 ਬਿ.ਸ਼. ਨੂੰ ਜਨਮ,¹ ਵਿਆਹ² ਅਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁਤਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰਮੰਤਰ ਦੇਣਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁਤਰ ਰੈਦਾਸ³ ਦਾ ਜਨਮ 1489 ਬਿ.ਸ਼., ਰੈਦਾਸ ਨੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੱਸਣੀ, ਮੀਰਾਬਾਈ⁴ ਨੂੰ 1564 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ। ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਦਮੜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਜੀਵਨ ਦਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਰਾਜਾ ਪੀਪਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਸਿੰਕਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁੰਨੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਕੈਦਾ ਕਰਨਾ ਆਪਦਾ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਕਾਬੀ ਵਲੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਆਪਨੇ ਸਿੰਕਦਰ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਦਿਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਿਖਾਉਣੀ, ਸਿੰਕਦਰ ਲੋਧੀ ਦਾ ਚਰਨੀ ਲੱਗਣਾ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼, ਆਪ ਦੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਦਇਆ ਕੌਰ⁵ ਨੇ 1576 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਤੇ ਜਾਕੇ ਆਪਦਾ ਸਦੇਹ ਸਵਰਗ-ਧਾਮ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦਮੜੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਥਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ, ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਜੀਵਨ ਦਾਸ, ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਰੈਦਾਸ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਸੰਨ, ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਈ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸਹਿਜ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਲੇਖਕ

-
1. ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, 1932 (ਭੂਮਿਕਾ) 62.
 2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 166.
 3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 214.
 4. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 288.
 5. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 345.

ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਹਨ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਵੱਡ-ਅਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ੍ਰੋਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ, ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਖੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਾਖੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹੋਣਾ,¹ ਅੰਨੀ ਮਾਤਾ ਕਰਮਾਵਤੀ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ,² ਸਰਪ ਸਾਇਆ, ਗੰਗਾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਾਹਣਾ ਸੰਖ ਭੇਟ ਕਰਨਾ, ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਪੂਰਵਲੋਂ ਜਨਮ ਦੀ ਕਥਾ³, ਰਾਜੇ ਨਾਗਰ ਮੱਲ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੀ ਗੰਢ ਚੁਕਾਉਂਦਿਆਂ ਭਿੱਟ ਹੋਣਾ, ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਗਉਂਦਾਨ ਵਿਚ ਮੰਗਣੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਮਰੀਆ ਹੋਈਆਂ ਗਊਆਂ ਜੀਵਤ ਕਰਨੀਆਂ। ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਨੇ ਚਿਤੌੜ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦਾ ਰੱਬ ਭੇਜਣਾ, ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਰੱਬ ਘੇਰਨਾ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਸੱਪ, ਜ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਤਪੇ ਹੋਏ ਤੇਲ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ। ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬਧ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ, ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਨਵੀਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਤੰਦੂਏ

1. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ 39.

2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 17.

3. ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਬੁਕ ਰਿਖੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਕਰੋੜ ਰੋਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ 'ਨਰਾਯਣ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜ ਉੱਠੀ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਵਣਾਂ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਣ ਕੰਵਲਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਪਾ ਕੇ ਦੋ ਬੇਰੀਆਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਜਨਮੀਆਂ, ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਦੋਵੇਂ ਲੜਕੀਆਂ ਮੁੜ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਰਿਖੀ ਜੀ ਨੂੰ, ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਵਿਖੇ ਭੇਜ ਦੇਣ ਦੀ ਬਿਨਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਰਿਖੀ ਜੀ ਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵ ਲੋਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਰੋਮ ਰਿਖੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਹ ਲੜਕੀਆਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਫਿਰ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਖਨਊ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ 'ਝਾਲੀ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦੂਜੀ ਮਾਰਵਾੜ ਵਿਖੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ 'ਮੀਰਾ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਨੇ ਜਾਲ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਨ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨਮਤੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ ਛਕਾ ਕੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਚਿੱਪੀ ਇਕ ਮੁੱਠੀ ਆਟੇ ਨਾਲ ਭਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਖਸ਼ਣੀ, ਕਰਮੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਕਰਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨੇ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨੇ ਕੱਟਣਾ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਉਤੇ ਇੱਟਾਂ ਵੱਟੇ ਅਤੇ ਅੱਗ ਵਗਾਉਣੀ, ਚੂਹੜਕਾਨੇ ਵਿਖੇ ਬਾਲਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਭੁੱਖੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ¹ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ 1566 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਜਾਣਾ²। ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀਣੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤਰਤੀਬ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਨਵੀਨਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ—

- (1) ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ³।
- (2) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ ⁴।
- (3) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ⁵।
- (4) ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ⁶।
- (5) ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ ⁷।
- (6) ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ⁸।

1. ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ (ਕਵੀ) ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ-286.

2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-284.

3. ਜੋਤਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ)

4. ਆਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ)

5. ਸਚਦੇਵ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸ.)

6. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ, ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਗਿ:) ਟੀਕਾਕਾਰ

7. ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ)

8. ਆਸਾ ਰਾਮ, ਨਾਗਰਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਕਵੀਸ਼ਰ)

(7) ਅਸਲੀ ਤੇ ਸੱਤ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ¹

‘ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਬਖਸ਼ੀਦਾਸ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਬਖਸ਼ੀਦਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਹਰਿਨੰਦ (ਹਰਿਨੰਦਨ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ) ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਚਿਤਰ ਕੌਰ ਸਨ² ਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਸੀ³। ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਫਲ ਨਾਲ ਔਲਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹੈ, ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਇਕ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਮੀਰਾ ਤੇ ਕਮਾਲੀ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਥੇ ਹੀ ਮੀਰਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਧਾਰਦੀ ਹੈ।⁴ ਇੰਵ ਹੀ ਸਧਨਾ ਪੀਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਆਪ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗਵਤੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ‘ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ’ ਬਿਨਾ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਆਪ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਗੰਗਾ ਤੱਟ ਤੇ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ⁵। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਦਿਗਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

‘ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ’ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ ‘ਵਰਿੱਤਰ’ ਦੀ ਸ਼੍ਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ‘ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਣਾ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

1. ਜੱਖੂ, ਪੂਰਨ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ)

2. ਚਿਤ੍ਰ ਕੌਰ ਹਰਿਨੰਦ ਸਿਧਾਰੇ।। ਰਾਹੂ ਨੇ ਕੀਨੂੰ ਸੋਚ ਅਪਾਰੇ।।

ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 12.

3. ਅਬ ਰਾਹੂ ਕੀ ਭਈ ਸਗਾਈ। ਕਰਮਾ ਨਾਰਿ ਬਿਆਹਿ ਘਰ ਆਈ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 12.

4. ਦਾਸੀ ਕਿ ਬਿਨਤੀ ਸੁਨੀ। ਗੁਰਵਰ ਭਯੋ ਦਯਾਲ।

ਸਤਯ ਹੇਤੁ ਚੇਲੀ ਕਹੀ ਮੇਟੇ ਭ੍ਰਮ ਜਾਲ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 69.

5. ਪਰਮ ਭਕਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਗੰਗਾ ਤਟ ਪਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਹੋ ਗਏ।

ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ: 120.

‘ਅਸਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ’ ਬਾਬੂ ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ‘ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ’ ਵਾਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸਾਖੀ ਨਵੀਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਹੂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ’¹। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਨਾ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਦੂਸਰੀਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਦਿਗ਼ਯ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ।

2.2.6. ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ

ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰੁਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰੁਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਉਹ ਅਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋ-ਮੂੰਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਛੁਪੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਦਾ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ‘ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਮੂੰਹੋ-ਮੂੰਹੀ ਤੁਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਤ-ਚਿੰਤਨ ਸਦਕਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ’²।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਆਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ, ਸ਼ਾਬਤਾਰਥ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਆਪਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਤੱਕ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਓਤ ਪੋਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤਰੁ ਨਾਰੀ’³ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਹਰ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਦਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਮੰਤਵ, ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਜੋ ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਯਥਾਯੋਗ ਵੇਰਵਾ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਕਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰਣੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ‘ਤੇ ਦਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

1. ਰਾਹੂ ਕੋ ਬਾਦੀ ਹਰਿਨੰਦ ਕਰਾਈ ।। ਕਰਮਾ ਨਾਹਿ ਵਿਯਾਹਤ ਆਈ ।।

ਦੂਜੀ ਨਾਰ ਪ੍ਰਿਯ ਥੀ ਕੁਲਦੇਵਾ । ਨਿਬਿਦਿਨ ਕਰਤੀ ਪਤਿ ਕੀ ਸੇਵਾ ।।

ਜਨਦੇਵੀ ਥੀ ਤੀਜੀ ਨਾਰੀ । ਪਤਿ ਅਧੀਨ ਰਹਿਤੀ ਨਿਤ ਪਿਆਰੀ ।।

ਸਵਾਮੀ ਚਰਣ ਮੈਂ ਰਹਿਤ ਸਨੇਹੀ । ਸਾਸੁ ਸਸੁਰ ਕੇ ਬੜ ਸੁਖ ਦੇਹੀ ।।

ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਹ (ਬਾਬੂ) ਅਸਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਅੱਠਵੀਂ ਵਾਰ, 1984 ਈ., ਪੰਨਾ 15.

2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਜਸ ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸਿੱਖਾ) 1989, ਪੰਨਾ 5.

3. ਰਵਿਦਾਸ ਭਣੈ ਜੋ ਜਾਣੈ ਸੋ ਜਾਣ ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤਰੁ ਨਾਰੀ ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ- ਰਾਗੁ ਆਸਾ- ਪੰਨਾ 486.

2.2.7. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੋਤ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸ੍ਰੋਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਭਾਵੇਂ ਸੰਦਿਗ਼ਯ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ: 'ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਅਤੇ ਰਚਨਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ¹। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਇੜਾਪਤਿ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲਾਪਤਿ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸਧਨਾ ਕਸਾਈ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪਿੰਗਲਾਪਤਿ ਮਾਨਦਾਸ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਵਿਚ ਹਰਾਇਆ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮਯ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਦਾ ਸਥਾਨ 'ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ' ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ²।

ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਕਠਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੱਥ, ਨਾਂ, ਜਾਤ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਆਪ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਚਿੰਤਰਨ ਲਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਮਗਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਉੱਤੇ ਆਸਰਿਤ ਹੋਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗਰੀ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲੱਭਦੀ ਖੰਡ ਖੰਡ ਸਾਮਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਲੜੀਬਧ ਵੇਰਵਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. ਚਰਮਕਾਰ ਗ੍ਰਿਹੇ ਜਾਤੇ ਦਿਵਤੀਯ: ਪਿੰਗਲਾਪਤਿ : ।।

ਮਾਨਦਾਸਸਯ ਤਨਯੇ ਰੈਦਾਸ ਇਤਿ ਵਿਸ੍ਰੁਤ : ।। 53 ।।

ਪੁਰੀ ਕਾਸ਼ੀ ਸਮਾਗਮਯ, ਕਬੀਰ ਰਾਮ ਤਤਪਰਮ ।।

ਜਿਤਵਾ ਮਤ-ਵਿਵਾਦੇਨ, ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਮਾਗਤ ।। 54 ।।

ਤਥੇ ਵਿਵਾਦੋਹਯ ਭਵਦਸੇ, ਰਾਤ੍ਰਿ ਮਤਾਂਤਰੇ ।।

ਪਰਾਜਿਤ, ਸ ਰੈਦਾਸ: ਨਤਵਾ ਤੇ ਦਿਵਜਸਤਮ ।। 55 ।।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਪਾਰਾਭਯ ਤਸਯ ਸ਼ਿਸ਼ਯਤਵ ਮਾਗਤੇ ।। 56 ।।

ਭਵਿਸਯ ਪੁਰਾਣ (ਚਤੁਥ ਖੰਡ) ਅਧਯਾਯ, 17-18 ਸਲੋਕ 53 ਤੋਂ 56 ਤੱਕ ।

ਉਪ੍ਰਿਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰਪਾ.) 1978, ਪੰਨਾ 176.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 176

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗੌਰਵਮਈ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਮ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਭਗਤੀ ਪੁੰਜ, ਨਿਰਵਾਣ ਅਤੇ ਲੋਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਵੈ-ਉਸਤਤਿ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪੀੜਾ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਕਾਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਹੈ, ਲੋਕਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਤਰੋਸੇਮੰਦ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨੀ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਚੀਕਾਰ/ਜਨਮ ਸਾਖੀਕਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਸਮਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸੀਲੇ ਜੁਟਾ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਦੇਂਦ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਤਿਨ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲੱਭਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨੀ ਵਿਵਾਦ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਉਪਲਬਧ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਤੱਥ ਆਧਾਰਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਾਂਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਤ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇ।

3. 1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਤਿਨ ਨਾਂ

ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਤਿਨ ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : (1) ਰਵਿਦਾਸ, (2) ਰੈਦਾਸ, (3) ਰਮਾਦਾਸ, (4) ਰੋਹੀਦਾਸ, (5) ਰਧਦਾਸ, (6) ਰਿਵਦਾਸ, (7) ਰਵਦਾਸ, (8) ਰਮਦਾਸ, (9) ਹਰਿਦਾਸ, (10) ਰਯਿਦਾਸ, (11) ਰੋਹੀਤਾਸ, (12) ਰੂਈਦਾਸ, (13) ਰੂਇਦਾਸ, (14) ਰਵੀਦਾਸ, (15) ਰੋਹਿਦਾਸ, (16) ਰਾਮਦਾਸ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦਾ ਮੂਲ (ਜਨਮ) ਨਾਂ ਇਕ ਹੀ ਸੰਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਦੇ ਮੂਲ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਏ ਨਾਂ ਇਕ ਹੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ ਹਨ ਜਾਂ ਸਿਰਨਾਵਾਂ (ਇਕ ਹੀ ਨਾਂ) ਵਾਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰੈਦਾਸ' ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਰਮਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਤੇਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੱਥ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਬਾਕੀ ਨਾਂ ਜੋ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਦਰਭ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਤਾਸ਼ਾਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

3. 1. 1. ਰਵਿਦਾਸ

ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਲੀ (40) ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਮੂਲ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਸੰਪੂਰਨ ਬੁਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮੁਖ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ।

3. 1. 2. ਸਮਕਾਲੀ ਤਗਤ ਜਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤਗਤ ਧੰਨਾ¹ (ਜਨਮ 1416 ਈ.)

1. ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਵੰਤਾ ਢੇਰ ਨੀਤਿ ਤਿਨਿ ਤਿਆਗੀ ਮਾਇਆ।

ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਆ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਦਰਸਨੁ ਪਾਇਆ।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਪੰ. 487.

ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ¹ (1534-1581 ਈ.) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ² ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਜਸ-ਕੀਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੁੱਟਾ³ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪੱਕੀ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

3. 1. 3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (1559-1639 ਈ.) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤ ਜਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ ਕਥਿੱਤ, ਸਵੱਧੇ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਦਸਵੀਂ, ਬਾਹਰਵੀਂ, ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਪੱਚੀਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ।⁴ ਇਸ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਆਪ ਦੀ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

1. ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰੂ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਿਮਖ ਇਕ ਗਾਇ ।।

ਪਤਿਤ ਜਾਤਿ ਉਤਮੁ ਭਇਆ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਪਏ ਪਗਿ ਆਇ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗ ਸੂਹੀ, ਮਹੱਲਾ 4, ਪੰ. 733.

2. ਰਵਿਦਾਸ ਧਿਆਏ ਪ੍ਰਭੁ ਅਨੂਪ ।।

- ਉਹੀ - ਬਸੰਤ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1192.

3. ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸੁ ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ।।

- ਉਹੀ - ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਪੰ. 1390.

4. ਕੋਢ ਕਸੀਰਾ ਸਉਪਿਆ ਰਵਿਦਾਸੀ ਗੰਗਾ ਕੀ ਭੁਟਾ ।।

ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਟੀਕ (ਸੰ.) ਦਸਵੀਂ ਛਾਪ, 1984, ਪੰ. 168.

(ੳ) ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰੂ ਹੋਇ ਚਹੁ ਵਰਨਾਂ ਵਿਚਿ ਕਹਿ ਵਡਿਆਈ ।।

- ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 207.

(ਅ) ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਵਖਾਣੀਐ ਜਨ ਰਵਿਦਾਸੁ ਬਿਦਰ ਗੁਰੂ ਭਾਏ ।।

- ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 365.

3. 1. 4. 'ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ' ਅਤੇ 'ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ' ਰਚਿਤ ਗੋਬਟਿ ਸਾਹਿਤ

ਸੋਢੀ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ (1581-1640 ਈ.) ਲਿਖਤ 'ਪੋਥੀ ਸੱਚਖੰਡ (ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ¹। ਸੋਢੀ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਹਸਨਾਮਾ' ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਢੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ 'ਹਰਿ ਜੀ' ਨੇ 1703 ਬਿ.ਸ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 29ਵੀਂ ਅਥਟਪਦੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅਲਾਵਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ ਨਾਲ ਗੋਬਟਿ' ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਤ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1740 ਬਿ.ਸ. ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਹੈ²।

ਤਾਬਾ ਵਿਤਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 359 ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਬਧ 'ਪੁਰਾਤਨ ਗੋਬਟਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਬਟਿ 'ਕਥਾ ਗੁਸਾਈ' ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਣੇ ਕੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ' ਦੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ³। ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਦਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁴

3. 1. 5. ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ

ਤਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਲਿਪੀਕਾਲ ਅਤੇ ਲਿਖਿਕ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ 1715 ਬਿ.ਸ. ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ⁵।

1. ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸਾਖਿ ਅਗੈ ਹੀ ਬਲਿਪਟ ਮੇ ਭੀ ਸਾਥੇ ਖੋਲਤਾ ਮਰਦਾਨਾ ਭੂਮ ਕਲਾਲਾ ਕਾ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਭੋਏ ਕੀ ਰਹਦਾ, ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਦਾ, ਨਾਮਾ, ਕਬੀਰ, ਤਿਲੋਚਨ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪਿਨੇ, ਬੇਟੀ ਕੇ ਪਦੇ ਗਾਵਤਾ। ਗੁਰੂ ਬਾਥੇ ਨਾਨਕ ਕੇ ਅਗੈ ਪਦੇ ਗਾਵਤਾ।

-ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, 1969 ਪੰਨਾ 79.

2. ਅਰ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਕੀ ਮਹਮਾ। ਜਬ ਸੰਸਾਰ ਮਹਿ ਬਹੁਤ ਪਸਰੀ ਤਬ ----।

-ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ) ਨੰ: 678 ਪੰਨਾ 487/ਅ

3. ਅਥੇਕ ਬਾਸੇਰ ਸਿੰਘ (ਸ.) ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਪੰਨਾ 232

4. ਤਬ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਅਗਿਆ ਹੂਈ ਜਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਹੁਤ ਸੰਪੂਰਨ ਭਗਤਿ ਕਰੀ ਹੈ।।

-ਤਾਬਾ ਵਿਤਾਗ, ਪੰਜਾਬ-ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 359 ਪੰਨਾ 355/ਓ

5. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, 1969 ਪੰਨਾ 287.

3. 1. 6. ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧ ਪੋਥੀ

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਪਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2584 ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1750 ਬਿ.ਸ਼. ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ¹ ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ 'ਰਿਵਦਾਸ' ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ²।

3. 1. 7. ਰਵਿਦਾਸ, ਰਿਵਦਾਸ ਅਤੇ ਰਮਦਾਸ

ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪੋਥੀ 'ਹਰਿਜਸ' ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਪੀਕਾਲ 1868/1811 ਬਿ.ਸ਼. ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਪਰਚੀ ਗੁਸਾਈ' ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਕੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ'³ ਰਿਵਦਾਸ⁴ (ਰਿਦਾਸ) ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਦ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਮਦਾਸ'⁵ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਵ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਓਤਪੋਤ ਹਨ।

3. 1. 8. ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ (1800-1873 ਬਿ.ਸ਼.)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਦੁਰਲੱਭ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 598 ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੋਥੀ 1873 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ⁶। ਲੇਖਕ ਨੇ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ⁷।

1. ਅਬ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਕਥਾ ਸੁਹਾਈ। ਜਿਉ ਸੁਨਿਓ ਤਿਓ ਬਰਨੇ ਭਾਈ।।
- ਪਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2584, ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1750 ਪੰ. 88.
2. ਤਬ ਰਿਵਦਾਸ ਨੇ ਕੀਓ ਬਖਿਆਨਾ ਸੁਨਿ ਹੋ ਰਾਜਾ ਸੁਘਰਿ ਸੁਜਾਨਾ।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 95.
3. ਬਾਮਨੁ ਬੋਲੇ ਸੁਨਿ ਰਵਿਦਾਸ।। ਇਸੁ ਤੇ ਪੱਥਰੁ ਲੇਹੁ ਸੁ ਲਾਸ।।
-ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੇਣ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 87.
4. ਆਦਿ ਕਥਾ ਰਿਵਦਾਸ ਕੀ ਸੁਨ ਲਹੁ ਧਰਿ ਉਰ ਧਯਾਨ।। -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 86.
5. ਰਮਦਾਸ ਭਗਤ ਕੀ ਰਾਮ ਲਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਸਚੁ ਸਾਰੁ।।
-ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ (ਭਾਈ) ਪੋਥੀ ਹਰਿਜਸ, ਪਤਰਾ ਨੰ. 9161 ਉ
6. ਉਪ੍ਰਿਤ, ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ: ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੇਣ ਪੁਸਤਕ 1984 ਪੰਨਾ 123
7. ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ, ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 598

3. 1. 9. ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਰਚਨਾ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਹੋਈ ਗੋਸ਼ਟਿ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਿੱਖ ਰੈਂਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2308 ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਬਧ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਗੋਸ਼ਟਿ ਰਾਗ ਸੋਹਣਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ¹। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਵਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਹੈ²। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1973 ਵਿਚ ਇਹ ਗੋਸ਼ਟਿ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ 71 ਚੋਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਵਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³

3. 1. 10. ਭਗਤ ਪ੍ਰੇਮਾਕਰਿ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਜੋਸਾ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਖ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 6509 ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਕਤ ਰਚਨਾ 1883 ਬਿ.ਸ਼. ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਅਬ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਕੇ ਇਤਹਾਸ ਬਰਨੇਨ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰਵਦਾਸ' ਦਰਜ ਹੈ⁴।

3. 1. 11. ਭਗਤ ਸੁਧਾਸਰ

ਸਿੱਖ ਰੈਂਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 4211, ਸਾਧੂ ਬਿਧੀ ਦਾਸ ਦੀ 1886 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ 1919 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਚਤੁਰਥ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 131 ਤੋਂ ਪੰਨਾ 137 ਤੱਕ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ

1. ਅਸ਼ੋਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਸ.) ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੰਨਾ 182.

2. ਅਰੇ ਰਵਿਦਾਸਾ ਜੇਤਾ ਫੂਲ ਤੇਤੀ ਬਾਸੁ ਜਿਵਰ ਪੰਗ ਮਹਿ ਪਾਨੀ ।।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 159.

3. ਸੁਨਹੁ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਿਤ ਹੈ ਤੁਮ ਕਹੀਉ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 160.

(ਉ) ਸੁਨ ਰਵਦਾਸਾ ਕਵਨ ਅਵਤਾਰ ਕਿਨਹਿ ਅਵਤਾਰੀ ਕਵਨ ਅਵਤਾਰ ਧਿਆਇਆ ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 126.

4. ਛਪੈ । ਅਦਭੁਤ ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕਥਾ ਸੁਨਹੇ ਸਜਨ ਹਿਤ ।।

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 159.

ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ¹ ।

3. 1. 12. ਭਗਤ ਰਸ-ਮੰਜਰੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਪਿਆਨ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰੱਬ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 611, ਲਿਪੀਕਾਲ 1926 ਬਿ.ਸੰ. 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਦਾ 'ਭਗਤ ਰਸ ਮੰਜਰੀ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਰੱਬ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਵਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ²।

3. 1. 13. ਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੇਤਮ

ਇਹ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਵਦਾਸ' ਦਰਜ ਹੈ ।

3. 1. 14. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਰੱਬ-ਲਿਖਤ ਖਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ³। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਹੈ ।

3. 1. 15. ਦਿਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਜਾਤੀ ਰੰਗ ਨਸਲ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਸ ਦਿਨ ਜਾਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਮਹੀਨੇ⁴ ਜਾਂ ਦਿਨ⁵ ਦੇ

1. ਬਤੋਂ ਭਏ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਨ । ਹਰਿ ਦਾਸਨ ਸੇ ਹਿਤ ਨਿਤ ਠਾਨ ।। ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 148.

2. ਪਾਰਸ ਦੇ ਕਹ ਰਥੇ ਸੁਭਾਰੀ ।। ਕਹ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਸੁਖ ਕਾਰੀ ।।

ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ ਦਰਸ ਤੇ ਸਾਤ ਪਾਈ ਭਈ ਸਿਖ ਮੰਤੋ ਲੀਯੋ ਰਾਮ ਗਾਵੇ । ਉਹੀ- ਪੰ. 180-81.

3. ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਯਹ ਪ੍ਰਮ ਬੈਰਾਗ । ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਿਨ ਜਪਹੁ ਸੁਭਾਗ ।।

-ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ, ਰੱਬ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਬਸਤਾ ਨੰ: 16, ਲਿਪੀਕਾਲ 1941 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 276.

4. ਚੇਤ, ਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਵਸਾਖ, ਵਸਾਖਾ, ਜੇਠ-ਜੇਠੂ, ਸਾਵਨ-ਸਾਉਣ ਸਿੰਘ, ਅਸੂ-ਅੱਛਰਾ, ਮਾਘ-ਮਾਘੀ ਜਾਂ ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ, ਫੱਗਣ-ਫੱਗਣ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਫੱਗੂ ।

5. ਸੋਮਵਾਰ-ਸੋਮਦਾਸ, ਮੰਗਲਵਾਰ-ਮੰਗਲਸਿੰਘ, ਬੁਧਵਾਰ-ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਵੀਰਵਾਰ-ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ (ਯੁਮਾ)-ਸ਼ੁਕਰ ਸਿੰਘ (ਯੁਮਾ ਖਾਨ) ਸਨੀਚਰਵਾਰ (ਵਾਰ) ਸ਼ਨੀ (ਬਾਰਾ ਸਿੰਘ)

ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਰਵਿਦਾਰ (ਐਤਵਾਰ) ਨੂੰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਾਰਨ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ।¹

3. 1. 16. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਪਮਾ

ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਨਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ (ਛੋਟੇ) ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ² ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਜੀਦ³, ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਦਾਸ⁴, ਭਗਤ ਪਿੰਬੂ⁵, ਭਗਤ ਗੁਆਲ ਦਾਸ⁶, ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਾਵਨ ਦਾਸ⁷।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਰਣ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾ ਨੇ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਵਰਤੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. 1. 17. ਰੈਦਾਸ

'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦਾ 'ਰੈਦਾਸ' ਨਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ (ਬਾਣੀ/ਪਰਚੀ) ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਬੀਰ, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ, ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰੱਜਬ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰੈਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਹੈ।⁸ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਮ

1. ਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ ਵਿਰੋਦ੍ਹ - (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 84.
2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ.) 1989, ਪੰਨਾ 61.
3. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 25.
4. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 89.
5. ਪ੍ਰਸਤਕ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969 ਪੰਨਾ 219.
6. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 95.
7. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 92.
8. ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਆਚਾਰੀਆ) ਕਬੀਰ, ਸੰਸਕਰਣ, 1980, ਪੰਨਾ 235.

ਭਗਤ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰੈਦਾਸ'¹ ਅਤੇ 'ਰੋਹਿਦਾਸ'² ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ³ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਰੱਜਬ⁴ ਨੇ ਆਪ ਦੀ 'ਰੈਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸਤਤਿ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰੱਜਬ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਦਾਸ' ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ⁵।

3. 1. 18. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ

ਆਪ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਬੱਧ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਾਲੇ ਥਾਂ 'ਰੈਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਇਕ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ।

3. 1. 19. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ

ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਲਿਖਤ 'ਰੈਦਾਸ' ਪਰਚਈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1645 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ, ਦੀ 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਪਰੀਚੈ 'ਰੈਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3. 1. 20. ਭਕਤ ਮਾਲ

ਸੁਆਮੀ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਤਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ 1642-1680-ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਚੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਛਪੇ ਵਿਚ ਨਾ ਰੈਦਾਸ⁶ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

3. 1. 21. ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ

'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਤਾ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਟੀਕਾ 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਥ ਦਾਸ ਦੀ

1. ਮੀਰਾਬਾਈ ਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1983, ਪੰਨਾ 17.

2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 43.

3. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ.) 1989 ਪੰਨਾ 39.

4. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-47.

5. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-47.

6. ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ ਬਾਨੀ ਬਿਮਲ ਰੈਦਾਸ ਕੀ।

-- ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਚਯ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿ : ਜੇਧਪੁਰ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2274, ਪੰਨਾ-82.

ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ 1769 ਬਿ.ਸੰ. ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰੈਦਾਸ' ਅਤੇ ਰਮਾਦਾਸ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ²।

3. 1. 22. ਰਯਦਾਸ

'ਰਾਘਵ ਦਾਸ' ਕ੍ਰਿਤ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰੈਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਯਦਾਸ' ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ³। ਇੰਝ ਹੀ ਚਤੁਰ ਦਾਸ ਵਲੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਯਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ⁴। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨਾਂ 'ਰਯਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ⁵।

3. 1. 23. ਰੋਹੀਦਾਸ ਅਤੇ ਰੋਹਿਦਾਸ

ਰਵਿ-ਭਾਣ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਰਵਿਰਾਮ ਸਾਹੇਬ (1783-1860 ਬਿ.ਸੰ.) ਭਾਣ ਸਾਹੇਬ (1754-1811 ਬਿ.ਸੰ.) ਕਰਮਵਾਰ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ।⁶ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਰਵਿਰਾਮ ਸਾਹੇਬ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿ ਸਾਹੇਬ' ਜਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।⁷ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਰੋਹੀਦਾਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁸ ਸੰਤ ਸੁਧਾ-ਸਾਰ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵਿਨੋਭਾ ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ

1. ਸ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਜਾਨਕੀ ਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਸੁਆਮੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਕਿਤ ਮਾਲ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ', 1965, ਪੰ. 599.
2. ਕਰ ਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿਜ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਬੈਠੇ ਹੈ। ਹੈ ਮਧਿ ਏਕ ਯੋ ਰੈਦਾਸ ਕੇ ਨਿਹਾਰ ਯੈ।
ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ, ਭਕਿਤ ਮਾਲ ਟੀਕਾ ਭਕਿਤ ਰਸਬੋਧਨੀ, ਨੰ: 2274, ਲਿਪੀਕਾਲ, 1939 ਬਿ.ਸੰ.
ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਰਾਜ: ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ, ਪ੍ਰਤਿ: ਜੋਧਪੁਰ, ਪੰਨਾ 82.
3. ਰਾਘੋ ਕਹੈ ਗਯੋ ਦਾਸ ਰਯਦਾਸ ਪੈ, ਪ੍ਰੀਤਖੁਸੀ ਹਰਿ ਜਾਤਿ ਨਾ ਜਾਸੀ।
ਨਾਹਟਾ, ਅਗਰ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ) ਰਾਘਵ ਦਾਸ ਭਕਤ ਮਾਲ ਚਤੁਰ ਦਾਸ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ 1965, ਪੰ. 57.
4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 56
5. ਕਹੈ ਰਯਦਾਸ ਯਹ ਪਰਪ ਬੈਰਾਗ।। ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਯੁਨ ਜਪਹ ਸੁਭਾਗ।
ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਲਿਪੀਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰ. 208/ਉ.
6. ਚਤੁਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1972 ਪੰਨਾ 709.
7. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 711.
8. ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪੀਪਾ ਅਰ ਰੋਹੀਦਾਸ। ਰਾਮ ਪੁਕਾਰ ਰਵਿ ਕਹੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁਆ ਪ੍ਰਕਾਸ।।।
ਰਵਿ ਸਾਹੇਬ, ਰਵਿਭਾਵ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਬਾਣੀ ਭਾਗ ਬੀਜੇ ਪੰਨਾ 252.
ਉਪ੍ਰਿਤ-ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰਯ) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 716.

ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਰੋਹੀਦਾਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਰੋਹੀਦਾਸ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।² ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਰੋਹਣੀ ਨਛੱਤਰ ਦੇ ਲਗਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਰੋਹੀਦਾਸ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵੰਸੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।³

3. 1. 24. ਰਾਮਦਾਸ.

ਡਬਲਯੂ. ਜੀ. ਬ੍ਰਿਗੇਸ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ 'ਰਾਮਦਾਸ' ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁴ 'ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਾਮਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ।⁵ ਮਹਾਤਮਾ ਕੁਰੀਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਰਾਮਦਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਬ੍ਰਿਗੇਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਰਵਿਦਾਸੀਆ (ਚਮਾਰ) ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਖੁੱਲਾ ਸਰਵੇਖਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ 'ਰਾਮਦਾਸੀਆ' ਜਾਂ 'ਰਮਦਾਸੀਆ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਤੋਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸੀਆ' ਲੋਕ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਾਮਦਾਸ' ਜਾਂ 'ਰਮਦਾਸ' ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਾਮਦਾਸ' ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਵ' ਨੂੰ 'ਮ' ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ, ਉਚਾਰਣ-ਤੋਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਉਚਾਰਣ ਮਾਤਰ ਦੇਖੋ: ਜਿਵੇਂ ਨੂੰ ਜਿਮੇਂ। ਕਿਵੇਂ ਨੂੰ ਕਿਮੇਂ। ਭਾਵੇਂ ਨੂੰ ਭਾਮੇਂ। ਇਵੇਂ ਜੀ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਖਾਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਗੰਵਾਰ ਨੂੰ ਕਰਮਵਾਰ ਜਾਮਾਂਗੇ, ਖਾਮਾਂਗੇ ਅਤੇ ਗੰਮਾਰ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਝੀ ਅਧੀਨ ਹੀ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨੂੰ ਰਮਦਾਸ ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਉਚਾਰਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਨਾ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਤੋਂ ਹੈ।

3. 1. 25. ਰਾਮਦਾਸ

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਿਖਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਂ 'ਰਾਮਦਾਸ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪ ਦਾ ਇਕ

1. ਵਿਧੇਗੀ ਹਰਿ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸੁਧਾ-ਸ਼ਾਰ (ਸੰ.) 1957, ਪੰਨਾ 20.
2. ਜਾਕੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੀਰੰਤਰ ਹਰੀ ਸੁ. ਕਹੀ ਰੋਹੀਦਾਸ ਬਾਕੀ ਸਦਾ ਹੋ ਬਨੀ।
ਗੁਪਤ, ਰਾਮ ਭੁਮਾਰ (ਭਾ.) ਗੁਜਰਾਤ ਕੇ ਸੰਤੋਂ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੇ ਦੇਣ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 95.
3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 51.
4. ਬ੍ਰਿਗੇਸ, ਡਬਲਯੂ ਜੀ. (ਐਮ.) ਦੀ ਚਮਾਰਸ, 1920 ਪੰਨਾ 207.
5. ਉਪ੍ਰਿਤ ਪਾਂਡੇ, ਪੰਗਮ ਲਾਲ (ਪ੍ਰੇ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਤਿਤਵ, 1970 ਪੰਨਾ 8.

ਨਾਂ 'ਰਮਦਾਸ' ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ¹।

3. 1. 26. ਹਰਿਦਾਸ

'ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਹਰਿਦਾਸ' ਆਇਆ ਹੈ²। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਏ ਇਸ ਸ਼ਬਦ 'ਹਰਿਦਾਸ' ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਾਸ' ਤੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਰਥ ਦੇ ਤੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਹਰਿਦਾਸ' ਸ਼ਬਦ 'ਹਰਿ ਕੇ ਦਾਸ' ਤਾਵ ਤਗਵਾਨ ਦੇ ਤਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਂ ਲਈ।"³ ਇਸ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਹਰਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਾਂ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਮੰਨਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ।

3. 1. 27. ਰੋਹੀਤਾਸ ਅਤੇ ਰਯਿਦਾਸ

ਇਸ ਦੋਵੇਂ ਨਾਂ 'ਰੋਹੀਤਾਸ' ਅਤੇ 'ਰਯਿਦਾਸ' ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰੋਹੀਦਾਸ ਜਾਂ ਰਯਿਦਾਸ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਤ ਰੂਪ ਹਨ⁴।

3. 1. 28. ਰੂਈਦਾਸ ਅਤੇ ਰੁਇਦਾਸ

ਬੰਗਲਾ ਤਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰੂਈਦਾਸ ਅਤੇ ਰੁਇਦਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰੁਇਦਾਸ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ⁵। ਇੰਝ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਛਪੀ ਇਕ ਬੰਗਲਾ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰੂਈਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ

1. ਅਨੰਤਾਨੰਦ, ਸੁਰਸਰਾਨੰਦ, ਸੁਖਾਨੰਦ, ਨਰਹਯਨੰਦ, ਯੋਗਾਨੰਦ, ਪੀਪਾ ਜੀ, ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਵਾਨੰਦ, ਸੇਨ, ਧਨੇਸ਼ਵਰ, ਗਾਲਵਾਨੰਦ ਅਤੇ ਰਮਾਦਾਸ।

- ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 1036.

2. ਸਭ ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਜਾਸੁ ਤੇ, ਸੇ ਹਰਿ ਜੁ ਕੇ ਦਾਸ।

ਕੋਉ ਦੁਖ ਪਾਵੈ ਜਾਸੁ ਤੇ, ਸੇ ਨ ਦਾਸ ਹਰਿਦਾਸ।। 5।।

ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸੁਧਾ-ਸਾਰ, 1957 ਪੰਨਾ 99.

3. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 03.

4. ਉਪ੍ਰਿਤ ਪਾਭੋਜ ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿੰਦਮ ਕ੍ਰਤਿਤਵ 1970, ਪੰਨਾ 7-8.

5. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 1.

ਹੈ¹। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ²। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਵੀਦਾਸ' ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੰਗਲਾ ਉਚਾਰਣ ਹੈ।

3. 1.29. ਰਵਦਾਸ

ਗਿਆਨੀ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਲਿਖਤ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਰਵਦਾਸ' ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ³।

3. 1.30. ਰਵੀਦਾਸ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵੀਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਰਤਾ ਦੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਸਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ⁴।

3. 1.31. ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ ਦੇ ਸਮੱਸ਼ੀਅਤਾਂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ

ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਰੈਦਾਸ' ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਤਿਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਭੁਲੇਖਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ 'ਰੈਦਾਸ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕੁਆ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, 'ਰੈਦਾਸ' ਦਾ ਜਨਮ 1489 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਚੇਤ ਮਹੀਨੇ, ਪਿਤਾ ਰਘੂ, ਮਾਤਾ ਘੁਗਬੀਨੀਆ ਦੀ ਕੁਖ ਤੋਂ ਛੱਨਾ ਚਮਾਰੜੀ ਮੁਤਸਿਲ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। 'ਰੈਦਾਸ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ 'ਚੇਤੂ' ਸੀ। ਚੇਤੂ ਵੱਡਾ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ-ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣ ਕੇ ਉਸਦੀ 'ਰੈ' ਅਤੇ 'ਸੇਵਾ' ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਇਸ ਬਾਲਕ (ਚੇਤੂ) ਨੂੰ 'ਰੈਦਾਸ' ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ⁵। ਮਹੰਤ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। 'ਚੇਤੂ' ਤੋਂ 'ਰੈਦਾਸ' ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਕਲਪਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਇਸ ਮਨ-ਆਈ ਨੂੰ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ ਦੋ ਵਖਰੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ

1. ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ, ਮਹੁਸੁਦਨ (ਸ੍ਰੀ) ਭਕਤ ਰਵੀਦਾਸ (ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਬੰਗਲਾ ਤੋਂ) 1915 ਪੰਨਾ 1.

2. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 1.

3. ਲੀਲਾ ਕਹਾ ਮੈਂ ਭਕਤ ਰਵਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬੁਧਵਾਨ ਜੈ ਨਾਠ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਿਓ।

ਨਾਮਧਾਰੀ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਸੰਤ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਕਤ ਜੀ, 1927 ਪੰ. 12.

4. ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਚਲਣ ਮੁਨਾਫਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਦੂਜੀ ਭਾਗ, 1982 ਪੰ. 1.

5. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਸ 1932 (ਭੁ) ਪੰਨਾ 214.

6. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ-215.

ਸਨ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਤਰਾ ਸਨ ਆਇ ਦਾ ਕੀ ਆਧਾਰ ਹੈ ? ਰੈਦਾਸ ਦਾ ਰੈ-ਦਾਸ ਵਿਚ ਸੰਧੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅਲੋਕਾਰ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ (ਹਾਇ) ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਿਆ । ਇਹ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਤਦਤਵ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤਾਵ ਦਾ ਤਾਉ, ਚਾਵ ਦਾ ਚਾਉ ਰਵਿਵਾਰ ਦਾ ਰੈਵਾਰ, ਤਵੇ ਦਾ ਤੈ ਆਦਿ ।¹”

ਮਹੰਤ ਨੇ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੇ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ’ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ’ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ‘ਰੈਦਾਸ’ ਦੇ ਨਾਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤੱਥ-ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ । ਮਹੰਤ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਮੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ‘ਰੈਦਾਸ’ ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ‘ਰਵਿਦਾਸ’ ਅਤੇ ‘ਰੈਦਾਸ’ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ, ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਪਾਠ ਭੇਦ ਵਿਚਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਥਿਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ² ਕਿ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਤਾਵ ਪੂਰਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਹੈ । ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ-ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ । ਸਿਰਫ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਚਾਰਣ ਭੇਦ ਅਤੇ ਅਧਪ੍ਰਤ, ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ।

1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1986, ਪੰਨਾ 03.

2. ਮਿਲਤ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਾਨ ਨਾਥ ਕਵਨ ਭਗਤ ਤੇ ।।

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪਾਈ ਪਰਮ ਗਤੇ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਮੇਲੇ ਬਪਰੇ ਕਹਾ ਲਉ ਧੋਵਉ ।। ਆਵੇਗੀ ਨੀਂਦ ਕਹਾ ਲਗ ਸੇਵਉ ।। 1 ।।

ਜੇਈ ਜੇਈ ਜੋਰਿਓ ਜੇਈ ਸੇਈ ਫਾਟਿਓ ।। ਝੂਠੇ ਬਨਜਿ ਉਠਿ ਹੀ ਗਈ ਹਾਟਿਓ ।। 2 ।।

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਭਇਓ ਜਬ ਲੇਖੇ ।। ਜੇਈ ਜੇਈ ਕੀਨੇ ਸੇਈ ਸੇਈ ਦੇਖਿਓ ।। 3 ।।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1293.

ਪਾਠ-ਭੇਦ

ਕੋਣ ਭਗਤਿ ਥੈ ਰਹੀ ਪਯਾਰੇ ਪਾਹੁਨੇ ਰੇ ।।

ਘਰਿ ਘਰਿ ਦੇਖਯੋ ਮੈਂ ਅਧਿਕ ਅਭਾਵਨੇ ।। ਟੇਕ ।।

ਮੇਲਾ ਮੇਲਾ ਕਪੜਾ ਕੇਤਾ ਏਕ ਧੋਉ ।। ਆਵੈ ਨੀਂਦਤੀ ਹੋ ਕਹਾ ਲੋਂ ਸੋਉ ।।

ਜਯੋਂ ਜਯੋਂ ਜੋਡਯੋ ਤਯੋ ਤਯੋ ਫਾਣੇ ।। ਝੂਠੇ ਸੈ ਬਨਜਿ ਰੇ ਉਠਿ ਗਯੇ ਹਾਣੇ ।। 2 ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਪਰਯੋ ਜਬ ਲੇਖੇ ।। ਜੇਈ ਜੇਈ ਕੀਯੋ ਰੈ ਸੇਈ ਦੇਖੇ ।। 3 ।।

- ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਕੀ ਅਨਭੈ ਬਾਣੀ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2706 ਲਿਪੀਕਾਲ 1755 ਬਿ.ਸ. ਪੰਨਾ 233.

3. 1. 32. ਰਵਿਰਾਮ ਸਾਹਿਬ (1783-1860 ਬਿ.ਸ਼.) ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਝੁੱਲੇਖਾ

ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਤਟਛਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਣੀਏ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮੇ 'ਰਵਿਰਾਮ' ਭਾਣ ਸਾਹੇਬ ਦੇ ਬਿਥ ਬਣ ਕੇ 'ਰਵਿ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਰਵਿਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਰਵੀਦਾਸ' ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ¹। ਪਰੰਤੂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ 'ਰਵਿ ਸਾਹੇਬ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਨੂੰ 'ਰੇਹੀਦਾਸ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਰਲ ਗੱਭ ਹੋਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚੁਤਵੇਦੀ² ਅਤੇ ਡਾ. ਨਗੋਂਦੂ³ ਵੀ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਜਾਂ ਰੈਦਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਵਿਭਿਨ ਨਾਂ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :-

- (ੳ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿਨ ਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ।
- (ਅ) ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਮੁਖ ਸੁਖ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਹੋਈ ਨਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ
- (ੲ) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ।
- (ੳ) ਭਾਰਤ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ। ਤਰਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਆਪ ਜੀਵਨ ਤਰ ਤਰਮਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਤਰਗਤ ਸੇਵਕ ਜਨ ਚੌਰਨ-ਪਰਸਨਾ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਆਪ ਗਏ ਜਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਦੀ ਥਾਣੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਰਧਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਣੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੰਠ ਕਰ ਲਈ। ਇੰਝ ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੀ ਕੰਠਗੂ ਥਾਣੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਬਦਲਾ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ

1. ਰਵੀਦਾਸ ਸੇ ਰਾਹੇ ਝੁੱਲ ਭੇ, ਜੀਸ ਰਾਹਾ ਗਯੇ ਕਬੀਰ ।।

ਰਵਿਭਾਣ ਸੰਪਰਦਾਯਨੀ ਥਾਣੀ, ਭਾਗ ਬੀਜੇ, ਸਾਖੀ 23 ਪੰਨਾ 234.

ਉੱਧਿਤ : ਚੁਤਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1972, ਪੰਨਾ 719.

2. ਚੁਤਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 239.

3. ਨਗੋਂਦੂ, (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਸ਼.) ਦੂਜੀ ਭਾਗ 1976 ਪੰਨਾ 146.

ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਰਵਿਦਾਸ, ਰਿਵਦਾਸ, ਰਵਦਾਸ, ਰਮਦਾਸ ਅਤੇ ਰਵੀਦਾਸ, 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਗਾਲੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਦੇਸਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ¹। ਆਪ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਦ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਬਾਸਤ੍ਰੀ², ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇ³ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ⁴ ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ⁵ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ⁶ ਅਤੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ⁷ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਬੂ ਰਾਮ ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ⁸ ਹੋਰ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਨਮਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸਹਿਜ ਹੀ ਹੈ।

(ਅ) ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਹੋਈ ਨਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੀਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਬਿਆਦਾਤਰ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਮੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰਕੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਲਵੋ ਜੋ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਜੈ ਦੇਵ; ਜੈ ਦੇਉ, ਨਾਮਦੇਵ, ਨਾਮਦੇਉ ਜਾਂ ਨਾਮਾ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਤਿਲੋਚਨ, ਕਬੀਰ, ਕੰਮੀਰ, ਕੰਬੀਰਾ। ਨਾਨਕ ਦੇਵ; ਨਾਨਕ, ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਆਦਿ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਅਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਦੇਖ ਅਤੇ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ 'ਤ੍ਰੁਪਿਦਰ' ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਦਰ, ਤਿੰਦਾ, ਤਿੰਦੀ, ਤ੍ਰੁਪਾ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਸਰਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਵ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ।

1. ਰੈਦਾਸ, ਰਧਦਾਸ, ਰਸਿਦਾਸ, ਰਮਾਦਾਸ, ਰੋਹਿਦਾਸ, ਰੋਹੀਦਾਸ, ਰੋਹੀਦਾਸ, ਰੂਈਦਾਸ, ਰੂਇਦਾਸ ਰਹਿਦਾਸ।

2. ਰਾਮਾਨੰਦ ਬਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ-4।

3. ਪਾਂਡੇ ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਵੰਮ ਕਰਤਿਤਵ, 1970 ਪੰਨਾ-10.

4. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ-4.

5. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਦੇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ-64.

6. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-41.

7. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਬਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ-28.

8. ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ ਪਰਬੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਸੰਤ ਕਾਵਯ, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ-68.

ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸੰਘੀ-ਛੇਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ 'ਰੈਦਾਸ' ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਰੈਦਾਸ' ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ ।

(ੳ) ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਤੱਥ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ । ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ, ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ, ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਭੱਟ, ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਭੇਟ ਸ਼ਰਧਾਜ਼ਲੀ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਪਰਮ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਕਰਨਾ ਸਾਡੀ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ । ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਹੈ ।

3. 2. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਨਮ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ । ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੱਤ ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਅਟਕਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹਨ । ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ । ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਟਾਂਕ ਲਿਆ ਹੈ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ, ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਖੋਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਮਲ ਭਾਸਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਗ੍ਰਸਤ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਮੱਤ ਹਰ ਪੁਸ਼ਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਾਲੁਕਾ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਸੂਚੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ ਵਿਰੇਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955 ਪੰਨਾ- 84.

ਤਾਲੁਕਾ

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਲੜੀ ਨੰ: ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ	ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ	ਪੰਨਾ
1. ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮਚਰਣ ਕੁਰੀਲ	ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ	1471 ਬਿ.ਸੰ. (1415 ਈ.)	33
2. ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ	ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ	1445 ਬਿ.ਸੰ.	224
3. ਡਾ. ਭਗਵਤ ਵਰਤ ਮਿਸਰ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਪੰਥ	1455 ਤੋਂ 1505 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ	116
4. ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ	1441 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ ਲੈ 1454-55 ਬਿ.ਸੰ. ਤਕ ਮਾਘ ਪੂਰਨਿਮਾ, ਐਤਵਾਰ	84
5. ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ	ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯ ਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ	1471 ਬਿ.ਸੰ.	33
6. ਡਾ. ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ ਵਰਮਾ	ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ-2)	1445 ਬਿ.ਸੰ. (1388 ਈ.)	506
7. ਡਾ. ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ	ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ-10)	1471 ਬਿ.ਸੰ.	220
8. ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ	ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ	1447 ਬਿ.ਸੰ.	94
9. ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਚੰਦ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ	15ਵੀਂ ਤੋਂ 16ਵੀਂ ਸਤਾਵਦੀ ਤੱਕ	11
10. ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇਯ	ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਵਮ ਕ੍ਰਤਿਤਵ	1450 ਈ.	15
11. ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ	ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ	1500 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਮਾਘ ਪੂਰਨਿਮਾ, ਐਤਵਾਰ	15
12. ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ	ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ	1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ	

ਪੰਦਰਾਸ, ਐਤਵਾਰ		72
13. ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚੁੜਵੇਦੀ	ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਹੈ।	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ 243
14. ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ	1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ 22
15. ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ¹	ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ	1445 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ 8 ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਿਮਾ, ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ
16. ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ		1444 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਪੂਰਨਿਮਾ 42
17. ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ	ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ	15ਵੀਂ ਅਤੇ 16 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ 68 ਵਿਚ
18. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ ²	ਰੈਦਾਸ	1456 ਬਿ.ਸੰ. 15
19. ਡਾ. ਐਨ. ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਕਵਿ ਰੈਦਾਸ ਮੁਲਾਕਣ ਔਰ ਪ੍ਰਦੇਯ	1456 ਬਿ.ਸੰ ਤੋਂ 1467 ਬਿ.ਸੰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 2
20. ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਏ	ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ	1471 ਬਿ.ਸੰ. ਇਕ ਹਾੜ 9 ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ
21. ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ	ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹਿਬ	1460 ਬਿ.ਸੰ. 15
22. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ	ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਓ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ	1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਪੂਰਨਿਮਾ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ 10
23. ਸ੍ਰੀ ਇੰਦ੍ਰਾਜ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ	1433 ਬਿ.ਸੰ. 34

-
1. ਲੇਖਕ ਦੀ 'ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 23 ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1455-56 ਬਿ.ਸੰ. ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
 2. ਮੈਨੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਇਕ ਪਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 154 ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1441 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਦਾ 1025
ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ।
2. ਸੰਤ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਇਕ ਹਾੜ 8
ਗਿਆਨੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੰਗਰਾਦ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ
3. ਮਹੰਤ ਜਮੁਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਗਰਾਦ ਸਵਾ 62
ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ ਪਹਿਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸੰਮਤ 1456
ਬਿ.ਸੰ. 1399 ਈ.
4. ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ 13
ਚੰਦੜ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪਦਰਾਸ, 1399ਈ
5. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਮੱਘਰ ਦੀ ਪੂਰਨਿਮਾ 11
6. ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ ਮਨੁਖਤਾ ਦਾ ਚਾਨਣ 1434 ਬਿ.ਸੰ. 1377 ਈ. 01
ਮੁਨਾਰਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ
7. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ 26
ਪੰਦਰਾਸ
8. ਆਸਾ ਰਾਮ, ਕਰਤਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਾ ਵਕਤ, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਲਗਨ 12
ਸਿੰਘ ਨਾਗਰਾ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਵਿਚ 1370ਈ. 1427 ਬਿ.ਸੰ.
9. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ ਸਾਧਨ ਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ 2
10. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ 26
ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ
11. ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 1471 ਬਿ.ਸੰ. (1414 ਈ.) ਚਾਰ 4
ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ
ਪੰਦਰਾਸ ।
12. ਗਿ: ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਇਹ ਜਨਮ ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ ਲੇਖੇ ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਗਰਾਦ 1471 ਬਿ.ਸੰ. 7
13. ਗਿ: ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਸੁਦੀ 10
ਮਿਸ਼ਨ ਪੰਦਰਾਸ

14. ਗਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੋਤਸ਼ੀ ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ 8
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ
15. ਗਿ: ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਸਲੀ 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਪਹਿਰ 17
ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ
ਭਗਤ ਜੀ
16. ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਚੰਨਣ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਨਮ 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਚਾਨਣ ਦਾ ਪੱਖ 5
ਸਿੰਘ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ
ਭਗਤ ਜੀ
17. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ੋਕ' ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 1456 ਬਿ.ਸੰ. 14ਵੀਂ ਸਦੀ 55
18. ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ 1433 ਬਿ.ਸੰ. 27
19. ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ
ਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਪੰਦਰਵੀਂ
ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ 367

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਡਾ. ਜੇ. ਐਨ. ਫਰਕੂਹਰ ਐਨਆਉਟ ਲਾਈਨ ਆਫ 1470 ਈ. (ਅਨੁਮਾਨ) 328
ਰੀਲੀਜਸ ਲਿਟਰੇਚਰ ਆਫ ਇੰਡੀਆ
2. ਮਿ. ਐਮ. ਏ. ਮੈਕਾਲਿਫ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜਨ ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਬੀਰ
ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ 319
3. ਡਬਲਯੂ. ਐਚ. ਮੈਕਲੋਡ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜਨ 1398 ਈ. 155
4. ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ 5
ਹਿੰਜ ਟਾਈਮਜ਼ 1414 ਈ.
5. ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ 1450 ਬਿ.ਸੰ. 33

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਲੂਕਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ 1430 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ 1505 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਮਿਥਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸਬੰਧੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤਾਲੂਕਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ

ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਵੇਂ ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਚੰਦ, ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਘ.ਗਿ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੋਤਸ਼ੀ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਐਮ.ਏ. ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ: ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ, 1441 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ 1454-55 ਬਿ.ਸੰ. ਤੱਕ ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ' ਨੂੰ ਦਿਨ 'ਐਤਵਾਰ' ਹੋਏ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਡਾ. ਐਨ. ਸਿੰਹ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਤੋਂ 1467 ਬਿ.ਸੰ. 11 ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਦੱਸ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਾਲੁਕਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੱਤ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ : ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ, ਵਰਮਾ, ਸ੍ਰੀ ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਡਾ.ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1445 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ 1447 ਬਿ.ਸੰ. ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ 1500 ਬਿ.ਸੰ. ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਂ, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਟਾਂਕਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1444 ਬਿ.ਸੰ. ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਇਹ ਸਮਾਂ 1460 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1450 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਾਲੁਕਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਮੱਤ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਤ ਕਾਲਾਂ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਗਰਾਦ, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਰ ਤੜਕੇ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ¹ ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ ਗਿ. ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ, ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਵਕਤਾ 1471 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਕਤਾ 'ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ' ਦੀ ਨਵੀਨਤਮ ਖੋਜ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਧਾਰ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੀਰ-ਗਵਰਧਨ-ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਇਕ ਪਾਂਡੂ-ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਤ ਨਵੀਨ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੰਤ ਕਾਲਾਂ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਕੋਲੰਡਰ ਦੀ ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸੁਆਮੀ ਐਲ.ਡੀ. ਕਾਨੂੰਪਿਲੇ ਦੇ

1. ਕੁਰੀਲ, ਰਾਮ ਚਰਨ (ਸ੍ਰੀ) ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਤਯ ਕਥਾ ਪੰਨਾ 33

ਉਪ੍ਰਿਤ ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 24.

ਕੈਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਹਾੜ 1471 ਬਿ.ਸੰ. (29 ਜੂਨ 1414) ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ¹। ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਮਤ 'ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ' ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਨਮਾਸੀ 29 ਮਾਘ 1471 ਬਿ.ਸੰ. (23 ਫਰਵਰੀ, 1415 ਈ.) ਨੂੰ ਦਿਨ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ²। ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਨਮਾਸੀ 5 ਹਾੜ 1471 ਬਿ.ਸੰ. (3 ਜੁਲਾਈ 1414 ਈ.) ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ 1470 ਬਿ.ਸੰ. (14 ਫਰਵਰੀ, 1414 ਈ.) ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਬਣਦੀ ਹੈ³। ਇੰਝ ਇਹ ਮਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੈਲੰਡਰ ਦੀ ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੱਥ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਦੂਜੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਗਰਾਦ 1456 ਬਿ.ਸੰ. (1399 ਈ.) ਨੂੰ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਨੇ ਇਸ ਸੰਮਤ ਨਾਲ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਭਾਗਵਤ ਵਰਤ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਜਨਮ ਸਮਾਂ 1455 ਤੋਂ 1505 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ⁴। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ, ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ ਅਤੇ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਸ ਮੱਤ ਉੱਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਉੱਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਕੈਲੰਡਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਉੱਤੇ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਕ ਹਾੜ 1456 ਬਿ.ਸੰ. (29 ਜੂਨ 1399 ਈ.) ਨੂੰ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਿਨ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਨਹੀਂ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਪੁੱਜਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ⁵।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਉਕਤ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ-25.
2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 25
3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 25
4. ਮਿਸ਼ਰ ਭਗਵਤ ਵਰਤ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਪੰਥ ਪੰਨਾ 116.
ਉਪ੍ਰਿਤ : ਰਾਜ ਚੰਦ੍ਰ, ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਟੇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਥਿਐਨ, 1978 ਪੰਨਾ 68
5. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984, ਪੰਨਾ 25.

ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1445 ਬਿ.ਸੰ. ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਿਮਾ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ¹ । ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਕੋ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਤਨਾਮ ਕੀਤਾ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਚ 1455-56 ਬਿ.ਸੰ. ਬੈਠਦਾ ਹੈ² । ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਟਕਲਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹਨ, ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਮੇਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਟਕਲ ਹੈ,” ਰੈਦਾਸ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਲਗ-ਭਗ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਵੱਡੇ ਸਨ । ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਜੇਠ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਕ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਤੇ ਦੇਵਗਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਵਾਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ । ਲਾਵਾਰਿਸ ਬਾਲਕ ਜਾਣ ਕੇ ਨੀਰੂ ਤੇ ਨੀਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗਵਾਂਢਣ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਨੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਤਨ-ਪਾਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਾਲਕ ‘ਰੈਦਾਸ’ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸੀ³ । ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਅਟਕਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ । ਉਂਜ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਥੇ ਅਜਿਹੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤਾਨਹੀਨ ਦੰਪਤੀ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ । ਸੋ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਅਟਕਲਪਰੂ ਮੱਤ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਸਬੰਧੀ ਤੀਸਰਾ ਮੱਤ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ । ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ ਮਾਘ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ⁴ । ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਲਿਖਤ ਪਰੀਚੈ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਛਪੇ ਚਿੱਤਰ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਅੰਕਿਤ ਹੈ⁵ । ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਛਪੀ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੀਚਿਤ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਲੇਖਕ ਕਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਪਾਸ ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ 1757 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ । ਇਸ ‘ਸਾਖੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ’ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਿਮਾ’ ਵੀ ਸੀ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਦੋਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਂ,

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972, ਪੰਨਾ 8
2. ” ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 25.
3. ” ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਕਿਤ ਸਾਧਨਾ, 1980 ਪੰਨਾ 11.
4. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972 (ਭੁ) ਪੰਨਾ 8
5. ਦੇਖੋ, ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 8 ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ।

1433 ਬਿ.ਸੰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ¹। ਅਚਾਰੀਆ ਕੋਲ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਖੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1941 ਈ. ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਅੰਤ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਅਗਨ ਭੇਟ ਹੋ ਗਿਆ²। ਆਚਾਰੀਆ ਆਜ਼ਾਦ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਕਤ ਦੋਹਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਜ਼ਾਦ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਪਾਦਤ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਤ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ³। ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸ਼ਰੀਨ, ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, ਇੰਦ੍ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿ ਇਸ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 151 ਸਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਡਾ. ਮੈਨੀ ਨੇ 1456 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਉਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਕੜੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸੰਮਤ 1433 ਦੀ ਮਾਘ ਪੁੰਨਿਆ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਦੀ ਤਰੀਖ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 151 ਸਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ⁴। ਮ੍ਰਿਤੁ ਦੀ ਤਿਥੀ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਮੈਨੀ ਨੇ ਜਨਮ-ਤਿੱਥੀ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਬਦਲ ਲਿਆ ਜੋ ਤਰਕਮਈ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇੰਵ ਹੀ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ 'ਪ੍ਰਸੰਗ ਪਾਰਿਜਾਤ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੱਤ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਅਟਕਲ ਜਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਵਿਧੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਪਰਖ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ-ਜੁਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ⁵। ਡਾ. ਸਾਬਰ, ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ

1. ਚੌਦਹ ਸੌ ਤੇਤੀਸ ਕੀ, ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ।

ਦੁਖਿਓਂ ਕੇ ਕਲਯਾਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟੇ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ।।

ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ (ਅਪਨੀ ਬਾਤ) 1973 ਪੰਨਾ 3

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 3

3. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਦੇ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981 ਪੰਨਾ 33.

4. ਮੈਨੀ. ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰੈਦਾਸ, 1979 ਪੰਨਾ 15.

5. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, 1984 ਪੰਨਾ 26.

ਵਿਚ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸਬੰਧੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਨੁਕਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਅਤੇ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੀ ਰਾਇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤੀ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ, ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ 'ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ' ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਹੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੱਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਰਵਿਦਾਸੀਆਂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ, ਅਤੇ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਤਯ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (ਰਜਿ:) ਦਿੱਲੀ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਇਸ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਚਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਂ, 1433 ਬਿ.ਸੰ. (25 ਜਨਵਰੀ 1377 ਈ.) ਨੂੰ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, ਬਹੁਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਸਾਲ ਕਲਯੁਗ ਸੰਮਤ 4478 ਅਤੇ ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ 1299 ਤੇ ਮੇਸਾ ਸੰਕਰਾਂਤ ਹੈ।¹ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਐਲ.ਡੀ. ਕਾਨੂੰ ਪਿਲੈ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਕੈਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ 15 ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿੱਥੀ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਵਿਧੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਹੀ ਠੀਕ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਸੁਦੀ 15, 1433 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, 25 ਜਨਵਰੀ, 1377 ਈ. ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ 1299 ਕਲਯੁਗ ਸੰਮਤ 4478 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ²।

3.3. ਜਨਮ ਸਥਾਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ:-

1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ।
2. ਆਪ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ।

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, 1984 ਪੰਨਾ-25.

2. ਪਿਲੈ, ਐਲ.ਡੀ. ਕਾਨੂੰ (ਸੁਆਮੀ) ਐਨ ਇੰਡੀਅਨ ਇਫੈਮਰੀਜ਼ (1200-1399 ਈ.) ਪੰਨਾ - 356.

3.3.1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਂਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਯੋਜਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਬੰਧੀ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਵਰਗੀ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ, ਬ੍ਰਿਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਦੇਸ਼ਾਰਣਨ 'ਤੇ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਿਹਨਤੀ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲੈ ਆਈ।¹” ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾਦਾ ਪੁਸਤ ਦਰ ਪੁਸਤ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਿਵਾਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ²” ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ³।” ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ⁴ ਅਤੇ ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ ਰਾਯ⁵ ਕਿਸੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਨਾਮਾਲੂਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੇ ਅਹਿਮ ਜੀਵਨ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਸਾਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

3.3.1.1. ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਮੱਤ

ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਨੁਆਈ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਲੋਕ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਖੁਦ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - ਕਿ “ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਉਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਰਨ ਲਈ ਮੱਦਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ⁶।” ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੇਂਯ, ਵਿਰੋਂਦ੍ਰ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 66.
2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 67
3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 66
4. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 16.
5. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 72.
6. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੇ, ਵਿਰੋਂਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 65

ਚੜ੍ਹਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਕਿ “ਆਪ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਸਨ, ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਣਾ ਆਪਦੇ ਭਰਮਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ¹।” ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਸਦਕਾ ਪਏ ਅਸਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ (ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਭਰਮਣ ਤੱਥ ਬਲਕਦੇ ਹਨ²।” ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਅਨੁਆਈਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣ ਦਾ ਜਤਨ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ³।” ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਰਟਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ⁴।

ਇੱਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਗਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਰਤ, ਚੀਨ, ਬਰਮਾ, ਜਪਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਵੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਭਰਮਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਯਥਾਯੋਗ ਨਹੀਂ।

3.3.1.2. ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਚਿਤੌੜ ਵਾਸੀ ਹੋਣਾ

ਚਿਤੌੜ ਵਿਚ ਕੁੰਭਸਿਆਮ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਾਣੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਿਸ ਦੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਬਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਪਦ-ਪਾਦਿਕਾ) ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਲੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਆਪ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਾਡੋਗੜ੍ਹ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੁੰਭ ਅਤੇ ਕੁਟੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਿਮਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ

1. ਚੜ੍ਹਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 242
2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 16-17.
3. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਯਨ, 1978, ਪੰਨਾ 72.
4. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸ਼੍ਰੀ.) 1984 ਪੰਨਾ 28.

ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਤਾਲਾਬ, ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਨਾਸਿਕ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਜ ਵੀ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹਨ।” ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ, ਸਿੰਹ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ, “ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਨ²।”

ਕੁੰਡ ਸਿਆਸ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਤੇ ਮੀਰਾਬਾਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿਤੋਤ ਆਗਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਯਾਦ ਵਜੋਂ ਬਣਵਾਏ ਸਨ³। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਾਰ ਕੱਢਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ’ ਵਿਚ ਉਲੇਖਿਤ ਇਕ ਤੁਕ⁴ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਡੋਗੜ੍ਹ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਆਖਣਾ ਸਰਾਸਰ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਜਣ ਇਸ ਭੁੱਲ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ, ਕਾਸ਼ੀ ਪਾਸ ‘ਮੰਡੂਰ’ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਡੂਰ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ”।

ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਭਰਮਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ‘ਪ੍ਰਮਾਣ’ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3.3.2. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਬਨਾਰਸ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੇਯ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 71.
2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 17.
3. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 17.
4. ਕਾਸ਼ੀ ਪਾਸ ਮੰਡੂਰ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਸ਼ੁਦਰ ਵਰਣ ਕਰਤ ਗੁਜਰਾਨਾ ।।

ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਹੀਨ ਪੰਨਾ 23.

ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ:-

3.3.2.1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਚੌਂਕ ਮਹੱਲਾ ਹੈ

ਇਹ ਮੱਤ ਆਪ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਭਗਤਣੀ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਈ ਤੁਕ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ “ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ‘ਚੌਂਕ ਮਹੱਲਾ’ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ¹।” ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ ਤੁਕ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ‘ਚੌਂਕ ਮਹੱਲਾ’ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸਥਾਨ ਇਕ ਸਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਸੀ, ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਇਥੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕਚਹਿਰੀ ਹੈ, ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਿਧਰੇ ਇਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ²।” ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤੁਕ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਕੋਈ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਤੁਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਨ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੁਭ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

3.3.2.2. ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ

ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਕਾਸ਼ੀ ਸਥਿਤ ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਹੈ ਕਿ “ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਰ ਦੇ ਤਹਿ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ, ਜਿਸਨੂੰ ‘ਤੁਲਸੀ ਗੁਫਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ³। ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਥਾਨ ਆਪਨੇ ਖੁਦ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਹ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਇਹੋ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇ, ਜਨਮ ਮੰਡੂਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ⁴।” ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਜੀਵਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਪਤਨੀ ਸਹਿਤ ਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਥੇ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ

1. ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਨਾ-ਚੋਕਨਾਂ, ਮਨੇ ਗੁਰੂ ਮਿਲਾ ਰੋਹਿਦਾਸ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸਿ.) 1978, ਪੰਨਾ 43.

2. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ - 42-43.

3. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ ਵਿਰੋਧ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955 ਪੰਨਾ 67

4. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 19.

ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਅਗਿਆਤ ਤੱਥ ਹੈ¹।” ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੀ ਇਸ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤਾਂ ਤੋਂ ਖੋਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵੀ ਨਿਸ਼ਫਲ ਰਹੀ²। ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਵੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਸਵਰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹੱਲਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਮਰੇ ਹੋਏ ਢੇਰ ਢੇਣ ਤੇ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸੁੱਚ-ਭਿੱਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਥਾਨ ਅਜਿਹਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਹੱਲ ਆਪ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਗੁਫਾ ਆਪ ਦੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

3. 3. 2. 3. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਜਾਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਬਨਾਰਸ ਨਗਰੀ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਮੰਡੂਰ ਵਿਖੇ ਆਪ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਲਹਿਰ ਤਾਰਾ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ’ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ³। ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮਾ’ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ੰਕਰਚਾਰਯ

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰ. 67.

2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ 29

3. ਨਗਰ ਬਨਾਰਸੀ ਉਤਿਮ ਠਾਉਂ। ਪਾਪ ਨ ਨੀਯਰੇ ਆਵੈ ਕਾਉਂ।।

ਮੁਵੇ ਨ ਕੋਊ ਨਰਕਯ ਜਾਈ।। ਸੰਕਰ ਰਾਮ ਸੁਨਾਵੈ ਆਈ।।

ਸੁਤਿ ਸੁਮ੍ਰਿਤਿ ਕੇ ਹੈ ਅਧਿਕਾਰੂ।। ਤਹਾ ਰੈਦਾਸ ਲਯੋ ਅਵਤਾਰੂ।।

ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 15756 ਲਿਪੀਕਾਲ 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਰਾਜ : ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਤਿ : ਜੇਧਪੁਰ।

ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ¹। 'ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਬੰਧੀ ਆਈ ਕਥਾ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ 'ਕਾਸ਼ੀ ਮਾਹਾਤਮ' ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ²। ਪਹਿਲੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਗਰ ਦਵਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ³। ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਕਰਚਾਰਯ' ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਹਨ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਗਰ ਦਵਾਰ ਉਤੇ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਹੀ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ⁴। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ 'ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ' ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਰੈਦਾਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ⁵।

'ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰੀਲੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਐਥੇਕਿਸ' ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਹਿਰਤਾਰਾ ਕੋਲ ਹੋਇਆ, ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ⁷। ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਗਭਗ ਤਾਲਾਬ ਪਾਸ ਕਿਸੇ ਚਮਾਰ ਕੁਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ⁸। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਨੂੰ ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਨਗਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤੇ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ (ਜਿਸਨੂੰ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਮੰਡੂਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਏਨਾ ਓਤ ਪੋਤ ਹੋਵੇ¹⁰।" ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ¹¹। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 69.
2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 69.
3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 69.
4. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 71.
5. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 19.
6. ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰੀਲੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਐਥੇਕਿਸ, ਭਾਗ 10 ਪੰਨਾ 60.
7. ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਭਾਗ 10 ਪੰਨਾ 220 ਸੰਸਕਰਣ 1968
8. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ 1980 ਪੰਨਾ 2.
9. ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਡੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 239.
10. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਵਿਰੋਦ੍ਹ ਪਾਂਡੇ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 7
11. ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਗੋਬਿੰਦ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਪਾਰਾ, ਔਰ ਉਸਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ, 1961 ਪੰਨਾ 33.

ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਡੂਰ ਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ¹। ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ²। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ ਸਭ ਇਕ ਮੱਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮੰਡੂਰ ਜਾਂ ਮੰਡਵਾ ਡੀਹ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਹੋਇਆ³। ਆਚਾਰਯ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ,⁴ ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ,⁵ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ,⁶ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ⁷ ਅਤੇ ਡਾ. ਐਨ. ਸਿੰਘ⁸ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ⁹ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗਦ ਅਤੇ ਪਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ,¹⁰ ਸੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ¹¹ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ¹² ਗਿ: ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ¹³ ਗਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੋਤਸੀ,¹⁴ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ¹⁵ ਅਤੇ ਗਿ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ¹⁶ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਉਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪੇਂਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਨਾਰਸ (ਕਾਸ਼ੀ) ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਨੂੰ ਹੀ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 43.
2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ-ਵਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ 22.
3. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 29.
4. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 64.
5. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰੈਦਾਸ, 1979 ਪੰਨਾ 16.
6. ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, 1984, ਪੰਨਾ 2.
7. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, 1980 ਪੰਨਾ 5
8. ਐਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਵਿ ਰੈਦਾਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, 1983 ਪੰਨਾ 2.
9. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ, ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਅੱਧ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਯਯਨ, 1978, ਪੰਨਾ 73.
10. ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਗਿ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ 4
11. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, (ਭੂ) ਪੰਨਾ
12. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 14
13. ਅਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਗਿ:) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਪੰਨਾ 15
14. ਜੋਤਸੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਗਿ.) ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ 8.
15. ਸਚਦੇਵ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1976, ਪੰਨਾ 6.
16. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਗਿ.) ਅਸਲੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 9.

ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਆਸ ਪਾਸ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਵੱਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ 'ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ' ਹੀ ਹੈ ।

3.3.2.4. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਨਵੀਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੀਰ-ਕਰੈਹਿਆਂ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਖੋਜ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਰਿਥਰਸ ਮਿਸ਼ਨ' ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ੍ਰੀ ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ ਨੇ ਫਰਵਰੀ 1964 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ । ਹੁਣ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਚਾਰ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਮੰਦਿਰ ਉਸਾਰੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਇਮਲੀ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ¹ । ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਨਵੀਨ ਮੱਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ । ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੁ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਉਹ ਚਾਰ ਫਰਵਰੀ 1977 ਈ. ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਤਾਵਦੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ । ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਖੋਜੀ ਟ੍ਰਿਸਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ² ।" ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੰਤੋਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਤ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਤਦ ਤੱਕ ਇਹ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ³ ।" ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਏ⁴ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਤੱਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਇਹ ਪਿੰਡ ਅਜ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਦੇਖ ਕੇ 14ਵੀਂ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਛੜੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਭੂਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਸਾਹਦੀ ਭਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ ਥਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਸਬੂਤ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੋ ਟੁੱਕ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ⁵ ।" ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ⁶

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੁ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸਿੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 42.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 42.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 42.

4. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1983, ਪੰਨਾ 10.

5. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1981 ਪੰਨਾ 35.

6. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981 ਪੰਨਾ 35.

ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਗੁਪਾਲ ਮੰਦਿਰ, ਪੰਚ ਗੰਗਾ ਘਾਟ, ਦਸਾਅਸਵਮੇਧ ਘਾਟ, ਸੈਦਾਗਿਨ ਚੌਕ, ਗੁਰੂ ਬਾਗ, ਲੋਟਨ ਬੀਰਾ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਕਬੀਰ-ਚੌਰਾ, ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਹੇਠ ਲਿਖਤ ਆਧਾਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ¹।

(ੳ) : ਇਹ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਸਾਊ ਬਸਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੀਵੀਂ, ਗੰਧਿਤ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਦੀਨ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਹੈ।

(ਅ) ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਦੇ ਵਾਸੀ, ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਨ।

(ੲ) ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਥੋਂ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ (ਰੰਬੀ ਅਤੇ ਸੰਖ) ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਕੇਤ 'ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸ' ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਦੂਜਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਇਕ ਪਿੰਡ 'ਸੀਤੂਪੁਰ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ, ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਦਿਹਾਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਚਰਮਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਹਨ। ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਦੇ ਵਾਸੀ ਚਰਮਕਾਰ, ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹਨ। ਇਹ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਭਾਗਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਰਮ ਭਾਗਤੀ ਦੇ ਸਾਖਸਾਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁ-ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ, ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਧਾਰ ਸ਼੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖੰਡਰ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਸਾਭ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹਟਵਾਂ ਅਤੇ ਚੰਮ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਉੱਘਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਲਹਿਰ ਤਾਰਾ ਤਾਲਾਬ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਥਾਨ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਉਹ ਇਥੋਂ ਹੀ ਗੰਗਾ ਤੇ ਉਤਰਦੇ ਅਤੇ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੋ ਗਈ।” ਡਾ. ਸਾਬਰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਭਾਵ ‘ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ’ ਵਿਖੇ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਚਮੜੇ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਧਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਸਥਾਨ ‘ਬਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸ’ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜ ਵੀ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸਲਗਨ ਹਨ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰ-ਤਾਰਾ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਟਿੱਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਿਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿੱਮ ਦੇ ਪੇੜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਕਮੰਡਲ ਇਕ ਹੱਥ ਹਥਿਆਰ ਵਾਲੇ ਵੀਰ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ‘ਬਾਬਾ ਡੀਹ’ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ‘ਬਾਬਾ ਡੀਹ’ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਮੰਨਣਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਹੈ।

3.4. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਅੰਗ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਦਰਭ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕੇ।

3.4.1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ, ਪੜਦਾਦੀ ਅਤੇ ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ

ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਈ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ

ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੋਨ ਹਨ। ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ ਹਰਿਨੰਦ (ਹਰਿਨੰਦਨ) ਅਤੇ ਚਿਤਰ ਕੌਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਕਰਮਾ¹ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਨੇ ਆਪਦੇ ਪੂਜ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ²। ਦੂਜੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੱਖਪਤੀ, ਪਿਤਾ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੌਸ ਦੇਵੀ (ਕੁਝ ਭਾਗਣ ਦੇਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ) ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ³। ਸੰਤ ਜੀ ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਮਨਘੜਤ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਅਸਲ ਦਾਦਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਨੰਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੱਖਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ⁴। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਅਤੇ ਪੜਦਾਦੀ ਤੱਕ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਜੀ ਵਲੋਂ ਵਰਣਿਤ ਸੰਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ ਮੱਤ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਛੁਪਿਆ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ⁵ ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ⁶, ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ,⁷

1. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਭਗਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 12.

2. ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਨੰਦ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਚਤਰ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਰਾਹੂ ਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਰਾਹੂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਗਾਜੀਪੁਰ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਾਹੂ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਕਰਮਾਬਾਈ ਨਾਲ ਹੋਈ ਇਸ ਜੋੜੇ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਪੁਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978 ਪੰਨਾ 44.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 44.

4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 44

5. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 73.

6. ਇਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿਨੰਦਨ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ ਚਤਰ ਕੌਰ ਤਥਾ ਕਰਮਾ ਸੀ।

- ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1971, ਪੰ. 239.

7. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਯਯਨ, 1978, ਪੰ. 79.

ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ¹ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ,² ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ,³ ਪ੍ਰਾਗ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ⁴ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ⁵ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਨੰਦ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਚਤਰ ਕੌਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। 'ਮਹਾ ਭਾਗਵਤ ਚਰਿਤ ਵਿਚ ਦਾਦੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬੈਜੂ' ਅੰਕਿਤ ਹੈ⁶। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਕਥਾ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਵਰਣਿਤ, ਦੂਜੀ ਦੰਦ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੱਖਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਦਾਸ⁷ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ⁸ ਸੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ⁹ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ,¹⁰ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ¹¹ ਅਤੇ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ¹² ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਦੰਦ ਕਥਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਨੰਦ ਅਤੇ ਚਤਰ ਕੌਰ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 28.
2. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰੈਦਾਸ, ਪੰਨਾ 17.
3. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 18.
4. ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰਾਗ ਦੱਤ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, 1980, ਪੰਨਾ 11.
5. ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ (ਬਾਬੂ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਅੱਠਵੀਂ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 15.
6. ਮਹਾ ਭਾਗਵਤ ਚਰਿਤ ਪੰਨਾ 142.
7. ਹੀਰਾ ਦਾਸ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸਦੀਪ, 1912, ਪੰਨਾ 27.
8. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਸੰਤ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ 12.
9. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, (ਭੁ) ਪੰ. 79-80
10. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੁ) ਪੰਨਾ 14.
11. ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ (ਸ੍ਰੀ) ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਮਿਤੀਹੀਨ ਪੰਨਾ 16.
12. ਆਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਗਿ.) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ 1980. ਪੰਨਾ 16 ਤੋਂ 18.

ਉਝ ਦੂਜੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵੀ ਛੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਸਨੂੰ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੀੜੀ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

‘ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ (ਬਾਬਾ) ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੂ ਜੀ, ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਲੱਖਪਤੀ ਜੀ, ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਕਲਸੀ, ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇਵੀ। ਨਾਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਹੂ ਜੀ, ਨਾਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਹਰਾਂ ਦੇਵੀ। ਛੁੱਢੜ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਘੂ ਜੀ, ਭੂਆ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਘੁਰਬਿਨੀਆ, ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਭਾਗਵਨ ਦੇਵੀ (ਭਾਗੋ) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਹਰੇ ਦਾ ਸੁਜਾਨ ਦਾਸ, ਸੱਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਸੋਮਾ ਦੇਵੀ।’

ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਿੱਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਨਾ ਹੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਿਰਾਧਾਰ ਨਾਮਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

3.4.2. ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ, ਸਤਿਆ ਨੰਦ, ਸੰਤੋਖ, ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ, ਮਾਨਦਾਸ, ਰਾਹੂ, ਰਘੂ ਰਾਮ, ਰਘੂ, ਰਾਘਵ, ਰਘੂ ਮੱਲ, ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਕਲਸੀ, ਕੋਸ਼ ਦੇਵੀ, ਕਰਮਾਵਤੀ, ਕਰਮਾਦੇਵੀ, ਕਰਮਾ, ਭਾਗਵਤੀ, ਭਾਗਣ ਦੇਵੀ, ਰਘੂਰਣਿਆ, ਘੁਰਬਿਨੀਆ, ਧੁਰਬਿਨੀਆ, ਦਇਆਰੀ(ਦਇਆ ਕੋਰ), ਸੰਤ ਕੁਮਾਰੀ, ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਤੱਥ ਉਘੜਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

(ਉ) ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ, ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ, ਕਰਮਾ ਬਾਈ, ਕਰਮਾਵਤੀ, ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਅ) ਉਹ ਲੇਖਕ ਜਿਹੜੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ (ਰਘੂ ਮੱਲ) ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਘੁਰਬਿਨੀਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ

ਨਾਂ ਸੰਤੋਖ (ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ) ਅਤੇ ਮਾਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਸ਼ਾ, ਕੋਸ ਦੇਵੀ, ਅਤੇ ਕਲਸੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ 'ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ'। ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮਾਨ ਦਾਸ' ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮਾਣ ਦਾਸ' ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ²। 'ਰੈਦਾਸ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਾਤਾਵਾਂ ਭਾਗਵਤੀ ਅਤੇ ਕਨਕਜ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਭਾਗਵਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ³। 'ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾ ਸਤਯ ਸਵਭਾਵ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਤਯਨੰਦ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤ ਕੁਮਾਰੀ ਦਰਜ ਹੈ⁴। ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੰਤੋਖ', ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦਇਆਰੀ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ⁵। ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੁਰਾਣੀ ਸੀ⁶। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਉਕਤ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਅਨੁਮਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਰੈਦਾਸ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਨਹੀਂ। 'ਭਵਿਖ ਪੁਰਾਣ' ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ' ਦਾ ਮਹਤੱਵ ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੈਰਾਫਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ⁷। ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਨੂੰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਚਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਮੱਤ ਹਨ। ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਇਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਚ ਕਰਮਵਾਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਰਘੂ (ਰਘੂ ਮੱਲ) ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ (ਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਘੁਰਬਿਨੀਆ) ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ

1. ਚਰਮਕਾਰ ਗ੍ਰਿਹੇ ਜਾਤੇ ਦਿਵਤੀਯ ਪਿੰਗਲਾ ਪਤਿ।

ਮਾਨਦਾਸਸਯ ਤਨਯੋ ਰੈਦਾਸ ਇਤਿ ਵਿਸ੍ਰੁਤ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 176.

2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 23.

3. ਦੀਕਸ਼ਿਤ, ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਯਣ (ਡਾ.) ਪਰਿਚਈ ਸਾਹਿਤਯ, 1957, ਪੰਨਾ 94.

4. ਸੁਨਹੂ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਕਰ ਸਦਾ ਨੰਦ ਪਿਤੁ ਦੇਵ। ਸਤ ਕੁਮਾਰੀ ਮਾਤੁ ਭਲ ਕਰਯੋ ਪਤੀ ਕਰ ਸੇਵ।

ਉਧਿਤ-ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1978 ਪੰਨਾ 23.

5. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ, ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ਼, ਪੰਨਾ 80.

6. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹੇਬ (ਪੁਰਵਾਚਧ, ਉਤਰਾਧ) ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1984, ਪੰਨਾ 01.

7. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 23.

ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਨੂੰ ਰਘੂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਘੂ ਨਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।¹

ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਰਾਹੂ', ਰਹੂ ਤੇ ਰਹੂ ਰਘੂ ਦੇ ਹੀ ਅਪਭਰੰਸ ਰੂਪ ਹਨ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਦੂਰੀ ਨੇ ਇਹ ਕਈ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੁਦ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾਦੇਵੀ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੈ² ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਏ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ, 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਹੂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਮ ਰਘੂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ³।' ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਵਾਮੀ ਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ,⁴ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ⁵, ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ⁶, ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ,⁷ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ,⁸ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ,⁹ ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ¹⁰, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ¹¹ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ¹², ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ,¹³ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਦੀਪ,¹⁴ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ,¹⁵

1. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 24
2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983 ਪੰਨਾ 28.
3. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983 ਪੰਨਾ 13
4. ਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਡੇਯ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 73.
5. ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰਯ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973 ਪੰਨਾ 64.
6. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 09.
7. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਦੇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 80.
8. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, 1980, ਪੰਨਾ 5
9. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ, ਬੋਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ 1
10. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ.) ਪ੍ਰਵੇਸ ਅੰਕ ਫਰਵਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 61.
11. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰੈਦਾਸ, 1979, ਪੰਨਾ 18
12. ਸਰੀਨ ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਨੀਚ ਤੋਂ ਉਚ ਕੀਯੇ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 14
13. ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, 1977, ਪੰਨਾ 24
14. ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ, 1984, ਪੰਨਾ 3.
15. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1984 ਪੰਨਾ 1.

ਇੰਦ੍ਰਾਜ ਸਿੰਘ,¹ ਗਿ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ² ਅਤੇ ਗਿ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ³ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਘੂ' ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਚੌਥੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋਖ (ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ) ਹੈ । ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ 'ਸੰਤੋਖ' ਨਾਂ ਅਸੰਗਤ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਘੂ' ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਹੈ ।

ਹੁਣ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ਉਪਰ ਨਾਂਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ, ਕਰਮਾਦੇਵੀ, ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾ ਬਾਈ ਘੁਰਬਿਨੀਆਂ, ਕੋਸ਼ਾਂ, ਕੋਸਾਂ ਦੇਵੀ, ਕਲਸਾਂ, ਕਲਸੀ ਨਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਂਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਘੁਰਬਿਨੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਅਟਪਟਾ ਅਤੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ' । ਇਸ ਲਈ ਆਪਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ⁴ । ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਾਂਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਘੂਰਨਿਆ, ਘੁਰਬਿਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਸਾਂ ਨਾਂ ਇਕ ਦਮ ਨਿਰਾਧਾਰ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ-ਸੂਚਕ ਹਨ । ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਉਤਮ ਨਾਂ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਹੈ⁵ ।" ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਗੱਦੀਆਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧੂ ਜਨ 'ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ' ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ,⁶ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ,⁷ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ⁸ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ⁹ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ¹⁰, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ¹¹, ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ¹²,

1. ਇੰਦ੍ਰਾਜ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1986, ਪੰਨਾ 42
2. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਗਿ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 9.
3. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਗਿ.) ਅਸਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 8
4. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸਵਾਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ, ਵਿਰੋਧ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955 ਪੰ. 73
5. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸਿ) 1978 ਪੰਨ: 45.
6. ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1971, ਪੰ. 239
7. ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 64.
8. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 9.
9. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, 1980, ਪੰਨਾ 5.
10. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ. 1981. ਪੰਨਾ 34.
11. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983 ਪੰਨਾ 28.
12. ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੇ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, 1983, ਪੰਨਾ 3.

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ¹ ਅਤੇ ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ² ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਰਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ³, ਪ੍ਰਾਗ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ⁴ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ⁵ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਮਾ' ਹੀ ਦਿੱਤਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ' ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਾਘੂ' ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ' ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿਨੰਦ, ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਚਤਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਪੜਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਪੜਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੱਖਪਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ।

3.5 ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਬਾਲ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ, ਪਰਚੀ/ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਵਿਚਾਰ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੇ ਕੇ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਰਚਿਤ 'ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਣਵ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।⁶ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ

1. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1986, ਪੰਨਾ 71.
2. ਸਰੀਨ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੈਸੇ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 10.
3. ਅਬ ਰਾਹੂ ਕੀ ਭਈ ਸਗਾਈ। ਕਰਮਾ ਨਾਰਿ ਬਿਯਾਹਿ ਘਰ ਆਈ।
ਦੂਜਿ ਨਾਰਿ ਕੁਲ ਦੇਵ ਸੰਯੋਗ। ਯਹਿ ਸੰਗ ਰਾਹੁ ਨਿ ਕਿਯੋ ਨਿਯੋਗ।
ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ(ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਮਾਇਣ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ ਪੰਨਾ 12.
4. ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੱਤ ਵਿਚਿਤ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਮਾਇਣ ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1980 ਪੰਨਾ 12.
5. ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ (ਬਾਬੂ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਮਾਇਣ, ਅੱਠਵੀਂ ਵਾਰ, 1984, ਪੰਨਾ 15.
6. ਬਰਸ ਸਾਤ ਕੇ ਭਯੋ ਹੈ ਜਬ ਹੀ। ਨੇਧਾ ਭਕਤਿ ਚਲਾਈ ਤਬ ਹੀ॥

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ ਵਿਦਯਾਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: ਲਿਪੀਕਾਲ 1733, ਪੰਨਾ 369/ਅ

ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਰਿ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ।¹ 'ਪ੍ਰੇਮ-ਅਬੋਧ ਪੋਥੀ' ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਵਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।² ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅਨੁਸਾਰ "ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ।"³ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦਾਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਕਾਰ ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।⁴ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁵ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਵਰਗੀ ਸੀ।"⁶ ਬ੍ਰਿਗੇਸ ਅਨੁਸਾਰ "ਆਪ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ-ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।"⁷ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।

ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਆਪ ਬਾਲੜੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਈਸ਼ਵਰ

1. ਬਡੇ ਦੈਈ ਰੈਦਾਸ ਹਰਿ ਦਾਸਨਿ ਸੋ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਪਿਤਾ ਨ ਸੁਹਾਈ ਦਈ ਠੋਰ ਪਿਛਵਾਰ ਹੀ।
ਪ੍ਰਿਥ ਦਾਸ (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਭਕਤ ਮਾਲ ਟੀਕਾ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1939 ਬਿ. ਸੰ.
ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2274, ਪੰਨਾ ਨੰ: 82 ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਯ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਜਥਪੁਰ।
2. ਸਾਸਤ੍ਰ ਬੇਦ ਕੇ ਨਹੀਂ ਅਧਕਾਰੁ॥ ਤਤੁ ਗਿਆਨੁ ਕਿਉ ਲਹੈ ਚਮਾਰਾ॥।
ਜਾਤ ਬਰਨ ਕੁਲ ਕਰਮ ਕਾ ਹੀਨਾ॥ ਨਿਰਗੁਨਿ ਰੂਪਿ ਹੋਇ ਰਹਿਆ ਅਧੀਨਾ।
ਪੋਥੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਬੋਧ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2584, ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿ ਲਾ, ਲਿਪੀਕਾਲ 1750 ਬਿ.
ਸੰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ 88.
3. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ, ਵਿਰੋਦ੍ਹ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰ. 74-75.
4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-75.
5. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ(ਆਚਾਰੀਆ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਪੰ. ਅਨੁ) ਅਣੂ ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ, 1986, ਪੰ. 14.
6. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 25.
7. ਬ੍ਰਿਗੇਸ.ਜੀ. ਡਬਲਯੂ (ਮਿ.) ਦੀ ਚਮਾਰਸ, ਪੰਨਾ 208.
ਉਤ੍ਪਿਤ ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰ. 77.

ਭਗਤ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਨੇ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਆਪ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਵਿਚ ਰਚ ਗਿਆ।”¹ “ਡਾ. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਤਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਆਪ ਬਾਲਪਨ’ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਸੀ ਹੋਈ ਸੀ।”²

ਆਪ ਸਬੰਧੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ³, ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ⁴ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ⁵ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਦਿਆਂ ਆਪ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਬਾਲ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਲਪਨਿਕ ਛੂਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਅੰਤਰਗਤ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਭਾਵਨਾ ਮੂਲਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅੰਨੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ, ਸਰਪ ਛਾਇਆ, ਚਮੜੇ ਦੇ ਖਿਡਾਉਣੇ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆ ਜਾਣੀ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸੰਗਤਯੁਕਤ ਨਹੀਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਦੀ ਨੂਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 181.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 181.

3. ਰੋਵੇ ਕਦੇ ਨਾ ਹਸਦਾ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਮਾਈ ਦੇਖ ਕੇ ਅਨੰਦ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ।

ਚੋਬੇ ਸਾਲ ਨੂੰ ਪਾਇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਸੁੰਦਰ ਮਾਈ ਪੁਤਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ ਦੀਦਾਰ ਕਰਦੀ।

ਆਖੇ ਬੋਲ ਬੇਟਾ ਰਾਮ ਨਾਮ ਮੂੰਹੋ ਮਾਤਾ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਨਿਰਾਧਾਰ ਕਰਦੀ।

ਸਾਲ ਪੰਜਵੇਂ ਬਚਨ ਸਪਸ਼ਟ ਬੋਲੇ, ਮਾਤਾ ਮੁੱਖ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਚਾਰ ਕਰਦੀ।

ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ 13.

4. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾ ਅਵਤਾਰ ਦੁਲਭ ਧਾਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਚਾਂਦਨਾ ਹੀ ਚਾਂਦਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, 1932(ਭੂ) ਪੰਨਾ 62.

5. ਤੇਜ ਬਧ ਰਿਹਾ ਸਾਧੂ ਜਨਾਂ ਵਾਲਾ ਗਿਰਨ ਲਗ ਪੇ ਅਤਿ ਗਦਾਰ ਯਾਰੇ।

ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਨੇ, ਪਾਈ ਨਾਮ ਦੀ ਘਣੀ ਪੁਹਾਰ ਯਾਰੇ।

ਚੰਦੜ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ(ਕਵੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953(ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ 17.

3. 5. 1. ਵਿੱਦਿਆ

ਅੱਜ ਤਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਵੈ-ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ, ਵਿਚਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਵਰਣ ਮਾਲਾ ਦੇ ਚੌਤੀ ਅੱਖਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।² ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ, ਵਿਚਾਰਨ ਤੇ ਵਰਣ-ਮਾਲਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਦਾ ਹੈ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਭਾਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਮਧੁਰ ਸਰਸ ਬਾਣੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਨੇ ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ³, ਵਿਚ ਝਲਕਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ’ ਲਿਖਤ ‘ਅਨੰਤ ਦਾਸ’ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸਿੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਬਾਲੀ ਵਲੋਂ ਭੋਜੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੰਤ ਲੋਕ, ਡੇਰੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਰਾਣੀ ਦੀ ਪਾਤੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਆਪ ਖੁਦ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।⁴ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਦੇ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਰਾਣੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ‘ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਕ’ ਸਬੰਧੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਧਿਬਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੌਕਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੂਦਰ

1. ਪੜੀਐ ਗੁਨੀਐ ਨਾਮੁ ਸਭੁ ਸੁਨੀਐ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ 974.
2. ਨਾ ਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ, ਬੇਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਸ ਅਖਰ ਮਾਹੀ॥ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 974.
3. ਸੰਦੇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੰਡਨ ਨਿਪੁਨ ਵਾਨੀ ਵਿਮਲ ਰੈਦਾਸ ਕੀ॥59॥ ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ(ਟੀਕਾਕਾਰ) ਭਕਤ ਮਾਲ ਟੀਕਾ ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, ਲਿਪੀਕਾਲ 1939 ਬਿ.ਸੰ. ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2274, ਪੰਨਾ 82 ਪ੍ਰਾਪਤੀ:ਰਾਜ: ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਤਿ, ਜੇਧਪੁਰ।
4. ਚਾਲੇ ਭਕਤ ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਲਾਈ। ਕਾਸੀ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਈ। ਕੀਯੇ ਪ੍ਰਨਾਮ ਮਿਲੇ ਰੈਦਾਸਾ। ਸੰਤਨਿ ਕੇ ਜੁਖ ਦੇਖੇ ਪਾਸਾ॥ ਸਬ ਸੋਂ ਮਿਲਿ ਪਤ੍ਰੀ ਜਬ ਦੀਨੀ। ਜਨ ਰੈਦਾਸਿ ਬੰਚਾਇਰ ਲੀਨੀ॥

ਭਗਤਿਨਿ ਕਹੀ ਬਾਤ ਸਬ ਬਾਨੀ। ਦਰਸਨਿ ਕਾਰਨਿ ਆਤੁਰ ਰਾਨੀ॥9॥

‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ’ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 02 ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1733 ਬਿ. ਸੰ. ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ 372/ਅ

ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਚਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੰਤਵ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਦੇਵ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਚਲ ਰਹੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।¹ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੁ "ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਤਸੰਗ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿਖਿਅਤ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ"² ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ "ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਆਪ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣਗੇ।"³ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਵਕਤਾ ਆਪਣੀ ਨਵੀਨ ਖੋਜ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ, ਸੀਰ ਗੋਵਨਰਧਨਪੁਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵੱਲ ਵਸੇ ਪਿੰਡ ਸਿੱਤੂਪੁਰ, ਜਿਸਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹ ਸਮੇਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ : ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾਨੰਦ ਤੋਂ ਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।⁴

ਆਪ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਗਿ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਕਰਮਵਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਪੰਡਤ ਨੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ(ਵਰਣ-ਮਾਲਾ) ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਬੋਲੇ ਨਹੀਂ ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਨੇ ਕੋਸਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।⁵ ਤਦ ਆਪ ਨੇ 'ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ' ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਪੰਡਿਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸੋਂ

1. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ(ਆਚਾਰੀਆ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ(ਪੰ ਅਨੁ) ਅਣੂ, ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ, 1986 ਪੰ. 14.

2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੁ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਅਰ ਵਿਚਾਰ, 1978, ਪੰਨਾ 25.

3. ਰਾਯ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ, (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 80.

4. ਭਾਟੀਆ, ਮਿਸਰਦੀਪ (ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ(ਸ੍ਰੀ) ਜਨਵਰੀ ਫਰਵਰੀ, 1987 ਪੰਨਾ 8.

5. ਪੰਡਤ ਸਾਹਿਬ ਪੱਟੀ ਉਪਰ ਲਿੱਖੀ ਪੈਂਤੀ ਰਵਦਾਸ ਜੀ ਤਾਈਂ ਭੜਾਵੰਦਾ ਹੈ।

ਆਖੇ ਬੋਲ ਕਾ, ਖਾ ਗਾ ਆਖ ਘਾ ਛਾ ਇਹੋ ਭਗਤ ਜੀ ਤਾਈਂ ਸੁਣਾਵਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਚੁਪ ਚੁਪਾਤੜਾ ਬੋਲਿਆ ਨਾ ਪੰਡਾ ਬੋਲ ਉਚੀ ਸਮਝਾਵੰਦਾ ਹੈ।

ਤੇਰੀ ਜਾਤ ਚੁਮਾਰ ਕੀ ਸਾਰ ਜਾਣੇ ਤੇਰੇ ਤਾਈਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸਾਰ ਕਰਦੇ।

ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ(ਗਿ:) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1927 ਪੰਨਾ 15.

ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਹਨ।¹ ਚੰਦੜ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ²।”

ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਆਪ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਸ਼ਤਾਰਥ ਕੀਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਵਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਜਿਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਡੰਡੋਤ ਬੰਦਨਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮੰਨਣਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3.6. ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਾਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਦੂਸਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਨੇ ਨਾਰੀ ਨਿੰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਯਥਾਯੋਗ ਨਾਰੀ ਵਰਣਨ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸੰਤ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਦਾ ਨਾ ਲੋਨਾ(ਲੋਣਾ) ਸੀ। ਕੁਝ ਭਾਗਣ ਦੇਵੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦਾ ਨਾ ਵਿਜਯਦਾਸ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ 'ਭਗਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਵਿਵਾਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।⁴ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 974 ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ।
2. ਦੇਵਾਂ ਵਿਦਿਆ ਮੇ ਥੋਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ, ਪੜ੍ਹੇ ਸਰਬ ਮਿਲਕੇ ਦਿਲਦਾਰ ਹੈ ਜੀ।
ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ(ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953(ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ 21.
3. ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀ॥
-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ, ਪੰਨਾ 659.
4. (ੳ) ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਉਰਹਿ ਤਨ ਲਾਗੀ॥ ਉਹ ਤਉ ਭੂਤ ਭੂਤ ਕਰ ਭਾਗੀ॥ -ਉਹੀ- ਰਾਗ ਸੂਹੀ, ਪੰਨਾ-794.
ਹੁਤੇ ਧਨ ਮਾਥਕ ਨ ਦਿਯੋ ਹੂੰ ਨ ਹਾਲ ਤਿਯਾ ਪਤਿ ਸੁਖ ਜਾਲ ਘਰੇ, ਕਿਯੋ ਜਬ ਨਿਆਰ ਹੀ।

ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ, ਭਗਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2274 ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ 82.

‘ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮਾਕਰਿ’ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਉਲੇਖ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ।¹ ਡਬਲਯੂ. ਜੀ. ਬ੍ਰਿਗੇਸ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਲੋਣਾ’ ਅਤੇ ਸੁਪੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਵਿਜਯਦਾਸ’ ਸੀ।² ਲੋਣਾ ਨੂੰ ਸਾਧਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ, ਧਰਮ ਸੰਤੋਖੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਾਧੂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਸ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”³ ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇਯ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ-ਸੁਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴ ਆਚਾਰੀਆ ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਰਾਣ’, ਰਚਿਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਵਿਜਯਦਾਸ’ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁵ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ, ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਲੋਣਾ’ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ‘ਲੋਣਾ’ ਬਾਰੇ ਉਹ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚਮਾਰ ਜਾਤ ਦੀ ਉਪ-ਜਾਤੀ ਚਮਕਟੋਈਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਲੋਣਾ ਜਾਂ ਲੋਨਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸੀਆਂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ‘ਲੋਣਾ’ ਨੂੰ ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ‘ਲੋਣਾ ਦੇਵੀ’ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਲੋਣਾ ਦਾ ਪੂਜਨੀਕ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੈਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਦਾਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।⁶ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ, ਉਹ ‘ਲੋਣਾ ਦੇਵੀ’ ਨੂੰ ਤਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੋਏ ‘ਸੰਬੂਕ ਰਿਸ਼ੀ’ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁷ (ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ) ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ⁸

1. ਬਾਲ ਬੈਸ ਰਵਿਦਾਸ ਕੋ ਕੀਨੋ ਪਿਤਾ ਬਿਵਾਹ॥

ਬਡੇ ਭਯੋ ਤਿਹ ਕਰਮ ਦਿਖ ਕਹਯੋ ਖਾਟ ਕਰ ਖਾਹ॥

ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ(ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਗਤ ਮਾਲ ਔਰ ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਿ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰ. 349.

2. ਬ੍ਰਿਗੇਸ, ਜੀ. ਡਬਲਯੂ. (ਮਿ.) ਦੀ ਚਮਾਰਸ, ਪੰਨਾ 26.

3. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ, ਵਿਰੋਂਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ ਪੰਨਾ 74.

4. ਪਾਂਡੇਯ ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਵਮ ਕ੍ਰਤਿਤਵ, 1970 ਪੰਨਾ 27.

5. ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 241.

6. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ 1972 ਪੰਨਾ 24.

7. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ(ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ(ਸਿ.) 1978, ਪੰਨਾ 49.

8. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰੈਦਾਸ 1979, ਪੰਨਾ 18.

ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ¹, ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ², ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ³, ਡਾ. ਕੇ. ਐਨ. ਉਪਾਧਿਆਇ⁴, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵਿਜਯਦਾਸ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਗਣ, ਸੁਭਾਗਣ, ਅਤੇ ਭਾਗਵੰਤੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੇਧ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਗਵੰਤੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁵ ਗਿ: ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਬਾਈ ਜੇਠ ਦੀ ਸੰਗਰਾਦ 1482 ਬਿ. ਸੰ. ਵਿਚ ਭਾਗਣ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।⁶ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਇਹੋ ਤਿਥੀ ਦੇ ਕੇ ਨਾਂ 'ਭਾਗ ਦੇਵੀ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁷ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ⁸ ਅਤੇ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ⁹ ਆਪ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਰੀਕ ਜੇਠ ਦੀ ਸੰਗਰਾਦ 1473 ਬਿ. ਸੰ. ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਸਪੁੱਤਰ ਸੰਤ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਦਾਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ¹⁰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਦੜ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਦੀ ਇਸ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁਭਾਗਣ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿਥੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਧੂਆਂ ਜੈਸਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਦੇ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹¹ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਜਗਬੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਵਿਚ 'ਭਾਗਣ

1. ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, 1977, ਪੰਨਾ 34.
2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972, ਪੰਨਾ 18.
3. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 28.
4. ਉਪਾਧਿਆਇ ਕੇ. ਐਨ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ-14.
5. ਜੇਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, 1974, ਪੰਨਾ 2.
6. ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਗਿ:) ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1927, ਪੰਨਾ 20.
7. ਅਨੰਦ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਫੋਵੀ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ 24.
8. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, 1932 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 166
9. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 277.
10. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ ਪੰਨਾ 344.
11. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ ਵਿਰੋਧ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 74

ਦੇਵੀ' ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ 'ਵਿਜਯਦਾਸ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਨਿਰਾਧਾਰ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸਨ।¹ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੈ। 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਦਾ ਆਸਣ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਵਰਨਣ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।²

ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਪਰਕ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਨਾ ਚਮਾਰੀ ਦੀ ਆਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸੇ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।³ ਡਾ. ਸਿੰਗਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਪ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ।⁴ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦਾ ਫਲ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਹੈ।⁵

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ (1483-1598 ਬਿ.) ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਪਦਮਾਵਤ' ਵਿਚ ਲੋਨਾ ਚਮਾਰੀ ਨੂੰ ਤੰਤਰ ਮੰਤਰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਾਮਰੂਪ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।⁶ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਰਤਮਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦਾ ਤਾਤਰਿਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣਾ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। 'ਜਾਇਸੀ' ਵਲੋਂ ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ 'ਲੋਨਾ ਦੇਵੀ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲੋਨਾ' ਅਤੇ 'ਵਿਜਯਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ 'ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਰਾਣ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 31.

2. ਉਹੀ 50.

3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 50.

4. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ.) 1983 ਪੰ. 28.

5. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇ, ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾਂ ਕਾਵਯ ਪੰਨਾ 74.

6. ਵਿਲਖੂ ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪਦਮਾਵਤ, ਜਾਇਸੀ ਕ੍ਰਿਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1970, ਪੰਨਾ 786.

ਆਚਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ 'ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਿਮਾ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ: ¹

'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਲੋਨਾ'

(ਪੁੱਤਰ)

ਵਿਜਯਦਾਸ

(ਪੁੱਤਰ)

ਉਦਯਦਾਸ

ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ

(ਪੁੱਤਰ)

ਜੋਗੀਦਾਸ

ਬੀਰ ਭਾਨ

ਧਰਮਦਾਸ

ਕਰਮਦਾਸ

ਆਚਾਰੀਆ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।² ਅਸੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਦਿਗਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।³ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵੀ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਬਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴ ਜੇਕਰ ਆਪ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਚਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੱਥ ਆਪ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਢੁਕਵੀਂ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੱਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਦਰਭ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

1. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਯੁਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ.) 1983 ਪੰਨਾ 58.
2. ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਯੁਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ.) ਪੰਨਾ 58.
3. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 33.
4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 63.

3. 7. ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਅੰਗ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ।

(ਅ) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਟਿੱਲ ਲਾਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੋਨਾਂ ਮੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

3. 7. 1. ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ, ਪ੍ਰਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਬਾਬਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਂਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਮਵਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

3. 7. 1. 1. ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ 'ਗੁਰੂ' ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦਿਗ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਚ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।² ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ 'ਭਗਤ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾਜ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 180.

2. ਕ੍ਰਿਪਾਵੰਤ ਹੋਯ ਦਫ਼ਤਾ ਦੇਹੂ॥ ਬਾਲਕ ਮਰਤ ਰਾਖਿ ਕਿਨ ਲੇਹੂ॥

ਤਬ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੀਯੋ ਵਿਚਾਰੂ॥ ਸਮਝਯੋ ਹੈ ਸਬ ਪਰਿਵਾਰੂ॥

ਜੋ ਤੁਮ ਭਗਤ ਹੋ ਹਰੇ ਭਾਈ॥ ਤੋ ਹਰਿ ਬਾਲਕ ਦੇਇ ਜਿਵਾਈ॥

ਤਬ ਚਮਰਾ ਉਠਿ ਲਾਗਯੋ ਪਾਈ॥ ਜੋ ਜਾਨੇ ਸੋ ਕਰੇ ਗੁਸਾਈ॥

ਸੁਨ ਰਾਮਾਨੰਦ ਗਹਰਨ ਕੀਨੋ॥ ਮਾਥੇ ਹਾਥ ਸਬਨਿ ਕੇ ਦੀਨੋ॥

ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15756, ਲਿਪੀਕਾਲ 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਜ: ਪ੍ਰਾਚਯ ਸੋਧ ਪ੍ਰਤਿ ਜੋਧਪੁਰ।

ਮਾਲ' ਅਤੇ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ' ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਸਰੋਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲੇਖਕ 'ਸੁਆਮੀ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਭਾ' ਵਲੋਂ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਮਾਦਾਸ' ਦਰਜ ਹੈ।¹ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨਾਂ ਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵ੍ਰਤਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੰਤ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਰਚਿਤ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ' ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਦੋਨਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ 'ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿਤ' ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ, ਚਤਰ ਦਾਸ³, ਰਘੂਰਾਜ ਸਿੰਘ⁴, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ⁵ (ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ) ਸਾਧੂ ਬਿਧੀ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ⁶, ਕਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ⁷ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ⁸ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪਰਚੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ 'ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਨ'।⁹

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਮੈਕਾਲਿਫ¹⁰, ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ¹¹,

1. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਚੋਖੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰ. 1036.

2. ਭਈ ਨਭ ਬਾਨੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਮਨ ਜਾਨੀ॥ ਬੜੇ ਦੰਡ ਦਯੋ ਮਾਨੀ ਬੰਗ ਆਯੋਂ ਚਲਯੋ ਆਪ ਹੈ॥

ਦੁਖੀ ਪਿਤ ਮਾਤ ਦੇਖਿ ਧਾਮ ਲਪਟਾਯੋ ਪਾਇ।

ਕੀਜਿਯੋ ਉਪਾਯੋ ਕਿਯੋ ਸਿਖ ਗਯੋ ਪਾਪ ਹੈ॥

ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ (ਸੰਤ) ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 2274 ਪੰਨਾ 82.

3. ਨਾਹਟਾ, ਅਗਰ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ) ਭਕਤ ਮਾਲ (ਚਤੁਰਦਾਸ ਸ਼ਿਤ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ) (ਸੰ) 1965 ਪੰਨਾ 56.

4. ਸਾਬਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984 ਪੰਨਾ 251. (ਉਪ੍ਰਿਤ)

5. ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਨਾਭਾ ਦੀ ਸ਼ਿਤ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਔਰ ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮਾਕਰਿ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰ. 347.

6. ਉਦਾਸੀ ਬਿਧੀ ਦਾਸ (ਸਾਧੂ) ਭਗਤਿ ਸੁਧਾਸਾਰ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 4211, ਸਿੱਖ ਰੈਂਫਰੈਂਸ ਲਾਇ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

-ਉਪ੍ਰਿਤ ਸਾਬਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ 148.

7. ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ: 611, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰਨਾ 84/ਅ

8. ਨਰੋਤਮ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲ ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 495.

9. ਦਰਬਾਰੀ ਦਾਸ (ਭਾਈ) ਪਰਚੀ ਗੁਸਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤਿ ਕੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ 675/ਉ

10. ਮੈਕਾਲਿਫ, ਐਮ.ਏ. (ਮਿ.) ਸਿਖ ਰੀਲੀਜਨ, ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ, 1963, ਪੰਨਾ 316.

11. ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1948 ਪੰਨਾ 320.

ਡਾ. ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ¹, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ², ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ³, ਡਾ. ਗਣਪਤ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ⁴, ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ⁵, ਡਾ. ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ⁶, ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ⁷, ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਚੰਦ⁸, ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ⁹, ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸਰਮਾ¹⁰, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ¹¹, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ¹², ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ¹³, ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ¹⁴ ਅਤੇ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ¹⁵, ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ 'ਮੈਕਾਲਿਫ' ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ, ¹⁶" ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵਵੇਦੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ "ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਨੀਚ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੈਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ¹⁷" 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਕਰਤਾ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ' ¹⁸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ

1. ਸ਼ੁਕਲ ਰਾਮ ਚੰਦਰ, (ਆਚਾਰੀਆ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀਹਵੀ ਛਾਪ, 1983, ਪੰਨਾ 83.
2. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ(ਸਵਾਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ ਵਿਰੋਦ੍ਹ(ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਿ, 1955 ਪੰਨਾ 76.
3. ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਗੋਬਿੰਦ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਨਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸਟ-ਭੂਮੀ 1961, ਪੰਨਾ 33.
4. ਗੁਪਤ, ਗਣਪਤ ਚੰਦਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ 1965, ਪੰਨਾ 208.
5. ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸੁਧਾਸਾਰ, 1957, ਪੰਨਾ 85.
6. ਬੜਥਵਾਲ, ਪੀਤਾਂਬਰ, ਦੱਤ(ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 100.
7. ਨਗੇਂਦ੍ਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਸੰ) ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1976, ਪੰਨਾ 146.
8. ਰਤਨ ਚੰਦ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1968, ਪੰਨਾ 16.
9. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 67.
10. ਸਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ 24.
11. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਰੈਦਾਸ, 1979, ਪੰਨਾ 14.
12. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 33.
13. ਸਰੀਨ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਉਂ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ-ਮਿਤੀ ਹੀਨ, ਪੰਨਾ 14
14. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, (ਪ੍ਰੋ) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 25.
15. ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, 1984, ਪੰਨਾ 5.
16. ਮੈਕਾਲਿਫ ਐਮ. ਏ. (ਫਿ.) ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜਨ, ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ-1963, ਪੰਨਾ 316.
17. ਦਿਵਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਆਚਾਰੀਆ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, 1969, ਪੰਨਾ 41.
18. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ, (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 22.

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ¹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਗ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ² ਨੇ ਇਹੋ ਮੱਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਦਾਸ³, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ⁴, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੋਤਸ਼ੀ⁵, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ⁶ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੱਚਦੇਵ⁷ ਅਤੇ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ⁸ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ-ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ⁹ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ¹⁰, ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਥਾਣੀ¹¹, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ।

3. 7. 1. 2. ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮਾਨਸ਼ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਰ ਕਰਮਵਾਰ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮਾਨਸ਼ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਸੰਪਰਜਾਇ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਡਾ. ਰਾਯ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ, ਦੀਰਘ ਜੀਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪਾਸੋਂ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸ਼ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ

1. ਮਹਾਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ (ਬਾਬੂ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, 1984, ਪੰਨਾ 19.
2. ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰਾਗ ਦੱਤ (ਵਿਚਿਤ੍ਰ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, 1980, ਪੰਨਾ 23.
3. ਹੀਰਾ ਦਾਸ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸਦੀਪ, 1912, ਪੰਨਾ 48.
4. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਗਿ:) ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1927 ਈ. -ਪੰਨਾ 30-31.
5. ਜੋਤਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਗਿ:) ਅਸਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ ਪੰਨਾ 11.
6. ਅਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਗਿ:) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ 27.
7. ਸਚਦੇਵ ਰਾਜਿੰਦਰ, ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 1.
8. ਬਾਹੜਵਾਲ ਮੰਗੂ ਰਾਮ (ਕਵੀ) ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 1.
9. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, (ਭਾਈ) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 1.
10. ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਾਗਰਤੀ, (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ) ਫਰਵਰੀ, 1977 ਪੰਨਾ 8.
11. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਥਾਣੀ ਬੈਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਨੌਵੀ ਵਾਰ, 1984, ਪੰਨਾ 2.

ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।”¹ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਨਿੱਜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ।² ਦੋਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਇੰਝ ਕਿਸੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਸਕਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

3.7.1.3. ਆਪ ਨਾ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ (ਸਮੇਤ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਈ ਬਾਣੀ) ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੱਥ ਸਬੰਧੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਮੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਆਰ. ਡੀ. ਰਾਨਾ ਡੇ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ “ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸੇਨ, ਪੀਪਾ, ਧੰਨਾ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਤ ਭਗਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸੇਨ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1505 ਬਿ. ਸੰ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੈ।³ ਡਾ. ਮੈਕਲੋਡ “ਸਤਿਗੁਰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴” ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਯਣ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਦਾ ਮੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ “ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ‘ਅਗਸਤ ਸਹਿਤਾ’ ‘ਭਗਤ ਮਾਲਾ’ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ’ ਦਾ ਟੀਕਾ, ਰੀਵਾ ਨਰੇਸ਼ ‘ਰਘੂਰਾਜ ਸਿੰਘ’ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ, ‘ਭਗਤ ਮਾਲ ਰਾਮਰਸਿਕਾਵਲੀ’ ਆਦਿ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।⁵ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ “ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ।”⁶ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

1. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 79.
2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 36.
3. ਰਾਨਾਡੇ. ਆਰ. ਡੀ. (ਪ੍ਰੋ) ਮਿਸਟਿਸਿਜਮ ਇਨ ਮਹਾਰਾਸਟਰ, 1953, ਪੰਨਾ 190.
-ਉਪ੍ਰਿਤ- ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੋ) 1984, ਪੰਨਾ 33.
4. ਮੈਕਲੋਡ, ਡਬਲਯੂ. ਐਚ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜ਼ਨ-1968, ਪੰਨਾ 154.
5. ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ, ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਯਣ (ਸ੍ਰੀ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤਥਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰ ਉਸਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, 1957, ਪੰਨਾ 184.
6. ਮਜੀਠੀਆ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, 1962, ਪੰਨਾ 246.

ਉਹ 'ਰੂਪ ਕਲਾ' ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਬਾਰਾਂ (ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ) ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਕਬੀਰ, ਰਮਾਦਾਸ (ਰਵਿਦਾਸ), ਸੇਨ, ਪੀਪਾ, ਧੰਨਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।¹ ਉਹ ਅਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਇਕ ਸਮੇਂ, ਇਕ ਸਾਥ, ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾ ਹੀ ਹੋਣ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਭਾਈ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ-ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।"² ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਯਣ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਅਨੁਸਾਰ " ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ, ਸੇਨ, ਕਬੀਰ, ਪੀਪਾ, ਰਵਿਦਾਸ, ਧੰਨਾ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।"³ ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇਜ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।⁴ " ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਰ ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦੇ।"⁵

ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ 'ਰਾਮਪਟਲ' ਜੋ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਅਤੇ ਬਵੰਜਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੇਤੀ ਸ਼ਿਸ਼ਗਣ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਪੀਪਾ, ਨਾਭਾ ਦਾਸ, ਕੁੱਥਾ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪਰਮ ਭਗਤ 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ, ਮਹਾਂ-ਅਨੁਭਵੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ, ਸ਼ਿਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਨਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ' ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।"⁶ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ

1. ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ(ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰ 227.
2. -ਉਚੀ -ਪੰਨਾ 229.
3. ਦੀਕਸ਼ਿਤ, ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਯਣ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, 1963, ਪੰਨਾ 42.
4. ਪਾਂਡੇਜ ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇੱਥਮ ਕਰਤਿਤਵ, 1970, ਪੰਨਾ 14.
5. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 13.
6. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸਿੰ) 1978, ਪੰਨਾ 178 ਤੋਂ 180.

ਜਿਗਿਆਸੂ ਵੀ ਹੁਬਹੂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹ ਇੰਢ ਉਕਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

3. 7. 1. 4. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ

ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ 'ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਹ ਚਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤ (ਕਬੀਰ ਰੈਦਾਸ ਸੇਨ ਪੀਪਾ) ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਰੈਦਾਸ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।"² ਉਹ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲਿਆ ਵਾਲਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

- (ੳ) ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੋ ਵਯਾਕੁਲ ਰਾਮਾਨੰਦਾ, ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਨਾਥ ਨਾਥ ਗੋਬਿੰਦਾ।³
- (ਅ) ਪਤਰਿ ਨਾਵ ਖੇਵਟਿਯਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾ ਨਾਮ ਲੇਤ ਹੀ ਤਰਿ ਹੈ।⁴
- (ੲ) ਦੇਈ ਘੋੜਾ ਚਢਿ ਕੋਊ ਨ ਪਹੁੰਤੋ ਸਤਗੁਰੂ ਰਾਮਾ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ।⁵
- (ਸ) ਦਾਸ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਯਹੁ ਕਾਲ ਵਯਾਕੁਲ ਭਯੋ, ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਗੁਰ ਰਾਮਾ ਆਲੰਬਨ ਮੋਰੇ।⁶
- (ਹ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਮੋਹਿ ਗੁਰ ਮਿਲਯੋ ਪਾਯਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸਾਸ।⁷

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ (ਪੰਕਤੀਆਂ) ਲੜੀ ਨੰ: ੳ.ੲ.ਸ. ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ 1693 ਬਿ. ਸੰ. ਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ; ਦੇਖੋ:

- (ੳ) ਸੰਸਾਰ ਪਰਪੰਚ ਮੈ ਬਿਆਕੁਲ ਪਰਮਾਨੰਦਾ,

1. ਜਿਗਿਆਸੂ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, 1984, ਪੰਨਾ 13.
 2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ 27.
 3. 3 ਤੋਂ 7. -ਉਹੀ-ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੰਨਾ 107, 27, 133, 134 ਅਤੇ 140.

ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਨਾਥ ਨਾਥ ਗੋਬਿੰਦਾ॥¹

(ਅ) ਦੇਈ ਘੋੜੇ ਚਢਿ ਕੋਉ ਨ ਪਹੁਤੇ ਸਤਗੁਰ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ॥²

(ੲ) ਦਾਸ ਰੈਦਾਸ ਯਹੁ ਕਾਲ ਬਿਆਕੁਲ ਭਯੋ।

ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਵਰ ਆਲੰਬਨ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ॥੪॥³

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ। 1693 ਬਿ. ਸੰ. ਵਾਲੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਮੰਨ ਕੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਨਦਿਆਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚ 1733 ਬਿ. ਸੰ. ਵਾਲਾ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨ ਹਿੱਤ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਲੇਖਿਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।⁴ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਉਕਾਈ ਯਾ ਗਏ ਹਨ, ਲੜੀ ਨੰਬਰ 'ੲ' ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 27 ਉੱਤੇ 'ਸਤਗੁਰ ਰਾਮਾ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ' ਦਰਜ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 133 ਉੱਤੇ ਰਾਗ ਕਲਯਾਣ ਵਿਚ 161 ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਹ ਪੰਕਤੀ 'ਸਤਗੁਰ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ' ਹੀ ਹੈ ਇਥੇ ਵੀ 'ਰਾਮਾਨੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਖੋਜ ਪਰਤੀ ਸੂਚੇਤ ਕਰਦੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਅਮੁਲ ਦੇਣ ਹੈ ਪਰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗੇ ਕਿ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ

1. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਲਿਪੀਕਾਲ 1693 ਬਿ. ਸੰ. ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 219/ਅ.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 213/ਅ

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 217/ੳ

4. ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਮੈ ਬਿਆਕੁਲ ਪਰਮਾਨੰਦਾ॥ ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਨਾਥ. ਗੋਬਿੰਦਾ॥

-ਉਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2 ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 142.

(ੳ) ਦੇਈ ਘੋੜਾ ਚਢਿ ਕੋਨ ਪਹੁਤੇ॥ ਸਤਗੁਰ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ॥ -ਉਹੀ- ਪੰ. 142/ੳ

(ਅ) ਦਾਸ ਰੈਦਾਸ ਯਹੁ ਕਾਲ ਬਿਆਕੁਲ ਭਯੋ। ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਔਰ ਆਲੰਬਨ ਮੇਰੇ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 143/ੳ

ਟਪਲਾ ਖਾ ਗਏ ਹਨ।”¹ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਦੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪੰਜ ਨੰਬਰ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਧਾਰ ਖਰੜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆ ਗਈਆ ਹਨ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਪਲਭਧ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਸੋ ਤੱਥ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

3.7.1.5. ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਨ

ਪ੍ਰੋ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਕ ਸ਼ਬਦ² ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਪਰਮਾਨੰਦ’ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ।³ ਇਹ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭੁੱਲੇਖਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਭੁੱਲੇਖਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਖਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।⁴ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਇਸ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ‘ਰਾਗ ਆਸਾ’ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ‘ਪਰਮ-ਆਨੰਦ’ ਨੂੰ ‘ਪਰਮਾਨੰਦ’ ਸਮਝਣ ਦਾ ਟਪਲਾ ਖਾ ਗਏ ਹਨ।”⁵ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਡਾ. ਸਿੰਗਲ ਦੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁶ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਮੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ।

3.7.1.6. ਮਾਨ ਦਾਸ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ

ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ’ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ

1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸਿੰ), 1986, ਪੰਨਾ 12.
2. ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਜੁ ਭਮੁ ਤਪਨ ਤਪੁ ਗੁਰ-ਗਿਆਨ।
ਭਗਤ ਜਨ ਭੈ ਹਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਕਰਹੁ ਨਿਦਾਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 486.
3. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਈਮਜ਼, 1977 ਪੰਨਾ 4.
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 1971, ਪੰਨਾ 59.
5. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 32.
6. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1983, ਪੰਨਾ 83.

ਹਨ।¹ ਉਹ 'ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ' 'ਕਾਸ਼ੀ ਮਾਹਾਤਮਯ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਿਕ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੱਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।² ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕਥਾ ਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ', ਪਰਮ ਉੱਚ ਤਰਕ-ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸ਼ਤਾਰਥ ਵਿਚ ਹਰਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਿਵੇਕ-ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ' ਦੀ ਸਤਸੰਗ ਦੇ ਤੇਜਸਵੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।³ ਦੂਜੇ, ਉਹ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ 'ਰਾਮਪਟਲ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਚਾਰ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਦੇ ਬਵੰਜਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਨਾ ਹੋਣਾ (ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਤੇਤੀ ਸ਼ਿਸ਼ਗਣਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਂ ਹਨ।) ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।⁴ ਤੀਜਾ ਮੱਤ ਇੰਦੇ ਸੰਤ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਇਸ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਣਾ, ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਕਰਮਾ ਦੀ ਕੁੱਖ 'ਚ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਭਰਮਾਤਮਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹੇਲੀ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਜਾਤ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਦੀਖਿਆ ਮੰਤਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸਤਨਪਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਜਾਂ ਰਘੂ ਚਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨ ਵਰਣ ਭੇਦ, ਛੂਤ ਛਾਤ, ਜਾਤ ਪਾਤ, ਅਤੇ ਉਚ ਨੀਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਇਆ ਸਭ ਅਨਉਚਿਤ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁵

'ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ' ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ (1) ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮਯ ਵਿਚ ਮਾਨ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕਥਨ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਟਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।⁶ (2) ਮਾਨ ਦਾਸ ਜੀ ਆਪਦੀ ਕੁਲ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਹੀ ਸਰੋਸਥ ਸੰਤ-ਸੇਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਤਿਸੰਗ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।⁷ (3) 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੰਤ ਲੜੀ ਵਿਚ ਮਾਨਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁸ (4) ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਜੀ. ਡਬਲਯੂ ਬ੍ਰਿਗੇਸ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁹ (5) ਗੁਜਰਾਤੀ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸਿੰ) 1978, ਪੰਨਾ 177.

2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 177. 3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 177. 4. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 180.

5. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸਿੰ) 1978, ਪੰਨਾ 183.

6. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 187. 7. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 177.

8. ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਭਗਤ ਮਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ 'ਭਕਤ ਮਾਲ ਕੀ ਟੀਕਾ' ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਰਘੂਰਾਜ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ 'ਰਾਮਰਸਿਕਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਵਿਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਦਾਸ (ਮਾਡਦਾਸ) ਇਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਸਨ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਚੈਤਨਯ, ਚਤੁਰਭੁਜਦਾਸ, ਜਯਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 188 ਤੋਂ 191.

9. ਬ੍ਰਿਗੇਸ. ਜੀ. ਡਬਲਯੂ (ਸਿੰ) ਦੀ ਚਮਾਰਜ, ਪੰਨਾ 26.

ਸਾਹਿਤ ਭੱਟ ਵਰੀਆਂ ਵਿਚ 'ਮਾਨਦਾਸ' ਨਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। (6) ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਸਥਿਤ ਇਕ ਮਹਾਂਵੀਰ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਖਿਰਧ ਪੁਜਾਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਨਦਾਸ ਹੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।¹ (7) ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਨਦਾਸ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਨੇ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਤ ਮਾਨਦਾਸ ਹੀ ਸਨ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨਹੀਂ।

3. 7. 1. 7. ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਅਤੇ 'ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ' ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਕੇ. ਐਨ. ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ'² ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸੰਭਵ ਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਮੁੱਢਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਣ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਲਈ ਹੋਵੇ।"³ ਡਾ. ਉਪਾਧਿਆਇ ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦ੍ਰਿੜ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਖੁਦ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਤੁੱਲ ਆਦਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।⁴ ਇੰਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਮੱਤ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਤੁਕ 'ਗੁਰ ਸਮਾਨ ਕਬੀਰ ਵੱਡ ਭਰਾਤਾ' ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਭਰਮ ਇਸ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਵੇਂ ਤਾਂ ਉਹ 'ਨਾਮਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ, ਸੇਨੁ' ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕੀ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।⁵ ਇਹ ਨਿਮਰ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਰਾਤ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣਾ ਵਡੱਪਣ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 192.

2. ਤਬ ਰੈਦਾਸਿ ਬਿਚਾਰੀ ਬਾਤ। ਗੁਰ ਸਮਾਨ ਕਬੀਰ ਬਡ ਭ੍ਰਾਤਾ॥

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ 02 : ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 372/ਅ

3. ਉਪਾਧਿਆਇ ਕੇ. ਐਨ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 1983, ਪੰਨਾ 18.

4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 18.

5. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 33.

ਇਹੋ ਭੁਲੇਖਾ 'ਕਬੀਰ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ' ਖ਼ਿਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਟਪਲਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰੈਦਾਸ ਨੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।"² ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੋਧ ਲਈ ਹੈ।³ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਅਨੁਸਾਰ "ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੋਵੇਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਸਨ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਕਬੀਰ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਦਾ ਚੇਲਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।⁴ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਵੱਡਾ ਭਰਾਤਾ ਅਤੇ 'ਹਮ ਤੁਮ ਦੋਨੋਂ' ਗੁਰ-ਭਾਈ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਤਕਰਾਰ ਵੀ ਹੈ⁵ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਰਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸੰਤ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ।

1. ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਜੀ : ਸੋ ਤੁਮ ਗਾਵੈ ਸੋਈ ਗਾਉ। ਤਿਰਾ ਗਿਆਨ ਬਿਚਾਰੈ।

ਕਹੇ ਰੈਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੁਰ ਮੇਰਾ ਭਰਮ ਕਰਮ ਧੋਈ ਭਾਰੇ॥63॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਆਈ. ਓ. ਐਲ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਚ. ਆਈ.ਐਨ-ਏ 12 ਪੰਨਾ 125.

2. ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਪੰਜਵੀਂ ਛਾਪ, 1966, ਪੰਨਾ 58.

3. -ਉਹੀ- ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 224.

4. ਕਬੀਰ ਕਹੇ ਜੀ: ਭਰਮ ਹੀ ਭਾਰਿ ਦੇ ਕਰਮ ਹੀ ਭਾਰਿ ਦੇ ਭਾਰਿ ਦੇ ਜੀਵ ਕੀ ਦੁਬਧਯਾਈ।

ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਕਰੇ ਬਿਸਰਾਮ। ਹਮ ਤੁਮ ਦੋਨਯੁ ਗੁਰ ਭਾਈ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਆਈ.ਓ.ਐਲ. ਐਮ. ਐਸ.ਐਸ. ਐਚ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. 12, ਪੰਨਾ 125.

5. ਸਿੰਗਲ ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 33.

6. ਰੈਦਾਸ ਕਹੇ ਜੀ: ਤੇਰੀ ਮਾਈ ਤੁਰਕਮਣੀ ਬਾਪ ਜੁਲਾਹਾ ਪੁਤਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ॥

ਕਬੀਰ ਕਹੇ ਜੀ: ਤੇਰੀ ਮਾਈ ਚਮਾਰੀ ਬਾਪ ਚਮਾਰਾ ਕਛਾ ਭਗਤ ਤੁਮ ਕੀਨੀ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ, ਆਈ.ਓ.ਐਲ.ਐਮ.ਐਸ.ਐਸ. ਐਚ. ਹਿਨ ਏ-12 ਪੰਨਾ 125.

3.7.1.8. ਬਾਬਾ ਜਿੰਦਾ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।

ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ' ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬਾਬਾ ਜਿੰਦਾ ਪੀਰ' ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਿਸ਼, ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਹੰਦਾਲ ਸਨ।¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦਾ ਪੀਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਭਾਈਬਾਲਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇਕ ਸੰਦਿਗਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ 'ਹੰਦਾਲ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਸਿਧ ਕਰਨਾ ਹੈ।'² ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਭਰੀ। ਸੋ ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਬੇਲੋੜੀ ਹੈ।

3.7.1.9. ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ

'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਤਾ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ 'ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ' ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ³ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ।

3.7.2. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਦਾ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ

1. ਫੇਰਿ ਮਰਦਾਨੇ ਪ੍ਰਛਿਆ ਜੀ ਤੁਸਾ ਨੂੰ ਜੋ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਸੋ ਕਉਣੁ ਮਿਲਿਆ ਆਹਾ ਅਤੇ ਨਾਉ ਉਸਦਾ ਕਿਆ ਆਹਾ। ਤਾਂ ਫੇਰਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਾ ਨਾਉ ਉਸ ਦਾ ਬਾਬਾ ਜਿੰਦਾ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਸਾ ਚਹੁਆਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜਿੰਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਫੇਰਿ ਮਰਦਾਨੇ ਆਖਿਆ ਜੀ ਚਾਰਿ ਕੇਹੜੇ ਕੇਹੜੇ। ਤਾਂ ਫੇਰਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਾ ਹਿਕੁ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਿਆਰ, ਪੂਰਨ ਸਾਧੂ ਆਹਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਬੀਰ ਜੁਲਾਹਾ ਉਹ ਅਸਾ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਥੀ ਭੀ ਵਧਿ ਆਹਾ। ਅਤੇ ਹਿਕ ਅਸਾਥੀ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਸਓ ਵਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਅਸਾ ਤ੍ਰਿਹਾ ਬੇ ਵਧਿ ਹੋਵੇਗਾ।

ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿ 1715 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 140.

ਉਪ੍ਰਿਤ-ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਕਰਤਿਤਵ ਔਰ ਚਿੰਤਨ, 1975, ਪੰਨਾ 120.

2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 120.

3. ਭਾਟੀਆ ਮਿਸਰਦੀਪ (ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1987, ਪੰਨਾ 8.

ਆਪ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਜੀਵ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ।

ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਦੁਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ ਦੇਵੇ।”¹ ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਹ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਕੇ ਕੱਢਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਮਾਧਵ) ਹੀ ਸਤਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖਿਲ ਵਿਸ਼ਵ ਉਸਦਾ ਚੇਲਾ ਹੈ ਇਸ ਪਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਲਈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ।² ਉਹ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”³

ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜੇ ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਖਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਗੱਲ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਮਤਾ ਆਤਮਤੱਤਵ ਚਿੰਤਨ, ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਚਿੰਤਨ, ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਭਤਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ, ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਇਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਪਰਮ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਪਰਮ ਸੰਤ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕੀ ਸਨ।⁴ ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਦਿੱਖ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਸਨ।”⁵

ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਆਪ ਖੁਦ ਹੀ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ

1. ਪਾਂਡੇਯ ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਵਰਨ ਕਰਤਿਤਵ, 1970 ਪੰਨਾ 31.

2. ਮਾਧੋ ਸਬ ਜਗ ਚੇਲਾ, ਅਬ ਬਿਛਰੇ ਮਿਲੇ ਨ ਦੁਹੇਲਾ।

ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਵਿਚਾਰਕ ਐਂਡ ਕਵੀ, 1977, ਪੰਨਾ 33.

3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 33.

4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 192.

5. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 208.

ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ।”¹ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਬੋਧ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ “ਮੇਰੇ ਆਧਾਰ ਨਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨ ਮੇਰੇ” ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸੀ।”² ਇੰਝ ਹੀ ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਵਰੂਪ ਗੁਰੂ ਵਾਲਾ ਹੈ।³ ਉਹ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਭਜਨ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਵਾਚਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ‘ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴ ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਮੱਤ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਿਕਾ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਉਪਰ ਝਾਤ ਪਵਾ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਦੂਜੇ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਵਲੋਂ ਹੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਕ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ “ਸੰਸਾਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੀ।”⁵ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਆਪ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪ ‘ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਝੂਠੇ ਸਗਲ ਪਸਾਰੇ’ ਦਾ ਮਹਾਂਵਾਕ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ

1. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹਬ, ਸੰਸਕਰਣ, 1984, ਪੰਨਾ 13.
2. ਸਾਬਰ, ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984, ਪੰਨਾ 36.
3. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1986, ਪੰਨਾ 84.
4. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 85.
5. ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ, (ਸ੍ਰੀ) ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1982, ਪੰਨਾ 1.

ਨਾਮ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ¹ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਜ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਵਰਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਜਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਮ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਕੇ ਪੁਨੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਜਾਤ, ਜਨਮ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੀ ਜੂਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਮੋਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।³ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਮਾਨਵ ਮਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੈ ਮੇਰੀ, ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁴ ਆਪ ਸੰਸਾਰਕ ਪੂਜਾ ਪੱਪਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਲਈ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹਨ।⁵ ਇੰਝ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਮ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚਾਹੁਣ⁶ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ 'ਪਰਮਗਤਿ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਆਪ ਅਜਿਹੀ ਪਰਮ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਜੋਤ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ।

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਧੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਸੰਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਗੂਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ, ਪੰਨਾ 694.

ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੇਇ॥

2. ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ ਪੰਨਾ 858.

3. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਜਪੈ ਨਾਮੁ॥ ਤਿਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ॥

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ ਪੰਨਾ 1196.

4. ਕਹਿ ਬੰਦਿਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈ ਮੇਰਾ॥ ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਸਮਾਹਿ ਸਵੇਰਾ॥

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ, ਪੰਨਾ 794.

5. ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ॥ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ॥

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ, ਪੰਨਾ 525.

6. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇਰੀ॥ ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਹਿ ਗਤਿ ਮੇਰੀ॥

-ਉਹੀ- ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ, ਪੰਨਾ 793.

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਗ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦਾ ਰੰਗ ਰਸ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੂਦਰ ਲਈ ਆਮ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਮਾਨਦਾਸ, ਪ੍ਰਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੰਦਨ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ ਦੇ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। 'ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੁ ਵਲੋਂ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵੀ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਖੁਦ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ ਸਨ।¹ ਇੰਝ ਸੰਤ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮੁੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਰਾਜ਼ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸਮਕਾਲੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋ ਕੇ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਨਾਮ ਕਿੱਝ ਦੇ ਦਿੱਤਾ? ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਰਗੁਣ ਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਪੂਜਕ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਗੂਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਆਪ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਨ ਕਰਕੇ ਵੀ 'ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।² ਆਪ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਜਪਾ ਤਪਾ ਦੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।³ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਆਪ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਰਵਿਦਾਸੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤ ਵੀ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਵੀ ਤਰਕਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ 1433 ਬਿ. ਸੰ. ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਨਿਰਵਾਣ 1467 ਬਿ. ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ 34 ਸਾਲ ਦੀ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੁ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 208.

2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ, ਪੰਨਾ 525.

3. —ਉਹੀ— ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਪੰਨਾ 486.

ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਜੇਹੀ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਆਉਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।¹ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੋਵਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਹਰਿਦਾਸ ਵਿਆਸ (1567-1669 ਬਿ. ਸ਼.) ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।² ਭਗਤ ਵਿਆਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।³ ਭਗਤ ਵਿਆਸ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਗਵਾਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਭਾਸਦਾ ਹੈ।

3.8. ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਵਾਦ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪਰਚਈ/ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਝ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਸੇਨ, ਧੰਨਾ, ਪੀਪਾ, ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਕਮਾਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਮਿਲਣੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਇਕ ਮੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ ਪੰਨਾ 1195.
2. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆਂ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1971, ਪੰਨਾ 246.
(ਉ) ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978. ਪੰਨਾ 207.
3. ਇਤਨੇ ਹੈ ਸਬ ਕੁਟੁਮ ਹਮਾਰੇ।

ਸੇਨ ਧਨਾ ਅਰੁ ਨਾਮਾ ਪੀਪਾ, ਔਰ ਕਬੀਰ ਰੈਦਾਸ ਚਮਾਰੇ॥

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 69.

3.8.1. ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ

ਉਂਝ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਤੱਥ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪ੍ਰਿਤਮਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ¹ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਇਆ।² ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।³ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਲੋਤਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ 'ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ' ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਧ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਆਪ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ। ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਠੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਬੋਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।⁴ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾ, ਕਬੀਰ, ਅਨੰਤਾਨੰਦ, ਪੀਪਾ, ਸੁਰਸਰਾ, ਧੰਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਨੰਦ, ਭਵਾਨੰਦ, ਸੁਖਾ ਨੰਦ, ਮਹਾਨੰਦ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੇਨ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਗਏ।⁵ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਨੇ 'ਰਘੂਰਾਜ ਸਿੰਹ' ਲਿਖਤ 'ਭਕਤ ਮਾਲਾ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਵਰਤਾਏ ਇਕ ਕੋਤਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਭਗਤੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹਿਤ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਪਨਪ ਪਈ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਸੁਖਮ ਸਰੀਰ ਧਾਰ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਜਲ ਛਕਾਇਆ ਓਹੀ ਜਲ ਬ੍ਰਹਮਭੋਗ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

1. ਦੂਧ ਤ ਬਛਰੈ ਬਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ॥ ਫੁਲੁ ਭਵਰਿ ਜਲੁ ਮੀਨਿ ਬਿਗਾਰਿਓ॥1॥ ॥

ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ ।। ਅਵਰ ਨਾ ਫੁਲੁ ਅਨੂਪ ਨਾ ਪਾਵਉ।।।।। ਰਹਾਉ ।।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ, ਪੰਨਾ 525.

2. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ਼, 1932 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 33.

3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਬਸੰਤ, ਪੰਨਾ 1195.

4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 197.

5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 197.

ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕੌਤਕ ਦੇਖ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।”¹ ਉਪਰੋਕਤ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤਹਿਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਿਸੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਾਡ ਤੋਂ ਛੁੱਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਸ੍ਵਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ, ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਘਵਾਨੰਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦਿਗ਼ ਹੈ।

3.8.2. ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ

ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਕਮੀਰ (ਕਬੀਰ) ਨੇ ਇਕੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰੈਦਾਸ ਜੀ (ਰਵਿਦਾਸ) ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਕੇ ਰਾਮ ਲਿਆ।”² ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਇਥੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਛਲ ਕਪਟ ਨਾਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਮਗਰ ਜੋਗ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਿਆ ਸੀ।³

ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ (ਚੌਥਾ ਖੰਡ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ‘ਕਮਾਲ’ ਅਤੇ ਪੁਤਰੀ ‘ਕਮਾਲੀ’ ਨੂੰ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਖਿਆ ਵਿਚ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।⁴ ਮਹੰਤ ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਤ ਜੀ ‘ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ’ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ

1. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 194.

2. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਮਨਾ ਦਾਸ, ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ਼ (1932) ਪੰਨਾ 230.

3. - ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 230.

4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਾਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 63.

ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ'² ਅਤੇ 'ਕਬੀਰ' ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਸੰਵਾਦ'³ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਬੀਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਆਪਸੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।⁴ ਇੰਝ ਹੀ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਸ ਪਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਹੈ।⁵

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਇਕ ਨਗਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧੂ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੂੰਘੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਹੀ ਜਦੋਂ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਪੰਡਿਤ ਝਗੜਾ ਪਾ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪ ਇਕ ਭਗਤ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਪਾਸ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਭੇਜਦੇ ਹਨ।⁶ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਸਾਂਝ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ⁷ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਂਤਮ (ਸੀ) ਪੰਨਾ 177.

2. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ 2 ਪੰਨਾ 372 ਅ

3. ਦੇਖੋ ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਨੰ: 2 ਪੰਨਾ 51.

4. ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਚਨੁ ਸਧਨਾ ਸੰਨੁ ਤਰੈ।

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੇ ਸਰੈ॥2॥

-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1106, (ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ)

5. ਦਿਵਦੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਆਚਾਰਯ) ਕਬੀਰ, ਸੰਸਕਰਣ, 1980, ਪੰਨਾ 235.

6. ਭਗਤ ਦੇਕ ਰੈਦਾਸ ਪਠਾਯੋ। ਸੋ ਕਬੀਰ ਕੋ ਬੂਝਨ ਆਯੋ॥

ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਪਰਚਈ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15756 ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1707 ਬਿ. ਪੰਨਾ 18, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਰਾਜ : ਪ੍ਰਾਚਯ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਤਿ: ਜੋਧਪੁਰ।

7. ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

-ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੋਬੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 1025.

ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ¹, ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ,² ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸੈਨੀ³, ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ⁴, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ⁵, ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ⁶ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ, ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਧਰਮ-ਚਰਚਾ, ਗਿਆਨ-ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਰਮਣ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ⁷। ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਇਹ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਆਪ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਬਹਾਬਰ ਦੇ ਧੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਸ਼ਟੀ, ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਸੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼, ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ।

3.8.3. ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ (ਰਤਨ ਕੁੰਵਰੀ)

ਇਹ ਸ੍ਰਵ-ਵਿਦਿਤ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ, ਚਿਤੋੜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਹਾਰਾਣਾ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਰਾਣਾ ਸਾਗਾਂ) ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਦੀ ਸੌਸ ਸੀ⁸। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਚੁੱਪ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਜਿਵੇਂ, 'ਪਰਚਈ ਸਾਹਿਤ' 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਰ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਏ ਉਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਬਾਰੇ

1. ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1971 ਪੰਨਾ 224.

2. ਰੈਦਾਸ-ਕਬੀਰ ਦੋਨੋਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ।

ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ 24.

3. ਇਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤੋਂ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, 1966, ਪੰਨਾ 316.

4. ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਅਨੁ) ਅਨੁ, ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਨਾ 9.

5. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 33.

6. ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ 1974, ਪੰਨਾ 14.

7. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 64.

8. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ 44.

ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਦੀ ਦਾਸੀ 'ਰੂਪਾਂ' ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੀ। ਦਾਸੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕੋਤਕ ਭਰਪੂਰ ਉਪਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਕ ਜਾਗ ਪਈ। ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਤੀਰਥ ਰਟਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਰਾਣੀ ਬਨਾਰਸ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਦਾ ਮੰਤਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਈ।¹ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਬਨਾਰਸ ਜਾ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਾਵੇਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਣੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਭੋਜ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਭੋਜ ਸਮੇਂ ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁੱਕੀ ਰਸਦ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਭੋਜਨ ਪਕਾਇਆ²। ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਤਕ ਵਾਪਰਿਆ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭੋਜਨ ਛਕ ਰਹੇ ਸਨ³। ਇਸ ਕੋਤਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੱਤ ਸੌ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ⁴। ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਨੇ 'ਭਗਤ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ⁵। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭਨਾ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਮੀ ਭਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ'⁶ ਆਚਾਰੀਆ

1. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ (1932), ਪੰਨਾ 259 ਤੋਂ 265.

2. ਚਰਨ ਗਾਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕੇ ।। ਦੀਨੋ ਮਸਤਕ ਹਾਥ ।।
ਰਾਣੀ ਕੇ ਮਨ ਮਾਨਿਯੇ । ਭਯੋ ਭਗਤਿ ਸਧੂੰ ਸਾਥ ।।

ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15756 ਲਿਪੀਕਾਲ, 1707 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 18/ਅ

3. ਸਬਹਿਨ ਕੇ ਸੰਗਿ ਜੀਵਨ ਬੈਠਾ ।। ਉਨਿ ਬਾਪੈ ਉਨਿ ਬਾਪੈ ਦੀਨਾ ।।
ਸਬ ਕੇ ਅਚਿਰਜ ਭਯਾ ਤਮਾਸਾ ।। ਜੇਤੇ ਬਿਪ੍ਰ ਤਿਤੇ ਰੈਦਾਸਾ ।।

ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 02 ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 373/ਉ, ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ।

4. ਬਹਰਿ ਸਬੋ ਮਿਲਿ ਮਤੇ ਉਘਾਈ । ਜਾਇ ਗਾਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕੇ ਪਾਈ ।।
ਚਾਲੇ ਬੇਗਿ ਗਾਹਰ ਨਹਿ ਕੀਨੀ ।। ਬੀਨਤੀ ਕਰਿ ਝਾਲੀ ਸੰਗਿ ਲੀਨੀ ।।
ਕੋਨ ਭਾਤਿ ਹਮ ਚਰਨ ਗਾਹਾਂਹੀ । ਬਹੁਤ ਚੁਕ ਪਰੀ ਹਮ ਮਾਰੀ ।।
ਘਰ ਤੋਰਾ ਵਿਚਿ ਡੰਡਵਤ ਕਰਤੇ ।। ਇਹਿ ਬਿਧਿ ਆਯੋ ਮਨ ਮੈ ਡਰਤੇ ।। -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 373/ਉ

5. ਵਸਤ ਚਿਤੋਰ ਮਾਤ, ਰਾਣੀ ਏਕ ਝਾਲੀ ਨਾਮ, ਨਾਮ ਵਿਨ ਕਾਨ ਖਾਲੀ ਆਨ ਸਿਖ ਭਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 2274, ਪੰਨਾ 83.

6. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਬੇਲਬੇਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 2.

ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ¹ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ,² ਯੋਗੇਂਦ ਸਿੰਘ,³ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ,⁴ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ⁵, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ,⁶ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ,⁷ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ 1502 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਮਾਘ ਦੀ ਸੰਗਰਾਹ ਨੂੰ ਮੇਲਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਚਿਤੋੜ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਣਾ ਕੁੰਭਾ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ, ਗੰਗਾ ਘਾਟ ਉਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬਚਨਾਂ ਸੰਗ ਆਤਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 65 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ⁸। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸਬੰਧੀ ਸਮਾਂ, ਤਿੱਥੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਚਿਤੋੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.8.4. ਮੀਰਾ ਬਾਈ

ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ⁹। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਦੀ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੱਤ ਸਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਮੀਰਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੀਰਾ

1. ਚਤੁਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ, (ਆਚਾਰਯ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 243.
2. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ, ਵਿਰੋਂਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰਨਾ 163.
3. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 17.
4. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 70.
5. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1971, ਪੰਨਾ 41.
6. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ 38.
7. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 44.
8. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 240.
9. ਦੇਖੋ ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਨੰ: 3, ਓ.ਐ.ਏ. ਸ.ਹ. ਪੰਨਾ 45.

ਮੇਰਤਾ ਦੇ ਰਾਣਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਰਾਠੌਰ ਦੀ ਬੇਟੀ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਰਾਊ ਦੂਦਾ ਜੀ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਰਾਣਾ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਕੰਵਰ ਭੋਜ ਰਾਜ ਨਾਲ 1573 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਵਿਆਹ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਮਰ ਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਤੱਥ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹਨ: ¹

(ੳ) ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ਅ) ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਹੀ ਸਨ।

(ੲ) ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਸ) ਹੁਣ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਆਪਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੀਰਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

(ਹ) ਮੀਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਦ ਵਜੋਂ ਆਇਆ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

(ਕ) ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮੀਰਾ ਕਹੇ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਚੇਲੀ' ਵਾਲੀ ਛਾਪ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਖ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੰਭ ਸਿਆਮ ਦਾ ਮੰਦਿਰ (ਮੀਰਾ ਮੰਦਿਰ) ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਆਪ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ।

(ਗ) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੱਤਰ ਕਿਸ਼ਨਗੜ੍ਹ, ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਸਤਿਸੰਗ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ ²।

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 213.

2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 221.

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ 'ਜਗਨ ਨਾਥ, ਦਾਮੋਦਰ ਦਾਸ ਸਾਗਰ' ਵਲੋਂ ਮੀਰਾ ਬਾਰੇ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਿੰਦੇ ਹੋਇਆ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ "ਮੀਰਾ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ ¹।" ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਰਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਠੌਰ ਵੰਸੀ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਦੀਖਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕਠਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਵਿਚਾਰ ਪੋਥੀ 'ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ²। ਪੋਥੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧ ਦਾ ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 1750 ਬਿ.ਸ਼. ਹੈ ³, ਜੋ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨਾ ਖੋਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 'ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ 'ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਚਿੱਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ⁴।" ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਖਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਹੀ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗੁਰੂ ਸਨ ⁵।" ਡਾ. ਜੇ.ਐਨ.ਫਰਕੂਹਰ ⁶ ਡਾ. ਪਦਮਾਵਤੀ ਸਬਨਮ ⁷, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ⁸, ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ⁹, ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 217

2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ ਪੰਨਾ 217.

3. ਚੌਪਈ।। ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਰਾਜਕੁਆਰੀ। ਬਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਪਰਮ ਹਿਤਕਾਰੀ।।

ਤਿਸੁ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਕੀ ਇਛਾ ਹੋਈ। ਰਿਵਦਾਸ ਪਾਸਿ ਚਲਿ ਆਈ ਸੋਈ।।

ਤਾਕੈ ਚਰਨ ਜਾਇ ਤਿਨ ਪਕਰੇ। ਖੂਨ ਸੇ ਬਿਪਰ ਤਹਾ ਕੈ ਸਗਰੇ।।

ਜਊ ਚਮਾਰੁ ਦੀਖਿਆ ਕਉ ਦੇਈ।। ਦਿਜ ਨਾਮ ਕਹੇ ਕੋ ਲੇਇ।।

ਪੋਥੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧ, ਚੌਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2584 ਪੰਨਾ 97, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਲਿਪੀਕਾਲ, 1750 ਬਿ.ਸ਼. 3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 377.

4. ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, 1983, ਪੰਨਾ 2.

5. ਬੜਖਵਾਲ, ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ, (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 438.

6. ਫਰਕੂਹਰ, ਜੇ.ਐਨ (ਡਾ.) ਐਨ ਆਉਟਲਾਈਨ ਆਫ ਦਾ ਰੀਲੀਜੀਅਸ ਲਿਟਰੇਚਰ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, 1967, ਪੰਨਾ 306.

7. ਸਬਨਮ, ਪਦਮਾਵਤੀ (ਡਾ.) ਮੀਰਾ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ, 1950, ਪੰਨਾ 57.

8. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953, ਪੰਨਾ 213.

9. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਹੀਨ ਪੰਨਾ 67.

ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਉਸਤਾਨੀ ਦਾ ਮਾਮਾ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਉਸਤਾਨੀ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਸ, ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਉਸਤਤਿ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਇਹ ਜਸ ਕੀਰਤ ਉਹ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਤ-ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਮੀਰਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਰੀਝ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੀਰਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਤਰਗਤੀ ਪ੍ਰੀਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਮੇੜਤਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਥੱਲੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਲਾਏ। ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਸਹੇਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਆਪ ਦੀ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ 1564 ਬਿ.ਸੰ. ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਸਤਿਓ, ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਹਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਤਰਗਤੀ ਦੀ ਜੁਗਤ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ।¹ “ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ “ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਚਿਤ੍ਰੇਤ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੀ ਸੀ²।” ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ “ਮੀਰਾਬਾਈ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ³।” ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਮੀਰਾਬਾਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਰੈਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਦ ਹੁਣ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰੈਦਾਸ ਦੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ⁴।” ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਗਣਪਤਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਏਨਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇ⁵।” ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਮੀਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ⁶।” ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਦ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੋਏ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ‘ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ⁷। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ “ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 34 ਜਾਂ 42 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ⁸।” ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ ਅਨੁਸਾਰ 1527-28 ਈ. ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਮੀਰਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ

1. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, ਪੰਨਾ 285-88.
2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972, ਪੰਨਾ 41.
3. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 70.
4. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 10.
5. ਗੁਪਤ, ਗਣਪਤਿ ਚੰਦਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1965, ਪੰਨਾ 208.
6. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਈਮਜ਼, 1977, ਪੰਨਾ 8.
7. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 8.
8. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 37.

ਸੌਹਰੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ 29-30 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮੀਰਾ, ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਯੁਜਾ (ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ) ਦੇ ਦੂਰ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਬਣੀ, ਭਰਮਣ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਉਪਰੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ¹। ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੇਠੀ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਚਿਤ੍ਰੇਤ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਠਹਿਰੇ ਹੋਣ ਸਮੇਂ, ਅਜਿਹਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਜਣ ਅਤੇ ਪਹਿਰੇ ਲਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਦੀ ਰਹੀ²। ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ “ਮੀਰਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ³।” ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੀਰਾ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਭੋਜ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਰੱਬੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਸੱਸ (ਰਾਣੀ ਝਾਲੀ) ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ⁴। ਮੀਰਾ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਤੱਥ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ⁵। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾ ‘ਗਿਰਧਰ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ’ ਸੀ। ਕੁਝ ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮੀਰਾ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ‘ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰੈਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਕੋਈ ਐਸੇ ਆਚਾਰੀਆ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੀਵਿਤ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ⁶। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ⁷। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

1. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 9.
2. ਸੇਠੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ (ਸ੍ਰੀਮਤੀ) ਮੀਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਵਾਨੀ, 1981, ਪੰਨਾ 16.
3. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, 1984, ਪੰ. 37.
4. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1986, ਪੰਨਾ 86.
5. ਭਾਟੀਆ, ਮਿਸ਼ਰਦੀਪ (ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ (ਸੰ.) ਜਨਵਰੀ, ਫਰਵਰੀ, 1987, ਪੰ. 9.
6. ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਗਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1972, ਪੰਨਾ 242.
7. ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਕੀ ਪਦਾਵਲੀ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰ. 95.

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ¹, ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ² ਅਤੇ ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ³ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮੀਰਾ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਦਿੱਦਿਆਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ⁴। ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਲਾਲ ਨੇ ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ⁵। ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਤਵ ਹੈ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਝਾਲਾਂ ਰਾਣੀ ਦੇ ਪਾਸ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ⁶।' ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ (1575 ਬਿ.ਸੰ.) ਮੰਨਦਿਆਂ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਜਿਹੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ⁷। ਇੰਝ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਲਈ ਕੋਈ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੀਰਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਸੀ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੀਰਾ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵੀ, ਇਹ ਮੀਰਾ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾ ਹਨ ਜਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ 'ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ' ਅੰਤਿਮ 'ਬੁੱਧ' ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇੰਝ ਮੀਰਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ, ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪਰੋੜ ਓਮਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ

1. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ 1981, ਪੰਨਾ 974.
2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੁਸਤਕ 1983, ਪੰਨਾ 41.
3. ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵਿ, 1977, ਪੰਨਾ 39.
4. ਦੇਖੋ ਪਦ ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ : 3 ਓ.ਐ.ਏ. ਸ.ਹ. ਪੰਨਾ 45.
5. ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਲਾਲ (ਡਾ.) ਮੀਰਾਬਾਈ (ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ ਅੱਠ ਆਲੋਚਨਾ) ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1970, ਪੰ. 44.
6. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 45.
7. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 37.

ਹੈ । ਤੀਜਾ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮੌਖਿਕ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

3.8.5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ (1526-1596 ਬਿ.ਸ.)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹਨ । ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਮਰ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਇਸ ਤੱਥ ਸਬੰਧੀ ਚੁੱਪ ਹਨ । ਸਿਰਫ 'ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ' ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਪੋਥੀ ਸੱਚ-ਖੰਡ) ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ । ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ¹ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੋਧ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ² । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਹੀ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਹੋਰਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਖੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ³ । ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਵਰਗਯਾਮ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ । ਜਿਵੇਂ, ਨਾਮਦੇਵ, ਤਿਲੋਚਨ, ਜੈ ਦੇਵ, ਸਧਨਾ ਆਦਿ । ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹਨ । ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲੇਖਕ ਗਿ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਦਸ ਕੋਹ 'ਪੂਸੇ' ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉਮਰ 47 ਸਾਲ, ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਉਮਰ 102 ਸਾਲ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਉਮਰ 118 ਸਾਲ ਸੀ⁴ । ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ, ਨਾਮਧਾਰੀਆ ਦੇ ਸੁਰ ਨਾਲ ਮੱਤ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਗਤ ਜੀ (ਰਵਿਦਾਸ) ਕਰਦੇ ਰਹੇ⁵ । ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ

1. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, 1969 ਪੰਨਾ 79.
2. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, 1969, ਪੰਨਾ 103.
3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 110.
4. ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1927, ਪੰਨਾ 266.
5. ਆਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1980 ਪੰ. 182.
6. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 143.

ਹਨ⁶। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਨੀ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਖੰਡ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੀ¹।” ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕੋਲ ਸੀ²। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਨਾਰਸ ਫੇਰੀ, ਉਸ ਕਾਲ ਅੰਦਰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਤ ਹੋਣਾ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਆਦਿ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ³। ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।⁴ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਨੁਸਾਰ “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 47 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਵਾੜ ਵਿਖੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ⁵।” ਦੂਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੁਤਾਬਕ “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 1579 ਬਿ. ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਪਧਾਰੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਪ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ⁶। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸ਼੍ਰੇਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਧਿਨਾਂ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਾ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਮਿਥਣਾ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਂ 1554 ਬਿ. ਤੋਂ 1579 ਬਿ.ਸੰ. ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਫਰ ਸਬੰਧੀ ਐਟਲਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ, ਦਿੱਲੀ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਨਾਰਸ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ⁷। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਕੇ.ਐਮ.ਮੁੰਸੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

1. ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, 1966, ਪੰਨਾ 57.
2. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 5.
3. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, (ਸਿ) 1984, ਪੰਨਾ 38.
4. ਗਿਆਨੀ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਭਾਈ) ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 1970, ਪੰਨਾ 47.
5. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸਿ) 1978, ਪੰਨਾ 55.
6. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 55.
7. ਵੰਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਐਟਲਸ-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਫਰ, 1976, ਪੰ. 50.

ਦੇਵ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ¹।” ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਿਤ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਸਾਨੂੰ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਮਰ 96 ਸਾਲ ਸੀ, ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਧਰਮ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ²।” ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਆਚਾਰੀਆ ਆਜ਼ਾਦ, ਮੁੰਸੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੋਧ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛਪਿਆ ਜਦੋਂ ਮੁੰਸੀ ਜੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਨ। ਸੋਧ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਿ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀਕਾਰ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਸੰਮਤ 1538 ਬਿ. ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਕਬੀਰ ਆਪਣੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਚੂਹੜਕਾਣਾ ਵਿਖੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਖਰਾ ਸੋਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ ਇਸ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜਨ ਛਕਾ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਤੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਇਆ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤ ਕੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਦਿਆ ਆਪਣੀ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ। ਜੋਤਿ ਸੰਗ ਜੋਤਿ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕੋ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ³।” ਬਾਹੜਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਵਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਂਝ ਵੀ ਇਹ ਮੱਤ ਅਸ਼ਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਰਸਮ ਲਈ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਦੂਜੇ, ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

3.8.6. ਭਗਤ ਧੰਨਾ (1472 ਬਿ.ਸ. ਜਨਮ)⁴

ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ‘ਭਗਤ ਮਾਲ’ ਵਿਚ ਦੁਆਦਸ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ⁵। ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ,

1. ਮੁੰਸੀ ਕੇ.ਐਮ. (ਸ੍ਰੀ) ਗੁਜਰਾਤ ਐਂਡ ਇਟਸ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਤੀਜੀ ਛਾਪ, 1967, ਪੰਨਾ 164.
2. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਯੁਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਪੰਨਾ 78.
3. ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 285.
4. ਮੈਕਾਲਿਫ ਐਮ.ਏ. (ਪ੍ਰੋ) ਦੀ ਸਿੱਖ ਰੀਲੀਜ਼ਨ ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ 1963, ਪੰਨਾ 106.
5. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰ. 1036.

ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 'ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੈਨ ਭਗਤ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ¹। ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਤਮਾ ਭਗਤੀ ਸੰਗ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੇ ਮਨਾ ਵਿਚ ਪੂਜ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕ ਹੀ 'ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ' ਵਿਚ ਰਚੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਰਤੀ ਅਤੇ ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਦਾ ਆਰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੁਆਮੀ ਜੀ 1467 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ²। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਅਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ, "ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ, ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ³।" ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਨੇ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ, ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਂਜ⁴ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਮਦੇਵ ਸਵਰਗ ਸਿਧਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੈਨ (1505-1577 ਸੰ.) ਆਪ ਤੋਂ ਤੇਤੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ⁵। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਹੀ "ਆਰਤਾ" ਰਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰ ਰਵਿਦਾਸ' ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

3.8.7. ਪੀਪਾ ਭਗਤ (1482 ਬਿ.ਸੰ.)

ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਲਿਖਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੀ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਂਗਰੋਨਗੜ੍ਹ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪੀਪਾ ਪਹਿਲਾ 'ਜਾਲਪਾ ਦੇਵੀ' ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਦੇਵੀ ਵਲੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪੀਪਾ ਨੇ 'ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ' ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ⁷। ਇਸ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ, ਪੰਨਾ 694.
2. ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਆਚਾਰਯ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਏਂ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਪਾਦਕ) 1955 ਪੰਨਾ 36.
3. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰ. 250.
4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ, 1978, ਪੰਨਾ 57.
5. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 57.
6. ਸ਼ਰਮਾ ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ) 1982, ਪੰਨਾ 57.
7. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ) 1982 ਪੰਨਾ 57.

ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਚਾਲੀ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਗਾਂਗਰੋਨਗੜ੍ਹ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਗਾਂਗਰੋਨਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚਣ ਉੱਤੇ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਵਲੋਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ¹। ਪੀਪਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ²। ਭਗਤ ਮਾਲ, ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਦੁਆਦਸ਼ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਹੈ³। ਪਰੰਤੂ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਪੀਪਾ ਭਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ “ਬਾਬੇ ਜੀ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਪੀਪੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਂਤੀ ਆ ਗਈ ਇਸਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ (ਗੁਰੂ-ਮੰਤਰ) ਲਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਅਗਮਪੁਰੇ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੋਇਆ⁴।” ਮਹੰਤ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ‘ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਰਚਿਤ’ ‘ਪਰਚੀਆਂ ਸਰਵ ਭਗਤੋਂ ਕੀਆਂ’ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ⁵।

ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣਾ 1467 ਬਿ.ਸ਼. ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪੀਪਾ ਦਾ ਜਨਮ 1482 ਬਿ.ਸ਼. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਇੰਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਦਾ ਮੱਤ ਵਧੇਰੇ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਹੈ । ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪੀਪਾ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ⁶। ‘ਪਰਚੀਆਂ ਸਰਵ ਭਗਤੋਂ ਕੀਆਂ’ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ‘ਪੀਪਾ ਪਰਚਈ’ ਵਿਚ ਪੀਪਾ ਭਗਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪੀਪਾ ਭਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਹਿਣਾ ਉੱਚਿਤ ਹੈ ।

3.8.8. ਭਗਤ ਸੇਨ (1505-1577 ਬਿ.ਸ਼.)⁷

ਭਗਤ ਸੇਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ⁸ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਆਪ

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸਿ) 1982 ਪੰਨਾ 63.
2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 64.
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 65
4. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981, ਪੰਨਾ 1036.
5. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, ਪੰਨਾ 281.
6. ਹਰੀ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਲਿਖਾਰੀ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਪਰਚੀਆਂ ਸਰਵ ਭਗਤੋਂ ਕੀਆਂ, ਪੰ. 239.
- ਉਪ੍ਰਿਤ- ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਮਨਾ ਦਾਸ, ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, ਪੰ. 281.
7. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸਿ) 1978, ਪੰਨਾ 57.
8. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸਿ) 1978, ਪੰਨਾ 57.

ਦਾ ਜਨਮ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੇਨ ਭਗਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੂਠੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ 'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਧਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਪੰਡਿਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ¹। ਇਸ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸੇਨ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਬੀਰ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਖੇ ਇਕ ਰਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਭਗਤ ਸੇਨ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸੰਗ ਆਪ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ²। ਇਵੇ ਇਸ ਪਰਚਈ ਵਿਚ ਦੋਵਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ 'ਕਬੀਰ ਅਰੁ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸੰਵਾਦ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜੋ ਭਗਤ ਸੇਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਭਗਤ ਸੇਨ' ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ³ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਵੀ ਭਰਦੇ ਹਨ⁴। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਤੋਂ ਚਰਨ-ਘਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

3.8.9. ਭਗਤ ਸਧਨਾ

ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ (1327-1407 ਬਿ.ਸ਼.) ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ⁵ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ⁶। 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ 'ਭਗਤ ਸਧਨਾ' ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਬ੍ਰਹਮ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਸਧਨਾ ਗੁਰੂ

ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15756 ਲਿਪੀਕਾਲ, 1707 ਬਿ.ਸ਼. ਪੰਨਾ 18/ਉ.

1. ਨਿਜ ਹਰਿ ਭਗਤ ਸੈਨਿ ਹੈ ਨਾਉ। ਬਾਧੋਗੜ੍ਹ ਸੋਂ ਸੇ ਚਲਿ ਆਉ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 18/ਉ

2. ਕਰੀ ਛੰਦਨਾ ਸੇਨਿ ਰੈਦਾਸਾ। ਪਹੁੰਚੇ ਆਪਨੇ ਮੰਦਿਮ ਪਾਸਾ।।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 20/ਉ

3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ, ਪੰਨਾ 1106

4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 57.

5. ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰ. 91.

6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਪੰਨਾ 1106.

ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ¹। ਉਪਰੰਤ ਸਧਨਾ ਭਗਤ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਕਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਕੇ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਭੇਟਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾ, ਕੇ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੇਨੇ ਦੇ ਰੱਖ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀਪੁਰ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ²। ਵਿਦਵਾਨ, ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸਧਨਾ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸਧਨਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

3. 8. 10. ਸੰਤ ਕਮਾਲ

ਸੰਤ ਕਮਾਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚੜ੍ਹਵੇਦੀ ਸੰਤ ਕਮਾਲ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਦੇ ਔਰਸ ਪੁੱਤਰ, ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਫਕੀਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ³। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਮਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹਨ। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ⁴ ਉਦੰਡ ਪੁੱਤਰ ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਕਮਾਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ⁵। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਇਕ ਦੋਹਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ⁶। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ, ਸੰਤ ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਦੇ ਰਚੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ⁷ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭੰਡਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੇਸੇ, ਬਣਜਾਰੇ ਦੇ ਸੰਗ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚਦੇ

1. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 98.
2. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 110.
3. ਚੜ੍ਹਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1972, ਪੰ. 260.
4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸਿ) 1978, ਪੰਨਾ 63.
5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 63.
6. ਬੁੱਢਾ ਵੰਸ਼ ਕਬੀਰ ਕਾ ਉਪਜਾ ਪੁਤ ਕਮਾਲ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਕੇ ਛੇਡਿ ਕੇ ਘਰਿ ਲੈ ਆਯਾ ਮਾਲ। -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 63.
7. ਆਪ ਬਣੈ ਕੇਸੇ ਬਣਜਾਰਾ, ਸੰਗ ਰੈਦਾਸ ਕਮਾਲ ਬੇ।
ਹੇ ਹਰਿ, ਹੇ ਹਰਿ ਹੋਤੀ ਆਈ, ਗੁਣ ਛਈ ਔਰ ਪਾਲ ਬੇ।। -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 63.

ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਕਮਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ।

3.8.11. ਕਮਾਲੀ

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਮਾਲੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਉਦੰਡ ਪ੍ਰਤਰੀ ਕਮਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ¹। ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਮਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ²। ਕਮਾਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੁਝ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਲੀ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਤੱਥ ਆਧਾਰਤ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³

3.9 ਯਾਤਰਾਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਣਾ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ 'ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ, "ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਗਏ⁴।" ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ, ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਫੋਟਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਰਮਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਆਪ ਰਾਣੀ ਰਤਨ ਕੁੰਵਰੀ (ਭਾਲਾਂ) ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਹਿਤ ਕੀਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਚਿਤੋੜ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ ਪੰਨਾ 63.

2. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 64-69.

3. ਕਹੇ ਤਾਂ ਕਮਾਲੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਲਕੀ, ਚੇਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ, ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤ ਮਿਲ ਜਾਉਂਗੀ।

ਉ. ਕਹਿਤ ਕਮਾਲੀ ਚੇਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ, ਗੁਰੂ ਮੇਰੇ ਅੰਤਰ ਜਾਮੀ।। ਰਸਤਾ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਬਤਾ ਦੀਆ ਮੁੜ ਆਣਾ ਹੀ ਨਾਹੀਂ।। ਹੋਈ ਆਂ ਬੈਰਾਗਣ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ।

4. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1969, ਪੰਨਾ 287.

ਪਧਾਰੇ ਸਨ ¹।” ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚਿਤੋੜ ਅਤੇ ਚਿਤੋੜ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਕਾਸ਼ੀ ਤੱਕ ਦੇ ਲੰਮੇਰੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ਪਿੰਡ, ਨਗਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਡੇਰੇ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਿਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਆਪ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਤ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ, ਭਜਨ ਪਾਠ ਵਿਖਿਆਨ ਨਾਲ ਧੰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੂੜ ਹੇਠ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਭਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਭੁੱਲੀ ਭੁੱਟਕੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗ, ਦੀਵਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ‘ਪੀਪਾ ਪਰਚਈ’ ਵਿਚ “ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਸਮੇਤ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਡਲੀ ਰਾਜਾ ਪੀਪਾ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਗਾਂਗਰੋਨਗੜ੍ਹ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ²।” ਇਥੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਕਾ ਪੁਰੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ³। ਜਿਸ ਤੋਂ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਆਪ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ਾਰਠਨ ਲਈ ਜਾਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ⁴।” ਆਪ ਦੇ ਰੋਹੀਦਾਸ ਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ‘ਰੋਹੀਦਾਸ’ ਚਮਾਰ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣਾ, ਮੀਰਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੈ ⁵।” ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਲੀ ਗਏ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ’ ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ “ਆਪ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਹ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਗੋਦਾਵਰੀ ਤੱਕ ਗਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਅਤੇ ਕਮਾਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ, ਅਤੇ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ⁶।” ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ’ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਭਰਮਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਥੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਮੀਰਾ ਅਤੇ ਕਮਾਲੀ ਨਾਲ ਭੇਟ ਦਿਖਾਈ ਹੈ ਜੋ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੱਕ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ⁷ “ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਣਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ⁸। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ

1. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਆਈ.ਓ.ਐਲ.ਐਮ.ਐਸ.ਐਸ.ਐਚ.ਆਈ.ਐਨ.ਏ- 12, ਪੰਨਾ 43.
2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ.) 1982 ਪੰਨਾ 66.
3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 68.
4. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ) 1985, ਪੰਨਾ 75.
5. ਪਾਂਡੇਯ, ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਥਮ ਕਰਤਿਤਵ, 1970, ਪੰਨਾ 18
6. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 68.
7. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇ, ਵਿਰੋਧ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪੰ. 78.
8. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 64.

ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਿੱਲੀ ਪਧਾਰੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੁਭ ਸਥਾਨ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾ ਰਹੇ ਸਨ¹। ਸੰਤ ਜੀ, ਆਪ ਦੇ ਤੀਰਥ ਰਾਜ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਹਰਿਦਵਾਰ ਦੇ ਅਰਧ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ²। ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਵੇਦੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਸਦੇ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਭਰਮਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ³। 'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ "ਗੁਜਰਾਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਮੱਤ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਅਨੁਆਈ ਵਸਦੇ ਹਨ⁴ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਭਰਮਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਆਪ ਦੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਉਧਾਰ ਹਿਤ ਕੀਤੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਦੋਹੇ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਆਪ ਭਾਗਲਪੁਰ, ਭੁਟਾਨ, ਨੇਪਾਲ, ਪੀਲੀ-ਭੀਤ, ਬਦਰੀਨਾਥ, ਹੇਮਕੁੰਟ ਲੰਘ ਕੇ ਸਿਰਧਾਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾ ਉਤਰੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਪਟਨ, ਜੈਸਲਮੇਰ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸੱਪ ਦੇ ਕੱਟੇ ਸਤਾਰਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਕੀਤਾ। ਜੋਧਪੁਰ, ਬੁੰਦੀ, ਉਦੈਪੁਰ ਟੌਂਕ ਵਿਚ ਦੀ ਜੈਪੁਰ ਮਥਰਾ ਭਰਤਪੁਰ, ਆਗਰਾ ਅਤੇ ਝਾਂਸੀ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ ਆ ਗਏ⁵। ਦੂਜੇ ਭਰਮਣ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਰਾਨੀਪੁਰ, ਪਾਲਪੀ, ਮਾਧੋਪੁਰ, ਭਾਗਲਪੁਰ, ਨਰਾਇਨਗੜ੍ਹ ਕਾਲਪੀ, ਨਾਗਪੁਰ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਆਪ ਬੁਹਰਾਨਪੁਰ, ਬੀਜਾਪੁਰ, ਭੁਪਾਲ, ਚੰਦੇਰੀ, ਝਾਂਸੀ, ਟੌਂਕ ਬੁੰਦੀ ਉਦੈਪੁਰ (ਚੜੌੜ) ਜੋਧਪੁਰ, ਅਜਮੇਰ ਵਿਚ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਬਈ ਆ ਠਹਿਰੇ। ਇਥੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਅਮਰਕੋਟ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਫਿਰ ਬੰਬਈ, ਕਰਾਂਚੀ, ਇਥੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਠਹਿਰ ਕੇ ਜੈਸਲਮੇਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਕਾਲਾ ਬਾਗ, ਕੋਹਾਣ, ਦਰਾ-ਬੈਬਰ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ। ਇਥੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਕਾਫਰਸਤਾਨ, ਸਿਰੀਨਗਰ, ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਗੋਰਖਪੁਰ ਆਏ। ਇਥੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਆ ਪਹੁੰਚੇ, ਇਥੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਤੋਂ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਦੇ ਹੋਏ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਦਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ⁶। ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਸੂਚੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਲਈ 'ਮਹੰਤ' ਨੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸ਼ੁੱਠ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

1. ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗਲਬਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਤੀ 16.10.88.
2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮ (ਸਿ.) 1978, ਪੰਨਾ-239.
3. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਪੰਨਾ 241.
4. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ (ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸਹਿਤ) ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ, 1980, ਪੰਨਾ 3.
5. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, 1932 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 233 ਤੋਂ 241.
6. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 346 ਤੋਂ 350.

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਗਵਾੜਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਲੋਧੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਾਧੂ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖੁਰਾਲਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਗੜ੍ਹਸੰਕਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬੈਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ 1515 ਈ. (1572 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਖੁਰਾਲੀ ਪਿੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ¹। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁ-ਮੰਜ਼ਿਲਾ 'ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ' ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ 'ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਸਮੇਤ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਡਲੀ ਨੇ 1558 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਚੂਹੜਕਾਣੇ ਵਿਖੇ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਲੋਂ ਛਕਾਇਆ ਭੋਜਨ ਛਕ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ²। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸ਼੍ਰੇਣ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਆਪ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕਿਹੜਾ ਸੀ? ਆਪ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਗਏ? ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਚਿਤੌੜ ਪ੍ਰਾਗ, ਹਰਿਦਵਾਰ, ਗਾਗਰੋਨਗੜ੍ਹ, ਦਿੱਲੀ, ਦੁਆਰਕਾਪੁਰੀ, ਮਥਰਾ, ਪੁਸ਼ਕਰ, ਬ੍ਰਿੰਦਾਵਨ, ਭਰਤਪੁਰ, ਜੈਪੁਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਉਦੈਪੁਰ, ਮਾਡੋਗੜ੍ਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾ ਥਾਂਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਘਣੀ ਅਬਾਦੀ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ।

3. 10. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਚਹੁੰ-ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਚਮਾਰ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਪੂਜ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਯੋਗੀ, ਮਹਾਂਕਵੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਕਾਨੀਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਚੁੱਪ ਸਾਧ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੋਜੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਇਸ-ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ 'ਪੁਰਾਤਨ ਗੋਸ਼ਟਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ 'ਗੁਸਾਂਈ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ, ਸਮਾਵਨੇ ਕੀ, ਦਰਜ ਹੈ।' ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਕਥਾ ਆਪ ਦੇ ਸੰਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ

1. ਭਾਟੀਆ ਮਿਸਰਦੀਪ (ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤਰਕਾ, (ਸੰ) ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1987, ਪੰਨਾ 9.

2. ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 285.

ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਤਿੱਥ-ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ¹। 'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ "ਰਵਿਦਾਸ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ²।" ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਦਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ³। ਇਹ ਹੋਰ ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ⁴। ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਸੰਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਦੇਹੀ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਲੋਕ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਹੋਈ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਤਰਾਇਆ ਉਸ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਆਪ ਤਰੇ ਹੋਣਗੇ, ਸਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਮਿਤੀ ਚੇਤ ਵਦੀ ਚਤਰਦਸ਼ੀ 1540 ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ⁵।" ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਰਚਨਾ 'ਪੁਰਾਤਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਆਈ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਦੇਹ ਪ੍ਰਲੋਕ ਧਾਮ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪਦੇ ਸਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਿਛੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਤੱਥ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ⁶। ਉਂਝ ਵੀ ਲੋਕ-ਹੱਕ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਉੱਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਜੀਵਿਤ ਰਹੇ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਨਿਧਨ-ਕਾਲ 1575 ਬਿ.ਸੰ. ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਯੂ 130 ਸਾਲ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ 1577 ਤੋਂ 1595 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਵਿਚ ਬਣਦਾ ਹੈ⁷। ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਆਪ ਦੀ ਆਯੂ 120 ਸਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ 1575 ਬਿ.ਸੰ. (1518 ਈ.) ਦੱਸਦੇ ਹਨ⁸। ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ 28 ਮਾਘ

1. ਪੁਰਾਤਨ ਗੋਸ਼ਟਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ : 359, ਪੰਨਾ 355/ਓ.
2. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1969, ਪੰਨਾ 287.
3. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, ਪੰਨਾ 347.
4. ਚੰਦੜ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 280.
5. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ, (ਸੰ) ਫਰਵਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 64.
6. ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ, ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 86.
7. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 85.
8. ਵਰਮਾ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਪ੍ਰੋ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ 1971, ਪੰਨਾ 224.

ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਸੰਮਤ 1575 ਵਾਲੇ ਦਿਹਾੜੇ ਸਫੈਦ ਚਾਦਰਾ ਓਢ ਪਲੰਘ ਤੇ ਲੇਟ ਗਏ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨਾਲ ਜੋਤਿ ਜਾ ਮਿਲੀ ¹। "ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ" ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਸੌ ਵੀਹ ਬਰਸ ਉਮਰ ਭੋਗੀ ²। "ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ" ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ 1597 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਖਦਿਆਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 126 ਸਾਲ ਇਕ ਮਹੀਨਾ, 14 ਦਿਨ ਮਿਥੀ ਗਈ ਹੈ ³। ਡਾ. ਭਗਵਤ ਵਰਤ ਮਿਸਰ ਨੇ 1597 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ⁴। ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ ⁵। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਮੱਤ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹੀ ਸੂਚਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਸਾਲ ਮਹੀਨੇ ਦਿਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿਵੇਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ⁶।

ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇਯ ਦਾ ਮੱਤ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਾਂਡੇਯ ਅਨੁਸਾਰ "ਇਹ ਸਮਾਂ 1450 ਈ: ਤੋਂ 1540 ਈ: ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ⁷। ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਇਹ ਸੰਮਤ 1584 ਬਿ. ਮੰਨਿਆ ਹੈ ⁸। ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਕਤ ਮੱਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੰਤ ਕਰਮਦਾਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ ਛਪੀ 'ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਕਤ ਨਿਰਵਾਣ

1. ਅਨੰਦ, ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਗਿ:) ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1980 ਪੰ. 190.
2. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ, 1983, ਪੰਨਾ 2.
3. ਕੁਰੀਲ ਰਾਮ ਚਰਨ, (ਮਹਾਤਮਾ) ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਥਨ) -ਉ ਪ੍ਰਿਤ- ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 85.
4. ਮਿਸਰ, ਭਾਗਵਤ ਵਰਤ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਪੰਥ (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਲਖਨਊ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 98)
-ਉਪ੍ਰਿਤ- ਮੈਨੀ ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤੋ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, 1966 ਪੰਨਾ 318.
5. ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਗੋਬਿੰਦ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯ ਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ ਪੰਨਾ 33.
6. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ ਵਿਰੋਧ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 85.
7. ਪਾਂਡੇਯ ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਕਰਤਿਤਵ ਇਵਮ ਚਿੰਤਨ, 1970, ਪੰਨਾ 15
8. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, 1973, ਪੰਨਾ 72.

ਸੰਮਤ ਦੱਸਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਧਾਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ 1975 ਈ: ਵਿਚ ਛਪੀ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਕੀਮਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸ੍ਰੋਤ ਆਚਾਰੀਆ ਪਾਸ 1973 ਈ: ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯਥਾਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਯਤਨ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ਇਹ ਵੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਗੁਣੇ ਕਵੀ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।¹ ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਤਥਾ ਕਥਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨਘੜਤ ਪੰਗਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਕ੍ਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"² ਜਦੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ 'ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ' ਰਚਿਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਿਮਾ' ਵੀ ਸੰਦੇਗਯ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਸ੍ਰੋਤ ਦਰਜ ਕਰਿਆਂ, ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦੋਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਦੋਹਾ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਮੱਤ ਵੀ ਇਥੇ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣਾ ਅਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਅਤੇ ਉਮਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਰਜ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ 'ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਰਚਿਤ 'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਦੋਹਾ ਦੇ ਕੇ ਕੋਈ ਤਿਥ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ³। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਅਨੰਤ ਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਉਕਤ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੋਹਾ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਰਾ ਜਰਜਰਿਤ ਸਰੀਰ 131 ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ⁴। ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ 1584 ਬਿ.ਸੰ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਦੋਹਾ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰ

1. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਦੇ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 4.

2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, 1986, ਪੰਨਾ 5.

3. ਹਰਿ ਸਾਗਰ ਮੈਂ ਬੂੰਦ ਸਮਾਨੀ, ਕੋਉ ਨ ਜਾਨੈ ਕਹਾ ਸਮਾਨੀ।

- ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972, ਪੰਨਾ 36.

4. -ਉਹੀ- ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ 36.

ਦਿੱਤਾ ਹੈ ¹। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 25 ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ 1455-56 ਮੰਨਿਆ ਹੈ² ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣ ਸਮੇਂ (1455-56 ਤੋਂ 1584 ਬਿ.ਸੰ) 128, ਜਾਂ 129 ਸਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੈਦਾਸ ਦੀ ਅਮਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਪੰਚ ਭੌਤਿਕ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਰਿ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 129-30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 1584 ਬਿ.ਸੰ ਵਿਚ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਖੱਲੇ ਗਡੀਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ³।” ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ’ ਦੀ ਯਥਾਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਦੋਹਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ‘ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 126 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਵਿਚ 1584 ਬਿ.ਸੰ ਦੇ ਦਿਨ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਲੀਲਾ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤੀ ⁴।” (ਇਥੇ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਵਾਲਾ ਦੋਹਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ) ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ‘ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ’ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਹਾ ਦਰਜ ਹੈ। ‘ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ‘ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ’ ਜਿਸ ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ’ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਸਾਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਹਾ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ’ ਦੀ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ 1733 ਬਿ.ਸੰ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ 1707 ਬਿ.ਸੰ ਦੀ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਵੀ 1707 ਬਿ.ਸੰ ਦੀ ‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ’ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਵੈਸ਼ਣਵ ਲਿਖਤ ‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ’ ਦੀਆਂ ਛੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਨਕਲ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਹੋਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਦੋਹਾ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਸ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ, ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸਬੰਧੀ ਅੰਕਿਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਯੂ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਨਿਰਣੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਜੇਕਰ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਵਿਚ ਦਰਜ ਮੱਤ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਖੋਜ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ 1584 ਬਿ.ਸੰ.

1. ਪੰਦਰਹ ਸੈ ਚਏ ਅਸੀ, ਭਈ ਚਿਤੌਰ ਮੰਹ ਭੀਰ।

ਜਰ ਜਰ ਦੇਹ ਕੰਚਨ ਭਈ, ਰਵਿ ਰਵਿ ਮਿਲਯੋ ਸਰੀਰ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 36.

2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 25.

3. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਕਿਤ, ਸਾਧਨਾ, 1980 ਪੰਨਾ 24.

4. - ਉਹੀ - ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ) 1982 ਪੰਨਾ 38.

ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਆਪ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ (1584-1458 ਬਿ.ਸੰ = 126 ਸਾਲ) ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਮੱਤ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ। ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੀ ਆਯੂ 120 ਸਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ (ਮੌਤ 1448 ਈ:) ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਵਾਣ 1496 ਈ: ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ¹, ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਪਦਮ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿਥ-ਸੰਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤੁ ਕਾਲ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਨ²। ਦੂਜਾ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਿਥ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ, 1356-1468 ਬਿ.ਸੰ = 112 ਸਾਲ ਹੈ। 1468 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 13 ਸਾਲ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਉਮਰ (11 ਸਾਲ ਵੱਧ) 24 ਸਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਿੱਧ ਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਤੀਜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ (1526-1595 ਬਿ.ਸੰ.) ਨੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਭਰਮਣ ਕਰਦਿਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਭੇਟ 47 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਵਾੜ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਦੁਬਾਰਾ 1579 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਪਧਾਰੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਦੀਰਘ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਰਾਮਕਲੀ 10 ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅੰਤਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਇਹ ਸਮਾਂ ਚੇਤ ਵਦੀ 14 ਬਿ.ਸੰ. 1579 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ, ਬੁਧਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ⁴।" ਸੰਤ ਜੀ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਸ ਤਿਥੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਲੋਕ 'ਚਮਾਰ ਚੋਂਦੇ ਦਾ ਪੁਰਵ' ਵੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਉਮਰ 135 ਸਾਲ ਇਕ ਮਹੀਨਾ 14 ਦਿਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਣਦੀ ਹੈ⁵।" ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ਼੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ।

ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ (1375-1475 ਈ:) ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ (1398-1518 ਈ:) ਧੰਨਾ ਅਤੇ ਮੀਰਾ

1. ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, 1977, ਪੰਨਾ 41.
2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਜ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 54.
3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 54.
4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 55.
5. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 54.

ਬਾਈ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਮਾਂ 1450-1583 ਬਿ.ਸੰ. ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ¹। ਡਾ. ਕੇ.ਐਨ. ਉਪਾਧਿਆਇ ਦਾ ਮੱਤ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (1488-1518 ਈ:) ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮੀਰਾ (1498 ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਤਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਤੱਕ ਜ਼ਰੂਰ ਜੀਵਿਤ ਸਨ²। ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਇਹ ਸਮਾਂ 1480 ਬਿ.ਸੰ. ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ³। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ ਸੈਨ ਦੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਸੰਮਤ 1546 ਤੋਂ 1574 ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ⁴।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗਤਯੁਕਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ:

(ੳ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਸਨ।

(ਅ) ਆਪ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (1489-1517 ਈ:) ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੇਖਿਆ।

(ੲ) ਮੀਰਾ ਬਾਈ (1455 ਬਿ. (ਜਨਮ) ਆਪ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ।

(ਸ) ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਾਲ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

(ਹ) ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਦੀਰਘ-ਜੀਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ਕ) ਆਪ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਚੇਤ ਵਦੀ ਚਤੁਰਦਸੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਸਰਵ ਵਿਦਿਤ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਿਤ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ

1. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 33.

2. ਉਪਾਧਿਆਇ ਕੇ.ਐਨ. (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983, ਪੰਨਾ 10.

3. ਜਿਗਿਆਸੂ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, 1984, ਪੰਨਾ 15.

4. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) 1984 ਪੰਨਾ 45.

ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਆਪ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ 1580 ਬਿ.ਸੰ. ਦੇ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, 1483 ਬਿ.ਸੰ. ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਵਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ ਹਨ, 1597 ਬਿ.ਸੰ ਤੱਕ ਨਿਰਵਾਣ ਕਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਤ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਚੇਤ ਵਦੀ ਚਤੁਰਦਸੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ । ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ¹, ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ², ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ³, ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ⁴, ਡਾ. ਚੰਦਰ ਦੇਵ ਰਾਯ⁵, ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ⁶ ਅਤੇ ਡਾ. ਸ਼ਕਤੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ⁷ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ । ਇਸ ਦਿਵਸ ਨੂੰ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ 'ਚੇਤ ਦੀ ਚੋਦੇ ਦਾ ਪੂਰਬ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਅਣਗਿਣਤ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਿਆਂ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਸਮਾਂ 14 ਚੇਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ 1579 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਸੰਤ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਆਪ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ 'ਚਮਾਰ ਚੌਦਸ' ਦਾ ਪੂਰਬ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ⁸।"

ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਇਆਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਬਿਸਾਖੀ ਦੀ ਚਤੁਰਦਸੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ⁹ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਆਪਣੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ 1433-1584 ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ¹⁰। ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰਨਾ 85.
2. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਯੁਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) 1983, ਪੰਨਾ 82.
3. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ, ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1970, ਪੰਨਾ 28.
4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ 55.
5. ਰਾਯ, ਚੰਦਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰਵਿਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ 69.
6. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) ਫਰਵਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 64.
7. ਸ਼ਰਮਾ ਸ਼ਕਤੀਧਰ (ਡਾ.) ਯੁੱਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਸੰ) 1983 ਪੰਨਾ 91.
8. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 54.
9. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਕਿਤ ਸਾਧਨਾ, 1980, ਪੰਨਾ 23.
10. -ਉਹੀ- ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1972 (ਭੂ) ਪੰਨਾ 23.

ਮਿਤੀ ਚੇਤ ਵਦੀ ਚਤ੍ਰਦਸੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ¹। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦੇ ਡਾ. ਸ਼ਕਤੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਬਿ.ਸੰ. 1584 ਨੂੰ ਚੇਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਚਤ੍ਰਦਸੀ ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਇਆ। ਸਾਡੀ ਗਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ 6 ਮਾਰਚ 1528 ਈ. ਸੰਨ ਠੀਕ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਪੰਚਾਂਗ, ਤਿਥਿ, ਨਛੱਤਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਇਥੇ ਪੂਰਾ ਗਣਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ 151 ਸਾਲ 1 ਮਹੀਨਾ 10 ਦਿਨ ਤੱਕ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ ²। ਡਾ. ਸ਼ਕਤੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਨਿਰਵਾਣ ਤਿਥੀ ਸਵਾਮੀ ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਨੂੰਪਿਲੈ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਕੈਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ। ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਚੇਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਚਤ੍ਰਦਸੀ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ, 3 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1528 ਈ. ਸਾਕਾ ਸੰਮਤ 1450, ਕਲਯੁੱਗ ਸੰਮਤ 4629 ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ 151 ਸਾਲ 2 ਮਹੀਨੇ 18 ਦਿਨ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ³।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਭੋਗ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਹ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਸੀਕਰਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤੋਖੀ, ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਕੁਝ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਬੰਗਾ ਥਾਣੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਭਰੋਮਾਜਰਾ ਦਾ ਜੁਮਾ ਰਾਮ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ 120 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਜੀਵਿਤ ਹੈ ⁴। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਯੂ. ਐਨ. ਆਈ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਛਪੀ ਖਬਰ ਅਨੁਸਾਰ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆ ਦੌਲਤ (ਦੌਲਾ ਮਾਛੀ) 183 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ⁵। ਇੰਝ ਹੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਰਾਮਦੇਈ ਨੇ 135 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗੀ। ਜਦੋਂ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲਈ 151 ਸਾਲ 2 ਮਹੀਨੇ 18 ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਣੀ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਹੈ।

1. ਸ਼ਰਮਾ ਸ਼ਕਤੀਧਰ (ਡਾ.) ਯੁਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) (ਸੰ) 1983, ਪੰਨਾ-82.
2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-91.
3. ਪਿਲੈ, ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਨੂੰ (ਸੁਆਮੀ) ਐਨ ਇੰਡੀਅਨ ਇਫੈਮਰੀਜ਼, ਭਾਗ 5 (1400-1599 ਈ.) 1992, ਪੰਨਾ-258.
4. ਬਾਂਸਲ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਸਾਲ 11 ਅੰਕ 288 ਮਿਤੀ 2 ਜੂਨ, 1989
5. ਪੰਜਾਬੀ, ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਿਤੀ 24.4.89.

3.11. ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ 'ਭਕਤ ਮਾਲ' 'ਨਾਭਾ ਦਾਸ', 'ਭਕਤਿ ਰਸਬੋਧਨੀ' ਅਤੇ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਖ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀਆਂ ਹਨ। 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਕਥਾ 'ਗੁਸਾਈ' ਰਵਿਦਾਸ ਵੀ ਕੀ ਸਮਾਵਨੇ ਕੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

3.11.1. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ

ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਦਰਜ 'ਕਥਾ ਗੁਸਾਈ' ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸਮਾਵਨੇ ਕੀ, ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਜੀ (ਪ੍ਰਾਰਥਾਮ) ਬਿਬਾਨ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦੇਹੀ ਸਹਿਤ (ਸਦੇਹ) ਮਾਤ ਲੋਕ ਤੋਂ ਠਾਕੁਰ ਧਾਮ ਵਿਖੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ¹। 'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਚ' ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ²। ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ "ਆਪ ਦਾ, ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ, ਸਿਰਧਾਰ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਦੇਹੀ ਸਹਿਤ ਆਵ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ³।" ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਖੀਕਾਰ ਕਵੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੜ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ⁴। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਸੰਗ ਸਦੇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ⁵। ਡਾ ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ "ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੰਗਾ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਤੱਟ-ਪਰ ਸਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ।"⁶ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਥੁ ਬਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਆਪ ਸਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋ ਗਏ⁷। ਉਂਝ ਇਹ ਮੱਤ ਬਹੁਤ

1. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ: 359 ਪੰਨਾ 358 ਓ
2. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮਸਾਖੀ ਪ੍ਰਰੰਪਰਾ, 1969 ਪੰਨਾ 287.
3. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, 1932 (ਭੂ)
4. ਚੰਦੜ (ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ) (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਲੀਲਾ, 1953 ਭੂ ਪੰਨਾ
5. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 242.
6. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ, (ਸੰ) ਫਰਵਰੀ, 1986, ਪੰਨਾ 64.
7. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972 ਪੰਨਾ 28.

ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ।

3. 11. 2. ਆਪ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲੀਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ । ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਦੱਖਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ¹। ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ² । 'ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਦਰਜ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ³। ਅੰਤਲੇ ਪਹਿਰ ਬਹੁਤ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਮੁਮਕਿਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੱਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ।

3. 11. 3. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਨਿਰਵਾਣ ਚਿਤੋੜ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਕੁੰਭ ਸਿਆਸ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਨਾਲ 'ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ' ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ 'ਪਦ ਪਦਿਕਾ' (ਪੈਰ ਚਿੰਨ੍ਹ) ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ ਲਿਖਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਿਮਾ' ਵਿਚ ਇਕ ਦੋਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਚੇਤ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਚੌਥੇ 1584 ਬਿ. ਸੰ. ਨੂੰ ਚਿਤੋੜਗੜ੍ਹ ਗੰਭੀਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ⁴। ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਆਏ ਇਕ ਦੋਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਚਿਤੋੜਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ⁵। ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ, ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ, ਵਿਰੇਂਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 81.

2. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 28.

3. ਪ੍ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਰਮਨ ਕੇ ਕੀਨਾ । ਅਪਨਾ ਸਖਾ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਲੀਨਾ ।।

ਸੀਲਵੰਤ ਸੁਮਿਰਨ ਸਬ ਸਾਰੇ । ਆਗੀਕਾਰੀ ਸੰਗਿ ਸਿਧਾਰੇ ।।

ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਨਗੁਨ ਮੁਨ ਧਾਰੈ । ਸਬ ਹੀ ਅਨਭੈ ਸਬਦ ਵਿਚਾਰੇ ।

ਐਸੇ ਸਖਾ ਸਦਾ ਸੰਗਿ ਸੋਹੈ । ਮਾਨਸ ਕਹਾ ਦੇਵਤਾ ਮੋਹੈ ।।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਈ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2, ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1733 ਪੰਨਾ 372/ਅ.

4. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰਯ) ਯੁਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) 1983, ਪੰਨਾ 82.

5. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, 1978, ਪੰਨਾ 36.

ਨਿਗੁਣਾ ਅਤੇ ਵੀਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਾਰ ਇੰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਦਿਗਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ¹। ਇੰਝ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਦੋਹਾ, ਇਸ ਪਰਚਈ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੋਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵੀ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਚਿਤੋਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਮਾਰਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਉਹ ਖੰਡਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਚਿਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸਨ। ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੋਪੜੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਮਹੱਲ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਉਮੰਡ ਆਈ ਸੀ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ੰਦੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 1573 ਬਿ. ਵਿਚ ਮੀਰਾ-ਭੋਜ ਤੇ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਮਤ 1584 ਅਰਥਾਤ 11 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਚਿਤੋਂ ਵਿਖੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੋ ਵਾਰੀ ਚਿਤੋਂ ਗਏ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ 11 ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁੜ ਚਿਤੋਂ ਪਧਾਰੇ ਸਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ³।" ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਉੱਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ ਸਗੋਂ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਮਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੁੱਥੀ ਨੂੰ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਝਾਲੀ ਰਾਣੀ ਵਲੋਂ ਚਿਤੋਂ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਚਿਤੋਂ ਤੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਏ ਸਨ ⁴। 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਚਿਤੋਂ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤੋਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਛਤਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਿਤੋਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਤ ਸਥੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ⁵। ਇੰਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦਾ ਚਿਤੋਂ ਵਿਖੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਆਪ ਦੇ ਚਿਤੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਣੀ 'ਝਾਲਾਂ' ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨੂੰਹ 'ਮੀਰਾਂ' ਦੇ 'ਗੁਰੂ' ਹੋਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨਮਾਨ ਸੂਚਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ।

1. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਦੇ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 4.
2. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇਯ, ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 86.
3. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸਿ) 1986, ਪੰ. 23.
4. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸਿ) 1984, ਪੰਨਾ 234.
5. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ, (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1986, ਪੰਨਾ 90.

3. 11. 4. ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਲੀਨ ਹੋਏ ਸਨ । ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰੋਤ੍ਰ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ¹ । ਪਰਚੀਕਾਰ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦਾ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ । ਪਰਚੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ² । ਇੰਝ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਡੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਈਆਂ 'ਰੈਦਾਸ ਪਰਚਈ' ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਪਾਠ, ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਇਸ ਪਰਚਈ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ ³ ।

'ਰੈਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੰਗਾ ਤੱਟ ਉਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਹੋ ਗਏ ⁴ । ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਕਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ⁵ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ । ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦਾ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਤਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਹੀ ਸਦੇਹ ਗੁਪਤ ਹੋਣਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ⁶ । ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ 234.

2. ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਸਥਾਨ ਸੁਵਾਸਾ ।। ਤਹੇ ਰਹਤ ਹੈ ਜਨ ਰੈਦਾਸ ।।

ਸਬ ਨੂੰ ਮਿਲੈ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ।। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵੈ ।

-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 235.

3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 204.

4. ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਪੰਨਾ 120.

5. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 120.

6. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) ਫਰਵਰੀ 1986, ਪੰਨਾ 64.

ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆ ¹। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਗੁਪਾਲ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ²।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਅੰਤਰ-ਸਾਖੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਸਾਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਸਦੇਹ ਪਰਮ ਧਾਮ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਇਹ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੀਜੇ, ਚਿਤੌੜ ਰਾਜ ਘਰੇਲੂ ਖਾਨਾ ਜੰਗੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਹਮਲਿਆ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਲੰਮੇਰਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਮਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਵਲੋਂ ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਭਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਾਪਸ ਕਾਸ਼ੀ ਪਰਤ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇੰਝ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ।

3. 12. ਯਾਦਗਾਰਾਂ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚਹੁੰ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਜੀਵਨ ਅਨੇਕਾਂ ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਅਤੇ ਮੋਖਸ਼ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮੇ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਆਪਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਆਪਦੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਹਿਤ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਸਲਾਨਾ ਉਤਸਵ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਉਸ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਧੂੜ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਧਨਹੀਣ ਜਮਾਤ, ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ 'ਚਹੁੰ ਵਰਣਾਂ' ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰੋਸ਼ਟ ਕੁੱਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਚਰਨ ਬੰਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਆਪ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਢੁੱਕਵੀਂ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ (ਮਾਡੂਰ) ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਖੰਡਰਾਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਹਿਰ ਤਾਰਾ ਤਾਲਾਬ,

1. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਭਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1986, ਪੰਨਾ 90.

2. ਭਾਟੀਆ ਮਿਸਰਦੀਪ (ਸੀ) ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ (ਸਿ) ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1987, ਪੰਨਾ 10.

ਡਿੱਗੇ ਢੱਠੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ, ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਿੱਮਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ, ਟੁੱਟੇ ਭੱਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਬੂਤਰੇ, ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਥੋਹਾਂ ਵਰਗੀ ਧਰਤੀ, ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਾਦਗਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਖੰਡਰਾਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਹੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਲਾਬ ਤੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜੇ ਨਿੱਮਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਾਸ਼ੀ ਸਥਿਤ ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਬਣੇ ਤਹਿਖਾਨੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਤੁਲਸੀ ਗੁਫਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਈਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਦਿਰ ਆਪ ਨੇ ਖੁਦ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ¹। ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ²। ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ³ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਰਾਨੀ ਇਕਾਦਸੀ ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਦੀਖਸ਼ਾ ਲਈ ਸੀ। ⁴ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਧੀ ਰਾਜਾ ਨਗਰ ਮੱਲ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੂਦਰ ਵਰਣ ਦੇ ਸੰਤ 'ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ' ਇਸ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਸਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ⁴। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਵਕਤਾ, ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਬਣੀ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 1750 ਈ: ਤੱਕ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਹੀ ਸੀ ⁵। ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਥਾਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਦਿਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਵਲਗਣ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਸਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਬਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਇਕ ਭੋਰਾ ਹੈ। ਬਾਗ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਚਬੂਤਰਾ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਜਾਲੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਦਰ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ, ਬਾਗ ਅਤੇ ਗੁਫਾ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਪੂਜ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹਸਤੀ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇਹ ਸੁਭ ਸਥਾਨ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਬਾਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਪ ਲਈ ਇਕ

1. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੂ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਵਿਚਾਰ, 1972, ਪੰਨਾ 19.

2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਕਿਤ ਸਾਧਨਾ, 1980, ਪੰਨਾ 21.

3. -ਉਹੀ- ਭਕਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ) 1982, ਪੰਨਾ-36.

4. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 73.

5. ਭਾਟੀਆ ਮਿਸਰਦੀਪ (ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ (ਸੰ) ਜਨਵਰੀ, ਫਰਵਰੀ, 1987, ਪੰਨਾ 10.

ਭਗਤੀ ਸਥਲ, ਗੁਫਾ (ਭੋਰਾ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣਵਾਈ ਗਈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੁਫਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਬੂਤਰਾ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।¹

3. 12. 1. ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ

ਵਾਰਾਨਸੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਵਸੇ ਪਿੰਡ ਸੀਰ-ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਖੋਜ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ 'ਬੰਤਾ ਰਾਮ ਘੋੜਾ' ਨੇ ਫਰਵਰੀ 1964 ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ 8 ਫਰਵਰੀ, 1972 ਨੂੰ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਹੇਠ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਭਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦਾ ਜਸ-ਕੀਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਮਲੀ ਦਾ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. 12. 2. ਲੋਹਟਾ ਵੀਰ

ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਸੀਰ ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਲੋਹਟਾ ਵੀਰ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਆਏ ਪੰਡਿਤ ਅੰਨੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਕਿਦਾਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਮਾਰ ਬੈਠੇ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਚ ਕੇ-ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ 'ਲੋਟਿਆ ਬੀਰ' (ਲੋਹਟਾ ਵੀਰ) ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. 12. 3. ਰਾਮ ਨਗਰ

ਗੰਗਾ ਦੇ ਪਾਰ ਰਾਮ ਨਗਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜੰਜੂ ਦਿਖਾਏ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੱਤ ਭਾਵਨਾ ਮੂਲਕ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ) ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਘਟੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰਚਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਸਮੇਂ ਚਿਤੋੜ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰੀ ਸੀ।

3. 12. 4. ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਮੰਦਿਰ

1. ਮਹੇ, ਸੋਹਣ ਲਾਲ (ਸ਼੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ, ਭਾਟੀਆ ਮਿਸਰਦੀਪ (ਸੰ) ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1987, ਪੰਨਾ 9.

ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬਣੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਬਨਾਵਟ (ਨਕਸ਼ਾ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਜ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਸੰਭਵ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਥਾਨ ਰਾਜ ਪ੍ਰਵਾਰ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗ ਘਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੌਜੂਦਾ ਪੂਜਾ ਪੱਧਤੀ ਇਥੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਨਾ ਹੀ ਪੁਜਾਰੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।

3. 12. 5. ਗਿਆਨ ਥਾਪੀ ਮਸਜਿਦ

ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਉਥੇ ਚਬੂਤਰੇ ਉਤੇ ਖੰਡਰਾਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਰਾਤ ਜੇਲ ਵਿਚ ਕੱਟੀ¹। 'ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ' ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਮੱਤ ਦਰਜ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਤੇ 'ਦਸਾ ਅਸ਼ਮੇਧ ਘਾਟ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਪੱਥਰ ਤਾਰੇ ਸਨ।

ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਹੀ 'ਅੱਸੀ ਘਾਟ' ਸਥਾਨ ਹੈ ਇਥੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਆਪ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨੀਵਾਣ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾ ਲੱਗੇ ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਲੋਂ, ਪੰਡਿਤਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਚਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ 'ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ ਵਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ ਵਰਗੀ ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ 'ਪੰਚ ਗੰਗਾ ਘਾਟ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸਥਾਨ ਮੈਦਾਗੜ੍ਹ ਚੌਂਕ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਛਾਂ-ਦਾਰ ਨਿਮ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ। ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੀਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਥਾਨ 'ਚੌਂਕ' ਹੈ ਜੋ ਵਾਰਾਨਸੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਹਿਤਾਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਹਿਰਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੱਥੋਂ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਥਾ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਰਾਜ ਘਾਟ ਵਿਖੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ' ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਸਾਬਕਾ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ

1. ਮਹੇ, ਸੋਹਣ ਲਾਲ (ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਭਾਟੀਆ, ਮਿਸ਼ਰਦੀਪ (ਸ਼੍ਰੀ) ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1987, ਪੰਨਾ 9.

ਕਰਵਾਈ। ਹੁਣ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੀ ਧੀ ਮੀਰਾ ਕੁਮਾਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਯਾਦਗਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਚਿਤੋੜਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਡ ਸਿਆਮ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ 'ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ' ਅਤੇ ਇਕ ਚਬੂਤਰੇ ਉੱਤੇ 'ਪਦ ਪਾਦਿਕਾ' (ਪੈਰ ਚਿੰਨ੍ਹ) ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਬਣਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ¹।

ਧਾਰ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਮਾਡਵਗੜ੍ਹ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਕੁੱਟੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਕੁੰਡ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਤੀਰਥ ਉੱਤੇ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜਲ ਰਾਮ ਕੁੰਡ, ਲਛਮਣ ਕੁੰਡ, ਸੀਤਾ ਕੁੰਡ, ਭਰਤ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੋਦਾਵਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ²। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰਿਦਵਾਰ ਵਿਚ ਹਰਿ ਦੀ ਪੋੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਥਿਤ ਇਲੌਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ ਕੁੰਡ ਬਣਿਆ ਹੈ⁴। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਤੀਰੂਪਤਿ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬਾਲਾ ਜੀ ਪਰਬਤ ਦੇ ਥੱਲੇ 'ਬੈਕੁੰਠ-ਕੋਲ' ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਧ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ⁵।

ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸ਼ਾਸਮਗਿਰ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੇ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਗ ਪਈ। ਇਹ ਵੱਡਾ ਅੰਮਿਤ ਕੁੰਡ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ⁶। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਨਵੀਨ ਹਨ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਇਕ ਮੰਦਿਰ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੁਰਾਲੀ (ਖਰਾਲੀਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ 1515 ਈ: ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ,

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਵਾਮੀ) ਪਾਂਡੇ, ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 158.
2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) 1978, ਪੰਨਾ 241.
3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 240.
4. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 241.
5. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਵਾਮੀ) ਪਾਂਡੇ, ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 77.
6. ਭਾਟੀਆ, ਮਿਸ਼ਰਦੀਪ (ਸ੍ਰੀ) ਯੋਜਨਾ, ਮਾਰਚ, 1988, ਪੰਨਾ-43.

ਰਾਏਦਾਸ, ਸੇਵਾਦਾਸ, ਸਹਿਜੋਬਾਈ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਭਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਸਤਿਸੰਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ 'ਚਰਨ ਛੋਹ ਗੰਗਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਚਸਮਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਚਰਨ ਛੋਹ ਪਾ ਕੇ ਫੁੱਟਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ¹ । ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹਰ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਟ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਜਗ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮਾਤਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ । ਨਾ ਹੀ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਖੰਨਾ, ਪੋਹੀੜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਗਵਾੜਾ, ਚੱਕ ਹਕੀਮਾਂ, ਬੋਲ, ਨਗਰ, ਜਲੰਧਰ, ਸੰਗਰੂਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰਾਂ' ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਇੰਞ ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਰਮਯੋਗੀ ਪਰਮ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਭਗਤੀਪਰਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਸੱਚੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

1. ਭਾਟੀਆ, ਮਿਸ਼ਰਦੀਪ (ਸ੍ਰੀ) ਆਦਿ ਗੁਰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ (ਸੰ) ਅਗਸਤ, 1987, ਪੰਨਾ-3.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸਵੈ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ, ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਦੇ ਸਵਰਗ ਧਾਮ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਪਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇੱਕ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥ, ਨੂੰ ਲੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ¹।

ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਲਿਖਤਾਂ, ਸ਼ਬਦ, ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਫੁਟਕਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਬਾਂਗੀ, ਪੰਚ ਬਾਣੀ ਅਤੇ 'ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ' ਕੀ ਅਨਭੈ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ 'ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ (ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰੋਤ (ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ)

4. 1. ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਾਮਗਰੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਭਿੰਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-2.

ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਸ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਹੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਯਥਾਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

4. 1. 1. ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ

‘ਯੂ.ਕੇ. ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ, ਬੈਲਜੀਅਮ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲੇ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: ਆਰ 13-ਸੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 217 ਤੋਂ ਪੰਨਾ 228 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ 69 ਸ਼ਬਦ, ਇਕ ਆਰਤੀ, 2 ਸਾਖੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ‘ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਮਦੇਵ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਪਦ ਮਾਂਡਯਾ’ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ‘ਪਰਚੈ ਰਾਮ ਰਮੈ ਜੇ ਕੋਈ’ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਣ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ’ ਹਰਿ ਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਡਾ. ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਚੰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸਦਾ ਸਮਾਂ ‘ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕਾ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਨ’ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 12 ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 70 ਸ਼ਬਦ ਪੰਨਾ 208 ਤੋਂ 220 ਤੱਕ 13 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਸਾਖੀ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਉ’ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਸ਼ੋਧ ਸੰਸਥਾਨ, ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ, ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 9693-ਜੀ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 272 ਤੋਂ 282 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1700 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-79, ਆਰਤੀ-2 ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ 4 ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਅ’ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 34, ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1715 ਬਿ.ਸੰ. ਗੁਟਕਾ ਸਾਈਜ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ 264 ਤੋਂ 276 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 70 ਸ਼ਬਦ, 2 ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਡਿੰਡੂਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸੁਆਮੀ ਪਿਰਾਗ ਜੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੁਆਮੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਤਤਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ੲ’ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ, ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 02 ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 137 ਤੋਂ 144 ਤੱਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 79 ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਤ ‘ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ’ ਅਤੇ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਲਿਪਕ ਨਰਹਰਿ ਦਾਸ। ਸਥਾਨ ਪਠਾਵਣ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲੇ, ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਹ’ ਹੈ।

ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2706 'ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਕੀ ਅਨਭੈ ਬਾਣੀ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 223 ਤੋਂ 235 ਤੱਕ 67 ਸ਼ਬਦ, ਇੱਕ ਆਰਤੀ, ਦੋ ਸਾਖੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1755 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁਧ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਕ' ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਸ਼ੇਧ ਸੰਸਥਾਨ, ਚੋਪਾਸਨੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 148 ਦੇ ਪੰਨਾ 181 ਤੋਂ 200 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 80 ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰਤੀਆਂ ਅਤੇ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1782 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਮੂਲ ਭਾਵ ਉਹੀ ਰੱਖਕੇ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਖ' ਹੈ।

ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2646 ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੰਤ ਰੱਜਬ' ਦੀ 'ਸਰਬਾਂਗੀ' ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1813 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਲਿਪੀਕਾਰ ਸੁਰਤਾ ਰਾਮ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਾਬਾ ਮਨੀ ਰਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 21 ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨੂੰ 'ਗ' ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 6937 ਦੇ ਪੰਨਾ 201 ਤੋਂ 209 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 62 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1816 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਲਿਪੀਕਾਰ ਅਮਰਦਾਸ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਰੱਜਬ' ਕ੍ਰਿਤ ਸਰਬਾਂਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਘ' ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1376-2219, 'ਸੰਤ ਕਾਵਯ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਸੰਤ ਆਜ਼ਿਜ਼ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1822 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-41, ਆਰਤੀ-ਇੱਕ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੋ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਸ' ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਉਦੇਪੁਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2542, ਲਿਪੀਕਾਲ 1841, ਲਿਪਿਕ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ, ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ 350 ਤੋਂ 366 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 80 ਸ਼ਬਦ, ਚਾਰ ਸਾਖੀਆਂ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਬਾਣੀ 'ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਰੇ ਭਾਈ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਜੈਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2 ਲਿਪੀਕਾਲ 1849 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਪੀਕਾਰ 'ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਸਨੇਹੀ ਰਾਮ, ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ 71 ਪਦ, 2 ਸਾਖੀਆਂ ਰਵਿਦਾਸ

ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਤੀ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਜ' ਹੈ ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 11648 ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1853 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ । ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 541 ਤੋਂ 559 ਤੱਕ 77 ਸ਼ਬਦ, 2 ਆਰਤੀਆਂ ਅਤੇ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਟ' ਹੈ ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 21364 ਉਪਲਭਧ ਹੈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੇ 80 ਸ਼ਬਦ, 4 ਸਾਖੀਆਂ, 13 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ । ਲਿਪੀਕਾਲ 1883 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਲਿਪੀਕਾਰ ਨਿਗਮ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਠ' ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬਸਤਾ ਨੰ: 16 ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 279 ਤੋਂ 289 ਤੱਕ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 82 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸਾਖੀਆਂ ਉਪਲਭਧ ਹਨ । ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1941 ਬਿ.ਸੰ. ਹੈ । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਵੇਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਰੂਪ ਕਾਇਮ ਹੈ । ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਤ' ਹੈ ।

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 02 ਵਿੱਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ' ਇਲਾਵਾ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ 10 ਬੰਦ ਹਨ । ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਪਿਕ ਨਗਹਿਰ ਦਾਸ ਹੈ ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਉਦੇਪੁਰ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 3237 ਲਿਪੀਕਾਲ 1763/1706 ਈ. ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਕ੍ਰਿਤ 10 ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1882 ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਪਦ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ' ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪੰਨਾ 68, 69 ਉਤੇ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 15 ਬੰਦ ਹਨ । ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2, 3237 ਅਤੇ 1882 ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ । ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2 ਵਿਚ ਦਰਜ ਪਾਠ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦੋਹਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਮਿਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਮੇਂ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਓ.ਅ. ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1882 ਵਿਚ ਦਰਜ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1819 ਬਿ.ਸੰ. ਲਿਪੀਕਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਾਗਸਯੰਗ (ਸਿੰਘ) ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕੁਝ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਖਰੜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਣਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਪਰੰਤੂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੱਭਤ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਤੀ-ਬੱਧ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

4. 1. 2. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਖਰੜੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਖਰੜੇ ਮਿਲਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ:-

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਖਰੜਾ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਟਕਾ ਸਾਈਜ਼ ਖਰੜੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਰਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਲਿਖੀ।। ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ।। ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਿਖਿ। ਅਜ ਸਾਵਣ ਸੰਗਰਾਂਦੀ ਸਤਾਈ ਸੰਮਤ 1527 ਬਿਕਰਮ ਸਾਵਣ 27 ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਲਮੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਸਿਪਤ ਦਾਸ ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ, ਸਿੱਖ, ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ ਨੇ, ਯਹ ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਨੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀ।

ਅੱਗੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀ 1930 ਈ. ਵਿੱਚ ਮਹੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਹੀ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੰਮਤ ਸ਼ੰਕਾ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਉਂਝ ਵੀ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਖ ਰੈਂਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2308, ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ 'ਪਚੀਸੀ' ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਾ ਬੋਲਣਾ ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ 25 ਬੰਦ ਹਨ ਜੋ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ 454-55 ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਲਿਪੀਕਾਰ ਅਤੇ ਲਿਪੀਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਗਦੀ ਹੈ ¹। ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ 'ਭਗਤੋਂ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਅਤੇ ਬਾਣੀ 'ਫੁਟਕਲ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ' ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

4.2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ :-

4.2.1. ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸ੍ਰੋਤ:

1. ਸਰਬਾਂਗੀ ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ, ਸੰਤ ਰੱਜਬ, ਸੰਪਾਦਕ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, (ਟੈਕਣ ਪ੍ਰਤੀ)
2. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਬੇਲਵੀਡਿਅਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਨਵੀਂ ਵਾਰ, 1984, ਈ.
3. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤਥਾ ਵਿਰੋਦ੍ਹ, ਪਾਂਡੇਯ 1955.
4. ਸੰਤ ਸੁਧਾ - ਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ, 1958.
5. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਚੰਦ, 1968.
6. ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਵਮ ਕ੍ਰਤਿਤਵ, ਡਾ. ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇ, 1970.
7. ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ, 1972.
8. ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, 1973.
9. ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ-ਗ੍ਰੰਥ, ਦੂਜਾ ਭਾਗ, ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ, 1975.
10. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, ਡਾ. ਪਦਮ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, 1977.

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ-376.

11. ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ, ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ, 1978.
12. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ, ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ, 1978.
13. ਰਵਿਦਾਸ ਵਚਨ ਸੁਧਾ, ਡਾ. ਸ਼ਰਨਦਾਸ, ਭਨੋਟ, 1981.
14. ਸੰਤ ਕਵੀ ਰੈਦਾਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਔਰ ਪ੍ਰਦੇਯ, ਡਾ. ਐਨ ਸਿੰਘ, 1983.
15. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ, 1984.
16. ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ, 1984
17. ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਐ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
18. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਇੰਦ੍ਰਾਜ ਸਿੰਘ, 1986.
19. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਆਰਤੀ, ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ, 1988.

4. 2. 2. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਸੰ.) 1604 ਈ.
2. ਰਵਿਦਾਸਦੀਪ, ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਦਾਸ, 1912 ਈ.
3. ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, 1932.
4. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, 1974 ਈ.
5. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, 1976 ਈ.
6. ਸਟੀਕ ਭਗਤ ਬਾਣੀ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, 1977.
7. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 1980.
8. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਰ (ਸੰ.) 1984.
9. ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, 1984.
10. ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, 1984.
11. ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾਕਰ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤਾ ਸੁਆਮੀ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, 1984.

12. ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, 1986.
13. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ) ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ ਅਨੁ. (ਪੰ.) 1986.

4.2.1.1. ਸਰਬਾਂਗੀ

ਇਹ ਵੱਡਾ ਅਕਾਰੀ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਸੰਤ ਰੱਜਬ (1567-1689 ਬਿ.ਸੰ) ਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਮੁਲੀ ਘਾਲਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ 1627 ਈ. ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕਲਨ 1601 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 1813 ਬਿ.ਸੰ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਬਹੁਤ ਲਗਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 12 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 27 ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ 8 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪਦ ਦਰਜ ਹਨ ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਨਟ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ' ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ¹। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ²। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ 'ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ' ਵਿਚ ਕਰਮਵਾਰ ਹਰਦਾਸ³ ਅਤੇ ਭਗਤ ਪੀਪਾ⁴ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ

1. ਤੁਮ ਬਿਨ ਐਸੇ ਕੋਣ ਕਰੈ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਗੁਸਈ, ਮੇਰੇ ਮਾਥੇ ਮੁਕਟ ਪਰੈ ।। ਟੇਕ ।।
ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸਰਬਾਂਗੀ, ਟੰਕਣ ਕਾਪੀ, ਪੰਨਾ 72.
2. ਐਸੀ ਲਾਨ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਕਰੈ ।।
ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੇ ਛਤ੍ਰ ਪਰੈ ।। ਰਹਾਉ ।।
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਮਾਰੂ, ਪੰਨਾ-1106.
3. ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਹੰਤਾ ਗਯੇ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰਿ ।। ਟੇਕ ।।
-ਸਿੰਗਲ ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸਰਬਾਂਗੀ, ਟੰਕਣ, ਪ੍ਰਤੀ ਪੰਨਾ. ੭8
4. ਮਨਾ ਭਜਿ ਰੇ ਹਰਿ ਚਰਣਾ ਪਰਮ ਪੁਨੀਤਿ ਆਰਤਿ ਹਰਣਾ, ਐਰ ਜੰਜਾਲ ਸਬ ਤਜਿਸਿ ਲਈ ।
ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ ਜੇ ਕੋਟਿ ਸਾਸਤ੍ਰ, ਪਥੇ ਬਿਨਾ ਭਗਵੰਤ ਨਹੀਂ ਮੁਕਿਤ ਹੋਈ ।। ਟੇਕ ।।
-ਉਹੀ- ਪੰਨਾ - 79.

ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਰਮਵਾਰ ਰਾਗ ਆਸਾ¹ ਅਤੇ ਰਾਗ ਮਲਾਰ² ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। 'ਸਰਬਾਂਗੀ' ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਵਿਫ਼ਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਸੰਕਲਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਭੁੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੰਤ, 'ਰਵਿਦਾਸ' ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਭੁੱਲ ਪਤਿਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ 'ਇਨ੍ਹਾਂ' ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣਾ ਭਾਰੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਸਹਿਤ ਦਰਜ ਹਨ।

4. 2. 1. 2. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ 6 ਸਾਖੀਆਂ, 87 ਸ਼ਬਦ 12 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਰੂਪ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ।³

4. 2. 1. 3. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਦ੍ਹ ਪਾਂਡੇਜ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 97 ਸ਼ਬਦ, 6 ਸਾਖੀਆਂ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਲੀਲਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਪਾਠ ਦਾ ਮੇਲਾਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਗ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਫੁੱਟ-ਨੋਟ ਵਿਚ ਪਾਠਾਂਤਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਲੀਲਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੈ। ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਥਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹੈ, ਦੂਜੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਹੀਣੀ ਹੈ।

1. ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ

ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ ।। 1 ।। ਰਹਾਉ ।।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ-487.

2. ਹਰਿ ਜਪਤ ਤੇਉ ਜਨਾਂ ਪਦਮ ਕਵਲਾਸਪਤਿ ਤਾਸ ਸਮਤੁਲਿ ਨਹੀ ਆਨ ਕੇਉ ।।

ਏਕ ਹੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਹੋਇ ਬਿਸਬਰਿਓ ਆਨ ਰੇ ਆਨ, ਭਰਪੁਰਿ ਸੋਉ ।। 1 ।। ਰਹਾਉ ।।

- ਉਹੀ - ਰਾਗ ਮਲਾਰ, ਪੰਨਾ-1293.

3. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ-90.

4. 2. 1. 4. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਚੰਦ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ 'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ 52 ਸ਼ਬਦ, ਤਿੰਨ ਸਾਖੀਆਂ, ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਖੋਜੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

4. 2. 1. 5. ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਵਮ ਕਰਤਿਤਵ

ਸੰਗਮ ਲਾਲ ਪਾਂਡੇਯ ਰਚਿਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 107 ਪਦ, 6 ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 39 ਪਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਹਨ ਬਾਕੀ 'ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ ਦੀ ਰੈਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਵਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਠ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਰਜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਆਪ ਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕੰਮ ਆਖਦਾ ਹੈ¹।

4. 2. 1. 6. ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ 'ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 112 ਸ਼ਬਦ, 8 ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ' ਦਰਜ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਪਰੰਤੂ ਪਾਠ ਭੇਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਅੰਕਿਤ ਨਾ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

4. 2. 1. 7. ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ 19 ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਆਪਨੀ ਬਾਤ' ਸਿਰਲੇ ਅਧੀਨ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ²। ਦੂਜੇ ਇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਮਨਘੜਤ ਪੰਗਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਮੂਲ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ³। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਗਿਆਰਾਂ ਹੈ ਕੁਝ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾ

1. ਪਾਂਡੇ, ਸੰਗਮ ਲਾਲ (ਪ੍ਰੋ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਵਮ ਕਰਤਿਤਵ, 1970, ਪੰਨਾ VII.

2. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਏ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, 1981, ਪੰਨਾ 4.

3. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, (ਸੰ.) 1986, ਪੰਨਾ 06.

ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਇਹ ਤੱਥ-ਆਧਾਰਿਤ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਇਸ ਸਾਖੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਯੁਕਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੋਵੇਂ ਸੰਦਿਗਧ ਹਨ।

4. 2. 1. 8. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 153 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 77 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 95 ਸ਼ਬਦ, ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਰੂਪ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਬਾਕੀ 56 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ ਨਾਲੋਂ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਯੋਗ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸ਼ੁਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਹੈ।

4. 2. 1. 9. ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ

ਇਹ ਰਚਨਾ ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਖੋਜੀ ਘਾਲਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 175 ਸ਼ਬਦ, 41 ਸਾਖੀਆਂ, 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ' ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਠੀ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ 22 ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇੰਝ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 114 ਹੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ 'ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 02 ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 03 ਲਿਪੀਕਾਲ 1817 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਮਵਾਰ 78 ਪਦ, ਛੇ ਸਾਖੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਆਰਤੀਆਂ, ਤੇਰਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ, ਦਰਜ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਪਦ-71 ਸਾਖੀਆਂ-6, ਆਰਤੀ-ਇਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਰਹਿ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਸ਼ੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ

ਮਨ ਮਰਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ¹। ਇੰਝ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਲੱਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੁਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਪਾਠ ਭੇਦ ਅਤੇ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਟਪਲਾ ਖਾ ਗਏ ਹਨ : ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਪਦ ਨੰ : 48 ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਲ ਥਲਿ ਜੀਵ ਜੰਤ ਜਹਾ ਤਹਾ ਲੋਂ, ਕਰਮ ਪਾਸਾ ਜਾਈ ।।

ਮੋਹ ਪਾਸ ਅਸਾਧ ਬਾਧਾ, ਕਰਿਯੋ ਕੋਨ ਉਪਾਈ ।। 2 ।।

ਰੇਖਾਂਕਤ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ‘ਕਰਮ ਪਾ ਸਾਜਿਦ’ ਦੂਜੀ ‘ਮੋਹ ਪਾਸ ਅਸਾਧ ਬਾਧੋ, ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੈ। 82ਵੇਂ ਪਦ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੋ ਬਯਾਕੁਲ ਰਾਮਾਨੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਯੂ.ਕੇ. ਅਤੇ ‘ਸਾਬਰ’ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ‘ਪਰਮਾਨੰਦ’ ਜਾਂ ‘ਪ੍ਰਮਾਨੰਦਾ’ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਨਾ 124 ਉਤੇ ਕਾਮ ਕੇਸਰਿ ਕਾਲ ਦੀ ਥਾਂ, ਕਾਮਿ ਕੈ ਸਿਰ ਕਾਲ, ਪਦਛੇਦ ਸਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ²। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਕਾਈਆਂ ਵੀ ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 133, ਸ਼ਬਦ ਲੜੀ ਨੰ : 162 ਦੀ ਆਖਰੀ ਪੰਕਤੀ³, ਦਾਸ ਰਵਿਦਾਸ ਯਹੁ ਕਾਲ ਵਿਆਕਲ ਭਯੋ, ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾ ਆਲੰਬਨ ਮੇਰੇ ।। 4 ।। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਹੋਈਆਂ ਸਭਨਾ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ; ਦਾਸ ਰੈਦਾਸ ਯਹੁ ਕਾਲ ਬਿਆਕੁਲ ਭਯੋ, ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਵਰ ਆਲੰਬਨ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ।। 4 ।। ਹੈ ⁴।

ਇੰਝ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਨਾ 133 ਸ਼ਬਦਲੜੀ ਨੰ: 161 ਵਿਚ ਪੰਕਤੀ ਹੈ :

ਦੋਇ ਘੋੜਾ ਚਢਿ ਕੋਉ ਨ ਪਹੁੰਤੋ, ਸਤਗੁਰ ਕਹੈ ਪ੍ਰਕਾਰੀ ।। 3 ।। ⁵

ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਪੰਨਾ 27 ਉਤੇ, ਅੰਕਤ ਕਰਦਿਆਂ “ਦੋਇ ਘੋੜਾ ਚਢਿ ਕੋਉ ਨ ਪਹੁੰਤੋ, ਸਤਗੁਰ ਰਾਮਾ ਯਹੈ ਪ੍ਰਕਾਰੀ ।। ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ⁶ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਕਤ ਦੱਸੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ‘ਸਤਿਗੁਰ ਕਹੈ ਪ੍ਰਕਾਰੀ’ ਹੈ ⁷। ਇਥੇ ‘ਰਾਮਾ’ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-21.
2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ.) 1986, ਪੰਨਾ-12.
3. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-133.
4. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਲਿਪੀਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ ਪੰਨਾ-217.
5. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-133.
6. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-27.
7. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2, ਲਿਪੀਕਾਲ 1733 ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ-142.

ਵਿਚ 'ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ' ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਲਫਜ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ।¹

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਸ਼ੁਧੀਆਂ ਦੇਖੋ : ਪੰਨਾ 79, ਲੜੀ ਨੰ: 26 ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ : ਬੋਲੇ ਬੋਲ ਅਬੋਲ ਕੋ ਪਕਰੇ, ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੋ ਖਾਈ² । ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਪਦ ਛੇਦ : ਬੋਲੇ ਬੋਲ ਅਬੋਲ ਕੋਪ ਕਰੇ, ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੂੰ ਖਾਈ । ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਕਾਈਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

ਡਾ.ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ

ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ : 12,

ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ-210.

(1) ਪੰਨਾ 73 ਸ਼ਬਦ ਲੜੀ ਨੰ: 12	ਅਖਿਲ ਖਿਲੈ ਨਹੀਂ ਕਾ ਕਹਿ ਪੰਡਿਤ । ਕੌਨ ਕਰੈ
ਪੰਡਿਤ; ਅਖਿਲ ਖਿਲੈ ਨਹੀਂ, ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਉਂ	ਸਮਝਾਈ ।
ਕੋਈ ਨ ਕਹੈ ਸਮਝਾਈ ।	ਅਬਰਣ ਬਰਣ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਜਾ ਕੈ । । ਸੂ ਕਹਾਂ ਲਯੋ
ਅਬਰਣ ਬਰਣ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਜਾ ਕੇ, ਸੂ ਕਹਾਂ	ਲਾਈ ਸਮਾਈ । । ਟੇਕ । ।
ਲੋ ਜਾਈ ਸਮਾਈ । । ਟੇਕ । ।	ਸੀਤ ਬਾਈ ਉਸਨ ਨਹੀਂ ਸਰਬਤ । ।
ਸੀਤ ਨ ਉਸਨ ਬਾਉ ਨਹੀਂ ਸਰਬਤ,	
ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਿਰਲੇਪੀ, ਨਿਰਬੀਕਾਰ	ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਿਰਲੇਪਹਿ । । ਨਿਰਬਿਕਾਰ
ਨਿਰਾਸੀ ।	ਨਿਰਾਸੀ ।
(2) ਪੰਨਾ 87, ਸ਼ਬਦ ਨੰ: 43	ਬੰਦੇ ਜਾਨਿ ਸਾਹਿਬ ਗਨੀ (214 ਓ)
ਬੰਦੇ ਜਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਗਨੀ	
(3) ਪੰਨਾ 98, ਸ਼ਬਦ 70 ਮਾਧੈ ਭਰਮ ਕੈਸੇ	ਮਾਧੈ ਭਰਮ ਕੈਸੈਂ ਨ ਬਿਲਾਈ । । ਤਾਥੈ ਦੁਤਿ ਕੈਸੇ
ਨਾ ਬਿਲਾਈ ਤਾਥੈ ਦੁਤੀ ਦਰਸੇ ਆਈ । । ਟੇਕ । ।	ਭਾਵ ਦਰਸਾਈ । । ਟੇਕ । ।
ਕਨਕ ਕੁਟਕ ਸੁਤ ਪਦ ਜੁਦਾ, ਰਜੁ	ਕਨਕ ਕੁਟਕ ਪਦ ਸੁਤ੍ਰਦਾਰ । । ਰਜ ਭੁਜੰਗ ਜੈਸੇਂ
ਭੁਅੰਗ ਭਰਮ ਜੈਸਾ ।	
ਬਿਗਤਾ ਬਿਗਤਿ ਘਟੈ ਨਹੀ ਕਬਹੂੰ	ਬਿਗਤਾ ਬਿਗਤ ਗਤਾਗਤ ਨਾਂਹੀ । ਖਿਨੇ ਬਸੈ ਸਬ
ਵਸਤ ਬਸੈ ਸਬ ਮਾਂਹੀ । । 2 । ।	ਮਾਂਹੀ । । 2 । ।

1. ਦੇਖੋ ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਨੰ: 1 ਤੋਂ 3 ਪੰਨਾ 149.

2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-79.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦ-ਛੇਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਸੂਧੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਲੜੀ ਨੰਬਰ 67 'ਜਨਮ ਅਮੋਲ ਅਕਾਰਥ ਜਾਤ ਰੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲਾ ਰਵਿਦਾਸ ਛਾਪ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸ਼ਬਦ¹ ਸੰਤ ਰੱਜਬ ਦੀ 'ਸਰਬਾਂਗੀ' ਵਿਚ 'ਬਿਦਿਆ ਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ²। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਧੀ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿਤ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਇਹ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਵ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਾਸ਼ਤ੍ਰੀ ਦੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ, ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 1, 2, ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 13 ਪਦ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ³, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ⁴ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਸਤਜੁਗ ਵਿੱਚ ਹੋਏ, ਰਾਮ ਤਰੇਤੇ ਯੁਗ ਵਿਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਨੂੰ ਰਾਮ ਭਗਤ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਅਸੰਗਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ।" ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਆਪ ਦਸਰਥ ਪੁੱਤਰ 'ਰਾਮ' ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਥੇ 'ਰਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

1. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ. ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ, (ਸੋ.) 1978, ਪੰਨਾ-66.
2. ਰੱਜਬ (ਸੰਤ) ਸਰਬਾਂਗੀ, ਟੈਕਿਤ ਕਾਪੀ, ਸਿਰਗੰਲ ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) 1989, ਪੰਨਾ-206.
3. ਰਾਯ ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਐਂਡ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978 ਪੰਨਾ-90.
4. ਜਿਗਿਆਸੂ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, 1984, ਪੰਨਾ-237.

4.2.1.10. ਸੰਤ ਕਵੀ ਰੈਦਾਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਔਰ ਪ੍ਰਦੇਯ

ਡਾ. ਐਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 100 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 228 ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲੜੀ ਨੰ: 3, 6, 9 ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ¹। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

4.2.1.11. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਨੰਬਰ 1 (ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ੍ਰੋਤ) ਅਤੇ 2, 7, 9 ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ²। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਾਨਵ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।

4.2.1.12. ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹੇਬ

ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 102 ਸ਼ਬਦ, 18 ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦਿਗ਼ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਅਸੁੱਧ ਹੈ।

4.2.1.13. ਰਵਿਦਾਸ ਵਚਨ ਸੁਧਾ

ਡਾ. ਸਰਨ ਦਾਸ ਭਨੋਤ ਰਚਿਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਗੁਰ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 93 ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪਰਮ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਰਚੀ ਹੈ³ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਕੀ ਹੈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਖੋਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ।

1. ਐਨ.ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਵੀ ਰੈਦਾਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਔਰ ਪ੍ਰਦੇਯ 1983, ਪੰਨਾ-7.

2. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1983 ਪੰਨਾ-11.

3. ਭਨੋਤ, ਸਰਨ ਦਾਸ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ ਵਚਨ ਸੁਧਾ, 1981, ਪੰਨਾ-26.

4. 2. 1. 14. ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਐ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ

ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਰੀਨ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੰਬਰ-1 ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਨੰਬਰ-2 ਹੈ, ਜਿਸ ਵਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ ।

4. 2. 1. 15. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਇੰਦ੍ਰਗਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 58 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 6 ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

4. 2. 1. 16. ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਆਰਤੀ

ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਆਰਤੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਰਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਯੁਕਤ ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੜੀ ਨੰਬਰ ਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ 'ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ' ਦੀ ਕਿਰਤ ਸੰਤ ਸੁਧਾਸਾਰ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੇ 22 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 14 ਸ਼ਬਦ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਹਿਤ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਲੋਤਰੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਚਾਰੀਆਂ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚੜ੍ਹਵੇਦੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਤ ਕਾਵਯ' ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਕਲਿਆਣ' ਦੇ 'ਸੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ' ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ 28 ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਬਾਣੀ ਕਿਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਥੇ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ । ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਤ ਵਿਵਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਸਮਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਖੋਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ।

4. 2. 2. 1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪੂਜਨੀਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1661 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਜਨੀਕ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪਾਠ ਹੂਬਹੂ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਛਾਪਣ ਦਾ ਕਰਮ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਾਚਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਜੋਂ ਰੱਖਾਂਗੇ।

4. 2. 2. 2. ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ

ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਚੀ, ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਰੀਰਾ ਦਾਸ ਚੱਕ ਹਕੀਮਾ ਵਾਲੇ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ’ ਘੜ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਨਿਰੀ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਬਲਕਿ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।” ਇੰਵ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

4. 2. 2. 3. ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ਼

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮਹੰਤ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 15 ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਹੈ (ਇਸ ਪੋਥੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ) ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ’ ਨੂੰ ‘ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ’ ਦੇ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ‘ਰੈਦਾਸ’ ਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਮੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਰੈਦਾਸ’ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ

1. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ਼, 1932 (ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ-355.

ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਨਾਂ ਹੈ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੇਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ ਮੁਲਕ ਤੱਥ ਦਰਜ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ।

4. 2. 2. 4. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ

ਇਹ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 103 ਸ਼ਬਦ 21 ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਦਰਜ ਹੈ । ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ 'ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12 ਲਿੱਪੀ ਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸ਼. ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਖਰੜੇ ਵਿਚ 70 ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ । ਸਾਖੀ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਿੱਪੀਬੱਧ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਲਿੱਪੀ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 11 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ, ਸਮੇਤ ਇਕ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਅਤੇ 10 ਸਾਖੀਆਂ, ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਸ੍ਰੋਤ ਦੱਸਿਆ, ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ । ਡਾ. ਸਾਬਰ ਆਪ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਉਪਰ ਜੋ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਸੰਦਿਗ਼ਯ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਕੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ" ¹ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਦਾਦੂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਰਾਯਣ ਦੇ ਬਸਤਾਂ ਨੰ : 7 ਲਿਪੀਕਾਲ 1710 ਬਿ.ਸ਼. ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਹੋਰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

4. 2. 2. 5. ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਰਚਨਾ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ । ਡਾ. ਜੱਗੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ਲਿਪੀਕਾਲ ਦੱਸਿਆ 'ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ ਵਾਰਾਨਸੀ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 86 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੱਤ ਸਾਖੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ-279.

ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਲਿਪੀਬੱਧ ਖਰੜੇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

4.2.2.6. ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾਕਰ

ਇਸ 16x10 ਇੰਚ ਸਾਈਜ਼ ਅਤੇ 1248 ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਆਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤਾ ਸੁਆਮੀ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਅੱਘਨਾਸ ਜਾਪ, ਗਾਥਾ ਛੰਦ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਾਨੁਸ਼ ਜੂਨ, ਨਾਮ ਬਿਨ ਪਸ਼ੂਚੰ ਮੰਦਾ, ਨਾਮ ਬਿਹੁੰਦੇ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਿਥਿਆ ਕਾ, ਸੁਪਨੇ ਕਾ, ਹੰਸ ਪ੍ਰੇਮ, ਸ਼ਬਦ ਕਾ, ਸੁਰਤ ਕੀ ਪੁਕਾਰ, ਬਾਹਾਂ ਮਾਹਾਂ, ਤਿੱਥ ਵਾਰ ਕਾ, ਆਦਿਪੱਤੀ ਅੱਖਰੀ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਿਸ਼ਰਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸੁਰਬੀਰ ਕਾ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੂਰਖ, ਚੁਗਲ, ਸ਼ੂਮ, ਸਾਕਤ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ, ਚਾਰ ਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਤਨਾਕਰ ਸੁਆਮੀ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਦੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ¹। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣਾ ਭਾਰੀ ਭੁੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

4.2.2.7. ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਦੀ ਖੋਜ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ 183 ਸ਼ਬਦ 265 ਸਾਖੀਆਂ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ' ਗਯਾਨ ਗੋਸ਼ਟੀ (ਰਮੈਣੀ) ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ-ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ 'ਗਯਾਨ ਗੋਸ਼ਟੀ' ਡਾ. ਬੀ. ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਕਿਤ ਸਾਧਨਾ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਗੋਸ਼ਟੀ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ' ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 183 ਸ਼ਬਦ 265 ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ 40 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਅਤੇ 22 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹਨ। ਇੰਞ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 121 ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਠਾਰਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਡਾ. ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਚੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ 'ਬੈਲਜੀਅਮ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆ'

1. ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਸੁਆਮੀ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾਕਰ, 1984, ਪੰਨਾ-1248.

ਵਿਚ ਪਏ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ ਆਰ. 13 ਸੀ ਨੂੰ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਡਾ. ਚੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਤੇ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦਾ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਨ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਿੰਗਲ ਦੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 70 ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਸਾਖੀ ਦਰਜ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਤੋਂ ਪਾਠ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਪਦ-ਛੇਦ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਖਿਲਵਾੜ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘਾਟਾਂ ਰੜਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਹੈ, ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਰੱਖਕੇ ਉਕਰਾਂਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਵੱਜੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ 265 ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਖੀਆਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੁਦ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਗਯਾਨ ਗੋਸ਼ਠੀ' (ਰਮੈਣੀ) ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ 'ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ' ਦਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 12 ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ.ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸਬੰਧਿਤ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ੍ਰੋਤ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਾਂ।

4. 2. 2. 8. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ

ਇਹ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ ਅਨੂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 37 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 50 ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

1. ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਅਨੂ.ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ (ਪੰ.ਅਨੁ.) 1986 ਪੰਨਾ-੬ (ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ).

ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਰਵਿਦਾਸ ਸਭਾ ਯੂ.ਕੇ. ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਜੋ ਖੋਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

4.2.2.9. ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਪਿਛਲੇ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਲ-ਸਰੂਪ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਖੋਜੇ ਗਏ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀਰ ਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬਣੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਇਕ 'ਆਦਿ ਗੁਰਬਾਣੀ' ਗ੍ਰੰਥ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼੍ਰੋਤ ਕੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਸ ਵਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਨਵੀਨ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਲਿਪੀ ਕਰਤਾ ਨੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲੱਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।" ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਖੋਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਆਦਿ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਕਾ' ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਸਕ ਉਪਦੇਸ਼' ਸ਼ਾਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ (ਲਾਵਾਂ) ਸੁਹਾਗ ਉਸਤਤਿ ਛਪੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਗੁਟਕਾ ਸਾਈਜ਼ ਵਿਚ ਛਪੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਿੱਤ ਕਰਤਵਯ' (ਨਿਤਨੇਮ) ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਡਾ. ਸਾਬਰ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ "ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ, ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਅਤੇ ਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਛਪੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਬਾਣੀ 'ਭਗਤ ਜੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।"¹ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸੰਦਿਗ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਖਰੜਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਲਈ ਰਲੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ²। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਲਗਭਗ 225 ਸ਼ਬਦ, 200 ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੁਟਕਲ ਬਾਣੀਆਂ, ਸਿਮਰਨ, ਨਿਤਨੇਮ, ਸਾਤੋਵਾਰ, ਪੰਦਰਹ ਤਿੱਥ, ਬਾਰਾ-ਮਾਸ, ਸ਼ਾਦੀ-ਉਪਦੇਸ਼, ਸੁਹਾਗ ਉਸਤਤਿ, ਸਤ ਮਹਿਮਾ, ਅੰਨ ਦੇਵ ਪਾਠ, ਗਿਆਨ ਅੱਖਰੀ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ

1. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ-297.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-296.

3. ਆਦਿ ਅਮ੍ਰਤ ਬਾਣੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਰਿਸਰਚ ਫੋਰਸ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਸਥਾਨ ਦਿੱਲੀ, 9.4.89.

ਇਲਾਵਾ, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਅੱਠ, ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਨੌਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ 175 ਦੇ ਲਗਭਗ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਬਾਕੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਨਵੀਨ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਸਿਮਰਨ, ਨਿਤਨੇਮ ਆਦਿ । ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ । ਸਾਰਾ ਖਰੜਾ, ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਰਬਿਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਸੰਪੂਰਨ ਰਚਨਾ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਕਿਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਇਸ ਸੰਦਿਗਧ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਲਈ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖੋਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਸਮਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਕਰਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ । ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਪ੍ਰਮੱਖ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ, ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਮੇਤ, ਵਿਵਰਣ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕਰਾਂਗੇ ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ। ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ 'ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਆਪ ਦੀ' ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕਹੀਣ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿਖਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਵੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਚੌਣਵੀਂ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ, 40 ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਰਵ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।² ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆ ਵਿਚ ਪਏ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 42 ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 82 ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।

5. 1. ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਕਿਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਵੀ ਸਨ ਜਾਂ ਆਪ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਗ੍ਰਣ ਹੀ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ, ਆਪ ਜਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਣੀ ਤਾਂ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਗੋਪਨੀਯ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਹਨ ਜੋ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।"³ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦਰਜਨਾਂ

1. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1963, ਪੰਨਾ-81.

2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ.) 1986, ਪੰਨਾ-2.

3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਜ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-2.

ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਲਿੱਪੀਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ । ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਕੀਤਾ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ । ਇਹ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਪੋਥੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਲੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ । ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਵੈ-ਲਿਖਤ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਵਰਣ-ਮਾਲਾ ਦੇ 34 ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ।¹

ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।² ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸਿੱਖਿਅਤ ਸਨ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ 'ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ' ਵਿਚ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ।³ ਇਹ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ । ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚੜ੍ਹਵੇਦੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੱਧ-ਯੁਗੀਨ (1550-1700 ਬਿ.ਸੰ.) ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।"⁴ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ।"⁵ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲੇਖੇ ਲਾਇਆ । ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਚਰਚੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ । ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਹੁਣ ਸਮੇਂ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਪਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ।

1. ਨਾ ਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ ਬੇਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਸ ਅਛਰ ਮਾਹੀ । ।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1106.

2. ਪੜੀਐ ਗੁਨੀਐ ਨਾਮ ਸਭੁ ਸੁਨੀਐ ਅਨਭਉ ਭਾਉ ਨ ਦਰਸੈ । ।

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ-ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ-974.

3. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1963, ਪੰਨਾ-21.

4. ਚੜ੍ਹਵੇਦੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਚੌਥੀ ਵਾਰ, 1981 ਪੰਨਾ-123.

5. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ, 1984, ਪੰਨਾ-6.

5.2. ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਸਵਰੂਪ ਮੌਖਿਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮੰਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ।¹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ। ਮੌਖਿਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇੰਨਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੁ ਆਪ ਦੇ ਸਵੈ-ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੰਠਗਰਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਖੰਡ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਗਣਨਾ ਤਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੌਣ ਕਰੇ ?² ਡਾ. ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਰਾਯ³ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ⁴ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਹੋਣਾ ਸਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ⁵। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਤਿਸੰਗ ਸਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਮਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਵਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪਦੇ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮਧੁਰ ਸਰਸ ਬਾਣੀ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ-ਸ਼ਹਿਰ ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਇੰਝ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਪਰੰਤੂ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਣੀ ਦਾ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਗਣਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਹਿਤ ਪੁੰਨ ਖੱਟਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਅਧੀਨ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਸਾਨੂੰ 'ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ' ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਖਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

1. ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇ, ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 88.
2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੁ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਾਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-2.
3. ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, 1978, ਪੰਨਾ-87.
4. ਸਾਬਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ-277.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ-486.

5.3. ਪਾਠਾਂਤਰ

ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਾਠ ਭੇਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਠਾਂਤਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਝਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਠਾਂਤਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।² ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਾਂਤਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਅਰਥ ਸਿਖਿਅਤ ਅਤੇ ਅਸਿਖਿਅਤ ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦੇਣਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਵਲੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਲਿਪੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਤੱਥ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਾਂਤਰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਲੜੀ ਨੰ: 64 ਵਿਚ ਗਿਆਰਵੀਂ ਪੰਕਤੀ³:

ਮਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਸਭ ਕੇ ਕਰੈ, ਪੰਡਿਤ ਸੇ ਜੇ ਅਨਭੈ ਰਹੇ ॥ 5 ॥

ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:⁴

ਮਨ ਕਾ ਸੁਭਾਉ ਸਭੁ ਕੇਈ ਕਰੈ । । ਕਰਤਾ ਹੋਇ ਸੁ ਅਨਭੈ ਰਹੇ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ‘ਕਰਤਾ’ ਭਾਵ ‘ਪਰਮਾਤਮਾ’ ਨੂੰ ‘ਅਨਭੈ’ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ‘ਕਰਤਾ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਪੰਡਿਤ’ ਲਫਜ਼ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬਦਲ ਫੇਰ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਦੇ ਲਿਪੀਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ ਇਹ ਉਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਾਰਣ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ‘ਪਾਠਾਂਤਰ’ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਕਰਤਾ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਪੰਡਿਤ’ ਲਫਜ਼ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ⁵ ਜਿਸ

1. ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (ਸੁਆਮੀ) ਪਾਂਡੇ ਵਿਰੋਦ੍ਹ (ਸ੍ਰੀ) ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, 1955, ਪੰ. 90.

(ਓ) ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, 1984, ਪੰਨਾ-7.

2. ਸਾਬਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ.) 1984, ਪੰਨਾ-277.

3. ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਜੀਵਨ ਔਰ ਵਿਚਾਰ 1972, ਪੰਨਾ-174.

4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ, ਪੰਨਾ 1197.

5. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12, ਲਿਪੀਕਾਲ 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ-208/ਓ.

ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਨੁਕਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸਾਰੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਭਗਤ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਰਲਾ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।”¹ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ‘ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ’ ਸ਼ਬਦ ਲੜੀ ਨੰ: 67 ਉੱਤੇ ‘ਰਵਿਦਾਸ’ ਛਾਪ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।² ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਤ ਰੱਜਬ ਕ੍ਰਿਤ ‘ਸਰਬਾਂਗੀ’ ਵਿਚ ‘ਬਿਦਿਆ ਦਾਸ’ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਇਹ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਉਕਤ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ (ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਤ) ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਾਧਾਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ’ ਮੰਨਣਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ’ ਵਿਚ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੰਦਿਗਧ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਲਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5.4. ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਬਾਰੇ

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਉਲੇਖ, ‘ਸੁਰਤ ਸ਼ਬਦ ਯੋਗ ਕਲਪਦਰੁਮ’ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇੰਨੀ ਨਿਮਰ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਗਏ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਲ ਗਈ।⁴ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਤਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਜਨ-ਜਾਗਰਣ ਲਈ ਅਗਰਦੂਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਭਲਾ ਉਹ ਆਪ ਅਜਿਹੀ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਲਾ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੰਡੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

-
1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ.) 1986, ਪੰਨਾ-7.
 2. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-66.
 3. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸਰਬਾਂਗੀ, ਟੈਕਟ ਕਾਪੀ, ਪੰਨਾ-206.
 4. ਉਪ੍ਰਿਤ ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹੇਬ, 1984, ਪੰਨਾ-131.

ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਧਾਰਨਾ ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮ ਚਰਨ ਕੁਰੀਲ², ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਗਿਆਸੂ,³ ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ⁴ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਦਾਸ⁵ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਡਿਤ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਲੋਂ ਜਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਤ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁶ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗੀ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਜੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦਰਜਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੁਸਖੇ ਕਿੰਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਪੀਕਾਲ ਤੇ ਲਿਪੀਕਾਰ ਆਦਿ ਸੂਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ।⁷ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਾ ਦੇ ਬੀਜ ਫੁੱਟੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਸੁਲੱਭ ਨਹੀਂ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨੀ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਵਿਮਲ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪੋਥੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਜਲਾ ਦੇਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਈਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

5.5. ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ

ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਫੇਰ ਦਾ ਕਰਮ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਾਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ‘ਸਤਗੁਰ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੱਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ’⁷ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਦੀਰਖਾਲੂ ਲੋਕਾਂ, ਵਲੋਂ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ‘ਛਾਪ’ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚੜ੍ਹਵੇਦੀ ਦਾ ਮੱਤ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਗਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਪਛਾਣਨਾ ਕਠਿਨ

1. ਕੁਰੀਲ, ਰਾਮ ਚਰਨ (ਮਹਾਤਮਾ) ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਸਤਯ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ-8.
2. ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ, 1984, ਪੰਨਾ-132.
3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-2.
4. ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ, 1932 (ਭੂ)
5. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ.) 1978, ਪੰਨਾ-2.
6. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ.) 1986, ਪੰਨਾ-11.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ, ਅਨੰਦੁ ਪੰਨਾ-920.

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।¹” ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸੁਆਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ । ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਫੋਟੋਕਾਪੀ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚਲਦੇ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਤੱਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਇਸ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ । ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ‘ਓਮ’ ਕੱਟ ਕੇ ‘ਸੋਹੰਗ’ ‘ਦੇਵ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਗੁਰੂ’ ਹਰ ਤੇ ਹਰ ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ ‘ਗੁਰੂ’ ਵੇਦ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਗੁਰਮਤ’ ਜਾਂ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ’ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਤੀਜਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਠੀਕੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।²

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਦੰਭੀ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਲਾਅ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਲਗਨ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੀ ‘ਸਾਧੂ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ’ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਪੀਕਾਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ । ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਸੀ । ਕੁਝ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪਾ ਦਿੱਤੇ । ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਸਵਾਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੱਠ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ‘ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ’ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਫੇਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਈ ਨਿਰਾਲੇ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਮਰੋੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਗਏ ਜਾਂ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਦੰਭੀ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਧੀ-ਬੱਧ ਪਰਖ ਪ੍ਰਚੇਲ ਦੇ ਤਰਾਜ਼ੂ ਵਿਚ ਤੋਲਿਆਂ ਨਿੱਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀਣੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਗ੍ਰੰਥ ਉਪਲਬਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ’ ਦੇ ਸਮੂਹ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿ-ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੱਸ ਕੇ ‘ਪਾਠਾਂਤਰ’ ਪਦ-ਟਿਪਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।

1. ਚਤੁਵੇਦੀ, ਧਰਮ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਸੰਤ ਕਾਵਯ, ਚੌਥੀ ਛਾਪ 1981, ਪੰਨਾ-81.

2. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ.) 1986, ਪੰਨਾ-6.

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਅਜਿਹੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਬਾਣੀ ਲਈ ਯੂ.ਕੇ. ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਾਲ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਲਿਪੀਕਾਲ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇੱਥੇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ/ਸਾਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਹੈ :-

5.6. ਮੂਲ ਬਾਣੀ

ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਚਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

1. ਬੈਲਜੀਅਮ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: ਆਰ. 13-ਸੀ - ਯੂ.ਕੇ.
2. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਜੈਪੁਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12 - ਓ
3. ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਸ਼ੇਧ ਸੰਸਥਾਨ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 9693-ਜੀ - ਅ
4. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ ਜੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 34 - ਏ
5. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਪ੍ਰਯਾਗ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1376-2219 - ਸਾ
6. ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ
ਪਟਿਆਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2706. - ਕ
7. ਰਾਜਸਥਾਨ ਸ਼ੇਧ ਸੰਸਥਾਨ ਚੋਪਾਸਨੀ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 148 - ਖ
8. ਸਵ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ
ਪਟਿਆਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2646 - ਗ
9. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਜੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 6937 - ਘ
10. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ, ਜੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ.ਨੰ.2 - ਜ

11. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਸ਼ੇਧ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ - ਟ
ਨੰ: 11648
12. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ - ਠ
ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 21364
13. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 16 - ਤ
14. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜੈਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2 - ਹ

ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ

1. ਦਾਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2
2. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਉਦੈਪੁਰ - ਓ
ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 3237
3. ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ ਗ੍ਰੰ: ਨੰ: 1882 - ਅ

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ

ਕੂਪੁ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਦਿਰਾ ਕਛੁ ਦੇਸ-ਬਿਦੇਸ- ਨ ਬੂਝੁ ।।

ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਬਿਖਿਆ ਬਿਮੋਹਿਆ ਕਛੁ ਆਰਾ ਪਾਰੁ ਨਾ ਸੂਝੁ ।। ੧ ।।

ਸਗਲ ਭਵਨ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਇਕੁ ਛਿਨੁ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ ਜੀ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਮਲਿਨ ਭਈ ਮਤਿ ਮਾਧਵਾ ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਇ ।

ਕਰਹੁ ਸ਼ਿਪਾ ਕ੍ਰਮ ਚੂਕਈ ਸੈਂ ਸੁਮਤਿ ਦੇਹੁ ਸਮਝਾਇ ।। ੨ ।।

ਜੋਗੀਸਰ ਪਾਵਹਿ ਨਹੀਂ ਤੁਅ ਗੁਣ ਕਥਨੁ ਅਪਾਰ ।।

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਕੈ ਕਾਰਣੈ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ।। ੩ ।। 1 ।। 1

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਸੰਤ ਤੁਝੀ ਤਨੁ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਾਨ ।।

ਸਤਿਗੁਰ ਗਿਆਨ ਜਾਨੈ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਦੇਵ ।। ੧ ।।

ਸੰਤ ਚੀ ਸੰਗਤਿ ਸੰਤ ਕਥਾ ਰਸੁ ।।

ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ, ਮਾਝੈ ਦੀਜੈ, ਦੇਵਾ ਦੇਵ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਸੰਤ ਆਚਰਣ ਸੰਤ ਚੋ ਮਾਰਗੁ ਸੰਤ ਚ ਓਲ੍ਹਗ ਓਲ੍ਹਗਾਣੀ ।। ੨ ।।

ਅਉਰ ਇਕ ਮਾਗਉ ਭਗਤਿ ਚਿੰਤਾਮਣਿ ।।

ਜਣੀ ਲਖਾਵਹੁ ਅਸੰਤ ਪਾਪੀਸਣਿ ।। ੩ ।।

ਰਵਿਦਾਸੁ ਭਣੈ ਜੋ ਜਾਣੈ ਸੋ ਜਾਣੁ ।

ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤੁਰੁ ਨਾਹੀ ।। ੪ ।। ੨ ।। 2

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 346.

2. - ਉਹੀ - ਪੰਨਾ 486.

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ ।।

ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ ।।

ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਗਰ ।। 1 ।।

ਨਿਮਤ ਨਾਮਦੇਉ ਦੂਧੁ ਪੀਆਇਆ ।।

ਤਉ ਜਗ ਜਨਮ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।। ੨ ।।

ਜਨ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ।।

ਇਉ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਨਰਕ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ ।। ੩ ।। ੫ ।।¹

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਮਾਟੀ ਕੇ ਪੁਤਰਾ ਕੈਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ ।

ਦੇਖੇ ਦੇਖੇ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ ਦੁਰਿਓ ਫਿਰਤੁ ਹੈ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ ।।

ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨੁ ਲਗਤੁ ਹੈ ।। ੧ ।।

ਮਨ ਬਚ ਕ੍ਰਮ ਰਸ ਕਸਹਿ ਲੁਭਾਨਾ ।।

ਬਿਨਸਿ ਗਇਆ ਜਾਇ ਕਹੂੰ ਸਮਾਨਾ ।। ੨ ।।

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੀ ਜਗੁ ਭਾਈ ।।

ਬਾਜੀਗਰ ਸਉ ਮੋਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨਿਆਈ ।। ੩ ।। ੬ ।।²

1. ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,
2. ਉਹੀ-

ਪੰਨਾ 487.
ਪੰਨਾ 487.

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਦੁਲਭੁ ਜਨਮੁ ਪੁੰਨ ਫਲ ਪਾਇਓ, ਬਿਰਥਾ ਜਾਤ ਅਬਿਥੇਕੈ ।।
 ਰਾਜੇ ਇੰਦ੍ਰ ਸਮਸਰਿ ਗ੍ਰਹਿ ਆਸਨ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਕਹਹੁ ਕਿਹੁ ਲੇਖੈ ।। ੧ ।।
 ਨਾ ਬੀਚਾਰਿਓ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕੋ ਰਸੁ ।।
 ਜਿਹ ਰਸ ਅਨਰਸ ਬੀਸਰਿ ਜਾਹੀ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।
 ਜਾਨਿ ਅਜਾਨ ਭਏ ਹਮ ਬਾਵਰ, ਸੋਚ ਅਸੋਚ ਦਿਵਸ ਜਾਹੀ ।।
 ਇੰਦ੍ਰੀ ਸਬਲ ਨਿਬਲ ਬਿਥੇਕ ਬੁਧਿ, ਪਰਮਾਰਥ ਪਰਵੇਸ ਨਹੀ ।। ੨ ।।
 ਕਹੀਅਤ ਆਨ ਅਚਰੀਅਤ ਅਨ ਕਛੁ ਸਮਝ ਨ ਪਰੇ ਅਪਰ ਮਾਇਆ ।।
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਾਸ ਮਤਿ ਪਰਹਰਿ ਕੋਪੁ ਕਰਹੁ ਜੀਅ ਦਇਆ ।। ੩ ।। ੩ ।।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਸੁਖਸਾਗਰੁ ਸੁਰਤਰ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਾਮਧੇਨੁ ਬਸਿ ਜਾਕੇ ।।
 ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਨਵ ਨਿਧਿ ਕਰਤਲ ਤਾ ਕੇ ।। ੧ ।।
 ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਹਿ ਰਸਨਾ ।।
 ਅਵਰ ਸਭ ਤਿਆਗਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।
 ਨਾਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ ਬੇਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਸ ਅਖਰ ਮਾਹੀ ।।
 ਬਿਆਸ ਬਿਚਾਰਿ ਕਹਿਓ ਪਰਮਾਰਥੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਨਾਹੀ ।। ੨ ।।
 ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਤ ਫੁਨਿ ਬਡੈ ਭਾਗਿ ਲਿਵਲਾਗੀ ।।
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਰਿਦੈ ਧਰਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੀ ।। ੩ ।। ੪ ।।²

2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 658.

1. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 658.

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ ।।
 ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤਉ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ ।। ੧ ।।
 ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀਂ ਤੋਰਹਿ ॥
 ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ।।
 ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥
 ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ ॥ ੨ ॥
 ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ ॥
 ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੰਗਿ ਤੋਰੀ ॥ ੩ ॥
 ਜਹ ਜਹ ਜਾਉ ਤਹਾ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ ॥
 ਤੁਮ ਸੋ ਠਾਕੁਰੁ ਅਉਰੁ ਨ ਦੇਵਾ ॥ ੪ ॥
 ਤੁਮਰੇ ਭਜਨ ਕਟਹਿ ਜਮ ਫਾਂਸਾ ॥
 ਭਗਤਿ ਹੋਤ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸਾ ॥ ੫ ॥ ੫ ॥¹

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜਲ ਕੀ ਭੀਤਿ ਪਵਨ ਕਾ ਬੰਭਾ ਰਕਤ ਬੂੰਦ ਕਾ ਗਾਰਾ ।।
 ਹਾਡ ਮਾਸ ਨਾੜੀ ਕੇ ਪਿਜਰੁ ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ ॥ ੧ ॥
 ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਿਆ ਮੇਰਾ ਕਿਆ ਤੇਰਾ ॥
 ਜੈਸੇ ਤਰਵਰ ਪੰਖਿ ਬਸੇਰਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ।।
 ਰਾਖਹੁ ਕੰਧ ਉਸਾਰਹੁ ਨੀਵਾਂ ॥
 ਸਾਢੇ ਤੀਨਿ ਹਾਥ ਤੇਰੀ ਸੀਵਾਂ ॥ ੨ ॥
 ਬੰਕੇ ਬਾਲ ਪਾਗ ਸਿਰਿ ਡੇਰੀ ॥
 ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਇਗੋ ਭਸਮ ਕੀ ਢੇਰੀ ॥ ੩ ॥
 ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ ॥
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀ ॥ ੪ ॥
 ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕਮੀਨੀ ਪਾਂਤਿ ਕਮੀਨੀ ਓਛਾ ਜਨਮੁ ਹਮਾਰਾ ॥
 ਤੁਮ ਸਰਨਾਗਤਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ ॥ ੫ ॥ ੬ ॥²

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 659.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 659.

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਚਮਰਟਾ ਗਾਂਠਿ ਨ ਜਨਈ ।। ਲੋਗੁ ਗਠਾਵੈ ਪਨਹੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਆਰ ਨਹੀਂ ਜਿਹ ਤੋਪਉ ।। ਨਹੀਂ ਰਾਂਬੀ ਠਾਉ ਰੋਪਉ ॥ ੧ ॥
 ਲੋਗੁ ਗੰਠਿ ਗੰਠਿ ਖਰਾ ਬਿਗੂਚਾ । ਹਉ ਬਿਨੁ ਗਾਂਠੇ ਜਾਇ ਪਹੂਚਾ ॥ ੨ ॥
 ਰਵਿਦਾਸ ਜਪੈ ਰਾਮ ਨਾਮਾ ।। ਮੋਹਿ ਜਮ ਸਿਉ ਨਾਹੀ ਕਾਮਾ ॥ ੩ ॥ ੭ ॥¹

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਹਮ ਸਰਿ ਦੀਨੁ ਦਇਆਲੁ ਨ ਤੁਮ ਸਰਿ, ਅਬ ਪਤੀਆਰੁ ਕਿਆ ਕੀਜੈ ॥
 ਬਚਨੀ ਤੋਰ, ਮੋਰ ਮਨੁ ਮਾਨੈ, ਜਨ ਕਉ ਪੂਰਨੁ ਦੀਜੈ ॥ ੧ ॥
 ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ ਰਮਈਆ ਕਾਰਨੇ ॥
 ਕਾਰਨ ਕਵਨ ਅਬੋਲ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛਰੇ ਬੇ ਮਾਧਉ ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਸ ਲਾਗਿ ਜੀਵਉ ਚਿਰ ਭਇਓ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖੇ ॥ ੨ ॥²

ਰਾਗ ਸੂਹੀ

ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਸਾਲ ਰਸੋਈ ॥
 ਏਕ ਘਰੀ ਫੁਨਿ ਰਹਨੁ ਨ ਹੋਈ ॥ ੧ ॥
 ਇਹੁ ਤਨੁ ਐਸਾ ਜੈਸੇ ਘਾਸ ਕੀ ਟਾਟੀ ॥
 ਜਲਿ ਗਇਓ ਘਾਸੁ ਰਲਿ ਗਇਓ ਮਾਟੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ।।
 ਭਾਈ ਬੰਧ ਕੁਟੰਬ ਸਹੇਰਾ ॥
 ਓਇ ਭੀ ਲਾਗੇ ਕਾਢੁ ਸਵੇਰਾ ॥ ੨ ॥
 ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਉਰਹਿ ਤਨ ਲਾਗੀ ॥
 ਉਹ ਤਉ ਭੂਤੁ ਭੂਤੁ ਕਹਿ ਭਾਗੀ ॥ ੩ ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਭੈ ਜਗੁ ਲੂਟਿਆ ॥
 ਹਮ ਤਉ ਏਕ ਰਾਮ ਕਹਿ ਛੂਟਿਆ ॥ ੪ ॥ ੩ ॥³

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 659.

2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 694.

3. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 794.

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ

ਦਾਰਿਦ੍ਰ ਦੇਖਿ ਸਭੁ ਕੋ ਹਸੇ ਐਸੀ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ ।।
 ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਕਰਤ ਲੈ ਸਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮਾਰੀ ।। ੧ ।।
 ਤੂ ਜਾਨਤ ਮੈ ਕਿਛੁ ਨਹੀਂ ਭਵਖੰਡਨ ਰਾਮ ।।
 ਸਗਲ ਜੀਅ ਸਰਨਾਗਤੀ, ਪ੍ਰਭ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।
 ਜੇ ਤੇਰੀ ਸਰਨਾਗਤਾ, ਤਿਨ ਨਾਹੀ ਭਾਰੁ ।।
 ਉਚ ਨੀਚ ਤੁਮ ਤੇ ਤਰੇ ਆਲਜੁ ਸੰਸਾਰ ।। ੨ ।।
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਅਕਥ ਕਥਾ, ਬਹੁ ਕਾਇ ਕਰੀਜੈ ।।
 ਜੈਸਾ ਤੂ ਤੈਸਾ ਤੂਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੈ ।। ੩ ।। ੧ ।।¹

ਰਾਗੁ ਗੋਂਡ

ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰੁ ।। ਬਿਨੁ ਮੁਕੰਦ ਤਨੁ ਹੋਇ ਅਉਹਾਰੁ ।।
 ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਦਾਤਾ ।। ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਹਮਰਾ ਪਿਤ ਮਾਤਾ ।। ੧ ।।
 ਜੀਵਤ ਮੁਕੰਦੇ ਮਰਤ ਮੁਕੰਦੇ ।। ਤਾ ਕੇ ਸੇਵਕ ਕਉ ਸਦਾ ਅਨੰਦੇ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।
 ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਹਮਾਰੇ ਪ੍ਰਾਨੰ ।। ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਮਸਤਕਿ ਨੀਸਾਨੰ ।।
 ਸੇਵ ਮੁਕੰਦ ਕਰੈ ਬੈਰਾਗੀ ।। ਸੋਈ ਮੁਕੰਦੁ ਦੁਰਬਲ ਧਨੁ ਲਾਧੀ ।। ੨ ।।
 ਏਕੁ ਮੁਕੰਦ ਕਰੈ ਉਪਕਾਰੁ ।। ਹਮਰਾ ਕਹਾ ਕਰੈ ਸੰਸਾਰੁ ।।
 ਮੇਟੀ ਜਾਤਿ ਹੂਏ ਦਰਬਾਰਿ ।। ਤੁਹੀ ਮੁਕੰਦ ਜੋਗ ਜੁਗ ਤਾਰਿ ।। ੩ ।।
 ਉਪਜਿਓ ਗਿਆਨੁ ਹੂਆ ਪਰਗਾਸ ।। ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਲੀਨੇ ਕੀਟ ਦਾਸ ।।
 ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਅਬ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਚੂਕੀ ।। ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਸੇਵਾ ਤਾਹੂ ਕੀ ।। ੪ ।। ੧ ।।²

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 858.

2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 875.

ਰਾਗੁ ਗੋਂਡ

ਜੇ ਓਹੁ ਅਨਿਸਨਿ ਤੀਰਥ ਨ੍ਹਾਵੈ ।। ਜੇ ਓਹੁ ਦੁਆਦਸ ਸਿਲਾ ਪੂਜਾਵੈ ।।
 ਜੇ ਓਹੁ ਕੂਪ ਤਟਾ ਦੇਵਾਵੈ ।। ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਸਭ ਬਿਰਥਾ ਜਾਵੈ ।। ੧ ।।
 ਸਾਧ ਕਾ ਨਿੰਦਕੁ ਕੈਸੇ ਤਰੈ ।। ਸਰਪਰ ਜਾਨਹੁ ਨਰਕ ਹੀ ਪਰੈ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।
 ਜੇ ਓਹੁ ਗ੍ਰਹਨ ਕਰੈ ਕੁਲਖੇਤਿ ।। ਅਰਪੈ ਨਾਰਿ ਸੀਗਾਰ ਸਮੇਤਿ ।।
 ਸਗਲੀ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸ੍ਵਨੀ ਸੁਨੈ ।। ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਕਵਨੈ ਨਹੀ ਗੁਨੈ ।। ੨ ।।
 ਜੇ ਓਹੁ ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਰਾਵੈ ।। ਭੂਮਿ ਦਾਨ ਸੋਭਾ ਮੰਡਪਿ ਪਾਵੈ ।।
 ਅਪਨਾ ਬਿਗਾਰਿ ਬਿਗਾਨਾ ਸਾਂਝੈ ।। ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਬਹੁ ਜੋਨੀ ਹਾਂਝੈ ।। ੩ ।।
 ਨਿੰਦਾ ਕਹਾ ਕਰਹੁ ਸੰਸਾਰਾ ।। ਨਿੰਦਕ ਕਾ ਪਰਗਟਿ ਪਾਹਾਰਾ ।।
 ਨਿੰਦਕੁ ਸੋਧਿ ਸਾਧਿ ਬੀਚਾਰਿਆ ।। ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਪਾਪੀ ਨਰਕਿ ਸਿਧਾਰਿਆ ।। ੪ ।।¹

ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ

ਐਸੀ ਲਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਕਰੈ ।।
 ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜੁ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤ੍ਰ ਧਰੈ ।। ਰਹਾਉ ।।
 ਜਾਕੀ ਛੇਤਿ ਜਗਤ ਕਉ ਲਾਗੈ ਤਾਂ ਪਰ ਤੂਹੀ ਢਰੈ ।।
 ਨੀਚਹੁ ਉਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ਕਾਹੂ ਤੇ ਨ ਡਰੈ ।। ੧ ।।
 ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਚਨੁ ਸਧਨਾ ਸੈਨੁ ਤਰੈ ।।
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ ।। ੨ ।। ੧ ।।²

ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ

ਸੁਖਸਾਗਰ ਸੁਰਿਤਹੁ ਚਿੰਤਾਮਨਿ, ਕਾਮਧੇਨ ਬਸਿ ਜਾ ਕੇ ਰੇ ।।
 ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਅਸਟ ਮਹਾ ਸਿਧਿ ਨਵਨਿਧਿ ਕਰ ਤਲ ਤਾ ਕੈ ।। ੧ ।।
 ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਸਿ ਰਸਨਾ ।।
 ਅਵਰ ਸਭ ਛਾਡਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।
 ਨਾ ਨਾ ਖਿਆਨ ਪੁਰਾਨ ਬੇਦ ਬਿਧਿ ਚਉਤੀਸ ਅਛਰ ਮਾਹੀ ।।
 ਬਿਆਸ ਬੀਚਾਰਿ ਕਹਿਓ ਪਰਮਾਰਥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਨਾਹੀ ।। ੨ ।।
 ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਤ ਹੋਇ, ਬਡੇ ਭਾਗਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ।।
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਾਸ ਮਤਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੀ ।। ੩ ।। ੨ ।।³

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 875.
2. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 1106.
3. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 1106.

ਰਾਗੁ ਬਸੰਤੁ

ਤੁਝਹਿ ਸੁਝੰਤਾ ਕਛੂ ਨਾਹਿ ।। ਪਹਿਰਾਵਾ ਦੇਖੇ ਉਭਿ ਜਾਹਿ ।।
 ਗਰਬਵਤੀ ਕਾ ਨਾਹੀ ਨਾਉ ।। ਤੇਰੀ ਗਰਦਨਿ ਉਪਰਿ ਲਵੈ ਕਾਉ ।। ੧ ।।
 ਤੂੰ ਕਾਇ ਗਰਬਹਿ ਬਾਵਲੀ ।।
 ਜੈਸੇ ਭਾਦਉ ਖੁੰਬ ਰਾਜੁ ਤੂ ਤਿਸ ਤੇ ਖਰੀ ਉਤਾਵਲੀ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।
 ਜੈਸੇ ਕੁਰੰਕ ਨਹੀਂ ਪਾਇਓ ਭੇਦੁ ।। ਤਨਿ ਸੁਗੰਧ ਢੂਢੈ ਪ੍ਰਦੇਸੁ ।।
 ਅਪ ਤਨ ਕਾ ਜੋ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ।। ਤਿਸੁ ਨਹੀ ਜਮ ਕੰਕਰੁ ਕਰੇ ਖੁਆਰੁ ।। ੨ ।।
 ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਕਾ ਕਰਹਿ ਅਹੰਕਾਰੁ ।। ਠਾਕੁਰੁ ਲੇਖਾ ਮਗਨਹਾਰੁ ।।
 ਫੇੜੇ ਕਾ ਦੁਖੁ ਸਹੈ ਜੀਉ ।। ਪਾਛੇ ਕਿਸਹਿ ਪੁਕਾਰਹਿ ਪੀਉ ਪੀਉ ।। ੩ ।।
 ਸਾਧੂ ਕੀ ਜਉ ਲੇਹਿ ਓਟ ।। ਤੇਰੇ ਮਿਟਹਿ ਪਾਪ ਸਭ ਕੋਟਿ ਕੋਟਿ ।।
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੋ ਜਪੈ ਨਾਮੁ ।।
 ਉਸੁ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮੁ ਨ ਜੋਨਿ ਕਾਮੁ ।। ੪ ।। ੧ ।।²

ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ

ਹਰਿ ਜਪਤ ਤੇਉ ਜਨਾ ਪਦਮ ਕਵਲਾਸਪਤਿ ਤਾਸ ਸਮ ਤੁਲਿ ਨਹੀਂ ਆਨ ਕੋਉ ।।
 ਏਕ ਹੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਹੋਇ ਬਿਸਥਰਿਓ, ਆਨ
 ਰੇ ਆਨ ਭਰਪੂਰਿ ਸੋਉ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।
 ਜਾ ਕੇ ਭਾਗਵਤੁ ਲੇਖੀਐ ਅਵਰੁ ਨਹੀਂ ਪੇਖੀਐ ਤਾਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਅਛੇਪ ਛੀਪਾ ।।
 ਬਿਆਸ ਮਹਿ ਲੇਖੀਐ ਸਨਕ ਮਹਿ ਪੇਖੀਐ ਨਾਮ ਕੀ ਨਾਮਨਾ ਸਪਤ ਦੀਪਾ ।। ੧ ।।
 ਜਾ ਕੈ ਈਦਿ ਬਕਰੀਦਿ ਕੁਲ ਗਊ ਰੇ ਬਧੁ ਕਰਹਿ ਮਾਨੀਅਹਿ ਸੇਖ ਸਹੀਦ ਪੀਰਾ ।।
 ਜਾ ਕੈ ਬਾਪ ਵੈਸੀ ਕਰੀ ਪੂਤ ਐਸੀ ਸਰੀ ਤਿਹੁ ਰੇ ਲੋਕ ਪਰਸਿਧ ਕਬੀਰਾ ।। ੨ ।।
 ਜਾਕੇ ਕੁਟੰਬ ਕੇ ਢੇਢ ਸਭ ਢੋਰ ਢੇਵੰਤ ਫਿਰਹਿ ਅਜਹੁ ਬੰਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ।।
 ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਪ੍ਰੁ ਕਰਿਹ ਡੰਡਉਤਿ
 ਤਿਨ ਤਨੈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾਨ ਦਾਸ ।। ੩ ।। ੨ ।।¹

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1196.

2. ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 1293.

ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ

ਤੇਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ, ¹ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ²

ਕਨਕ ਕਟਿਕ, ³ ਜਲ⁴ ਤਰੰਗ⁵ ਜੈਸਾ⁶ ।। ੧ ।।

ਜਉਪੈ⁷ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ⁸ ਅਹੇ⁹ ਅਨੰਤਾ ।।

ਪਤਿਤ¹⁰ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ¹¹ ਕੈਸੇ¹² ਹੁੰਤਾ¹³ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਤੁਮ ਜੁ ਨਾਇਕ ਆਛਹੁ¹⁴ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ।।

ਪ੍ਰਭੂ¹⁵ ਤੇ¹⁶ ਜਨੁ ਜਾਨੀਜੈ¹⁷ ਜਨ ਤੇ¹⁸ ਸੁਆਮੀ¹⁹ ।। ੨ ।।

ਸਰੀਰੁ ਆਰਾਧੈ ਮੇ ਕਉ ਬੀਚਾਰੁ ਦੇਹੁ ।।

ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਦਲ ਸਮਝਾਵੈ ਕਉ ।। ²⁰ ੩ ।। - ਪੰਨਾ 93.

1. ਹਮ ਤੁਮ ਤੁਮ ਤੁਮ ਹਮ ਅੰਤਰੁ ਐਸਾ (ਖ) ਤੇਹੀ ਮੋਹੀ ਤੇ ਅੰਤਰੁ ਐਸਾ (ਏ)
2. ਐਸਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਈ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.)
3. ਕੁਟਕ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕੁਟ (ਏ) ਕੁੰਡਲ (ਸਾ ਖ) ਕੁਟਲ (ਕ.ਜ.)
4. ਤਰੰਗ (ਟ)
5. ਜਲ (ਟ)
6. ਤੈਸਾ (ਖ)
7. ਦੇਵਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਹ.ਸਾ.ਖ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਰਾਮ ਦੇਵਾ (ਏ.ਕ.)
8. ਕਰੰਤਾ (ਏ.ਸਾ.) ਕਰੰਤੁ ਅਨੰਤਾ (ਟ.) ਕਰੰਤਾ ਹੋ (ਘ. ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਇਥੇ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਅਨੰਤਾ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਪਤਿਤ ਪਾਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ) ਕਰੰਤਾ ਹੋ (ਤ)
9. ਅਹੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਸਾ) ਹੋ (ਹ)
10. ਪ੍ਰਤੀ ਖ ਵਿਚ ਪਤਿਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਤੇ' ਲਫਜ਼ ਹੈ ।
11. ਤੇਰਾ ਬਿਡਦ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ) ਤੇਰਾ ਨਾਮ (ਏ.ਖ.) ਤੇਰਾ ਬਿਰਦ (ਸਾ) ਤੇਰਾ ਨਾਵ (ਘ.ਹ.)
12. ਕਯੂੰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕਯੋਂ (ਕ.ਖ.) ਤੇਰਾ (ਹ.ਘ.)
14. ਹੋਤਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਆ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਖ.ਘ.ਤ)
15. ਤੁਮੁ ਹੀ ਮੈ ਕੋਈ ਨਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਠ.ਤ) ਤੁਮ ਹੀ ਮੈ ਕੋਈ ਨਿਗਮ ਕਹਤ ਤੂ (ਖ)
- ਤੁਮ ਹੀ ਮੈ ਕੋਈ ਨਰ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਦ) ਤੁਮੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਰ ਅਤ੍ਰਜਾਮੀ (ਸਾ)
16. ਠਾਕੁਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਸਵਾਮੀ ਤੈ ਸੇਵਗ ਪ੍ਰਗਟ ਸੇਵਗ ਤੈ ਸਵਾਮੀ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ)

16. ਵੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਸ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ) ਤੈ (ਹ.ਘ.ਟ.)
17. ਜਾਣਿਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.) ਜਾਨਿਯੋ (ਅ.ਏ.ਤ.ਠ.) ਜਾਨੀਏ (ਟ)
18. ਵੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ) ਤੈ (ਹ.ਘ.)
19. ਸਵਾਮੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਤ)
20. ਤੁਮੇ, ਸਬਨਨਿ² ਮੈਂ ਸਬ³ ਤੁਮ⁴, ਮਾਂਹੀ । ।

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਅਸਮਝਿਸਿ⁵ ਕਹੈ ਕਹਾਂ ਹੀਂ । । (ਯੂ.ਕੇ.)*

ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਠ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਤਿ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਭੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ : -

- ੳ. ਤੁਮੁ (ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਅ)
- ਅ. ਸਬਨੈ (ਅ.ਜ.) ਸਬਨਿ (ਸਾ) ਸਬਨ (ਟ)
- ੲ. ਤੁਮਾ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.)
- ੳ. ਸਬ (ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.) ਸੈਬ (ਖ) ਤੁਮ (ਜ.ਟ.)
- ਹ. ਅਸਮਝਿਸਿ (ਓ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਖ.ਘ.) ਅਸਮਝਿਸਿ (ਹ)
- ਕ. ਕਾਂਕਹੀ (ਅ)

* ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਪ੍ਰਤੀਲਿਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਗੌੜੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਗੁ ਗਉੜੀ*

ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ¹ ਪੋਚ², ਸੋਚ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ

ਮੇਰਾ³ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ⁴, ਜਨਮੁ ਕੁਭਾਂਤੀ⁵ ॥੧॥

ਰਾਮ ਗੁਸਈਆ, ਜੀਅ ਕੇ ਜੀਵਨਾ⁶ ॥

ਮੋਹਿ⁷ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ⁸, ਮੈ ਜਨੁ ਤੇਰਾ⁹ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਮੇਰੀ¹⁰ ਹਰਹੁ¹¹ ਬਿਪਤਿ, ਜਨ ਕਰਹੁ ਸੁਭਾਈ ॥

ਚਰਨ ਨਾ ਛਾਡਉ¹², ਸਰੀਰ¹³ ਕਲ ਜਾਈ ॥੨॥

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਉ ਤੇਰੀ ਸਾਭਾ¹⁴ ॥

ਬੇਗਿ ਮਿਲਹੁ¹⁵ ਜਨ¹⁶ ਕਰਿ¹⁷ ਨ¹⁸ ਬਿਲਾਥਾ¹⁹ ॥੩॥੧॥-ਪੰ. 345.

ਸੰਕੁਟ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਸੋਚ ਪੋਚ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਮੇਰਾ, ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਕਠਿਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਕਰਨ (ਜ.) ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ
(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਮੇਰੀ ਜਾਤਯ (ਤ.)

ਕੁਜਾਤੀ (ਹ.ਸਾ.ਘ.ਟ.)

ਕਾਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਗਜੀਵਨ ਮੋਰਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਰਾਮਾ ਹੋ ਜਗਜੀਵਨ ਮੋਰਾ (ਟ.)

ਤੂੰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਬਿਸਾਰੀ ਰਾਮ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਤੇਰਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਮੇਰੀ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਬਿਪਤਿ (ਓ.) ਭਾਵੈ ਕਰਹੁ ਕੁਭਾਵ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਭਾਵ ਕਰਹੁ ਕੁਭਾਵ (ਅ.) ਭਾਵੈ ਧਰਹੁ ਕੁਭਾਵ (ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.)

ਛਾਡੁ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਛਾਡੇ (ਓ.ਏ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਜਾਈ ਸੁ ਜਾਵ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਭਾਵੈ ਜਾਈ ਸੁ ਜਾਵ (ਏ) ਜਾਵ ਸੁ ਜਾਵ (ਅ)

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕਛੁ ਦੇਹੁ ਅਵਲੰਬਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਮਿਲੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਮਿਲਹੁ (ਕੇ.)

ਜਿਨਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਜਿਨ (ਖ.ਜ.ਟ.)

ਕਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਕਰੈ (ਹ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.)

ਹੂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਬਿਲੰਬਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

*ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ

ਬੇਗਮਪੁਰਾ¹ ਸਹਰ ਕੋ² ਨਾਉ³ ।।
 ਦੂਖ⁴ ਅੰਦਹੁ⁵ ਨਹੀਂ ਤਿਹਿ ਨਾਉ⁶ ।।
 ਨਾ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨਾ ਮਾਲੁ⁷ ।।
 ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ⁸ ।।
 ਅਬ ਮੋਹਿ⁹ ਖੂਬ ਵਤਨ¹⁰ ਗਹ¹¹ ਪਾਈ ।।
 ਉਹਾ¹² ਖੈਰਿ¹³ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ¹⁴ ।।੧।। ਰਹਾਉ ।।
 ਕਾਇਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ।।
 ਦੋਖ ਨ ਸੇਖ, ਏਕ ਸੇ ਆਹੀ ।।
 ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ¹⁵ ।।
 ਉਹਾ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ¹⁶ ।।੨।।
 ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ¹⁷ ।।
 ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ¹⁸ ਕੇ ਅਟਕਾਵੈ ।।
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ¹⁹ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ ।।
 ਜੇ ਹਮ²⁰ ਸਹਰੀ²¹ ਸੇ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ ।।੩।।੨।। - ਪੰ. 345.

-
1. ਬੇਗਮਪੁਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਬੇਗਰ (ਘ)
 2. ਕਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.)
 3. ਨਾਵ (ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 4. ਫਿਕਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 5. ਅੰਦੇਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 6. ਠਾਵ (ਓ.ਹ.) ਠਾਈ (ਤ.) ਤਿਹ ਠਾਵ (ਖ.ਟ.) ਪ੍ਰਤੀ ਘ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੀ ਠਾਵ ਪਾਠ ਹੈ । ਤਿਹਿ ਲਫਜ਼ ਆਇਆ ।
 7. ਨਹੀ ਤਹਾ ਸੀਸ ਖਲਾਤਨ ਮਾਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.(ਮੀਰ) ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਨਹੀਂ ਸੀਸ ਖਰ ਮਾਰ (ਹ)
 8. ਹੈਫ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸ ਜਵਾਲ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਹੈਨਫ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸ ਜਵਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਅ ਵਿੱਚ ਹੈਰ ਪਿੱਛੋਂ ਨ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਾਕੀ ਪਾਠ ਸਮਾਨ ਹੈ ।

ਹੰਮ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਬਤਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਜ.) ਬਾਤਨ (ਖ) ਰਤਨ (ਘ.) ਉਤਨ (ਟ)

ਘਰ ਪਾਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਉਜਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਦ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.) ਬਜੁ (ਓ) ਓਜੁ (ਖ) ਵਾਜਾਈ (ਤ) ਉਜੇ (ਹ)

ਉਚਾ (ਟ) ਵੰਜਾਈ (ਠ)

ਪੰਚ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਖ.ਟ.ਤ) ਪੈਰ (ਟ) ਯੇਰ (ਠ)

ਭਾਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਭਯਾ (ਜ)

ਆਵਨ ਜਾਣ ਰਹਮ ਮਹਸੂਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਸ.) ਆਵਨ ਜਾਨ ਰਹਮ ਮਹਸੂਰ (ਖ.ਘ.ਹ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਜਹਾ ਗਨਿਯਾਵ ਬਸੈ ਮਾਬੂਦ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਹ.ਅ.ਦ.ਸਾ.ਖ.ਘ.ਟ (ਬੇਰੇ) ਠ (ਬਜੈ) ਪ੍ਰਤੀ ਕ ਵਿੱਚ 'ਮਾਬੂਦ' ਦੀ
ਬਾ 'ਮਹਬੂਬ' ਹੈ ਬਾਕੀ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ।

ਜੇਈ ਸੈਲ ਕਰੇ ਸੇਈ ਭਾਵੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਕੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਕਹੇ ਰੈਦਾਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਓਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਦ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਓਹਿ (ਘ.ਹ.)

ਸਹਰਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.)

ਗੁਰੂ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣ*

ਘਟ ਅਵਘਟ ਡੁਗਰ ਘਣਾ¹, ਇਕੁ² ਨਿਰਗੁਣ³ ਬੈਲੁ ਹਮਾਰ ॥

ਰਮਈਏ ਸਿਉ ਇਕ ਬੇਨਤੀ, ਮੇਰੀ ਪੁੰਜੀ ਰਾਖੁ ਮੁਰਾਰਿ ॥੧॥

ਕੇ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ, ਮੇਰਾ ਟਾਂਡਾ ਲਾਇਆ ਜਾਇ ਰੇ⁴ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਹਉ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ, ਸਹਜ ਕਰਉ ਬਾਪਰੂ⁵ ॥

ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨੁ ਲਾਇਆ ਬਿਖੁ ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰਿ⁶ ॥੨॥

ਉਰਵਾਰ ਪਾਰ ਕੇ ਦਾਨੀਆ, ਲਿਖਿ ਲੇਹੁ ਆਲੁ ਪਤਾਲੁ ॥

ਮੋਹਿ ਜਮ ਡੰਡੁ ਨ ਲਾਗਈ ਤਜੀਲੇ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲ ॥੩॥⁷

ਜੈਸਾ ਰੰਗੁ ਕੁਸੰਤ⁸ ਕਾ⁹, ਤੈਸਾ ਇਹੁ¹⁰ ਸੰਸਾਰੁ ॥

ਮੇਰੇ ਰਮਈਏ ਰੰਗੁ ਮਜੀਨੁ¹¹ ਕਾ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ¹² ॥੪॥੧॥-ਪੰ. 346.

- ਘੋਘਟ ਘਾਟ ਘਨੇ ਘਨੇ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.) ਘਟੇ ਘਣਾ (ਅ.ਏ.ਠ) ਘਨੇ ਘਨਾ (ਕ.ਸਾ)
ਘੋਘਟ ਘਾਟ ਘਣਾ (ਹ) ਘਨਾ ਘਨਾ (ਘ) ਘੋਘਟ ਪੰਥ ਚੁਹਿਲਿਯਾ ਰੇ (ਖ)
- ਇਕ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਘ.ਠ) ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
- ਨਿਰਗੁਣ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਘ.ਠ)
- ਮੈਂ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ । ਹਰਿ ਜੁ ਕੇ ਟਾਂਡੇ ਲਾਏ ਜਾਵੇ (ਖ)
ਹਰਿ ਕੇ ਟਾਂਡੇ ਲਾਏ ਜਾਈ ਰੇ (ਕ.ਠ) ਬਣਿਜਾਰਾ ਰਾਮ ਕਾ (ਓ.ਅ.ਏ.ਠ)
ਹਰਿ ਕੇ ਟਾਂਡੇ ਲਾਏ ਜਾਈ ਰੇ ਮੈ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਹ.)
ਹਰਿ ਜੀ ਕੇ ਟਾਂਡੇ ਲਾਏ ਜਾਉ ਰੇ (ਹ.ਘ)
- ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਪਾਯੋ । ਤਾ ਬੈ ਸਹਿਜ ਕਰੇ ਬਪੋਯਰੇ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.) ਇਹ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਓ) ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਪਾਯੋ (ਯੂ) ਬੈ ਸਹਿਜ ਕਰੇ ਬਪੋਯਾਰੇ (ਅ.ਸਾ) ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨ ਪਾਈਯੋ । ਤਾ ਬੈ ਸਹਿਜ ਕਰੇ ਬਪੋਯਾਰ ਰੇ (ਕ.ਸਾ.ਠ.)
- ਰਾਮ ਨਾਮ ਹਮ ਲਾਇਯੋ । ਤਾ ਬੈ ਬਿਖ ਲਾਇਯੋ ਸੰਸਾਰ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸ.ਠ.)
ਰਾਮ ਨਾਮ ਹਮ ਲਾਇਯਾ । ਤਾ ਬੈ ਬਿਖ ਲਾਇਯੋ ਸੰਸਾਰ ਰੇ (ਓ)
- ਇਹ ਪਾਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਵੀ ਹੋ ਜੇ (ਓ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।
ਅਨਤਹਿ ਧਰਤੀ ਧਨ ਧਰਯੋ । ਅਨਤਹਿ ਫੁਫਣ ਜਾਈ ।
ਅਨਤ ਕੇ ਧਰਯੋ ਨ ਪਾਈਯੋ । ਤਾ ਬੈ ਚਾਲਯੋ ਮੂਲ ਗਵਾਈ ਹੋ ॥੨॥
ਰੈਣਿ ਗਵਾਈ ਸੋਈ ਕਰਿ । ਦਯੋਸ ਗਵਾਯੋ ਖਾਈ ।
ਹੀਰਾ ਯਹੁ ਤਨ ਪਾਇ ਕਰਿ । ਕੋਡੀ ਕੈ ਬਦਲੈ ਜਾਈ ਹੈ ॥੩॥
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪੁਜੀ ਭਈ । ਬਸਤ ਲਈ ਨਿਰਮੇਲ ।
ਸਹਜ ਬਲਾਇਯਾ ਲਾਇ ਕਰਿ । ਚਹੂ ਦਿਸਿ ਟਾਂਡੇ ਮੇਲ ਰੇ ॥੪॥
- ਕਸੂਭ (ਯੂ.ਕੇ.) ਪਤੰਗ (ਓ.ਅ.ਏ.ਖ.ਘ.ਠ.ਤ) ਕਸੂਭ (ਕ.ਹ)
- ਕਾ ਉਪਰੰਤ (ਰੇ ਪਾਠ ਵੀ ਹੈ) (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਸਾ)
- ਰਮਈਯਾ ਰੰਗ ਮਜੀਨ ਕਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ. (ਕੇ) ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.) ਰਮਈਯੋ ਰੰਗ ਮਜੀਨ ਕੋ (ਸਾ.ਠ.ਤ.)
- ਯਹੁ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਠ.ਤ.)
- ਤਾਬੈ ਭਣੈ ਰੈਦਾਸ ਬਿਚਾਰ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ. (ਚਮਾਰ) ਕ.ਸਾ.ਠ.ਤ.)
ਭਸਿ ਰੈਦਾਸ ਬਿਚਾਰ (ਖ) ਤਾਤੋਂ ਭਇ ਰੈਦਾਸ ਬਿਚਾਰ ਰੇ (ਘ.ਹ)
ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਕੇਦਾਰੋ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਗਉੜੀ ਬੇਰਾਗਣਿ*

ਸਤਿਜੁਗਿ¹ ਸਤੁ² ਤੇਤਾ³ ਜਗੀ⁴ ਦੁਆਪਰਿ⁵ ਪੂਜਾਚਾਰ⁶ ॥
 ਤੀਨੇ ਜੁਗ ਤੀਨੇ ਦਿੜੇ⁷ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ ॥੧॥
 ਪਾਰੁ⁸ ਕੈਸੇ⁹ ਪਾਇਬੇ ਰੇ ॥
 ਮੋਸਉ¹⁰ ਕੋਉ¹¹ ਨ ਕਹੈ ਸਮਝਾਇ¹² ॥
 ਜਾ ਤੇ¹³ ਆਵਾਗਵਨੁ ਬਿਲਾਇ¹⁴ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਧਰਮ ਨਿਰੂਪੀਐ, ਕਰਤਾ ਦੀਸੈ ਸਭ ਲੋਇ¹⁵ ॥
 ਕਵਨ ਕਰਮ ਤੇ ਛੁਟੀਐ¹⁶, ਜਿਹ ਸਾਧੇ ਸਭ ਸਿਧਿ ਹੋਇ¹⁷ ॥੨॥
 ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਬੀਚਾਰੀਐ¹⁸, ਸੰਕਾ ਸੁਨਿ¹⁹ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ॥
 ਸੰਸਾ ਸਦ ਹਿਰਦੈ ਬਸੈ²⁰ ਕਉਨੂ²¹ ਹਿਰੈ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥੩॥
 ਬਾਹਰੁ ਉਦਕਿ ਪਖਾਰੀਐ²³, ਘਟ ਤੀਤਰਿ ਬਿਬਿਧਿ ਬਿਕਾਰ ॥
 ਸੁਧ²⁴ ਕਵਨ²⁵ ਪਰ ਹੋਇਬੇ²⁶, ਸੁਚ ਕੁੰਚਰ ਬਿਧਿ ਬਿਉਹਾਰ²⁷ ॥੪॥
 ਰਵਿ ਪ੍ਰਗਾਸ²⁸ ਰਜਨੀ ਜਥਾਗਤਿ ਜਾਨਤ²⁹ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ॥
 ਪਾਰਸ³⁰ ਮਾਨੇ ਤਾਬੇ³¹ ਛੁਏ, ਕਨਕ ਹੋਤ ਨਹੀ ਬਾਰ ॥੫॥
 ਪਰਮ ਪਰਸ ਗੁਰੂ ਭੇਟੀਐ ਪੂਰਬ ਲਿਖਤ ਲਿਲਾਟ ॥
 ਉਨਮਨ ਮਨ ਮਨ ਹੀ ਮਿਲੇ ਛੁਟਕਤ ਬਜਰ ਕਪਾਟ ॥੬॥
 ਭਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰੀ ਕ੍ਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਟਿ ਬਿਕਾਰ ॥
 ਸੋਈ ਬਸਿ ਰਸਿ ਮਨ ਮਿਲੇ ਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਏਕ ਬਿਚਾਰਿ³² ॥੭॥
 ਅਨਿਕ³³ ਜਤਨ ਨਿਗ੍ਰਹ³⁴ ਕੀਏ³⁵, ਟਾਰੀ³⁶ ਨ ਟਰੈ ਕ੍ਰਮ ਫਾਸ³⁷ ॥
 ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਉਪਜੈ, ਤਾ ਤੇ³⁸ ਰਵਿਦਾਸ³⁹ ਉਦਾਸ ॥੮॥੧॥ - ਪੰ. 346.

1. ਸਤਜੁਗ (ਉ.ਅ.ਬ.ਟ.ਠ.ਤ)
2. ਤਪ (ਉ)
3. ਤ੍ਰੇਤਾ (ਬ.ਟ.ਠ.ਤ)
4. ਮੁਖ (ਉ.ਅ.ਖ.) ਤੁਤਪ (ਟ) ਤਪ (ਠ) ਤਪਾ (ਤ)
5. ਦਵਾਪਰ (ਉ.ਅ.ਖ.ਟ.) ਦਵਾਪਰਿ (ਏ) ਦੁਪਰ (ਤ)
6. ਅਚਾਰ (ਉ.ਅ.ਬ.ਟ.ਠ.ਤ)
7. ਤੀਨਯੁ ਜੁਗਨਿ ਤੀਨਯੁ ਦਿੜੀ (ਉ.ਅ.ਬ.ਖ.ਠ.ਤ) ਤਿਹੂੰ ਜੁਗਾਂ ਤੀਨੁ ਦੁਟਾ (ਟ.) ਇਨ ਮੈਂ ਕਛੁ ਨ ਸੂਸ੍ਰੀ (ਏ)

8. ਮਰਮ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
9. ਕੈਸੈ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
10. ਪੰਡਿਤ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
11. ਕੋਈ (ਉ.ਅ.ਦ.ਲ.ਠ.ਤ.) ਕੋਨ (ਖ) ਕਯੂ ਨ (ਟ)
12. ਸਮਝਾਈ (ਉ.ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
13. ਤਾ ਬੈ ਮੇਰੀ (ਉ) ਤਾਤੈ ਮੇਰੇ (ਟ.) ਜਾਬੈ ਮੇਰੇ (ਅ.ਦ.ਖ.ਠ.ਤ.)
14. ਬਿਲਾਈ (ਉ)
15. ਲੋਈ (ਉ.) ਕੋਇ (ਏ)
16. ਜਿਹਿ ਧਰਮੇ ਭ੍ਰਮ ਛੂਟੀ ਹੈ (ਉ.ਖ.) ਕੋਨ ਧਰਮ ਭ੍ਰਮ ਛੂਟਿਯਾ (ਏ) ਜਾਹਿ ਧ੍ਰਮ ਭ੍ਰਮ ਛੂਟਿਏ (ਅ.ਠ.ਤ.) ਜਿਦਿ ਧਰਮੇ ਭ੍ਰਮ ਛੂਟਿਹੈ (ਟ)
17. ਤਾਹਿ ਨ ਚੀਨਹੈ ਕੋਈ (ਉ.ਅ.ਖ.ਠ.ਤ.) ਸੋ ਧਰਮ ਨ ਚੀਨਹੈ ਕੋਇ (ਟ)
18. ਆਕਰਮ ਕਰਮ ਬਿਚਾਰਿਏ (ਉ.ਅ.ਦ.ਠ.ਤ.) ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਬਿਚਾਰੀਏ (ਏ)
19. ਸੁਣਿ ਸੰਕਯਾ (ਉ.ਅ.ਠ.ਤ.) ਸੰਕਯਾਸੁਨਿ (ਏ) ਸੁਨਿ ਸੁਮ੍ਰਤ (ਏ)
20. ਜਾਕੈ ਹਿਰਦੈ ਤੈ ਭਰਮ (ਉ.ਅ.ਠ.ਤ.) ਸਧੈ ਸਦਾ ਹਿਰਦੈ ਰਹੈ (ਏ) ਸੰਸਾਰ ਸਦਾ ਹਿਰਦੈ ਬਸੈ (ਏ) ਹਰਿ ਬਿਨ (ਉ.ਅ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਜਾਮ ਬਿਨ (ਏ)
21. ਕੋਨ (ਉ.ਅ.ਦ.ਟ.ਠ.ਤ.)
22. ਹਰੈ (ਉ.ਅ.ਦ.ਟ.ਠ.ਤ.)
23. ਬਾਹਟਿ ਅੰਗ ਪਖਾਲਿਏ (ਉ.ਅ.ਦ.ਠ.ਤ.) ਕਿਹਿ ਬਿਧਿ ਅੰਗ ਪਖਾਲਿਏ (ਏ)
24. ਸੁਦਿ (ਉ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਸੁਚਯ (ਅ.)
25. ਕੋਨ (ਖ.ਟ.)
26. ਹੋਈਏ (ਉ.ਅ.) ਹੋਹਿਗੇ (ਟ.)
27. ਕੁੰਜਰ ਗਤਿ ਬਯੋਹਾਰ (ਉ.ਅ.ਠ.ਤ.) ਕੁੰਜਰ ਸਚ ਬਯੋਹਾਰ (ਏ) ਜੈਸੈ ਕੁੰਠ ਬਿਧਿ ਬਯੋਹਾਰ (ਖ) ਜੈਸੈ ਕੁੰਜਰ ਬਿਧਿ ਬਯੋਹਰ (ਟ.)
28. ਪ੍ਰਕਾਸ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.) ਰਬਯ ਪ੍ਰਕਾਸ (ਤ)
29. ਦੀਸੈ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਠ.ਤ.) ਯੂੰ ਗਤ ਦੀਸੈ ਸੰਸਾਰ (ਟ.)
30. ਮਿਲਿ (ਉ.) ਸਨਿ (ਅ.) ਪਾਰਸ ਮਨਿ (ਏ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
31. ਛਿਵੈ (ਉ.ਠ.ਤ.) ਛਿਯਾ (ਟ) ਛਿਏ (ਅ.) ਛਿਯੈ (ਏ.) ਛਿਯੇ (ਖ)
32. ਇਹ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। *ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਉ) ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ -
ਧਨ ਜੇਬਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨ ਮਿਲੈ। ਕੁਲ ਕਰਣੀ ਆਚਾਰ ।।
ਏਕੇ ਅਨੇਕ ਬਿਗੋਈਯਾ ।। ਤਾ ਕੂੰ ਜਾਣੈ ਸਬ ਸੰਸਾਰ ।। 6 ।।
33. ਅਨੇਕ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
34. ਕਰਿ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
35. ਟਾਰੀਯੋ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
36. ਟਾਰਿ ਨ ਟਰੈ (ਉ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.) ਟਾਹੀ ਟਰੈ ਨ (ਅ.ਤ.)
37. ਪਾਸ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
38. ਤਾਬੈ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਠ.ਤ.) ਤਾਤੈ (ਟ)
39. ਜਨ (ਉ.ਖ.ਟ) ਰੈਦਾਸ (ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਧੁਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਮ੍ਰਿਗ¹ ਮੀਨ ਭ੍ਰਿਗ² ਪਤੰਗ ਕੁੰਜਰ³, ਏਕ ਦੇਖ ਬਿਨਾਸ⁴ ॥
 ਪੰਚ ਦੇਖ⁵ ਅਸਾਧ⁶ ਜਾ⁷ ਮਹਿ, ਤਾ ਕੀ ਕੇਤਕ ਆਸ⁸ ॥ ੧ ॥
 ਮਾਧੋ ਅਬਿਦਿਆ ਹਿਤ ਕੀਨ⁹ ॥
 ਬਿਬੇਕ ਦੀਪ ਮਲੀਨ¹⁰ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਤ੍ਰਿਗਦ¹¹ ਜੋਨਿ ਅਚੇਤ ਸੰਤਵ¹² ਪੁੰਨ¹³ ਪਾਪ ਅਸੋਚ¹⁴ ॥
 ਮਾਨੁਖ¹⁵ ਅਵਤਾਰ¹⁶ ਦੁਲਭ¹⁷, ਤਿਹੀ¹⁸ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ ॥ ੨ ॥
 ਜੀਅ ਜੰਤ ਜਹਾ ਜਹਾ ਲਗੁ¹⁹, ਕਰਮ ਕੇ ਬਸਿ ਜਾਇ²⁰ ॥
 ਕਾਲ²¹ ਫਾਸ²² ਅਬਧ²³ ਲਾਗੇ²⁴, ਕਛੁ²⁵ ਨ ਚਲੇ²⁶ ਉਪਾਇ²⁷ ॥ ੩ ॥
 ਰਵਿਦਾਸ²⁸ ਦਾਸ, ਉਦਾਸ, ਤਜੁ²⁹ ਭ੍ਰਮ, ਤਪਨ ਤਪੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ॥
 ਭਗਤ ਜਨ ਤੈ³¹ ਹਰਨ³², ਪਰਮਾਨੰਦ³³ ਕਰਹੁ ਨਿਦਾਨ ॥ ॥

-ਪੰਨਾ 486.

1. ਮ੍ਰਿਗ (ਯੂ.ਕੇ. ਓ.ਏ. ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਮ੍ਰਿਘ (ਅ) ਯੇ ਮ੍ਰਿਗ (ਖ)
2. ਭ੍ਰਿਗ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਭ੍ਰਿਗ (ਕ.ਖ.)
3. ਕੁੰਜਰ (ਯੂ.ਕੇ. ਓ.ਅ.ਖ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
4. ਏਕ ਦੇਖ ਬਿਨਾਸ (ਏ) ਏਕਏਕ (ਹ) ਯੇਕਯੇਕ ਦੇਖ ਬਿਨਾਸ (ਠ) ਦੇਖ ਯੇਕ ਬਿਨਾਸ (ਖ) ਯੇਕ (ਤ)
5. ਬਯਾਧਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਇਤਾ ਪੰਚਿ ਅਸਾਧ ਦੇਹੀ (ਏ)
6. ਅਸਾਧਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਬਸਿ (ਹ)
7. ਇਹਿ ਤਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਯਾਤਨ (ਖ)
8. ਕੋਨ ਤਾਕੀ ਆਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
9. ਕਛੁ ਕਛੁ ਅਬਿਦਯਾ ਹਿਤ ਕੀਨ (ਖ)
10. ਤਾ ਬੈ ਮੈ ਤੋਰ ਨਾਵ ਨ ਲੀਨੁ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ) ਮਾਧੋ ਜੀ ਤੋਹ ਨਾਵ ਨਾਲੀਨ (ਖ) ਤਾ ਤੈ ਮੈ ਤੋਰਾ ਨਾਵ ਨ ਲੀਨੁ (ਘ.ਟ.ਹ.)
11. ਤ੍ਰਿਗ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.) ਤ੍ਰਿਗੁਨ(ਟ)ਤ੍ਰਿਗੁ (ਓ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.ਹ.)
12. ਸਮਭ੍ਰਮਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਸੰਭ੍ਰਮਿ (ਓ.ਅ.ਹ.) ਭ੍ਰਮ ਭ੍ਰਮ(ਟ)

13. ਪਾਪ ਪੁਨਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਪਾਪ ਪੁਨਯ (ਉ.ਹ.)
14. ਨ ਸੋਚ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)ਸੋਚ (ਹ)ਨਾਹਿ ਤੰਜੀਯ ਸੋਚ (ਖ)
15. ਮਾਨਿਖ (ਉ.) ਮਾਨਿਖਾ (ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
16. ਔਤਾਰ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
17. ਦੂਲਭ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
18. ਤਹੁ ਸੰਕੁਟ (ਉ.ਤ.) ਤਉ ਸੰਕਟ (ਖ) ਤਿਹੁ ਸੰਕੁਟ (ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਹ.)
19. ਜਲਿ ਬਲਿ ਜੀਵ ਜੰਤ ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ (ਉ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)ਲੁੰ (ਦ)
20. ਕਰਮ ਬਸਿ ਸਬ ਆਹਿ ਹੈ (ਖ) ਕਰਮ ਬਸਿ ਹੈਵ ਜਾਈ (ਉ.ਕ.)ਕਰਮ ਪਾਸਿ ਜਾਈ(ਅ) ਕਰਮ ਪਾਸਾ ਜਾਈ (ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਤ.ਹ.)
21. ਮੋਹ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
22. ਪਾਸਿ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਬੰਧ (ਖ)
23. ਅੰਬਧੁ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਹ.) ਅਬਿਧ (ਤ)
24. ਬਾਧਯੋ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਹ.) ਬਾਧੋ (ਖ.ਤ)
25. ਕਰਿਏ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਚਲੇ (ਖ)
26. ਕੁੰਣ (ਉ.) ਕੋਣ (ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਨਾ ਕੋਓ (ਖ)
27. ਉਪਾਈ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
28. ਰੈਦਾਸ (ਉ.ਅ.ਦ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)
29. ਬਨਭਵ (ਉ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਅਨਭਵ (ਅ) ਅਨਭੈ (ਖ)
30. ਜਪਨ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਤ.ਹ.)
31. ਭੋ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.) ਭਗਵਤ ਜਨ ਭਵ (ਟ)
32. 'ਹਰਨ'ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਾਠ ਹੈ: ਕਹਿਵਤ (ਉ) ਕਯਤ (ਤ) ਕਹਿਏ(ਟ)ਕਹਿਏਤ (ਅ.ਕ.)ਕਹਿਯਤ (ਦ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.)
33. ਐਸੇ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨ(ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਹ.)ਪਰਮ ਕਰਨ ਨਿਧਾਨ (ਖ)

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਤੁਮ¹ ਚੰਦਨ ਹਮ² ਇਰੰਡ³ ਬਾਪੁਰੇ⁴, ਸੰਗਿ⁵ ਤੁਮਾਰੇ⁶ ਬਾਪਾ ॥
 ਨੀਚ ਰੂਖ⁷ ਤੇ⁸ ਉਚ⁹ ਭਏ ਹੈ¹⁰, ਗੰਧ¹¹ ਸੁਗੰਧ ਨਿਵਾਸਾ ॥੧॥
 ਮਾਧਉ¹², ਸਤਸੰਗਤਿ¹³ ਸਰਨਿ¹⁴ ਤੁਮਾਰੀ¹⁵ ॥
 ਹਮ ਅਉਗਨ ਤੁਮੁ ਉਪਕਾਰੀ ॥¹⁶॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਤੁਮ¹⁷ ਮਖਤੂਲ ਸੁਪੇਦ¹⁸ ਸਪੀਅਲ¹⁹, ਹਮ²⁰ ਬਪੁਰੇ²¹ ਜਸ ਕੀਰਾ ॥
 ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ, ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ ॥ ॥੨॥²²
 ਜਾਤੀ²³ ਓਛਾ²⁴, ਪਾਤੀ²⁵ ਓਛਾ, ਓਛਾ ਜਨਮੁ ਹਮਾਰਾ ॥
 ਰਾਜਾ²⁶ ਰਾਮ ਕੀ ਸੇਵ ਨ ਕੀਨੀ, ਕਹਿ²⁷ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ²⁸ ॥੩॥੩॥

-ਪੰ.486.

1. ਤੁਮੁ (ਯੂ ਕੇ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
2. ਮੇ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
3. ਅੰਰੰਡ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
4. ਬਾਪੁਰੇ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
5. ਨਿਕਟਿ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਨਿਕਟ (ਖ)
6. ਤੁਮਹਾਰੀ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
7. ਰੂਖ (ਯੂ ਕੇ ਅ.ਟ.ਠ) ਫਿਰਖ (ਓ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.)
8. ਹੈ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਠ.ਤ) ਤੇ (ਖ.ਜ.ਟ.)
9. ਉਚਾ (ਅ) 10. ਹੈ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
11. ਤੇਰੀ ਬਾਸ ਸੁਵਾਸ (ਯੂ ਕੇ ਓ.ਦ.) ਤਰੀ ਬਾਸ ਸੁਵਾਸਨਿਬਾਸਾ (ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਤ.)
12. ਮਾਧੋ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
13. ਸੰਗਤਿ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.)
14. ਸਰਨ (ਓ.ਦ.ਟ.ਤ) ਸਰਣਿ (ਕ.ਤ.)
15. ਤੁਮਹਾਰੀ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਤ.)
16. ਜਗਜੀਵਨ ਹਿਸਨ ਮੁਹਾਰੀ (ਯੂ ਕੇ ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਮੁਹਾਰੀ (ਖ)
17. ਤੁਮੁ (ਯੂ ਕੇ ਦ.ਕ.ਠ.ਤ) 18. ਗੁਲਾਲ (ਯੂ ਕੇ ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)ਗੁਲਾਬ
19. ਚਤਰਭੁਜ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)ਪਰਮਪਦ (ਖ)
20. ਮੇ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) 21. ਬਪੁਰੇ (ਯੂ ਕੇ ਅ.)ਬਪੁਰੇ (ਓ.ਦ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)ਬਪਰਾ (ਖ.ਟ.)
22. ਇਹ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਹੈ -
 ਪੀਵਤ ਡਾਲ ਫੂਲ ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਤ । ਸਹਜਿ ਭਈ ਮਤਿ ਹੀਰਾ ॥ (ਯੂ ਕੇ ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 ਪੀਵਤ ਡਾਲ ਫੂਲ ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਤ ਸੰਗਤਿ ਭਏ ਮੁਕੀਰਾ (ਦ.ਖ.)
23. ਜਾਤਿ ਤੀ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) 24. ਵੇਛੀ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
25. ਜਨਮ ਤੀ ਬੇਛੀ ਬੇਛਾ ਕਰਮ ਹਮਾਰਾ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
26. ਹਮ ਸਰ ਨਾਗਤਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਕੀ (ਯੂ ਕੇ ਓ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
27. ਕਹੇ ਰੈਦਾਸ (ਯੂ ਕੇ ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) 28. ਬਿਚਾਰਾ (ਯੂ ਕੇ ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਕਹਾ ਭਇਓ, ਜਉ ਤਨੁ ਭਇਓ ਛਿਨੁ ਛਿਨੁ¹ ॥

ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਇ², ਤਉ³ ਡਰਪੈ⁴ ਤੇਰੇ⁵ ਜਨੁ⁶ ॥ ੧ ॥

ਤੁਝਹਿ⁷ ਚਰਨ ਅਰਬਿੰਦ⁸ ਭਵਨ⁹ ਮਨੁ ॥

ਪਾਨ ਕਰਤ ਪਾਇਓ¹⁰ ਪਾਇਓ ਰਾਮਈਆ¹¹ ਧਨੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸੰਪਤਿ ਬਿਪਤਿ ਪਟਲ ਮਾਇਆ ਧਨੁ ॥

ਤਾ ਮਹਿ¹² ਮਗਨ ਹੋਤ¹³ ਨ¹⁴ ਤੇਰੇ ਜਨੁ ॥ ੨ ॥

ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਜੇਵਰੀ ਬਾਧਿਓ ਤੇਰੇ ਜਨ¹⁵ ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ¹⁶ ਛੂਟਿਬੋ ਕਵਨ¹⁷ ਗੁਨ¹⁸ ॥ ੩ ॥ ੪ ॥

—ਪੰਨਾ 487.

1. ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੇ ਗਤ ਤਨ ਛਿਨ ਛਿਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੇ ਜਗਤ ਤਨ ਛਿਨ ਛਿਨ (ਅ)
2. ਘਟੈ (ਖ)
3. ਭੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
4. ਡਰੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
5. ਤੇਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.)
6. ਨਿਜ ਜਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਟ.ਠ.ਤ)ਨਿਰੰਜਨ (ਘ)
7. ਤੁਝਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
8. ਅਰੁਬਿੰਦ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਛ.ਠ.) ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ (ਟ)
9. ਭਵਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
10. ਪਾਯੋ ਪਾਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)ਮੈਂ ਪਾਯੋ ਪਾਯੋ (ਹ)
11. ਮੈਂ ਰਾਮ ਧੰਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)ਮੈਂ ਰਾਮਈਆ ਧਨ(ਖ)ਰਾਮ ਧੰਨ (ਹ)
12. ਤਾਮੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
13. ਹੋਇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
14. ਕੈਸੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ) ਕੈਸੇ (ਹ.ਕ.ਘ.ਤ.ਠ.) ਕਯੋ ਤਿਰੋ ਜਨ(ਖ)
15. ਪ੍ਰੇਮ ਰਜਾ ਲੇ ਰਾਖੇ ਰਿਦੈ ਧਰਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਹ.ਅ. (ਰਾਖੇ) ਏ.ਘ.ਤ.ਟ. (ਰਾਖ) ਠ) ਪ੍ਰੇਮ
ਰਜਾ ਲੇ ਰਾਖੇ ਰਿਦੈ ਧਰਿ (ਕ) ਪ੍ਰੇਮਰਜਾ ਲੈ ਬੰਧੇ ਤੇਰੇ ਜਨ (ਖ)
16. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
17. ਕੌਨ (ਅ)
18. ਪਰਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਘ.ਟ.ਠ.) ਪਤਿ (ਕ) ਪਰ (ਤ)

ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ*

ਦੁਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਬਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ¹ ।।

ਫੁਲੁ² ਭਵਰਿ³ ਜਲੁ ਮੀਨਿ⁴ ਬਿਗਾਰਿਓ⁵ ।।੧।।

ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ⁶ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ⁷ ਚਰਾਵਉ ।।

ਅਵਹੁ ਨ ਫੁਲੁ⁸, ਅਨੁਪ⁹ ਨ¹⁰ ਪਾਵਉ¹¹ ।।੧।। ਰਹਾਉ ।।

ਮੇਲਾਗਰ ਬੇਰੇ ਹੈ ਭੁਇਅੰਗਾ¹² ।।

ਬਿਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਸਹਿ¹³ ਇਕ¹⁴ ਸੰਗਾ ।।੨।।

ਧੁਪ ਦੀਪ ਨਈ ਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ ।।

ਕੈਸੇ ਪੂਜ ਕਰਹਿ ਤੇਰੀ ਦਾਸਾ ।।੩।।¹⁵

ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ ।।

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ ।।੪।।¹⁶

ਪੂਜਾ¹⁷ ਅਰਚਾ ਆਹਿ¹⁸ ਨ ਤੇਰੀ ।।

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ¹⁹ ਕਵਨ²⁰ ਗਤਿ ਮੋਰੀ²¹ ।।੫।।੧।।- ਪੰਨਾ 525.

1. ਬਨਹਰ ਦੁਧ ਜੁ ਬਛ ਜੁਠਾਰਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.(ਬਿਟਾਰਯੋ)ਟ.ਠ.ਤ)
2. ਪਹੁਪ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਗ.ਘ.ਠ.) ਪਹੋਪ (ਅ.ਟ.) ਬਾਸ (ਖ)
3. ਭਵਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ.)
4. ਮੀਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ.)
5. ਬਿਟਾਰਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਠ.) ਬਿਗਾਰਯੋ (ਖ.ਘ.ਟ.ਤ) ਬਿਠਾਰਯੋ (ਗ)
6. ਰਾਮਹਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ.)
7. ਚੜਾਉ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.)
8. ਫਲ ਅਰੁ ਫੁਲ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਤ.ਟ.ਠ.)
9. ਅਛੁਤੋਂ (ਏ.ਤ.) ਫਲ ਫੁਲ (ਘ)
10. ਨਹੀਂ (ਅ)
11. ਪਾਉਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.)

12. ਮਲਿਯਾਗਿਰ ਬੰਧਿਯੋ ਭਵੰਗਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ੲ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਤ.ਠ.)
 13. ਦੋਊ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.)
 14. ਏਕੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਘ.ਹ.ਟ.ਠ.)ਯੈਕੈ (ਅ.ਕ.ਖ.ਗ.ਤ)
 15. ਠਹਿਰਾਉ ਨੰ 3 ਅਤੇ 4 ਦਾ ਪਾਠ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ :-
(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
 16. ਬੱਲੇ ਦਰਜ ਪਾਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :-
(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
- ਮਨ ਹੀ ਪੂਜਾ ਮਨ ਹੀ ਧੂਪ ।
ਮਨ ਹੀ ਸੇਉ ਸਹਜ ਸਰੂਪ ।। 3 ।।
17. ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ (ਖ)
 18. ਨਾ ਜਾਨੂੰ ਰਾਮ ਤੇਰੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ੲ.ਕ.ਹ.(ਜਾਨੈ) ਖ.ਗ.(ਜਾਣੈ) ਘ.ਠ.ਤ.ਟ.)
 19. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.)
 20. ਕੌਨ (ਅ.ਖ.ਟ.)
 21. ਮੇਰੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਛ.ਟ.ਠ.)

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜਬ¹ ਹਮ² ਹੋਤੇ³ ਤਬ⁴ ਤੂ ਨਾਹੀ ਅਬ ਤੂਹੀ⁵ ਮੈ⁶ ਨਾਹੀ ।।

ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ⁷ ਲਹਰਿ ਮਾਇ ਓਦਧਿ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਹੀ ।। ੧ ।।

ਮਾਧਵੇ⁸ ਕਿਆ⁹ ਕਹੀਐ¹⁰ ਕੁਮੁ ਐਸਾ ।।

ਜੈਸਾ ਮਾਨੀਐ ਹੋਇ ਨ ਤੈਸਾ¹¹ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਨਰਪਤਿ¹³ ਏਕੁ¹⁴ ਸਿੰਘਾਸਨਿ¹⁵ ਸੋਇਆ¹⁶ ਸੁਪਨੇ¹⁷ ਭਇਆ ਭਿਖਾਰੀ¹⁸ ।।

ਅਛਤ¹⁹ ਰਾਜ ਬਿਛਰਤ²⁰ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ²¹ ਸੋ²² ਗਤਿ ਭਈ ਹਮਾਰੀ ।। 2 ।।

ਰਾਜ²³ ਭਇਅੰਗ²⁴ ਪ੍ਰਸੰਗ²⁵ ਜੈਸੇ ਹਹਿ ਅਬ²⁶ ਕਛੁ ਮਰਮੁ²⁷ ਜਨਾਇਆ²⁸ ।।

ਅਨਿਕ ਕਟਕ ਜੈਸੇ ਭੂਲਿ ਪਰੇ²⁹ ਅਬ ਕਹਤੇ ਕਹਨੁ ਨ ਆਇਆ³⁰ ।। 3 ।।

ਸਰਬੇ³¹ ਏਕੁ³² ਅਨੇਕੈ³³ ਸੁਆਮੀ, ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੇ³⁴ ਸੋਈ ।।

ਕਹਿ³⁵ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੇ³⁶ ਸਹਜੇ³⁷ ਹੋਇ³⁸ ਸੁ³⁹ ਹੋਈ ।। ੪ ।। ੧ ।।

- ਪੰਨਾ 658.

-
1. ਜਬੈ (ਘ)
 2. ਮੈ (ਖ)
 3. ਹੂਤੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਕ.ਘ.ਜ.ਰ.ਟ.ਠ.ਤ) ਹੋਤੇ (ਅ) ਹੋਤੀ (ਖ)
 4. ਤਬੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਸ.ਘ. ਜ.ਟ.)
 5. ਤੁਮੁ ਹੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ)
 6. ਹਮੈ (ਟ)
 7. ਸਲਿਤਾ ਗਵਨ ਕੀਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਸਲਿਲ ਗਵਨ ਜੈਸੈ (ਖ) ਸਲੀਲ ਗਵਨ ਕੀਯੋ (ਓ)
 8. ਮਾਧੋ (ਠ)
 9. ਕਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ)
 10. ਕਹਿਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕਹਿਏ (ਟ)
 11. ਤੁਮੁ ਕਹਿਯਤ ਹੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤੁਮ ਜਾਨਤ ਹੋ ਜੈਸਾ ਤੈਸਾ (ਖ) ਤੁਮ ਕਹਿਗਤ ਹੋ (ਘ)
ਹਨ ਜੈਸਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਕ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ) ਹਨ ਜੈਸੀ (ਅ) ਹਤ ਜੈਸਾ (ਘ)
 13. ਨ੍ਰਿਪਤਿ (ਓ.ਅ.ਕ.ਹ.)
 14. ਯੋਕ (ਖ.ਢਰੋ)
 15. ਸੇਜ ਸੁਖ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ)

16. ਸੁਤਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ)
17. ਸੁਪਿਨ (ਯੂ.ਕੇ) ਸੁਪਨੈ (ਖ.ਟ.ਤ.) ਸੁਪਿਨੈ (ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ)
18. ਭੀਖਯਾਰੀ (ਓ)
19. ਅਛਿਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਜ.ਟ.) ਅਛਿਤੈ (ਖ) ਆਛਤ (ਓ) ਅਛਤ ਹੀ (ਅ.ਠ.ਤ)
20. ਬਹੁਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ) ਬਹੋਤ (ਟ)
21. ਪਾਯੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਪਾਯਾ (ਖ.ਘ.ਹ.)
22. ਸਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਜ.ਠ.)
23. ਰਜ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
24. ਝੁਜੰਗ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ)
25. ਰਜਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਹ.ਜ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਜੈਸੈਂ ਭਏ ਪ੍ਰਸਨਤਾ (ਖ)
26. ਅਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਕ.ਹ.ਟ.)
27. ਫਰਮ (ਅ)
28. ਜਨਾਵਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਜ.ਹ.ਟ.ਠ.ਤ) ਲਖਾਵਾ (ਖ)
29. ਸਮਲਿ ਪਰੀ ਮੇਹਿ ਕਨਕ ਅਲਪਕਤ (ਓ.ਅ.) ਸਮਲਿ ਪਰੀ ਮੇਹਿ ਕਨਕ ਅਲਿਕ੍ਰਤ ਜਯੋਂ (ਕ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ)
ਸਮਲਿ ਪਰੀ ਮੇਹਿ ਕਨਕ ਅਲਿਕ੍ਰਤ ਲੋ (ਟ) ਕਨਕ ਕੁਟਲ ਕਛੂ ਲਖਯਾ ਨ ਪਰਈ (ਖ)
30. ਅਬ ਕਛੂ ਕਹਤ ਨ ਆਵਾ (ਓ.ਅ.ਕ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ.) ਕਰਤਾ ਪਾਰ ਨ ਪਾਵਾ (ਖ)
31. ਕਰਤਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਹ.ਠ.ਤ.) ਆਪਨ ਯੇਕ ਨਿਰਗੁਨ ਗੁਨ ਰਹਿਤਾ (ਖ)
32. ਯੇਕ (ਜ.ਨ.ਠ.ਤ.) 33. ਭਾਈ ਜੁਗ ਭੁਗਤਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਤ.) ਭਾਈ ਜੁਗਿ ਭੁਗਤਾ (ਕ.ਜ.ਹ.ਠ)
34. ਸਬ ਬਿਧਿ (ਓ.ਅ.ਕ.ਹ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
35. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ (ਓ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ.)
36. ਭਗਤਿ ਯੇਕ ਉਪਜੀ (ਓ.ਅ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਭਗਤਿ ਪ੍ਰਸਾਦੈ (ਖ) ਭਗਤਿ ਇਕ ਉਪਜੀ (ਹ)
37. ਸਹਜੈ (ਓ.ਅ.ਕ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ.) ਅਨਭੈ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ (ਖ)
38. ਹੋਈ (ਓ.ਅ.ਘ.ਜ.ਹ.ਠ.ਤ)
39. ਸ (ਓ.ਅ.ਹ.) ਸੁ (ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜਉ¹ ਹਮ ਬਾਧੇ ਮੋਹ ਫਾਸ² ਹਮ³ ਪ੍ਰੇਮ ਬਧਨਿ⁴ ਤੁਮ ਬਾਧੇ⁵ ।।
 ਅਪਨੇ⁶ ਛੁਟਨ ਕੇ⁷ ਜਤਨੁ ਕਰਹੁ⁸ ਹਮ ਛੁਟੇ ਤੁਮ⁹ ਆਰਾਧੇ¹⁰ ।।੧।।
 ਮਾਧਵੇ ਜਾਨਤ ਹਹੁ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ¹¹ ।।
 ਅਥ ਕਹਾ ਕਰਹੁਗੇ ਐਸੀ¹² ।।੧।। ਰਹਾਉ ।।
 ਮੀਨੁ ਪਕਰਿ ਫਾਕਿਓ¹³ ਅਰੁ ਕਾਟਿਓ ਰਾਧਿ¹⁴ ਕੀਓ¹⁵ ਬਹੁ ਬਾਨੀ ।।
 ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰਿ ਭੋਜਨੁ ਕੀਨੇ¹⁶ ਤਉ ਨਾ ਬਿਸਰਿਓ¹⁷ ਪਾਨੀ ।।੨।।
 ਆਪਨ ਬਾਪੈ ਨਾਹੀ ਕਿਸੀ ਕੇ, ਭਾਵਨ ਕੇ ਹਰਿ ਰਾਜਾ ।।
 ਮੋਹ ਪਟਲ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਬਿਆਪਓ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਸੰਤਾਪਾ ।।੩।। 18
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ¹⁹ ਭਗਤਿ ਇਕ²⁰ ਬਾਢੀ ਅਬ²¹ ਇਹ ਕਾ ਸਿਉ ਕਹੀਐ ।।
 ਜਾ ਕਾਰਨਿ²² ਹਮ ਤੁਮ ਆਰਾਧੇ²³, ਸੇ²⁴ ਦੁਖੁ ਅਜਹੂ ਸਹੀਐ²⁵ ।।੪।। 12 ।।
 - ਪੰਨਾ 658.

1. ਤੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
2. ਪਾਸਿ ਮੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
3. ਹੰਮ ਤੂੰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
4. ਜੇਵਰਿਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਜੇਵਰੀਯਾ (ਖ) ਜੇਵਰੀ (ਓ) ਜਿਵਰਯਾ (ਹ) ਜੋਯਤੀ (ਤ)
5. ਬਾਧਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਬਾਧਯੋ (ਤ)
6. ਆਪਨੇ (ਓ)
7. ਕੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
8. ਕਰਤੋ ਹੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕਰੋ (ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.) ਕਰਤ ਹੈ (ਜ)
9. ਤੂੰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
10. ਆਪਾਧਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.) ਆਰਾਧਯੋ (ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
11. ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਾ ਕਹਿਯੋ ਯਹੁ ਐਸੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
12. ਜਨ ਕੀ ਜਾਨਤ ਹੇ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
13. ਕਾਟਯੋ ਅਰੁ ਫਾਟਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
14. ਬਾਟਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
15. ਕੀਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
16. ਕੀਨਾ (ਕ) ਲੀਯੋ (ਖ)
17. ਬਿਸਰਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
18. ਠਹਿਰਾਉ ਨਿਬਰ ਤ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹਰ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
19. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
20. ਇਬ (ਕ) ਰੁਧਿ (ਖ) ਇਬ (ਏ.ਅ.ਤ.)
21. ਕਾਕੇ ਡਰਡਰਿਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਅਥ ਕਾ ਕੋਡਰ ਗਹਿਯੋ (ਖ)
22. ਜਾ ਡਰ ਕੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਜਾ ਡਰ ਕੂੰ (ਏ.ਟ.) ਜਾ ਡਰ ਕਾਰਨਿ (ਓ) ਜਾ ਡਰ ਸੋ (ਹ)
23. ਕੋ ਸੇਵੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕੂੰ ਸੇਵੈ (ਏ.ਟ.ਤ.) ਕੋ ਸੇਉ (ਜ)
24. ਸੁ (ਯੂ.ਕੇ.)
25. ਸਹਿਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਖ.) ਭਰੀਏ (ਟ) ਸਹਿਏ (ਏ.ਅ) ਸਹਿਯੋ (ਏ.ਟ.ਤ.) ਸਹਿਯੋ (ਕ.ਹ.ਜ.) ਸੋ ਡਰ ਅਥ ਨਹੀਂ ਭਰੀਏ (ਯੂ.ਕੇ.)

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਚਿਤ¹ ਸਿਮਰਨੁ² ਕਰਉ³ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨੋ⁴
 ਸ੍ਰਵਨ⁵ ਬਾਨੀ⁶ ਸੁਜਸੁ⁷ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ⁸ ।।
 ਮਨੁ ਸੁ⁹ ਮਧਕਰੁ¹⁰ ਕਰਉ¹¹ ਚਰਨ¹² ਹਿਰਦੇ¹³ ਧਰਉ¹⁴
 ਰਸਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਮ ਨਾਮ ਭਾਖਉ¹⁵ ।।੧।।
 ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੋਬਿੰਦ¹⁶ ਸਿਉ¹⁷ ਜਿਨਿ ਘਟੈ¹⁸ ।।
 ਮੈਂ ਤਉ ਮੋਲਿ¹⁹ ਮਹਗੀ ਲਈ ਜੀਅ²⁰ ਸਟੈ ।।੧।। ਰਹਾਉ ।।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ²¹ ਬਿਨਾ ਭਾਉ²² ਨਹੀਂ ਉਪਜੈ ।
 ਭਾਵ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ²⁴ ਨਹੀਂ²⁵ ਹੋਇ ਤੇਰੀ ।।
 ਕਹੈ²⁶ ਰਵਿਦਾਸੁ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਹਰਿ ਸਿਉ²⁷ ।
 ਪੈਜ ਰਾਖਹੁ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੇਰੀ²⁸ ।੨।।੨।।
 -ਪੰਨਾ 694.

-
1. ਹਰਦੈ (ਯੂ.ਕੇ.) ਹਿਰਦੈ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 2. ਸੁਮਿਰਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਸੁਮਰਨ (ਟ)
 3. ਕਰੋਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕਹੂੰ (ਓ.ਏ.ਸਾ)
 4. ਆਲੋਕਨਾਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 5. ਸਰਵਨਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਸਰਬਣੇ (ਓ.ਏ.)
 6. ਹਰਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 7. ਕਥਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਗੁਣ ਕਥਾ (ਓ.ਏ.ਖ.) ਸੁੰਨਿ (ਖ)
 8. ਰਾਖੂ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਰਾਖੋਂ (ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 9. ਸੁ (ਯੂ.ਕੇ.) ਰਾਮ ਚਰਣਾ ਭਜੋਂ (ਓ.ਖ.) ਰਾਮ ਚਰਣਾ ਭਜੂੰ (ਏ)
 10. ਮਧਕਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਜ.ਟ) ਮਨ ਕਹੂੰ ਮਧਕਰਾ (ਓ.ਏ.ਖ.)
 11. ਕਰੋਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 12. ਚਰਣਾਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 13. ਚਿਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 14. ਧਰੋਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਧਰੂੰ (ਸਾ.ਟ.)

15. ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ ਰਸ ਨ ਚਾਖੁੰ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਟ.) ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ ਰਸ ਨਾ ਚਾਖੋ (ਹ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਰਸਨ ਸਦਾ ਰਸ ਰਸਣ ਚਾਖੁ (ਓ.ਏ.) ਰਾਮ ਰਸ ਸਦਾ ਰਸਨ ਚਾਖੋ (ਖ)
16. ਗੋਪਾਲ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਗੋਪਾਲ ਜੀ (ਖ) ਗੱਬਯਦ (ਅ)
17. ਸੁੰ (ਯੂ.ਕੇ.ਟ.) ਸਯੁੰ (ਓ.ਅ.) ਸੈਂ (ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
18. ਘਟੈ ਹੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਘਟੈ ਹੈ (ਖ)
19. ਮੇਲਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ) ਖਰੀ ਮਹਿਗੀ (ਓ.ਏ.ਖ.) ਮਹਗੇ (ਹ.ਕ.ਸਾ.ਟ.ਠ.)
20. ਤਨ ਸਟੈ ਹੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤਿਨ ਸਟੈ ਹੋ (ਸਾ)
21. ਸੰਗਤ (ਟ)
22. ਭਾਵ (ਯੂ.ਕੇ.ਹ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
23. ਕਯੁੰ (ਓ.ਏ.ਅ.ਖ.ਸਾ.ਠ.ਤ.)
24. ਭਗਤ (ਟ)
25. ਕਯੂ (ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.)
26. ਬਦੰਤ ਰੈਦਾਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
27. ਰਘੁਨਾਥ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.) ਰਾਜਾ ਰਾਮ (ਖ) ਸੁਣਿ ਗੋਬਿੰਦ (ਅ.ਠ.ਤ.) ਰਾਮ (ਹ) ਜਗਨਾਥ (ਸਾ) ਸੁਣਿ ਬੀਨਤੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਬੀਨਤੀ (ਅ)
28. ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਮੇਰੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਹੋ ਮੇਰੀ (ਏ)

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਨਾਮੁ¹ ਤੇਰੇ² ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਹਾਰੇ ।।
 ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ³ ਬਿਨੁ ਬੂਠੇ ਸਗਲ⁴ ਪਾਸਾਰੇ ।।੧।। ਰਹਾਉ ।।
 ਨਾਮੁ⁵ ਤੇਰੇ ਆਸਨੇ⁶ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਉਰਸਾ
 ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ⁷ ਕੇਸਰੇ⁸ ਲੇ ਛਿਟਕਾਰੇ ।।
 ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ⁹ ਅੰਤੁਲਾ¹⁰ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਚੰਦਨੇ¹¹
 ਘਸਿ ਜਪੈ¹² ਨਾਮੁ¹³ ਲੇ¹⁴ ਤੁਝਹਿ¹⁵ ਕਉ ਚਾਰੇ¹⁶ ।।੧।।
 ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਦੀਵਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਬਾਤੀ
 ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਤੇਲੁ ਲੇ ਮਾਹਿ ਪਸਾਰੇ ।।
 ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਕੀ ਜੋਤਿ ਲਗਾਈ¹⁷ ਭਇਉ¹⁸ ਉਜਿਆਰੇ ਭਵਨ ਸਗਲਾਰੇ ।।੨।।
 ਨਾਮੁ¹⁹ ਤੇਰੇ ਤਾਗਾ ਨਾਮੁ²⁰ ਫੂਲ ਮਾਲਾ, ਭਾਰ ਅਠਾਰਹ ਸਗਲ²¹ ਜੁਠਾਰੇ²² ।
 ਤੇਰੇ ਕੀਆ²³ ਤੁਝਹਿ²⁴ ਕਿਆ²⁵ ਅਰਪਉ²⁶, ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਤੁਹੀ ਚਵਰ ਢੋਲਾਰੇ²⁷
 ਦਸ ਅਠਾ²⁸ ਅਠ ਸਠੇ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ²⁹, ਇਹੈ³⁰ ਵਰਤਣਿ³¹ ਹੈ ਸਗਲ³² ਸੰਸਾਰੇ ।।
 ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸੁ³³ ਨਾਮੁ³⁴ ਤੇਰੇ ਆਰਤੀ ਸਤਿ ਨਾਮੁ³⁵ ਹੈ ਹਰਿ ਭੋਗ ਤੁਹਾਰੇ³⁶ ।।

3 ।। - ਪੰ. 694

1.	ਨ ਨਾਵ	(ਟ)	2.	ਤੁਮਹਾਰੇ	(ਟ)
3.	ਨਾਮ	(ਟ)	4.	ਸਕਲ	(ਟ)
5.	ਨਾਮੁ	(ਟ)	6.	ਆਸਨ	(ਟ)
7.	ਤੇਰੇ	(ਟ)	8.	ਕੇਸਰਿ	(ਟ)
9.	ਤੇਰੇ	(ਟ)	10.	ਅਨਿਲਾ	(ਟ)
11.	ਚੰਦਨੇ	(ਟ)	12.	ਜਪੈ	(ਟ)
13.	ਨਾਮੁ	(ਟ)	14.	ਲੇ	(ਟ)
15.	ਤੁਝੈ	(ਟ)	16.	ਕੁੰ	(ਟ)
17.	ਜਗਾਈ	(ਟ)	18.	ਭਯੋ	(ਲ)
19.	ਨਾਵ	(ਟ)	20.	ਨਾਵ	(ਟ)
21.	ਸਕਲ	(ਟ)	22.	ਜੁਵਾਰੇ	(ਟ)
23.	ਕੀਯੋ	(ਟ)	24.	ਕੁਝੈ	(ਟ)
25.	ਕਾ	(ਟ)	26.	ਅਰਪੂ	(ਟ)
27.	ਨਾਵ ਤੇਰੇ ਤੁਝੈ ਚਵਰ ਢੁਲੇਰੇ	(ਟ)	28.	ਅਸਟਾਦਸ	(ਟ)
29.	ਚਯਾਰਿਖਾਣੀ	(ਟ)	30.	ਯਹ	(ਟ)
32.	ਸਕਲ	(ਟ)	33.	ਰੈਦਾਸ	(ਟ)
35.	ਅੰਨਰਿਗਤ ਹਰਿ	(ਟ)	34.	ਨਾਮ	(ਟ)
			36.	ਲਗਾਓ	(ਟ)

ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ*

ਨਾਥ ਕਛੁਅ ਨ ਜਾਨਉ¹ ।।
 ਮਨੁ ਮਾਇਆ² ਕੈ ਹਾਥਿ ਬਿਕਾਨਉ³ ।।੧।। ਰਹਾਉ ।।
 ਤੁਮ ਕਹੀਅਤ ਹੋ⁴ ਜਗਤ ਗੁਰ ਸੁਆਮੀ⁵ ।।
 ਹਮ ਕਹੀਅਤ⁶ ਕਲਿਜੁਗ⁷ ਕੇ ਕਾਮੀ ।।੧।।
 ਇਨ⁸ ਪੰਚਨ⁹ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਜੁ ਬਿਗਾਰਿਓ¹⁰ ।।
 ਪਲੁ ਪਲੁ¹¹ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ¹² ਅੰਤਰੁ ਪਾਰਿਓ¹³ ।।੨।।
 ਜਤ ਦੇਖਉ ਤਤ¹⁴ ਦੁਖ ਕੀ¹⁵ ਰਾਸੀ ।।
 ਅਜੇ ਨ ਪੜ੍ਹਾਇ¹⁶ ਨਿਗਮ¹⁷ ਭਏ¹⁸ ਸਾਖੀ ।।੩।।
 ਗੋਤਮ ਨਾਰਿ¹⁹ ਉਮਾਪਤਿ ਸੁਆਮੀ ।।
 ਸੀਸੁ ਧਰਨਿ ਸਹਸ ਭਗ²⁰ ਗਾਮੀ ।।੪।।
 ਇਨ ਦੂਤਨ ਖਲੁ ਬਧੁ ਕਰ ਮਾਰਿਓ²¹ ।।
 ਬਡੇ ਨਿਲਾਜੁ ਅਜਹੂ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਓ²² ।।੫।।
 ਕਹਿ²³ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਾ ਕੈਸੇ²⁴ ਕੀਜੈ ।।
 ਬਿਨੁ ਰਾਖੁਨਾਥ²⁵ ਸਰਨਿ²⁶ ਕਾਕੀ ਲੀਜੈ ।।੬।।
 - ਪੰ. 710.

-
1. ਤੁਮ ਸਬ ਜਾਨੋਂ ਦੇਵ ਤੁਮ ਸਬ ਜਾਨੋਂ (ਕ.ਠ.ਤ.) ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੂੰ ਦੇਵ ਮੈ ਕਾ ਜਾਨੂੰ (ਯੂ.ਕੇ.ਏ.ਜ.) ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੋਂ ਦੇਵ ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੋਂ (ਓ.ਖ.) ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੋਂ ਦੇਵ ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੂੰ (ਅ) ਮੈਂ ਕਹਾ ਜਾਨੋਂ ਦੇਵ ਮੈਂ ਕਹਾ ਜਾਨੋਂ (ਹ.ਘ.)
 2. ਮਾਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
 3. ਬਿਕਾਨੂੰ (ਯੂ.ਕੇ. ਬਿਕਾਨੋਂ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਦੇਵ ਮੈਂ ਕਾ ਜਾਨੋਂ (ਏ) ਬਿਕਾਨੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਦੁਹਰਾਓ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਤੀ ਏ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ।
 4. ਤੁਮ ਤੇ ਆਹਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 5. ਸਵਾਮੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਤ)
 6. ਕਹਿਯਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਕਹਿਤ (ਅ)
 7. ਕਲੀਜੁਗ (ਓ)
 8. ਈਨਿ (ਓ.ਹ.ਕ.ਜ.ਠ.)
 9. ਮਿਲੀ (ਓ) ਪਾਚੋਨ (ਖ) ਮਿਲਿ (ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਜ.ਠ.)

10. ਬਿਗਾਰਯੋ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.)
 11. ਦਿਨ ਦਿਨ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਜ.ਠ.) ਪਲ ਪਲ (ਖ)
 12. ਅੰਤਹੁ (ਏ) ਸੁੰ (ਓ) ਸਯੋ (ਹ) ਸੋ (ਅ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.) ਬਿਚਿ (ਏ)
 13. ਪਾਰਯੋ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਠ.)
 14. ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਜਾਉ ਤਹਾਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 15. ਕੀ ਹੋ (ਖ)
 16. ਜੋਨ ਪਤਿ ਯਾਈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਪਤਪਾਹੁ (ਖ)
 17. ਸਾਧ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.)
 18. ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
 19. ਗਾਵਤ ਨਿਗਮ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
 20. ਸੇਸੇ ਸਹੰਸ ਮੁਖ ਕੀਰਤਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
 21. ਅਤੇ 22. ਠਹਿਰਾਓ ਨੰਬਰ 5 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਨਾਲ ਦੱਸੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ :-
 ਚੰਚਲ ਮਨਵਾ ਚਹੂੰ ਦਿਸਿ ਧਾਵੈ ।। ਜਿਭਯਾ ਇੰਦ੍ਰੀ ਹਾਥਿ ਨ ਆਵੈ ।। (ਯੂ.ਕੇ.)
 ਲੋਕ ਬੇਦ ਮੇਰੀ ਸੁਕਤੁ ਬੜਾਈ ।। ਲੋਕ ਲੀਕ ਮੇ ਪੈ ਤਜੀ ਨ ਜਾਈ ।। (ਓ)
 ਸੰਨਕ ਸਨੰਦਨ ਮਹਾ ਮੁਨਿ ਗਿਆਨੀ ।। ਸੁਖ ਨਾਰਦ ਬਯਾਸ ਇਹੈ ਖਾਨੀ ।। (ਓ)
 ਜਮ ਦੂਤਨਿ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਮਾਰਯੋ ।। ਤਉ ਨਿਲਜ ਅਜਹੂ ਨਹੀਂ ਹਾਰਯੋ ।। 4 ।। (ਯੂ.ਕੇ.)
 ਹਰਿ ਪਦ ਬਿਮੁਖ ਆਸਨ ਹੀ ਛੂਟੈ ।। ਤਾਥੈ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਦਿਨ ਦਿਨ ਲੂਟੈ ।। (ਯੂ.ਕੇ.)
 ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਕਰਮ ਲੀਏ ਭਟਕਾਵੈ ।। ਤੁਮਹਿ ਦੇਸ ਹਰਿ ਕੋਨ ਲਗਾਵੈ ।। 5 ।। (ਯੂ.ਕੇ.)
 ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੀਯਾ ।। ਸੰਤੁਤਿ ਬਿਖੈ ਸਵਾਦਿ ਚਿਤ ਦੀਯਾ ।। (ਯੂ.ਕੇ.)
 23. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
 24. ਲਗ ਕਹਿਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
 25. ਜਗਨਾਥ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ.)
 26. ਬਹੁਤ (ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.) ਸਦਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ) ਦੁਖ ਸਹਿਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
 ਦੁਖ ਸਹਿਯੋ (ਕ)
- *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਸੂਹੀ*

ਸਹ ਕੀ¹ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਨੈ ।।
 ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਸੁਖ² ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ।।
 ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਇ³ ਨ⁴ ਅੰਤਰੁ ਰਾਖੈ ।।
 ਅਵਰਾ ਦੇਖਿ ਨ ਸੁਨੈ ਅਭਾਖੈ⁵ ।।੧।।
 ਜੋ⁶ ਕਤ⁷ ਜਾਨੈ⁸ ਪੀਰ ਪਰਾਈ ।।
 ਜਾ ਕੈ⁹ ਅੰਤਰਿ¹⁰ ਦਰਦੁ ਨ ਪਾਈ¹¹ ।।੧।।ਰਹਾਉ ।।
 ਦੁਖੀ ਦੁਹਾਗਨਿ ਦੁਇ ਪਖ ਹੀਨੀ ।
 ਜਿਨਿ ਨਾਹ ਨਿਰੰਤਰਿ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਨੀ¹² ।।
 ਪੁਰਸਲਾਤ¹³ ਕਾ ਪੰਥੁ ਦੁਹੇਲਾ ।।।
 ਸੰਗਿ¹⁴ ਨ ਸਾਖੀ ਗਵਨੁ ਇਕੇਲਾ¹⁵ ।।੨।।
 ਦੁਖੀਆ ਦਰਦਵੰਦੁ ਦਰਿ ਆਇਆ¹⁶ ।।
 ਬਹੁਤੁ ਪਿਆਸ¹⁷ ਜਬਾਬੁ ਨ ਪਾਇਆ¹⁸ ।।
 ਕਹਿ¹⁹ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਨਿ²⁰ ਪ੍ਰਭੁ²¹ ਤੇਰੀ ।।
 ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਰੁ ਗਤਿ ਮੋਰੀ²² ।।੩।।੧।।
 - ਪੰਨਾ 793.

-
1. ਸੁਖ ਨਾ (ਹ) ਸੁਖ ਕੀ (ਖ.ਘ.)
 2. ਪੀਵ ਰਲਿ ਆਨੈ (ਹ)
 3. ਦੇ (ਹ)
 4. ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ (ਹ.ਟ.) ਅਨਤ ਨਹੀਂ ਆਨੈ (ਖ)
 5. ਦੀਨ ਸੁਨਾਈ ਔਰ ਨਹੀਂ ਭਾਖੈ (ਹ) ਆਨ ਸੁਨਾਈ ਔਰ ਨਹੀਂ ਭਾਖੈ (ਖ.ਦ.) ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ ਰਸ ਨ ਚਾਖੈ (ਖ.ਟ.)
 6. ਕੇ (ਹ)
 7. ਕਾ (ਹ.ਘ.) ਕਹਾਂ (ਖ.ਟ.)
 8. ਜਾਨੈ ਰਾਮ (ਖ) ਜਾਨਤ (ਘ)
 9. ਜਾਕੀ (ਹ.ਖ.ਟ.) ਜਾ ਜਾਕੀ (ਘ)
 10. ਦਿਲ (ਹ.ਖ) ਦਿਲ ਮੈਂ (ਖ.ਟ.) ਦਿਲਿ (ਘ)
 11. ਨਾਈ (ਹ) ਨਾ ਆਈ (ਖ.ਟ.) ਨਾ ਭਾਈ (ਘ)

12. ਨੇਹ ਨਿਰਤਿ ਸਯੋ ਸੇਵ ਨ ਕੀਨ੍ਹੀ (ਹ.ਘ.ਟ.) ਨੇਹ ਨਿਰਤਿ ਕਰਿ ਸੇਵ ਨ ਕੀਨ੍ਹੀ (ਖ)
13. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੀਤਿ (ਹ.) ਸਯਾਮ ਪੇਮ (ਖ.ਘ.) ਸਯਾਮ ਪ੍ਰੇਮ (ਘ)
14. ਸੰਗ (ਹ) ਚਲਨ ਅਕੇਲਾ ਤਹਾ ਕੋਈ ਸੰਗ ਨ ਹਵੇਲਾ (ਖ.ਘ.)
15. ਅਕੇਲਾ (ਹ)
16. ਪਾਲਿਕ ਦਵਾਰਿ ਬੰਦਾ ਚਲਿ ਆਯਾ (ਹ) ਖਾਲਿਕ ਦਵਾਰਿ ਬੰਦਾ ਚਲਿ ਆਯਾ (ਘ) ਖਾਲਿਕ ਤੋਂ ਦਹਬੰਦ ਜਗਾਯਾ (ਖ.ਟ.)
17. ਉਮੈਦ (ਹ.ਖ.ਘ.ਟ.)
18. ਪਾਯਾ (ਹ.ਖ.ਘ.)
19. ਕਹੈ ਰੇਦਾਸ (ਹ.ਖ.ਘ.ਟ.)
20. ਪਨਹ (ਹ.ਘ.) ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੇਰੀ (ਖ.ਟ.)
21. ਮੈਂ (ਹ) ਹਮੈਂ (ਘ)
22. ਜਯੋਂ ਜਾਣੋਂ ਤਯੋਂ ਕਰੋਂ ਮਤਿ ਮੇਰੀ (ਹ.ਘ.)

ਸੇਵਾ ਬੰਦਗੀ ਨ ਜਾਨੋਂ ਰਾਮ ਤੇਰੀ (ਖ.ਟ.) ਪ੍ਰਤੀ ਘ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਅਧੁਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

*ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ*

ਜੋ ਦਿਨ ਆਵਹਿ¹ ਸੋ² ਦਿਨ³ ਜਾਹੀ ।।

ਕਰਨਾ ਕੂਚੁ ਰਹਨੁ ਥਿਰੁ ਨਾਹੀ⁴ ।।

ਸੰਗੁ ਚਲਤ ਹੈ ਹਮ ਭੀ ਚਲਨਾ⁵ ।।

ਦੂਰਿ ਗਵਨੁ ਸਿਰ ਉਪਰਿ ਮਰਨਾ ।।੧।।

ਕਿਆ⁶ ਤੂ ਸੋਇਆ⁷ ਜਾਗੁ⁸ ਇਆਨਾ⁹ ।।

ਤੈ¹⁰ ਜੀਵਨੁ¹¹ ਜਾਗਿ ਸਚੁ¹² ਕਰਿ ਜਾਨਾ ।।੧।। ਰਹਾਉ ।।

ਜਿਨਿ¹³ ਜੀਉ¹⁴ ਦੀਆ ਸੁ¹⁵ ਰਿਜਕੁ¹⁶ ਅੰਬਰਾਵੈ¹⁷ ।।

ਸਭ ਘਟ¹⁸ ਭੀਤਰਿ ਹਾਟੁ¹⁹ ਚਲਾਵੈ²⁰ ।।

ਕਰਿ²¹ ਬੰਦਿਗੀ ਛਾਡਿ ਮੈ ਮੇਰਾ ।।

ਹਿਰਦੈ²² ਨਾਮੁ²³ ਸਮਾਰਿ²⁴ ਸਵੇਰਾ ।।੨।।

ਜਨਮੁ ਸਿਰਾਨੇ²⁵ ਪੰਥੁ ਨ ਸਵਾਰਾ²⁶ ।।

ਸਾਂਝੁ²⁷ ਪਰੀ ਦਹਦਿਸ²⁸ ਅੰਧਿਆਰਾ²⁹ ।।

ਕਹਿ³⁰ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਦਾਨਿ³¹ ਦਿਵਾਨੇ³² ।।

ਚੇਤਸਿ³³ ਨਾਹੀ ਦੁਨੀਆ³⁴ ਫਨ³⁵ ਖਾਨੇ ।।੩।।੨।।

- ਪੰਨਾ 794.

1. ਆਵੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ)

2. ਸੁ (ਅ)

3. ਦੁਖ ਮੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ)

4. ਕੀਜੈ ਕੂਚ ਰਹਯਾ ਸਚ ਨਾਹੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ) ਕਰਿਨੈ ਕੂਚ ਰਹੇ ਸਚ ਨਾਹੀ (ਖ)

5. ਚਲਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ) ਸੰਗੀ ਚਲਿ ਗਯੋ ਹਮ ਕੋ ਭੀ ਚਲਦਾ (ਖ)

6. ਕਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ) ਕਾ (ਟ)

7. ਸੋਵੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ) ਸੋਵੇ ਰੇ (ਖ)

8. ਜਾਗਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ) ਯਾਗ (ਤ)

9. ਦਿਵਾਨਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ)

10. ਝੁਠਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
11. ਜੀਵਨਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਸਾ) ਜੀਵਨ (ਹ) ਸਾ ਜੀਵਨਾ (ਅ.ਏ.ਖ.ਠ.ਤ.)
12. ਤੈ ਸਤਿ (ਖ) ਸਤਿ (ਟ.ਸਾ.) ਸਾਚ (ਘ)
13. ਜਿਨੀ (ਏ)
14. ਜੀਵ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਜੀਯ (ਏ.ਸਾ.)
15. ਸੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
16. ਰਜੀਕ (ਖ)
17. ਅਮੜਾਵੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.ਸਾ.) ਉਮੜਾਵੈ (ਟ) ਅਮਰੋਵੈ (ਖ)
18. ਘਟ ਘਟ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.) ਘਟ ਹੀ (ਘ)
19. ਰਹ (ਯੂ.ਕੇ.) ਰਹਟ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
20. ਚਲੇਵੈ (ਖ)
21. ਓਠਿ (ਓ)
22. ਹਰਦੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਤ.) ਹਿਰਦੈ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.)
23. ਕਰੀਮ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
24. ਸਭਾਲਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਸੰਭਾਰਿ (ਟ)
25. ਸਰਾਨਾ ਕਛੂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਘ.ਜ.ਤ.) ਸਿਗਨਾ ਕਛੂ (ਖ) ਸਿਰਾਨਾ (ਹ.ਕ.ਟ.ਠ.ਸਾ.)
26. ਕੀਯਾ ਪਸਾਰਾ (ਹ.ਕ.ਟ.ਸਾ.) ਸਵਾਰਯਾ (ਖ)
27. ਸੰਝਪੜੀ (ਹ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਸਾ.) ਸਾਂਝਪਰੀ (ਤ)
28. ਚਹੁਦਿਸਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
29. ਅੰਧੀਆਰਾ (ਟ)
30. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
31. ਅਗਯਾਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਸਾ.) ਨਾਦਾਨ (ਠ.ਤ.) ਨਾਦਾਨ (ਅ.ਏ.)
32. ਦਿਵਾਨਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
33. ਅਜਹੂ ਨ ਚੇਤੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)
34. ਦੁਨਿਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.) ਦੁਨੀ (ਕ) ਦੁਨਿ (ਹ)
35. ਛੰਦ ਖਾਨਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.ਸਾ.)

ਇਸ ਪਦ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ
ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਓ) ਵਿਚੋਂ ਹੈ :-

ਜੇ ਬੋਲੀਯੈ ਲੁਣਿਯਾਗਾ ਸੋਈ ।। ਫੇਰ ਫਾਰ ਤਾਮੇ ਕਛੂ ਨ ਹੋਈ ।।

ਛਡਿਯੋ ਕੂਰ ਭਜਹੁ ਹਰਿ ਰਚਣਾ ।। ਤਾਕਾ ਮਿਟੈ ਜਨਮ ਅਰ ਮਰਣਾ ।। ੩ ।।

ਆਗੈ ਪੰਥ ਖਰਾ ਹੈ ਭੀਣਾ ।। ਖਾਂਡਾ ਧਾਰ ਨਿਸਾ ਹੈ ਪੈਨਾ ।।

ਤਿਸ ਉਪਰ ਮਾਰਗ ਹੈ ਤੇਰਾ ਪੰਥੀ ਪੰਥ ਸਵਾਰਿ ਸਵੇਰਾ ।। ੪ ।।

ਕੈਯਾ ਤੇ ਖਰਚਾ ਕੈਯਾ ਤੇ ਖਾਯਾ ।। ਚਲਿ ਦਰਹਾਲ ਦੀਵਾਨ ਬੁਲਾਯਾ ।।

ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੋ ਲੇਖਾ ਲੈਸੀ ।। ਭੀੜ ਪੜੇ ਬੰਦੈ ਭਾਰਿ ਭਰਿ ਦੇਸੀ ।। ੫ ।।

*ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਬਿਲਾਬਲੁ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ

ਜਿਹ¹ ਕੁਲ² ਸਾਧੁ ਬੈਸਨੋ³ ਹੋਇ⁴ ।।

ਬਰਨ ਅਬਰਨ ਰੰਗੁ ਨਹੀਂ ਈਸੁਰੁ,

ਬਿਮਲ ਬਾਸੁ ਜਾਨੀਐ ਜਗਿ ਸੋਇ⁵ ।।੧।। ਰਹਾਉ ।।

ਬ੍ਰਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖੜੀ⁶

ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ⁷ ।।1।।

ਹੋਇ⁸ ਪੁਨੀਤ⁹ ਭਗਵੰਤ¹⁰ ਭਜਨ ਤੇ, ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੇਇ ।।੧।।

ਧੰਨਿ ਸੁ ਗਾਉ ਧੰਨਿ ਸੋ ਠਾਉ¹¹, ਧੰਨਿ ਪੁਨੀਤ ਕੁਟੰਬ ਸਭ ਲੋਇ¹² ।।

ਜਿਨਿ ਪੀਆ ਸਾਰ ਰਸੁ, ਤਜੇ ਆਨ

ਰਸ, ਹੋਇ ਰਸ ਮਗਨ, ਡਾਰੇ ਬਿਖੁ ਖੋਇ¹³ ।।੨।।

ਪੰਡਿਤ ਸੂਰ¹⁴ ਛਤ੍ਰਪਤਿ¹⁵ ਰਾਜਾ¹⁶, ਭਗਤ¹⁷ ਬਰਾਬਰਿ ਅਉਰੁ ਨ ਕੋਇ ।।

ਜੈਸੇ ਪੂਰੈਨ ਪਾਤ ਰਹੈ ਜਲ ਸਮੀਪ¹⁹,

ਭਨਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜਨਮੇ ਜਗਿ ਓਇ²⁰ ।।੩।।੨।।

ਪੰਨਾ 585

1. ਜਾ (ਗ)
2. ਕੁਲਿ (ਗ)
3. ਭਾਗਵੰਤ (ਗ)
4. ਹੋਈ (ਗ)
5. ਗਿਨਿਯੋਂ ਨ ਅਬਰਣ ਬਰਣ ਰੰਗ ਧਨ ਬਿਮਲ ਬੈਸ ਮਾਨਿ ਯੋਬ ਸੋਈ (ਗ)
6. ਬਾਹਮਣ ਛਤ੍ਰ, ਬੈਸ ਸੂਦਰ, ਲੋਂ (ਗ)
7. ਨਾਰਿ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛੋ ਹੋਈ (ਗ)
8. ਹੋਇ (ਗ)
9. ਪੁਨੀਤਿ (ਗ)
10. ਭਜੈ ਭਗਵੰਤਹਿ (ਗ)
11. ਗਾਂਢ ਚਾਂਢ ਦੇਸ ਸੋਈ ਪਾਂਧਨ (ਗ)
12. ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਲਗ ਕੇ ਲੋਈ (ਗ)
13. ਲੋਹਿ ਸਾਰ ਰਸ ਭਗਤਿ ਗਯਾਂਤ ਪਰ, ਤਜੈ ਸੰਸਾਰ ਜਾਨਿ ਜਯੋਂ ਛੋਈ (ਗ)
14. ਸੂਰ ਪੰਡਿਤ (ਗ)
15. ਨ੍ਰਿਪ (ਗ)
16. ਪਾਤਿਸਾਹ (ਗ)
17. ਕਾਵਿ ਦਾਸ (ਗ)
18. ਔਰ ਨ ਕੋਈ (ਗ)
19. ਪਰਵਨਿ ਪਾਨ ਸਮਾਨ ਰਹੈ ਨਿਤ (ਗ)
20. ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜਗ ਮੈਂ ਜਨ ਸੋਈ (ਗ)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ (ਗ) ਵਿਚੋਂ ਰਾਗ ਬਿਲਾਬਲੁ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਪੜੀਐ ਗੁਨੀਐ ਨਾਮੁ ਸਭੁ ਸੁਨੀਐ¹ ਅਨਭਉ ਭਉ ਨ ਦਰਸੈ² ।।

ਲੋਹਾ ਕੰਚਨੁ³ ਹਿਰਨੁ⁴ ਹੋਇ⁵ ਕੈਸੇ⁶, ਜਉ⁷ ਪਾਰਸਹਿ⁸ ਨਾ ਪਰਸੈ ।।੧।।

ਦੇਵ¹⁰ ਸੰਸੇ¹¹ ਗਾਂਠਿ ਨਾ ਛੂਟੇ ।।

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਾਇਆ¹² ਮਦ ਮਤਸਰ, ਇਨ¹³ ਪੰਚਹੁ¹⁴ ਮਿਲਿ ਲੂਟੇ ।।੧।।ਰਹਾਉ ।।

ਹਮ ਬਡ ਕਬਿ¹⁵, ਕੁਲੀਨ ਹਮ ਪੰਡਿਤ, ਹਮ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ¹⁶ ।।

ਗਿਆਨੀ ਗੁਨੀ ਸੂਰ ਹਮ ਦਾਤੇ¹⁷, ਇਹ¹⁸ ਬੁਧਿ¹⁹ ਕਬਹਿ²⁰ ਨਾ ਨਾਸੀ ।।੨।।

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ²¹ ਸਭੈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਸਿ²² ਭੂਲਿ ਪਰੇ ਜੈਸੇ²³ ਬਉਰੇ²⁴ ।।

ਮੋਹਿ ਅਧਾਰੁ ਨਾਮੁ ਨਾਰਾਇਨ²⁵, ਜੀਵਨ²⁶ ਪ੍ਰਾਨ ਧੰਨ ਮੋਰੇ²⁷ ।।੩।।੧।।

- ਪੰਨਾ 973.

1. ਪੜੇ ਗੁਨੇ ਕਛੁ ਸਮਝਿ ਨ ਪਰਈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਪਵਿਯੇ ਗੁਨਿਯੇ ਸਰਬਨੇ ਸੁੰਨਿਯੇ (ਖ)
2. ਅਨਭੈ ਭਾਵ ਨ ਦਰਸੈ (ਖ) ਜੇ ਲੋ ਅਨਭੈ ਭਾਵ ਨ ਦਰਸੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.(ਤੋਂ)ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)
3. ਕੰਚਨੁ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ.)
4. ਹਰਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)
5. ਹੋਇ ਉਪਰੰਤ ਧੂ ਪਾਠ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.(ਬਯੋ) ਕ.ਤ.ਠ. (ਧੋ)ਖ.(ਧੋ) ਘ.ਟ.)
6. ਕੈਸੇ (ਓ.ਘ.ਹ.)
7. ਜੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.)
8. ਪਾਰਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)
9. ਨਹੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)
10. ਰਾਮ ਬਿਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)
11. ਸੰਸੇ (ਓ) ਸੰਸੇ (ਟ.ਦ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਸੰਸਾ (ਘ)
12. ਮੋਹ ਮਦ ਮਾਯਾ (ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਘ.ਠ.ਤ.) ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਦ ਮਛਰ (ਖ) ਲੋਭ ਮਿਲਿ ਮਾਯਾ (ਟ)
13. ਈਨਿ (ਓ.ਕ.) ਯੇ (ਖ.ਘ.)
14. ਪੰਚਨਿ (ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਤ.ਠ.) ਪਾਚੇ (ਖ) ਪੰਚੇ (ਘ.ਹ) ਪੰਚਨ (ਤ.ਟ.) ਫੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

15. ਹਮੈਂ (ਖ.)
16. ਸਿਨਯਾਸੀ (ਓ.ਏ.ਕ.ਘ.ਤ.)
17. ਦਾਤਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)
18. ਯਹੁ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)
19. ਮਤਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਬੁਧਿ (ਖ)
20. ਕਦੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਕਬਣ (ਖ)
21. ਕਹੇ ਰੈਦਾਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)
22. ਔਰ ਅਸਮਝਸਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.) ਏਹੈ ਅਸਮਝਸਿ (ਖ)
23. ਭਰਮ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.)
24. ਭੋਰੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)
25. ਏਕ ਅਧਾਰ ਨਾਵ ਨਰ ਹਰਿ ਕੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਤ. (ਯੇਕ) ਟ)
26. ਜੀਵਨਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.) ਯੇਕ ਅਧਾਰ ਨਾਵ ਨਾਰਾਇਨ (ਖ)
27. ਪ੍ਰਾਨ ਜੀਵਨਿ ਧਨ ਮੋਰੋ (ਖ)

ਗੁਰੂ ਕੇਦਾਰਾ

ਖਟੁ ਕਰਮ ਕੁਲ¹ ਸੰਜੁਗਤੁ² ਹੈ, ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਿਰਦੈ³ ਨਾਹਿ ।।

ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ ਨ ਕਥਾ ਭਾਵੈ⁴, ਸੁਪਚ ਤੁਲਿ⁵ ਸਮਾਨਿ ।। 1 ।।

ਰੇ ਚਿਤ ਚੇਤਿ ਚੇਤ⁶ ਅਚੇਤ ।। ਕਾਹੇ ਨਾ ਬਾਲਮੀਕਿ⁷ ਦੇਖ ।।

ਕਿਸੁ ਜਾਤਿ ਤੇ ਕਿਹ ਪਦਹਿ ਅਮਰਿਓ⁸ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਬਿਸੇਖ⁹ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਸੁਆਨ¹⁰ ਸਤ੍ਰੁ ਅਜਾਤੁ ਸਭ ਤੇ¹¹ ਕ੍ਰਿਸਨ¹² ਲਾਵੈ ਹੇਤੁ¹³ ।।

ਲੋਗੁ¹⁴ ਬਪੁਰਾ¹⁵ ਕਿਆ¹⁶ ਸਰਾਹੈ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵੇਸ ।। ੨ ।।

ਅਜਾਮਲੁ ਪਿੰਗੁਲਾ ਲੁਭਤੁ ਕੁੰਚਰੁ, ਗਏ ਹਰਿ ਕੈ ਪਾਸਿ ।।

ਐਸੇ ਦੁਰਮਤਿ ਨਿਸਤਰੇ, ਤੂੰ ਕਿਉ ਨ ਤਰਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ।। ੩ ।। ੧ ।।

- ਪੰਨਾ 1124.

1. ਸਹਿਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਤ.ਠ.) ਸਹੇਤ (ਅ) ਸਹਤ (ਹ.ਟ.)
2. ਜੁ ਬਿਪਰ ਹੋਤੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
3. ਚਿਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਹਿਤ (ਜ)
- ਦਿਢ ਨਾਹਿ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਦਿਢ ਚਿਤ ਨਾਹਿ ਰੇ (ਸਾ)
4. ਹਰਿ ਕਥਾ ਸੰਹੇਤ ਭਾਹ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਹ.ਕ.ਖ.ਟ.) ਹਰਿ ਕਥਾ ਸੇਹੇਤ ਨਾਹੀ (ਜ.ਸਾ.ਠ.ਤ.)
5. ਤੁਲੈ ਤਾਹਿ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤੁਲੈ ਨਾਹੀ ਹੈ (ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.)
6. ਚੇਤਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਤ) ਚੇਤ (ਟ) ਰੇ ਚਿਤ ਚੇਤਿ ਰੇ ਚਿਤ (ਸਾ)
7. ਬਾਲਮੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਹ.) ਬਾਲਮੀਕ (ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਸ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
8. ਜਾਤਿ ਥੈ ਕੋਈ ਪਦਿ ਨ ਪਹੁੰਚਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਠ.ਤ) ਜਾਤੈ ਕੋਈ ਪਦਿ ਨ ਪਹੁੰਚੈ (ਟ)
9. ਕਿਸੇਖ ਉਪਰੇਤ 'ਰੇ' ਪਾਠ ਵਾਧੂ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਬਸੇਖ (ਟ)
10. ਸਵਾਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
11. ਥੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤੈ (ਏ.ਹ.ਟ.)
12. ਅੰਤਰਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਕ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਹਰਿ ਸੈ (ਹ)
13. ਹੇਤ ਉਪਰੇਤ 'ਰੇ' ਪਾਠ ਵਾਧੂ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
14. ਲੋਗ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਹ.ਕ.ਜ.ਸਾ.) ਲੋਕ (ਅ.ਏ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
15. ਬਾਕੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਬਾਕੇ (ਤ.ਟ.)
16. ਕਹਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.) ਜਾਨੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.)
- ਪਵਿਤ੍ਰ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.) ਪਵਿਤ੍ਰੇ (ਤ) ਪਵੇਤਰੇ (ਟ) ਪਵਿਤਰੇ (ਠ)
- ਅਜਾਮੇਲ ਗਜ ਗਨਿਕਾ ਤਾਰੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਅਜਾਮੇਲ ਪੰਗੁਲਾ ਲੁਥੰਧੀ (ਓ.ਏ.)
- ਅਧਮ ਜੀਵ ਉਧਰੇ ਕੇਤੇ (ਖ) ਕਾਟੀ ਕੁੰਜਰ ਕੀ ਪਾਸਿ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
- ਦੁਰਮਤੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਮੁਕਤਿ ਕੀਯੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
- ਪਾਰ ਕੀਏ (ਏ) ਹੈ (ਅ) ਤੇ (ਟ) ਕਯੂ ਨ ਤਿਰੈ ਰੇਦਾਸ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ. ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)

ਗੁਰੂ ਭੈਰਉ

ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਉਪਜੈ ਨਹੀਂ ਆਸਾ ।। ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਹੋਇ ਬਿਨਾਸਾ¹ ।।
 ਬਰਨ ਰਹਿਤ ਜੇ ਜਾਪੈ ਨਾਮੁ² ।। ਸੇ ਜੋਗੀ³ ਕੇਵਲ ਨਿਹਕਾਮੁ⁴ ।। ੧ ।।
 ਪਰਚੈ ਰਾਮੁ⁵ ਰਵੈ⁶ ਜਉ⁷ ਕੋਈ ।।
 ਪਾਰਸੁ⁸ ਪਰਸੈ ਦੁਬਿਧਾ⁹ ਨ ਹੋਈ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ¹⁰ ।
 ਸੋ ਮੁਨਿ, ਮਨ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਖਾਇ ।। ਬਿਨੁ ਦੁਆਰੇ ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ ਸਮਾਇ¹¹ ।।
 ਮਨ ਕਾ ਸੁਭਾਉ ਸਭੁ ਕੋਈ ਕਰੈ ।। ਕਰਤਾ ਹੋਇ ਸੁ ਅਨਭੈ ਰਹੇ¹² ।। ੨ ।।
 ਫਲ ਕਾਰਨ¹³ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ¹⁴ ।। ਫਲੁ ਲਾਗਾ¹⁵ ਤਬ ਫੂਲੁ¹⁶ ਬਿਲਾਇ¹⁷ ।।
 ਗਿਆਨੈ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸੁ¹⁸ ।।
 ਗਿਆਨੁ ਭਇਆ ਤਹਾ ਕਰਮਹ ਨਾਸੁ¹⁹ ।। ੩ ।।
 ਪ੍ਰਿਤ ਕਾਰਨ²⁰ ਦਧਿ ਮਥੈ ਸਇਆਨ²¹ ।। ਜੀਵਤ²² ਮੁਕਤ²³ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਨ ।
 ਕਹਿ²⁴ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਮ ਬੈਰਾਗ ।। ਰਿਦੈ ਰਾਮੁ ਕੀ ਨ ਜਪਸਿ ਅਭਾਗ²⁵ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥
 -ਪੰਨਾ 1167.

-
1. ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸ ।। ਬਿਨ ਦੇਖੇ ਉਪਜੈ ਨਹੀਂ ਆਸ । (ਖ)
ਕਰਮ ਰਹਿਤ ਜੇ ਸੁਮਿਰੈ ਰਾਮ ਤੋਂ ਭਗਤਾ ਕਹਿਯੋ ਨਿਹਕਾਮ (ਖ)
ਜੋ ਦੀਸੈ ਹੋ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸ ।। ਅਣਦਿਨੈ ਨਾਹੀ ਬਿਸਵਾਸ ।। (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸ਼ਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.)
ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸਾ (ਅ) ਅਣਦੀਨਾ ਨਾ ਹੀ ਬਿਸਵਾਸਾ (ਅ)
 2. ਬ੍ਰਹਮ ਰਹਿਤ ਕਹੈ ਜੇ ਰਾਮ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਘ.ਸ਼ਾ.ਤ.ਟ.ਠ.) (ਰਹਤ) ਬਰਨ ਰਹਿਤ ਕਹੈ ਜੇ ਰਾਮ (ਓ.ਅ.ਏ.ਜ.ਟ.ਠ.)
ਭਾਗਤ (ਸ਼ਾ)
 3. ਭਗਤਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸ਼ਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.)
 4. ਨਿਹਕਾਮ (ਓ.ਏ.ਸ਼ਾ.)
 5. ਰਾਮ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸ਼ਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.)
 6. ਰਮੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸ਼ਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.)
 7. ਜੋ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸ਼ਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.)

ਫੁਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

8. ਪਾਰਸ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਟ.ਠ.)
9. ਦੁਬਿਧ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਟ.ਠ.) ਕੰਚਨ (ਏ) ਦੁਬਿਧਿ (ਘ.ਤ.ਜ.)
10. ਟੇਕ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਹ.ਤ.ਜ.ਟ.)
11. ਸੇ ਮਨ ਕੋਣ ਜਨਮ ਕੁ ਖਾਈ॥ ਬਿਨ ਛਾਰੈ ਤ੍ਰੀਲੋਕ ਸਮਾਈ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਕ.ਤ.ਟ.ਠ.)
ਸੇ ਮਨ ਕੁਣ ਜੁ ਮਨ ਕੁ ਖਾਈ ।। ਬਿਣ ਛੋਰੇ ਤ੍ਰਿਯ ਲੋਕ ਸਮਾਈ (ਓ.ਏ.ਖ.ਘ.ਸਾ)
ਸੇ ਮਨ ਕੋਣ ਜੁ ਮਨ ਕੋ ਖਾਈ । (ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.)
12. ਮਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਸਭ ਕੇ ਕਹੈ ।। ਪੰਡਿਤ ਸੇ ਜੋ ਅਨਭੈ ਰਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਜ.ਟ. (ਪਿੰਡਤ)
(ਠ))
13. ਕਾਰਨਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਘ.ਹ.) ਕਾਰਨ (ਖ.ਸਾ.ਟ.) ਕਾਰਣ (ਓ) ਕਾਰਣਿ (ਅ.ਏ.ਜ.ਠ.)
14. ਬਨਰਾਈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਹ.ਏ.ਖ.ਘ.) ਬਨਰਾਯ (ਅ) ਬਣਰਾਈ (ਏ)
15. ਉਪਜਯੋ ਫਲ (ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਠ.ਹ) ਉਪਜੈ ਫਲ (ਯੂ.ਕੇ.ਜ.ਟ.)
16. ਪਰੁਪ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.)
17. ਬਿਲਾਈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਹ.ਅ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਨਸਾਈ (ਏ.ਖ.)
18. ਗਿਯਾਨ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਕਰਾਈ (ਯੂ.ਕੇ.) ਗਿਆਨ ਕਾਰਨਿ ਕਰਮ ਕਮਾਈ (ਖ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਜ.)
ਗਯਾਨਹਿ ਕਾਰਣ ਕਰਮ ਕਰਾਈ (ਓ) ਗਿਆਨਹਿ ਕਾਰਣਿ ਕਰਮ ਕਰਾਮੀ (ਅ.ਏ.ਕ.ਟ. (ਕਾਰਨ) ਠ.ਹ.
(ਗਿਆਨ ਹੀ))
19. ਉਪਜਯੋ ਗਯਾਨ ਤਬ ਕਰਮ ਨਸਾਈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ. (ਬਿਲਾਈ) ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.)
20. ਕਾਰਨਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਹ.ਕ.ਘ.) ਕਾਰਣਿ (ਅ) ਘੁਤ ਕਾਰਨ ਦਧ (ਟ) ਘੁਤ ਕਾਰਣਿ (ਠ.)
21. ਸਯਾਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.)
22. ਜੀਵਨ (ਯੂ.ਕੇ.) ਤਬ ਜੀਵਨ (ਓ) ਜੀਵਨਿ (ਟ)
23. ਮੁਕਤਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.) ਨਰਸਾਨ (ਟ.ਠ.)
24. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਯਹੁ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ (ਖ) ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ (ਤ) ਕਹੈ ਰਯਾਦਾਸ
ਯਹੁ (ਓ)
25. ਰਾਮੁ ਨਾਮ ਕਿਨ ਜਪਹੁ ਸੁਭਾਗ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਖ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਯੁੰਨ ਸਪਹੁ ਸੁਭਾਗ (ਓ) ਰਾਮ
ਨਾਮ ਕਿਨ ਜਪਹੁ ਅਭਾਗ (ਕ) ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਯੁੰਨ ਰਜੇ ਸੁਭਾਗ (ਘ)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਾਧੂ ਪਾਠ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਾਠ ਯੂ.ਕੇ. ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

ਬਟਕ ਬੀਜ ਜੈਸਾ ਆਕਾਰ ।। ਪਸਰਯੋ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਬਿਸਤਾਰ ।।

ਜਹਾ ਕਾ ਉਪਜਨਾ ਤਹਾ ਸਮਾਈ ।। ਸਹਜ ਸੁਨਿ ਮੈਂ ਰਹਯੋ ਲਕਾਈ ।। ੩ ।।

ਜੇ ਮਨ ਬਾਂਦੋ ਸੋਈ ਬਾਂਦ ।। ਅਮਾਵਸ ਮੈਂ ਜਯੂ ਦੀਸੈ ਚੰਦ ।।

ਜਲ ਮੈਂ ਜੈਸੇ ਤੂਬਾ ਤਿਰੈ ।। ਪਰਚੈ ਪੰਡ ਜੀਵੈ ਨਹੀਂ ਮਰੈ ।। ੪ ।।

ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ*

ਨਾਗਰ ਜਨਾ¹, ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਖਿਖਿਆਤ² ਚੰਮਾਰੰ ।।

ਰਿਦੈ³ ਰਾਮ ਗੋਬਿੰਦ⁴ ਗੁਨ ਸਾਰੰ ।।੧।। ਰਹਾਉ ।।

ਸੁਰਸਰੀ⁵ ਸਲਲ⁶ ਕ੍ਰਿਤ⁷ ਬਾਰੁਨੀ⁸ ਰੇ⁹, ਸੰਤ ਜਨ ਕਰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਨੰ ।।

ਸੁਰਾ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਨਤ¹⁰ ਅਵਰ¹¹ ਜਲ ਰੇ, ਸੁਰਸਰੀ ਮਿਲਤ ਨਹਿ¹² ਹੋਇ¹³ ਆਨੰ ।।੧।।

ਤਰ ਤਾਰਿ¹⁴ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਿ ਮਾਨੀਐ ਰੇ¹⁵ ਜੈਸੇ ਕਾਗਰਾ¹⁶ ਕਰਤ ਬੀਚਾਰੰ ।।

ਭਗਤਿ ਭਾਗਉਤੁ¹⁷ ਲਿਖੀਐ¹⁸ ਤਿਹ ਉਪਰੈ, ਪੂਜੀਐ¹⁹ ਕਰਿ²⁰ ਨਮਸਕਾਰੰ²¹ ।।੨।।

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਂਦਲਾ ਢੋਰ ਢੇਵੰਤਾ, ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ।।੨੨।।

ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ,

ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਦਾਸਾ ।।੩।।੨।।੨੩

- ਪੰਨਾ 1293.

1. ਐਸੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
2. ਭਿਖਯਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਜ.) ਲਿਖਤ (ਸਾ) ਬਿਖਯਤ (ਅ.ਏ.ਹ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ।
3. ਹਰਦੈ (ਯੂ.ਕੇ) ਹਿਰਦੈ (ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
4. ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਤ.)
5. ਸੁਬਸਤੀ (ਟ)
6. ਜਲ ਲੀਯਾ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਕ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਸੁਰ ਲੀਆ (ਓ.ਏ.ਖ.) ਜਲ (ਹ)
7. ਕ੍ਰਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.)
8. ਬਾਰੁਨੀ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
9. 'ਰੇ' ਉਪਰੰਤ ਜਿਵੇਂ ਪਾਠ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਤਾਸ (ਹ.ਘ.)
10. ਨਿਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤਿਤ (ਤ)
11. ਗੰਗ ਜਲ ਮਾਨਿਐ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਜਲ ਮਾਨਿਐ (ਏ)
12. ਨਹੀਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
13. ਹੋਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਹੋਈ (ਓ)
14. ਤਤ ਕਏ ਮਾਨੀਐ (ਯੂ.ਕੇ.) ਤਤਕਰਾ (ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)

15. 'ਰੇ' ਪਾਠ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਤ.)
16. ਕਾਗਦ ਗਰ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.) ਕਾਗਦਾ (ਹ.ਖ.) ਕਾਗਦਾ (ਟ.ਘ.)
17. ਭਗਵੰਤ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
18. ਜਬ ਉਪਰੈ ਲੇਖਿਯੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਹ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
19. ਤਬ ਪੂਜਿਯੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
20. ਕਰਿ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
21. ਨਿਸਸਕਾਰ (ਏ.ਜ.)
22. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।
23. ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਨਾਲ ਦੱਸੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।
(ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਹ.ਖ.ਘ)

ਅਨੇਕ ਅਧਮ ਜੀਵ ਨਾਵ ਗੁਣਿ ਓਧਰੇ,

ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਭਏ ਪਰਸਿ ਸਾਰੇ ।।

ਭਣਤ ਹੈਦਾਸ ਰਰੰਕਾਰ ਗੁਣ ਗਾਵਤਾ ।।

ਸਤ ਸਾਧੂ ਭਏ ਸਹਿਜ ਪਾਰੇ ।। ੩ ।।

ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ

ਮਿਲਤ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਾਨਨਾਥੁ ਕਵਨ ਭਗਤਿ ਤੇ ।।¹

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪਾਈ ਪਰਮ ਗਤੇ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਮੈਲੇ ਕਪਰੇ ਕਹਾ ਲਉ ਧੋਵਉ² ।। ਆਵੇਗੀ ਨੀਂਦ ਕਹਾ ਲਗੁ ਸੋਵਉ³ ।। ੧ ।।

ਜੋਈ ਜੋਈ ਜੋਰਿਓ ਸੋਈ ਸੋਈ ਫਾਟਿਓ ।।⁴

ਝੂਠੇ ਬਨਜਿ ਉਠਿ ਹੀ ਗਈ ਹਾਟਿਓ⁵ ।। ੨ ।।

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਭਇਓ ਜਬ ਲੇਖੇ⁶ ।।

ਜੋਈ ਜੋਈ ਕੀਨ੍ਹੇ⁷ ਸੋਈ⁸ ਸੋਈ ਦੇਖਿਓ⁹ ।। ੩ ।। ੩ ।।

- ਪੰਨਾ 1293.

1. ਕੌਨ ਭਗਤਿ ਥੈ ਰਹੈ ਪਯਾਰੇ ਪਾਹੁਨੇ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਚ.ਸਾ) ਪ੍ਰਤੀ ਅ ਵਿਚ 'ਰੇ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੌਨ ਭਗਤਿ ਤੈ ਰਹੈ ਪਯਾਰੇ ਪਾਹੁਨੇ ਰੇ (ਹ.ਘ.) ਕੌਨ ਭਗਤਿ ਸਯੂ ਰਹੈ ਪਯਾਰੇ ਪਹੁਵੇ ਰੇ (ਉ)
2. ਘਰਿ ਘਰਿ ਦੇਖੇ ਮੈਂ ਅਜਕ ਭਾਵਨੇ ਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.) ਭਾਵਨੇ ਦੀ ਥਾਂ ਅਭਾਵਨੇ (ਕ.ਟ.ਠ.)
ਘਰ ਘਰ ਦੇਖਯੋ ਮੈਂ ਅਜਨ ਅਭਾਵਨੇ ਰੇ (ਉ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ) ਭਾਉਣੇ (ਸਾ)
ਘਰਿ ਘਰਿ ਦੇਖੇ ਰੇ ਮੈ ਅਧਿਕ ਅਭਾਵਨੇ ਰੇ (ਅ.ਕ.)
3. ਮੈਲਾ ਮੈਲਾ ਕਪੜਾ ਕੇਤਾ ਕੇ ਧੋਉ (ਯੂ.ਕੇ.ਓ.ਠ.ਤ) ਕੇਤਾ ਏਕ (ਕ.ਟ.)
ਮੈਲਾ ਮੈਲਾ ਕਪੜਾ ਕਹਾ ਲੋਧੋਉ (ਏ.ਹ.) ਕਹਾ ਲੂ (ਅ) ਕਹਾ ਲਗਾ (ਸਾ)
ਮੈਲਾ ਮੈਲਾ ਬਸ ਤਰ ਕਿਤਾ ਏਕ ਖੋਉ (ਅ) ਕਿਤਾ ਯੋਕ (ਖ)
4. ਜੂੰ ਜਯੁ ਜੋੜੇ ਤਯੁ ਤਯੁ ਫਾਟੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਘ.ਠ.) ਜਯੁ ਜਯੁ ਜੋੜੇ ਤਯੁ ਤਯੁ ਫਾਟੈ (ਹ)
ਜਯੋ ਜਯੋ ਜੋੜੇ ਤਯੋ ਤਯੋ ਫਾਟੈ (ਉ.ਖ.) ਜਯੋ ਜਯੋ ਜੋੜੇ ਤਯੁ ਤਯੁ ਫਾਟੈ (ਅ.ਏ.ਚ.ਸਾ.) ਜੋੜੇ ਰੇ (ਕ) ਫੋਟੇ ਫਾਟੈ (ਤ)
5. ਝੂਠੇ ਸੈ ਬਨਜਿ ਰੇ ਉਠਿ ਗਯੇ ਹਾਟੈ (ਯੂ.ਕੇ.ਕ.ਸਾ.ਠ.ਤ) ਗਯੇ ਗਾਟੈ (ਉ)
ਝੂਠੇ ਸੈ ਜੀਵਨ ਉਠਿ ਗਯੇ ਹਾਟੈ (ਅ) ਝੂਠੇ ਸੈ ਬਨਿਜ ਓਰਿ ਗਯੇ ਹਾਟੈ (ਹ)
ਝੂਠੇ ਸੈ ਬਣਿਜਿ ਉਠਿ ਗਯੇ ਹਾਟੈ (ਏ.ਖ.ਘ.)
6. ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਯੋ ਜਸ ਲੇਖੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਤ.ਠ.) ਪਰੇ (ਉ)
7. ਕੀਯੇਰੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਠ) ਕਿਯੇ ਰੇ (ਉ) ਕੀਆ (ਘ) ਕੀਯੇ (ਹ.ਤ.)
8. ਸੋਈ ਫਿਰ (ਉ.ਏ.) ਸੋਈ (ਕ)
9. ਦੇਖੇ (ਯੂ.ਕੇ.ਅ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਠ.ਤ.)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਜੈ ਤੂੰ ਗੋਪਾਲੰ ਨਹਿ ਗੈਹੈ ।
 ਤਾ ਤੂੰ ਕੂੰ ਦੁਖ ਮ ਦੁਖਹੁ ਹੋ ।। ਸੁਖ ਕਹਾ ਤੇ ਪੈਹੈ
 ਬਾਨੋ ਪਹਰਿ ਸਬੈ ਜਗਾ ਡਹਕਯੋ ।। ਬੂਠੇ ਹੀ ਭੇਖ ਬਨੈ ਹੈ ।।
 ਬੂਠੇ ਤੇ ਸਾਚੇ ਹੋਵ ਜੈ ਹੈ ।। ਹਰਿ ਕੈ ਸਰਨਿ ਜਬ ਐਹੈ ।।
 ਕਨ ਰਸ ਸਬਦ ਸੁਨਿ ਤਨ ਰਾਖਾ ਸੁਰ ।। ਬੂਠੇ ਹੀ ਮੂਡ ਦੂਰੇ ਹੈ ।।
 ਜੈਸੇ ਹੀ ਨ ਤੇਲ ਬਿਨ ਬਾਤੀ ।। ਦੀਪਕ ਜਯੂੰ ਬਝਿ ਜੈ ਹੈ ।।
 ਜੇ ਜਨ ਰਾਮ ਨਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤੇ ।। ਔਰ ਨ ਰੰਗ ਰੰਗੇ ਹੈ ।।
 ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਸਮਝਿ ਰੇ ਮੁਗਧ ਨਰ ।। ਪ੍ਰਾਣ ਗਯੋ ਪੁਛੈ ਤੈ ਹੈ ।। 1

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਕਾ ਗਾਉਂ ਕਛੁ ਗਾਈ ਨ ਹੋਈ ।। ਗਾਉਂ ਰੂਪ ਸਹੰਜੈ ਸੋਈ ।। ਟੇਕ ।।
 ਨਹੀਂ ਆਕਾਸ ਨਹੀਂ ਧਰਣੀਧਰ ।। ਪਵਨ ਪੁਰ ਘਟ ਚੰਦਾ ।।
 ਨਹੀਂ ਅਬ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੁਣ ਭਾਈ ।। ਬੋਲਤ ਹੈ ਮੁਛ ਛੰਦਾ ।।
 ਨਹੀਂ ਅਬ ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਣਨਿ ।। ਸੁੰਨਿ ਸਹਜ ਰੇ ਭਾਈ ।।
 ਨਹੀਂ ਅਬ ਮੈਂ ਤੈ ਤੈ ਮੈਂ ਨਾਹੀ ।। ਕਾ ਸਯੋਂ ਕਹੇ ਬਤਾਈ ।।
 ਸਮਝਿ ਬਿਚਾਰਿ ਬੋਲਿ ਕਹਾ ਧੋ ।। ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਸਮਾਣਾ ।। 2

ਰਾਗੁ ਭੈਰੂ

ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਜੋਨੀ ਬਾਬ ਜਮ ਕੀ ਅਗਮ ਤ੍ਰਾਸ ।।
 ਤੁਮਹਾਰੇ ਭਜਨ ਬਿਨ ਭਰਮਤ ਫਿਰਯੋ ।।
 ਮਮਤਾ ਅਹੰ ਬਿਖੈ ਮਦਿ ਮਾਤੇ ।। ਇਹ ਸੁਖ ਕਬਹੂੰ ਨ ਦੁਤਰ ਤਰਯੋ ।।
 ਤੁਮਹਾਰੇ ਨਾਮ ਬੇ ਸਾਸ ਛਾਡੀਐ ਅਨ ਕੀ ਆਸ ।।
 ਸੰਸਾਰੀ ਧਰਮ ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨ ਧੀਜੈ ।।
 ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮਾਨ ਹੋ ਦੇਵਾਧਿ ਦੇਵ,
 ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਜੈ ।। 3 ।।

1. ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ (ਹ) 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਤੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

2. -ਉਹੀ-

3. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਿਟੀ ਪੈਲੇਸ ਲੈਬਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 1853 ਲਿਪੀਕਾਲ 1738 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 21, ਲਿਪੀਕਾਲ 1827, ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ ਕੌਨ ਬਤਾਊ ॥
 ਅਬ ਕਹਿ ਦੇਵਲਿ ਦੇਵ ਸਮਾਊ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਕਾ ਸੇ ਰਾਮ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਭਾਈ ॥ ਕਾ ਸੇ ਕ੍ਰਿਸਨ ਕਰੀਮਾ ॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕਹੈ ਅਬ ॥ ਕਾ ਸਯੋਂ ਕਹੂੰ ਸਯੋਂ ਲੀਨਾ ॥ ੧ ॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਤਪ ਤੀਰਥ ਬ੍ਰਤ ਪੂਜਾ ॥ ਕਾ ਸਯੋਂ ਨਾਊਂ ਕਹਾਊ ॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਭਿਸਿਤ ਦੋਜਿਗੁ ਨਾ ਸਤਿ ਕਰਿ ॥ ਕਾ ਸਯੋਂ ਕਹੂੰ ਕਹਾਈ ॥ ੨ ॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਜੀਵ ਜੀਵ ਕਹੈ ਮਾਧੋ ॥ ਸੁਨਿ ਸਹਿਜ ਘਰਿ ਭਾਈ ॥
 ਕਾ ਸਯੋਂ ਗੁੰਨੀ ਨ ਗੁਣ ਕਹ ਮਾਧੋ ॥ ਕਾ ਸਯੋਂ ਕਹੈ ਬਤਾਈ ॥ ੩ ॥
 ਜਲ ਕੇ ਤਰੰਗ ਜਲ ਮਾਹਿ ਸਮਾਈ ॥ ਕਹਿ ਕਾ ਕੇ ਨਾਵ ਧਰਿਯੇ ॥
 ਐਸੇ ਤੇ ਮੈ ਯੋਕ ਰੂਪ ਹੈ ਮਾਧੋ ॥ ਆਪਣ ਹੀ ਨਿਰ ਫੁਰਿਯੇ ॥ ੪ ॥
 ਭਣੈ ਰੈਦਾਸ ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਊ ॥ ਜਉ ਕੋਈ ਔਰ ਹੀ ਹੋਈ ॥
 ਜਾ ਸਯੋਂ ਗਾਈ ਹਿ ਗਾਈ ਕਹਤ ਹੈ ॥ ਪ੍ਰਮ ਰੂਪ ਹਮ ਸੋਈ ॥ ੫ ॥ 1

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਆਗੈ ਮੰਦਾ ਹੋਵ ਰਹਯਾ ॥ ਪਰ ਕੀਰਤਿ ਨ ਜਾਈ ॥
 ਕੂ ਕਰ ਚੌਕਿ ਚਹੌਤਿਯੇ ॥ ਫਿਰਿ ਵਹੈ ਸੁ ਭਾਈ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਸੁਰਸਰੀ ਮੈ ਜੁ ਸੁਰਾ ਪਰਯੋ ॥ ਕੋ ਕਰੈ ਨ ਬਿਚਾਰ ॥
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਹਿਰਦੈ ਬਸੈ ॥ ਸਬ ਮੁਖ ਨਿਧਿ ਸਾਰ ॥ ੧ ॥
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁੰਨਿ ਕੈਸਥੇ ॥ ਅੰਤਹਕਰਨ ਬਿਚਾਰ ॥
 ਤੁਮਹਾਰੀ ਭਗਤਿ ਕੈ ਕਾਰਨੈ ॥ ਫਿਰਿ ਹਵੈ ਹੋ ਚਮਾਰ ॥ ੩ ॥ 2

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਸੰਤੋ ਕੁਲਪਖਿ ਭਗਤਿ ਹਵੈਸੀ ਕਲਿਜਗ ਮੈ ॥ ਨਿਪਖ ਬਿਰਲਾ ਨਿਹੁਬਹਿਸੀ ॥
 ਜਾਣਿ ਪਿਛਾਣਿ ਹਰਖਿ ਮਨ ਹੁਲਸਯੋ ॥ ਬਿਨ ਪਿਛਾਣਿ ਮਿਲਤਾ ਮੁਰਝਾਸੀ ॥ ਟੇਕ ॥
 ਅਪਸਵਾਰਥ ਪਰਮੇਧਿ ਦਧਯਾਦੇ ॥ ਪਰਮਾਰਥ ਨ ਦਿਢਾਸੀ ॥
 ਬਿਨ ਵਿਸਵਾਸ ਵਾਂਝ ਸੂਤਿ ਜੈਸੇ ॥ ਹਰਿ ਕਾਰਣਿ ਕਯੋ ਰਾਸੀ ॥ ੧ ॥
 ਭਾਵ ਭਗਤਿ ਹਿਰਦੈ ਨਹੀਂ ਆਸੀ ॥ ਵਿਖੈ ਲਾਗਿ ਸੁਖ ਪਾਸੀ ॥
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਪੂਰਾ ਗੁਰ ਪਾਯੈ ॥ ਸਵਾਂਗ ਕੋ ਸਵਾਂਗ ਦੁਖਾਸੀ ॥ ੨ ॥ 3

1. ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ (ਹ) 1783 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਤੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

2. -ਓਹੀ-

3. -ਓਹੀ-

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ

ਪੂਰਬੀ ਪਚੀਸੀ ਭਗਤ ਰਿਵਦਾਸ ਕਾ ਬੋਲਣਾ ।।

ਸੁਨਿ ਗੁਰਦੇਵ ਬਿਨੰਤੀਆ ਕਰਉ ਬੰਦਨਾ ਲਖਬਾਰ ।।

ਸੋਈ ਕਰਹੁ ਉਪਦੇਸੁ ਮੋਹਿ ਜਿਤੁ ਲਾਗੈ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪਿਆਰੁ ।। ੧ ।।

ਨਾਰਾਇਨਿ ਮੇਰੇ ਬੀਨੁਲਾ ਦਰਸਨ ਦੇਹੁ ਰਮਈਆ ।। ਰਹਾਇ ।।

ਗੁਰ ਕਰਤਾਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸੁਰ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨਾ ।।

ਗੁਰੁ ਅਬਨਾਸੀ ਸੂਬ ਮੈਂ ਗੁਰ ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਪ੍ਰਾਨਾ ।। ੨ ।।

ਗੁਰ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਦੁਖ ਹਿਰਨ ਭੈ ਭੰਜਨ ਅਘਨਾਸ ।।

ਗੁਰ ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਸਰਨ ਸੂਰ ਭਗਤ ਰਤੇ ਗੁਨ ਤਾਸ ।। ੩ ।।

ਅਤ ਸੰਜਮ ਜਪ ਤਪ ਕਰੈ ਨਵ ਖੰਡ ਧਰਵ ਫਿਰਾਇ ।।

ਮਨ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤ ਨ ਛੂਟਸੀ ਜੇ ਲਖ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ।। ੪ ।।

ਬਿਨ ਅਮਲੇ ਅਮਲੀ ਨਾ ਰਹੈ ਜਲ ਬਿਨੁ ਮੀਨ ਮਰਾਇ ।।

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੁਖੁ ਜਾਇ ।। ੫ ।।

ਕੋਕਿਲ ਅੰਬ ਖਰੀਤਿ ਚਾਤ੍ਰਕ ਬੂੰਦ ਪਿਆਰੁ ।।

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ।। ੬ ।।

ਕਾਇਆ ਹੰਸਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਪ੍ਰਿਅ ਸੰਗਿ ਉਲਝੀ ਨਹਿ ।।

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਕਾਰਜੁ ਲੇਖ ਸਵਾਰਿ ।। ੭ ।।

ਜਿਵ ਜਲ ਦੁਧ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਗਊ ਬਛਰੇ ਪਿਆਰ ।।

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ।। ੮ ।।

ਭੂਖੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਅਨਾਜ ਸਿਵ ਮਾਤ ਪੂਤ ਸਿਵ ਹੇਤੁ ।।

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂ ਜਨਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਜੇਤੁ ।। ੯ ।।

ਤਸਕਰ ਚੋਰੀ ਨ ਤਜੈ ਦੇਖਿ ਦੀਪੁਕ ਪਚੈ ਪਤੰਗੁ ।।

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰਾ ਚੁਕੈ ਜਮ ਸਿਵ ਸੰਗੁ ।। ੧੦ ।।

ਸਿਘ ਮਾਸ ਅਤਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਤਿਖਾਵੰਤ ਜਲ ਨੀਰ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰੀ ਕਾਟੈ ਦੁਤਧਾ ਪੀਰ ।। ੧੧ ।।
 ਜਿਉ ਰਾਜ ਕਾਮੁ ਸੁਆਦ ਰਸ ਕੜ ਬੰਧ ਬਧਾਵੈ ਆਪੁ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰੇ ਕਾਟੈ ਦੁਖ ਸੰਤਾਪੁ ।। ੧੨ ।।
 ਉਨਵ ਘਨ ਘਟ ਕਾਲੀਆ ਮਨ ਬਿਗਸੈ ਸੋਰ ਆਨੰਦ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਪਾਵਹਿ ਪਰਮਾਨੰਦ ।। ੧੩ ।।
 ਦੇਖੁ ਜੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰੁੰਕ ਕੀ ਸੁਨਿ ਨਾਦ ਤਜੈ ਜਿਨਿ ਪ੍ਰਾਨ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂ ਦਰਗਹ ਪਾਵਹਿ ਮਾਨ ।। ੧੪ ।।
 ਚਕਵੀ ਸੂਰਜਿ ਅਤਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਦੇਖਿ ਮਿਲ ਪ੍ਰਿਅ ਆਇ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰਾ ਮੋਹ ਕਾ ਪੜਦਾ ਜਾਇ ।। ੧੫ ।।
 ਜਿਵ ਨਵਤਨ ਸਿਮ ਗੁਰ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਮਿਲਿ ਧਰਨੀ ਇੰਦ੍ਰ ਸੀਗਾਰ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰੈ ਜੈਕਾਰੁ ।। ੧੬ ।।
 ਭਵਰੁ ਕੁਸਮ ਸਿਉ ਉਲਝਿਆ ਅਤਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚੰਦ ਚਕੋਰ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਪੰਚੇ ਵਸਗਿਤ ਆਵਹਿ ਚੋਰ ।। ੧੭ ।।
 ਜੁਆਰੀ ਜੂਏ ਹੇਤੁ ਹੈ ਕਰ ਲੋਭੀ ਧਨ ਸਿਵ ਪਿਆਰੁ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੇਰੇ ਕਾਟੇ ਰੋਗ ਬਿਕਾਰ ।। ੧੮ ।।
 ਪਰ ਨਾਰੀ ਬਿਖਈ ਰਚੀ ਜੈਸੇ ਪਸੂ ਹਰੀ ਆਉ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਨਿਜ ਮਹਲੀ ਪਾਵਹਿ ਠਾਉ ।। ੧੯ ।।
 ਬਿਨ ਖੀਰੈ ਬਲੁ ਨ ਰਹਿ ਸਕੈ ਜਲ ਬਿਨ ਕਵਲੁ ਬਿਲਲਾਇ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜਮੁ ਚਰਨੀ ਲਾਗੈ ਆਇ ।। ੨੦ ।।
 ਜਿਵ ਜਨਿ ਮਿਲਿ ਜਨ ਵਿਗਸਦਾ ਦੇਖਿ ਕਰਹਲ ਬੇਲੀ ਰੀਝਾਇ ।।
 ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂਝੇ ਦੁਖੁ ਨ ਲਾਗੈ ਆਇ ।। ੨੧ ।।
 ਬਿਨੁ ਸਰਵਰ ਹੰਸੁ ਨ ਰਹਿ ਸਕੈ ਮੁਕਤਾਹਲ ਅਧਾਰ ।।

ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਵ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਤੂੰ ਭਵਜਲਿ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰਿ ॥੨੨॥

ਜੇ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਸੇ ਕਰੈ ਅਵਰੁ ਨ ਕਰਣਾ ਜਾਇ ॥

ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਮੇਲਹਿ ਸੇ ਮਿਲੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵਹਿ ਠਾਉ ॥੨੩॥

ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਮੇਰਾ ਕੋ ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ ਤੁਝ ਆਗੈ ਅਰਦਾਸਿ ॥

ਹਰਿ ਸਤਗੁਰੂ ਮੋਹਿ ਲਹੰਤਿਆ ਕਰਿ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਆਸਿ ॥੨੪॥

ਧੁਰਿ ਭਾਗ ਪੂਰੇ ਗੁਰੁ ਭੇਟਿਆ ਲਾਗਾ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪਿਆਰੁ ॥

ਦਰਸਨ ਪਾਇਆ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਿਆਰ ॥੨੫॥* 1 ॥1

*ਇਹ ਪਦ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 2308 ਵਿੱਚ ਪਤਰਾ 454-55 ਉੱਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

1. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 352-53.

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਐਸੀ ਤੁਮ ਜਿਨ ਕਰ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜ ।।

ਦੂਰਿ ਮਾਹੀ ਤੁਮ ਬੈਠੇ ਦੇਖਤ ਬਿਗਰਤ ਹੈ ਯੋ ਕਾਜ ।। ਟੇਕ ।।

ਦੋਪਤ ਸੁਤਾ ਕੀ ਤੁਝ ਹੀ ਦੇਖਤ ਖੈਚ ਲਈ ਸਬ ਲਾਜ ।।

ਬਰਸ ਸਹੰਸ ਦਸ ਜੁਧ ਕਰਾਵੇ ।। ਜੁਗਲ ਉਧਾਰਣ ਕਾ ਰਾਜ ।। ੧ ।।

ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਭਗਤ ਕੁ ਬਿਨ ਤਰਾਏ ।। ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰੋ ਕਾਜ ।।

ਬਲਖਿ ਲਯੋ ਜਲ ਮਾਂਹਿ ਡਬੋਏ ।। ਤਾਰਯੋ ਬਿਨਹਿ ਜਿਹਾਜ ।। ੨ ।।

ਉਨ ਭਗਤਨਿ ਕੂੰ ਛਿਨ ਛਿਨ ਤਾਰਯੋ ।। ਜਿਉਂ ਤਾਰੋ ਜਿਯੂੰ ਸਾਜ ।।

ਕਾਚ ਕਬੀਰ ਪਤਤ ਹਮ ਤੇ ਹੋ ।। ਨੈਨਨ ਦੇਖੋਗੇ ਆਜ ।। ੩ ।।

ਬਲ ਹਲ ਲੋਕ ਕਾਸੀਂ ਸਬ ਆਏ ।। ਦੇਖਨ ਭਗਤ ਸਮਾਜ ।।

ਬਿਰਦ ਭਜੋ ਕੈ ਬਿਰਦ ਸਮਾਵੈ ।। ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਚਮਾਰਾਜ ।। 1

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਜੋ ਜਨ ਉਧੋ ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰੈ ।। ਤਾਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰੂ ਪਾਵ ਘਰੀ ।।

ਜਨਮ ਜਨਮ ਕਾ ਕਾਟੂ ਫੰਧਾ ।। ਲੇ ਰਾਖੂ ਬੈਕੁੰਨ ਪੁਰੀ ।। ਟੇਕ ।।

ਮੇਰੇ ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਨਿਜ ਸੁਮਰਣ ।। ਅਸ਼ਟਿ ਸਿਧਿ ਨਿਵ ਨਿਧ ਭਰੀ ।।

ਮੈਂ ਉਨ ਕੇ ਵੈ ਮੇਰੇ ਉਧੋ ।। ਭਗਤ ਹੇਤ ਨਿਜ ਦੇਹ ਧਰੀ ।।

ਭਜਤਾ ਭਜੂ ਤਜੂ ਨਹੀਂ ਕਬਹੂ ।। ਯਾਹੀ ਟੇਕ ਮੇਰੇ ਪਰਾਪਰੀ ।।

ਭਾਰ ਥਮੈ ਭੰਵਰੀ ਕਾਈ ਨ ।। ਰਾਖ ਲੀਯਾ ਰਾਜ ਘੰਟ ਘਰੀ ।।

ਸਦਾ ਸਮੀਪ ਰਹੂੰ ਮੈ ਜਨਕੇ ।। ਗੁਪਤ ਹੂੰ ਤੋ ਮੋ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੀ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਤਾਹਿ ਡਰ ਕਾਕੋ ।। ਜੋ ਸੁਮਰੈ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਹਰੀ ।। 12

1. ਇਹ ਪਦ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 15941 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਤਰਾ 158 ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਰ ਸਿਰਯਾਰੀ ਲਿਪੀਕਾਲ 1837 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਸਥਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਪਦ ਮਾਮੂਲੀ ਪਾਠ ਭੇਦ ਸਹਿਤ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 10936, 10942 ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 340.

2. ਇਹ ਪਦ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 12378 ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲ

ਰੇ ਚਿਤ ਚੰਯਤਸਿ ਦੀਨ ਦਯਾਲਹਿ ।। ਹਰਿ ਬਿਨ ਔਰ ਨਾ ਕੋਈ ।।
 ਜੈ ਧਾਵੈ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਖੰਡ ਲੋ ।। ਤੇ ਕਰਤਾ ਕਰੈ ਸੁ ਹੋਈ ।। ਟੇਕ ।।
 ਜਿਨ ਜਨਨੀ ਕੇ ਓਦਰ ਓਦਕਿ ਤੈ ।। ਪਿੰਡ ਕਿਯੋ ਦਸ ਧਾਰਾ ।।
 ਦੀਯੋ ਅਧਾਰ ਅਗਨਿ ਮੁਖਿ ਰਾਖਯੋ ।। ਐਸਾ ਖਸਮ ਹਮਾਰਾ ।। ੧ ।।
 ਕੁਰਮੀ ਅੰਡ ਧਰੈ ਜਲ ਅੰਤਰਿ ।। ਸੀਰ ਪੰਖ ਜਹਾਂ ਨਾਹੀ ।।
 ਪੁਰਣ ਪਰਮਾਨੰਦ ਪਯੋਧਰ ।। ਚਿੰਤ ਚਿੰਤ ਤਿਹਿ ਠਾਈ ।। ੨ ।।
 ਕੀਯੋ ਪਖਾਨ ਗੋਪਿ ਸਬਹਿਨ ਤੈ ।। ਸਾ ਰੰਗ ਕਤਹੂ ਨਾਹੀ ।।
 ਕਹਿ ਰੈਦਾਸ ਪੂਰਿਕ ਹਰਿ ਜਾਕੈ ।। ਤੂੰ ਕਾਇ ਕ ਜੀਵ ਤਹਾਹੀ ।। ੩ ।।

ਰਾਗ ਭੈਰਵ

ਭੇਖ ਲੀਯੋ ਪੈ ਭੇਦ ਨ ਜਾਨਯੋ ।
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲੇ ਬਿਖ ਸੁ ਮਾਨਯੋ ।। ਟੇਕ ।।
 ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮੋਂ ਜਨਮ ਗਵਾਯੋ ।।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲ ਰਾਮ ਨਾ ਗਾਯੋ ।। ੧ ।।
 ਤਿਲਕ ਦੀਯੋ ਪੈ ਤਪਨ ਨ ਜਾਈ ।।
 ਮਾਲਾ ਪਹਰਿ ਘਣੇਰੀ ਲਾਈ ।। ੨ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮਰਮ ਜੋ ਪਾਉ ।।
 ਦੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਸਤਿ ਕਰਿ ਧਯਾਉ ।। ੩ ।।

-
1. ਇਹ ਪਦ ਰਜਬ ਜੀ ਕੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਸੁਰਤਾ ਰਾਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਾਬਾ ਮਨੀ ਰਾਮ ਦੀ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 1813 ਵਿੱਚ ਨਕਲ ਕੀਤੀ 'ਸਰਬਾਗੀ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।
 2. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀ (ਟ) ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ 1853 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਰਾਗ ਭੈਰਵ

ਚੰਦ ਸੂਰ ਨਹੀ ਰਾਤ ਦਿਵਸ ਨਹੀਂ ।। ਧਰਮ ਅਕਾਸ ਨ ਭਾਈ ।।
 ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਨਹੀਂ ਸੁਭ ਅਸੁਭ ਨਹੀਂ ।। ਕਾਕਹਿ ਦੇਉ ਬਤਾਏ ।। ੧ ।।
 ਸੀਤ ਬਾਇ ਉਦਮ ਨਹੀਂ ਸਰਪਤ ।। ਕਾਮਉ ਟਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ।।
 ਜੋਗ ਨਾ ਭੋਗ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਕੈ ।। ਕਹੇ ਨਾਵ ਸਤਿ ਸੋਈ ।। ੨ ।।
 ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਿਪਲੇਪਹਿ ।। ਨਿਰਬਿਕਾਰ ਨਿਰਾਸੀ ।।
 ਕਾਮਹੁ ਟਿਲ ਤਾਂਹੀ ਕੈ ਗਾਵਤ ।। ਹਰਿ ਹਰਿ ਆਵੈ ਹਾਸੀ ।। ੩ ।।
 ਗਗਨ ਧੂਰ ਧੂਸਰ ਨਹੀਂ ਜਾਕੈ ।। ਪਵਨ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਪਾਨੀ ।।
 ਗੁਨ ਬਿਗੁਨ ਕਹੀਯਤ ਨਹੀਂ ਜਾਕੈ ।। ਕਹੇ ਤੁਮ ਬਾਤ ਸਯਾਨੀ ।। ੪ ।।
 ਯਹੀ ਸੇ ਤੁਮ ਜੋਗ ਕਹਤ ਹੋ ।। ਜਬ ਲਗ ਆਸ ਕੀ ਪਾਸੀ ।।
 ਛੂਟੇ ਤਬ ਹੀ ਜਬ ਮਿਲੈ ਏਕੇ ਹੀ ।। ਭਣੈ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ।। ੫ ।।

ਰਾਗ ਭੈਰਵ

ਸੇ ਸੰਗ ਦੂਰ, ਨਿਵਾਰਿ ਰੇ ।। ਟੇਕ ।।
 ਜਮ ਛੇ ਮਗਣ ਮੋਰਿਛੈ ਕੰਕਣਿ ।। ਪ੍ਰਤਿ ਪਾਗਾਲੇ ਤ੍ਰਣ ਗਯੇ ।।
 ਹੋਇ ਰਸ ਲੁਦਾ ਧਿਰਸੈ ਪੂ ਮੂਰਿਖ ।। ਮਨ ਪਛਤਾਵੈ ਨਯਾਣਿ ਰੇ ।।
 ਪਾਪ ਗਿਲੋਛ ਧਰ ਮਨ ਬੋਲਾ ।। ਤੂੰ ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ ਫਲ ਚਾਖਿ ਰੇ ।।
 ਮੂਤ ਪਾ ਸੰਗ ਭਲੇ ਜੇ ਹੋਈ ।। ਤੇ ਰਾਣਾ ਰਾਵਣ ਦੇਖਿ ਰੇ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸਰਤਨ ਫਲ ਕਾਰਨਿ ।। ਗੋਬਿੰਦ ਕਾ ਗੁਣ ਗਾਇ ਰੇ ।।
 ਕਾਚੈ ਕੁੰਭ ਭਰਯੋ ਜਲ ਜਸੈ ।। ਦਿਨ ਦਿਨ ਘਟ ਤੇ ਜਾਇ ਰੇ ।।

1. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਿਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: 23 ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ਼੍ਰੋਤ ਪਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 349.

ਭਗਤਾ ਕਾ ਕਾਨੜਾ

ਰਾਮ ਧਨੀ ਤਾਂ ਕੇ ਕਹਾਂ ਕਮੀ ।।

ਮਨਿ ਸਾਥ ਮਨੋਰਥੁ ਪ੍ਰਕ੍ਰਵੈ ਸੁਖ ਨਿਧਾਨ ਤਾਂ ਕੀ ਬਾਤ ਗਨੀ ।। ੧ ।। ਰਹਾਉ ।।

ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਨਵ ਨਿਧਿ ਬਪੁਰੀ ਕਹਿ ਜੇ ਕਰਤਿ ਫਿਰਤਿ ਅਪਨੀ ।।

ਅਪਨੀ ਖਾਇ ਨ ਜਾਨੈ ਖਰਚਿ ਨਹੀ ਸਾ ਕੈ ਜਿਉ ਭੁਇਅੰਗ ਸਿਰ ਰਹਤਿ ਮਨੀ ।।

ਅਸਿਟ ਸਿਧਿ ਨਵ ਨਿਧਿ ਬਪੁਰੀ ਕਰਿ ਜੇਰੇ ਦਰਬਾਰਿ ਖਰੀ ।।

ਜਾ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਿਰੰਤਰ ਹਰਿ ਸੋ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤਾ ਕੀ ਸਦਾ ਬਣੀ ।। 1

ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰੋ

ਦਰਸਨ ਦੀਜੈ ਗਮ ਦਰਸਨ ਦੀਜੈ ।।

ਦਰਸਨ ਦੀਜੈ ਹੋ ਬਿਲੰਬ ਨ ਕੀਜੈ ।। ਟੇਕ ।।

ਦਰਸਨ ਤੋਰਾ ਜੀਵਨਿ ਮੇਰਾ ।। ਬਿਨ ਦਰਸਨ ਕਯੁੰ ਜੀਵੈ ਹੋ ਚਕੋਰਾ ।। ੧ ।।

ਮਾਧੋ ਸਤਗੁਰ ਸਬ ਜਗ ਚੇਲਾ ।। ਅਬ ਕੇ ਬਿਛੁਰੈ ਮਿਲਨ ਦੁਹੇਲਾ ।। ੨ ।।

ਤਨ ਧਨ ਜੋਬਨ ਝੂਠੀ ਆਸਾ ।। ਸਤਿ ਸਤਿ ਭਾਖੈ ਜਨ ਰੈਦਾਸਾ ।। ੩ ।। 2

ਬਿਨਾ ਰਾਗ ਤੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ

ਜਬ ਦੇਖਾ ਤਬ ਚਾਮੋ ਚਾਮ ।। ਚਾਮ ਮੰਦ੍ਰ ਮਾਹਿ ਖੇਲੈ ਰਾਮ ।।

ਚਾਮ ਕਾ ਊਠ ਚਾਮ ਕਾ ਨੁਗਾਰਾ ।। ਚਾਮੋ ਚਾਮ ਬਜਾਵਣ ਹਾਰਾ ।।

ਚਾਮ ਕਾ ਬਛੜਾ ਚਾਮ ਕੀ ਗਾਇ ।। ਚਾਮੋ ਚਾਮ ਦੁਹਾਵਣ ਜਾਇ ।।

ਚਾਮ ਕਾ ਘੋੜਾ ਚਾਮ ਕਾ ਜੀਨ ।। ਚਾਮੋ ਚਾਮ ਕਰੇ ਤਾਲੀਮ ।।

ਚਾਮ ਕਾ ਪੁਰਖ ਚਾਮ ਕੀ ਜੋ ।। ਚਾਮੋ ਚਾਮ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋ ।।

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਾਮ ਹਮਾਰਾ ਭਾਈ ।। ਚਾਮ ਮੰਦਰ ਮਹਿ ਰਾਮ ਦੇਹਿ ਦਿਖਾਈ ।। 3

1. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੋਥੀ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪਤਰਾ ਨੰ: 425 ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਪਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਅੰ.ਨੰ.6537 ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਭਧ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਵਰਗੀ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ (ਬਿਕਰਮੀ) ਮੰਨਿਆ ਹੈ।
2. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀ ਠ. (1883 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ .ਤ. (1941 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ ਠ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਭਧ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ: ਐ.ਨ. 6315, ਫੁਟਕਲ ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਲਿਪੀ ਕਰਤਾ, ਲਿਪੀਕਾਲ, ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲਿਖਾਈ, ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, 1984, ਪੰਨਾ 347.

ਰਾਗੁ ਗੋਂਡ

ਐਸੈ ਜਾਨਿ ਜਪੋ ਰੇ ਜੀਵ ।। ਜਪਿ ਲਯੋ ਰਾਮ ਨ ਭਰਮੋ ਜੀਵ ।। ਟੇਕ ।।
 ਗਨਿਕਾ ਥੀ ਕਿਸ ਕਰਮਾ ਜੋਗ ।। ਪਰ ਪੁਰਖਾਂ ਸੂੰ ਰਮਤੀ ਭੋਗ ।।
 ਨਿਸ ਅਰੁ ਬਾਸੁਰ ਕਰਮ ਕਮਾਈ । ਰਾਮ ਕਹਤ ਬੈਠੁੰਠੇ ਜਾਈ ।। ੧ ।।
 ਨਾਮਦੇਵ ਕਹੀਹੈ ਜਾਤਿ ਕੋ ਅਛੋਪ ।। ਜਾ ਕੋ ਜਸ ਗਾਈਏ ਤਿਹੂੰ ਲੋਕ ।।
 ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਭਗਤਾ ਕੈ ਨਲੈ ।। ਅੰਕ ਮਾਲ ਲੇ ਬੀਠਲ ਮਿਲੈ ।।
 ਕੋਟਿ ਜਿਗ ਜੇ ਕੋਈ ਕਰੈ ।। ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਮਿਤੋਊ ਨ ਬਿਸਤਰੈ ।।
 ਨਿਰਗੁਨ ਕਾ ਗੁਨ ਦੇਖੋ ਆਈ ।। ਦੇਹੀ ਸਹਤ ਕਬੀਰ ਸਿਧਾਈ ।।
 ਮੇਰੀ ਕੁਚੀਲ ਜਾਤਿ ਕੁਚੀਲਾ ਮੈਂ ਬਾਸ ।। ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਹਰਿ ਚਰਨ ਨਿਵਾਸ ।।
 ਚਯਾਰਿ ਬੇਦ ਕੀਯਾ ਖੰਡੋਤ ।। ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਰੈ ਡੰਡੋਤ ।। *

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਬੋਥਾ¹ ਜਿਨ² ਪਿਛੋਂ³ ਰੇ ਕੋਈ⁴ ।
 ਜੋਈ ਰੇ ਪਛੋਂ⁵ ਜਾ⁶ ਮੈ ਨਿਜ⁷ ਕਣ ਹੋਈ ।। ਟੇਕ ।।
 ਬੋਥੀ ਕਾਯਾ⁸ ਬੋਥੀ⁹ ਮਾਯਾ ।। ਬੋਥਾ¹⁰ ਹਰਿ ਬਿਨ ਜਨਮ ਗਮਾਯਾ¹¹ ।। ੧ ।।
 ਬੋਥਾ ਪੰਡਿਤ ਬੋਥੀ ਬਾਣੀ ।। ਬੋਥੀ ਹਰਿ ਬਿਨ ਸਬੇ ਕਹਾਣੀ ।। ੨ ।।
 ਬੋਥਾ¹² ਮੰਦਿਰ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸਾ ।। ਬੋਥੀ ਆਨ ਦੇਵ ਕੀ ਆਸਾ ।। ੩ ।।
 ਸਾਚਾ ਸੁਮਰਣ ਨਾਂਵ ਬਿਸਵਾਸਾ । ਮਨ ਬਚ ਕਰਮ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸਾ ।। ੪ ।।

*ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਟ) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

1. ਜਿਨਿ (ਅ)	2. ਬੋਥਰਾ (ਅ)
3. ਪਿਛਰੈ (ਅ) ਪਛੋਰੇ (ਤ)	4. ਪ੍ਰਤੀ ਅ ਵਿਚ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਜੋਰ ਪਿਛਰੇ ਕੋਈ ਪਾਠ ਹੈ ।
5. ਜੋਰ ਪਿਛੋਰੇ (ਅ) ਪ੍ਰਛੋਰੇ (ਤ)	6. ਜਿਹਿ (ਅ)
7. ਨਿਜ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਅ)	8. ਬੂਠੇ ਰੇ ਯਹੁ ਤਨ (ਅ)
9. ਬੂਠੀ (ਅ)	10. ਬੂਠਾ (ਅ)
11. ਗਵਯਾ (ਅ) ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ ਦੇ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ ਤ, ਠ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ।	
12. ਬੂਠਾ ਰੇ ਮੰਦਰ (ਅ) ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀ (ਅ) ਵਿਚ 'ਕਹਿ ਸਮਝਾਵੈ ਜਨ ਰੈਦਾਸਾ' ਪਾਠ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ ਅ, ਠ ਅਤੇ ਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁਧ ਨਹੀਂ । ਅਸੀਂ ਉਕਤ ਪਾਠ ਲਈ-ਪ੍ਰਤੀ ਟ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅ, ਠ, ਅਤੇ ਤ ਨਾਲ ਮੇਲਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ।	

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਬ ਮੈਂ ਹਾਰਯੋ ਰੇ ਭਾਈ ।।

ਥਕਿਤ¹ ਭਯੋ² ਸਬ ਹਾਲ ਚਾਲ ਥੈ³ ।। ਲੋਗਨਿ⁴ ਬੇਦ ਬੜਾਈ ।। ਟੇਕ ।।

ਥਕਿਤ ਭਯੋ ਗਾਇਣ ਅਰੁ ਨਾਚਣ⁵ ।। ਥਾਕੀ ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ ।।

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਥੈ ਦੇਹ⁶ ਥਕਿਤ⁷ ਭਈ ।। ਕਹੂ ਕਹਾਂ ਲੁੰ⁸ ਦੂਜਾ ।। ੧ ।।

ਰਾਮ ਜਨ ਹੋਉ⁹ ਨ ਭਗਤ ਕਹਾਉ ।। ਚਰਨ¹⁰ ਪਖਾਲੂ¹¹ ਨ ਦੇਵਾ ।।

ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰੋਂ ਉਲਟਿ ਮੋਹਿ ਬਾਧੈ ।। ਤਾਥੈ¹² ਨਿਕਟਿ ਨ ਭੇਵਾ ।। ੨ ।।

ਪਹਲੇ¹³ ਗਯਾਨ ਕਾ ਕੀਯਾ ਚਾਂਦਨਾ¹⁴ ।। ਪੀਛੈ ਦੀਯਾ ਬੁਝਾਈ ।।

ਸੁੰਨ¹⁵ ਸਹਜ ਮੈ ਦੋਉ ਤਯਾਗੇ¹⁶ ।। ਰਾਮ ਕਹੂ ਨਾ ਖੁਦਾਈ ।। ੩ ।।

ਦੂਰ ਬਸੈ ਖਟ ਕਰਮ ਸਕਲ ਅਰ¹⁷ ।। ਦੂਰਿਬ ਕੀਨਹੇ ਸੇਉ ।। 18

ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਦੋਉ¹⁹ ਦੂਰਿ ਕੀਨੇ ।। ਦੂਰਿਵ ਛਾਡੇ ਤੇਉ²⁰ ।। ੪ ।।

ਪੰਚੂ²¹ ਥਕਿਤ²² ਭਯੋ ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ।। ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਥਿਤਿ²³ ਪਾਈ ।।

ਜਾ ਕਾਰਨਿ²⁴ ਮੈ²⁵ ਦੋਰਯੋ ਫਿਰਤੋਂ ।। ਸੇ ਅਬ ਘਟ ਮੈਂ ਪਾਈ²⁶ ।। ੫ ।।

ਪੰਚੂ²⁷ ਮੇਰੀ ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ ।। ਤਿਨਿ ਨਿਧਿ ਦਈ ਦਿਖਾਈ ।।

ਅਬ ਮਨ ਫੂਲਿ ਭਯੋ²⁸ ਜਗ ਹਿਯਾ²⁹ ।। ਉਲਟਿ ਆਪ ਮੈ ਸਮਾਈ ।। ੬ ।।

ਚਲਤ ਚਲਤ ਮੇਰੇ ਨਿਜ³⁰ ਮਨ ਥਾਕਯੋ ।। ਅਬ ਮੇ ਪੇ ਚਲਯੋ³¹ ਨ ਜਾਈ ।।

ਸਾਈ ਸਹਜਿ ਮਿਲਯੋ³² ਸੋਈ ਸਨਮੁਖ ।। ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਤਾਈ ।।

1. ਥਕਤ (ਅ)

2. ਭਯਾ (ਉ.ਜ.) ਹਸਤ ਚੱਲਤ ਤੇ ਦੇਹ ਥਕਿਤ ਭਈ (ਖ)

3. ਥੈ (ਅ.ਹ.ਸਾ.ਗ.ਘ.ਟ.)

4. ਲੋਕਨ (ਉ.ਅ.ਖ.ਗ.ਤ.) ਲੋਗਨ (ਸਾ.ਠ.) ਲੋਕਨਿ (ਹ)

5. ਨਾਚਨ (ਉ) ਗਾਇਣ ਅਰੁ ਨਚਾਣ (ਹ) ਨਾਚਨ ਅਰੁ ਗਾਯਨ (ਸਾ) ਨਾਚਨ ਗਾਵਨ ਤੇ (ਖ) ਗਾਇਨ ਅਰੁ ਨਾਚਨ (ਟ)

6. ਤੇ (ਹ.ਟ.) ਪ੍ਰਤੀ ਘ ਵਿਚ 'ਥੈ' ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

7. ਥਕਤ (ਅ)

8. ਲੇ (ਉ.ਏ.ਕ.ਗ.ਘ.ਟ.ਠ.) ਕਹੇ ਕਹਾਂ ਲੇ (ਅ) ਲੇ (ਸ) ਅਬ ਮੈ ਦੇਵ ਨ ਦੇਖੇ ਦੂਜਾ (ਖ) ਲਗਿ (ਤ)

9. ਹੋ ਨਾ (ਉ) ਹੋਉ ਹੋਉ (ਘ) ਹੋਉ (ਟ) ਹੁੰ ਹੁੰ (ਹ)

10. ਚਰਣ (ਓ.ਅ.ਦ.)
11. ਪਖਾਲੋਂ (ਅ.ਦ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਗ.) ਪਖਾਰੋਂ (ਘ)
12. ਤਾ ਤੇ (ਅ.ਹ.ਘ.ਟ.)
13. ਪਹਲੀ ਕੀਯਾ (ਅ) ਪਹਿਲੀ (ਦ.ਹ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਪਹਲ (ਸਾ) ਪਹਿਲੀ ਕੀਯੋ ਗਯਾਨ ਕੇ ਦੀਪਰਾ (ਖ)
14. ਚਾਂਦਣਾ (ਓ.ਅ.ਤ.) ਚਾਇਨਾ (ਸਾ) ਚਾਇਣਾ (ਦ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਦੀਪਰਾ (ਖ)
15. ਸੁਨਿ (ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਸੁਨਯ (ਸ.ਤ.) ਸਹਜ ਸੁਨਿ (ਖ)
16. ਤੈਯਾਗੇ (ਓ) ਤਯਾਗੀ (ਖ)
17. ਅਰਿ (ਖ) 18. ਸੇਈ (ਹ.ਘ.)
19. ਪੇਓ (ਖ) 20. ਤੇਈ (ਘ)
21. ਪੰਚੇ (ਅ.ਕ.ਗ.) ਪਾਂਚੇ (ਖ) 22. ਕਥਿਤ (ਅ)
23. ਥਿਤ (ਗ) ਥਿਤੇ (ਜ) 24. ਕਾਰਣਿ (ਗ.ਨ.) ਕਾਰਨਾ (ਠ.ਟ.)
25. ਹੋਂ (ਖ) 26. ਸੋ ਘਟ ਭੀਤਰ ਪਾਈ (ਖ) ਆਈ (ਟ)
27. ਪੰਚੇ (ਅ.ਕ.ਗ.) ਪਾਂਚੇ (ਏ) ਜੇ ਪਾਂਚੇ (ਖ) 28. ਰਹਯੋ (ਖ)
29. ਮਹੀਯਾਂ (ਅ.ਦ.ਸ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਛ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਮਹਿਯਾਂ, (ਘ)
30. ਜਨ ਮਨ (ਖ) 31. ਚਲਯਾ (ਖ) 32. ਮਿਲਯਾ (ਹ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਗਾਇ ਗਾਇ ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਉਂ ॥

ਗਾਵਨਹਾਰਾ¹ ਕੇ ਨਿਕਟਿ ਬਤਾਉਂ ॥ ਟੇਕ ॥

ਜਬ ਲਗ ਹੈ ਯਾ ਤਨ ਕੀ ਆਸਾ ॥²

ਤਬ ਲਗ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰਾ ॥³

ਜਬ ਮਨ ਮਿਟਯੋ ਆਸਾ ਨਹੀਂ ਤਨ ਕੀ ॥ ਤਬ ਕੋ ਗਾਵਨਹਾਰਾ ॥ ੧ ॥

ਜਬ ਲਗ ਨਦੀ ਨ⁴ ਸੰਮਦਿ ਸਮਾਵੈ ॥ ਤਬ ਲਗ ਬੜੈ ਅਹੰਕਾਰਾ⁵ ॥

ਜਬ ਮਨ ਮਿਲਯੋ ਰਾਮ⁶ ਸਾਗਰ ਸੁੰ⁷ ॥ ਤਬ ਯਹ ਮਿਟੀ⁸ ਪੁਕਾਰਾ ॥ ੨ ॥

ਜਬ ਲਗ ਭਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਕੀ ਆਸਾ ॥ ਪਰਮ ਤਤ ਸੁਣਿ⁹ ਗਾਵੈ ॥

ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਆਸ ਧਰਤ ਹੈ ਯਹ ਮਨ¹⁰ ॥ ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਕਛੁ ਨ ਪਾਵੈ ॥ ੩ ॥

ਛਾਡੈ ਆਸ ਨਿਰਾਸ ਪਰਮ ਪਦ ॥ ਤਬ ਸੁਖ ਸਤਿ¹¹ ਕਹਿ ਹੋਈ ॥

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਜਾਸੁੰ¹² ਔਰ ਕਹਤ¹³ ਹੈ ॥ ਪਰਮ ਤਤ ਅਬ¹⁴ ਸੋਈ ॥ ੪ ॥

1. ਗਾਵਨਹਾਰੇ (ਸਾ.ਹ.ਖ.ਘ.)

2. ਜਬ ਲਗ ਆਸ ਹੋਤ ਯਾ ਤਨ ਕੀ (ਖ)

3. ਤਬ ਲਗ ਬੜੈ ਬਿਕਾਰਾ (ਖ) ਤਬ ਲਗ ਪੜੈ ਪੁਕਾਰ (ਹ)

4. ਸੰਮਦਿ ਨ(ਅ)

5. ਤਬ ਲਗ ਕਰੈ ਉਛਾਰਾ (ਖ)

6. ਪੀਵ (ਏ) ਪੀਵ ਸੁਖ ਸਾਗਰ (ਖ)

7. ਸੋ (ਅ.ਕ.ਟ.ਠ) ਕੋ (ਘ.ਜ.) ਕੋ (ਹ)

8. ਮਿਟਿ (ਅ) ਤਬ ਕਾ ਸਨਿ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰਾ (ਖ)

9. ਸੁਣਿ (ਏ.ਸਾ.ਖ.ਜ.ਟ.)

10. ਯਹਾਂ ਯਹਾਂ ਮਨ ਆਸ ਧਰਤ ਹੈ (ਖ)

11. ਸਰਨ (ਸਾ) ਸਤਯ (ਹ) 12. ਜਾਸੋਂ (ਹ)

13. ਕਹੈਤ (ਘ.ਟ.) 14. (ਸਾ.ਖ.)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਰਾਮ ਜਨ ਹਉੰ¹ ਨ ਭਗਤ ਕਹਾਉੰ² ।। ਸੇਵਾ ਕਰੋ³ ਨ ਦਾਸਾ ।।
 ਗੁਨੀ ਜੋਗ ਜਗਯ⁴ ਕਛੂ ਨ ਜਾਨਯੂ⁵ ।। ਤਾ ਬੈ⁶ ਰਹੂ⁷ ਉਦਾਸਾ ।। ਟੇਕ ।।
 ਭਗਤ ਹੂੰ⁸ ਵਾ ਤੋਂ ਚਢੈ ਬੜਾਈ ।। ਜੋਗ ਕਰੋ⁹ ਜਗ ਮਾਨੈ ।।
 ਗੁਣੀ ਹੂੰ ਵਾਥੈ ਗੁਣੀ ਜਨ¹⁰ ਕਹੈ ।। ਗੁਣੀ ਆਪ ਕੂ¹¹ ਤਾਨੈ ।। ੧ ।।
 ਨਾ ਮੈ ਮਮਿਤਾ ਮੋਹ¹² ਨਾ ਮਹਿਯਾ ।। ਏ ਸਬ ਜਾਹਿ ਬਲਾਈ ।।
 ਦੋਜਗ ਭਿਸਤ¹³ ਦੋਉ ਸਮ ਕਰ ਜਾਨੂੰ¹⁴ ।। ਦੁਹੁ ਵਾਥੈ¹⁵ ਤਰਕ ਹੈ ਭਾਈ ।। ੨ ।।
 ਸੇਤੈ¹⁶ ਮਮਿਤਾ ਏਕ¹⁷ ਮਨ ।। ਤਬ ਹੀ ਏਕ¹⁸ ਹੈ ਭਾਈ ।। ੩ ।।
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ¹⁹ ਕਰੀਮ ਰਾਮ ਹਰਿ ਰਾਘੋ²⁰ ।। ਜਬ ਲਗ ਏਕ ਏਕ²¹ ਨਹੀਂ ਪੇਖਾ²² ।।
 ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਨ ਪੁਰਾਨਨਿ ।। ਸਹਜ ਏਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖਾ²³ ।। ੪ ।।
 ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰਿ ਪੂਜੀਯੇ ਸੋਈ²⁴ ਕਾਚੀ²⁵ ।। ਸਹਜ ਭਾਵ²⁶ ਸਤਿ ਹੋਈ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮੈ ਤਾਹੀ ਕੂੰ²⁷ ਪੂਜੇ²⁸ ।। ਜਾਕੈ ਗਾਵ ਨ ਨਾਵ ਨ ਨਾਉ²⁹ ਨਹੀਂ³⁰
 ਕੋਈ ।।

-
1. ਹੋਉਂ (ਓ.ਠ.ਜ.) ਤੋ (ਅ) ਰਾਮ ਕਹੂ ਨ (ਏ) ਹੂੰ (ਹ.ਘ.ਟ.) ਹੂੰ ਵਨ (ਤ)
 2. ਕਹੂੰ (ਏ)
 3. ਜੀਗਯ (ਅ) ਜਗਿ (ਏ.ਹ.ਕ.ਜ.) ਜਜਸ (ਸਾ) ਜਾਪ (ਖ) ਜਿਗ (ਘ.ਟ.) ਯਗਯ (ਤ) ਜਗਯ (ਠ)
 4. ਜਾਨੂੰ (ਓ.ਏ.ਸਾ.ਟ.ਤ) ਜਾਨੋਂ (ਅ.ਹ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.)
 5. ਤਾਤੈ (ਹ.ਖ.ਘ.ਟ.)
 6. ਰਹੈ (ਓ) ਰਹੋਂ (ਅ.ਕ.ਖ.) ਰਹੂੰ (ਏ.ਛ.ਜ.ਠ.) ਰਹਤ (ਸਾ)
 7. ਹੋਉਂ (ਅ)
 8. ਕਹੂ (ਓ.ਠ.)
 9. ਕਹਾਉ (ਓ) ਕਹੈ (ਅ.ਘ.) ਗੁਨੀ ਗੁਨੀ ਕਹੈ (ਏ.ਖ.) ਗੁਣੀ ਹੂੰ ਵਾ ਤੈ ਗੁਣੀ ਕਹੈ (ਹ)
 10. ਤਾਣੈ (ਓ) ਕੋ ਤਾਣੇ (ਹ)

11. ਮਦ (ਖ) ਨਾ ਸਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਘ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
12. ਭਿਸਿਤ (ੳ.ੲ.ਖ.)
13. ਜਾਨੋ (ਅ.ਕ.) ਜਾਣੁ (ੲ) ਜਾਨੈ (ਖ) ਰਾਖੇ (ਘ) ਰਾਖੇ (ਹ)
14. ਵਾ ਤੈ (ਹ) ਬੈ (ਜ) ਦਹੁ ਸਪੇ ਤਰਕ ਰੇ ਭਾਈ (ਖ)
16. ਏਕ ਏਕ (ੳ.ਅ.ੲ.ਸਾ.ਹ.ਘ.) ਯੇਕ ਏਕ (ਖ) ਯੇਕ ਯੇਕ (ਤ.ਜ.ਠ.)
17. ਯੇਕ (ਖ.ਜ.ਠ.ਤ.)
18. ਕਹੁ (ਸਾ) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਕ)
19. ਰਾਘਵ (ੳ.ਅ.ੲ.ਘ.ਠ.ਟ.) ਰਾਖੇ (ਹ) ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਕਰੀਮਾ ਕੈਸੇ (ਖ)
20. ਯੇਕਯੇਕ (ਸਾ.ਖ.ਜ.ਠ.)
21. ਦੇਖਯਾ (ੳ.ਖ.ਜ.)
22. ਪੇਖਯਾ (ੳ) ਦੇਖਯਾ (ਅ.ੲ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਠ.ਜ.ਟ.ਤ.)
23. ਤੇਈ ਤੇਈ ਸਬ (ਖ) ਸੋਈ ਸੋਈ (ਜ.ਟ.ਠ.)
24. ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ 'ਜੋਈ ਜੋਈ' ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ (ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਲਫਜ਼ ਹੈ) (ਸਾ) ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰਿ ਪੂਜਿਯੇ ਸੋਈ ਸੋਈ ਕਾਈ ।। ਸਹਿਜਿ ਭਾਵ ਸਤਿ ਹੋਈ ।।
25. ਸਹਜਿ ਭਾਈ ਸਤਯ ਸੋਈ (ਹ.ਘ.) ਸੋਈ (ਜ) ਭਾਈ (ਟ)
26. ਕੇ (ੳ.ਅ.ਹ.ਖ.) ਤਾਕੇ (ਘ) ਖ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ।
27. ਪੁੰਜੁ (ੲ) 28. ਨਾਵ (ੳ.ਅ.ਹ.) 29. ਸੋਜੋਈ (ਖ) ਨ ਕੋਈ (ਹ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਬ¹ ਮੇਰੀ ਬੂੜੀ ਰੇ ਭਾਈ ।। ਤਾ ਥੈ ਚਢੀ ਲੋਗ² ਬੜਾਈ ।। ਟੇਕ ।।
 ਅਤਿ³ ਅਹੰਕਾਰ ਉਰਮਾਂਸਤ ਰਜ⁴ ।। ਤਾ ਮੈਂ ਰਹਯੋ ਉਰਝਾਈ ।।
 ਕਰਮ ਬਝਿ ਬਸਿ ਪਰਯੋ ਕਛੁ ਨ ਸੂਝੈ⁵ ।। ਸਵਾਮੀ ਨਾਉ⁶ ਬੁਲਾਈ ।। ੧ ।।
 ਹਮ ਮਾਨੂੰ⁷ ਗੁਨੀ ਜੋਗ ਸੁੰਨਿ ਜੁਗਤਾ ।। ਹਮ ਮਹਾ ਪੁਰਿਖ⁸ ਰੇ ਭਾਈ ।।
 ਹਮ ਮਾਨੂੰ⁹ ਸੂਰ ਸਕਲ ਬਿਧਿ¹⁰ ਤਿਆਗੀ ।। ਮਮਿਤਾ ਨਹੀਂ¹¹ ਮਿਟਾਈ ।। ੨ ।।
 ਮਾਨੂੰ¹² ਅਖਿਲ ਸੁੰਨਿ¹³ ਮਨ ਸੋਧਯੋ ।। ਸਬ ਚੇਤਨਿ¹⁴ ਸੁਧਿ ਪਾਈ ।।
 ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਸਬ ਹੀ ਹਮ ਜਾਨੂੰ¹⁵ ।। ਬੂਝੈ ਕੋਨ¹⁶ ਸੂ¹⁷ ਜਾਈ ।। ੩ ।।
 ਹਮ ਮਾਨੂੰ¹⁸ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਜਾਨਯੂੰ¹⁹ ।। ਨੌ ਨਿਧਿ²⁰ ਭਗਤਿ ਕਰਾਈ ।।
 ਸਵਾਂਗ ਦੇਖਿ²¹ ਸਬ ਹੀ ਜਗ ਲਟਕਯੋ²² ।। ਫਿਰਿ ਆਪਨ²³ ਪੋਰ ਬਧਾਈ ।। ੪ ।।
 ਸਵਾਂਗ ਪਹਰਿ ਹਮ ਸਾਚਨ ਪਹਰਿ ਜਾਨੂੰਯੂ²⁴ ।। ਲੋਕਨਿ²⁵ ਇਹੈ ਭਰਮਾਈ ।।
 ਸਾਧ ਰੂਪ²⁶ ਮੇਥੀ ਜਬ ਜਹਰੀ ।। ਬੋਲੀ²⁷ ਤਬ ਸੁਧਿ ਪਾਈ ।। ੫ ।।
 ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਹਮਾਰੀ ਸੰਤੋ²⁸ ।। ਪ੍ਰਭੂਤਾਈ ਹੈ ਬੜਾਈ ।।
 ਆਪਨ²⁹ ਅਨਿਨ ਔਰ ਨਹੀਂ ਮਾਨਤ³⁰ ।। ਤਾ ਥੈ³¹ ਮੂਲ ਗੰਵਾਈ ।। ੬ ।।
 ਭਣੇ³² ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਾਹੀ ਥੈ³³ ।। ਇਬ ਕਛੁ ਮੈ ਪੋ ਕਹੀ ਨ ਜਾਈ ।।
 ਆਪੋ ਖੋਆ ਭਗਤਿ ਹੋਤ ਹੈ³⁴ ।। ਤਬ ਰਹੈ ਅੰਤਰਿ ਉਰਝਾਈ ।। ੭ ।।

-
1. ਇਬ (ਅ.ਦ.) ਤਾਥੈ (ਖ)
 2. ਚਢਿ ਗਈ ਲੋਕ (ਖ) ਤਾਤੇ ਚਢੀ ਲੋਕ (ਹ.ਘ.ਟ.) ਲੋਕ (ਠ.ਤ.)
 3. ਅਤਯ (ਉ)
 4. ਜਰ (ਤ) ਸਤ ਰਜ ਤਮ (ਹ)
 5. (ਹ.ਟ.ਖ.ਘ.) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਬਝਿ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਜਾਨੂੰ (ਏ) ਪਰਯਾ (ਖ)
 6. ਨਾਵ (ਉ.ਅ.ਦ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਗ.ਜ.ਟ.) ਨਾਮ (ਤ)
 7. ਮਾਨੋ (ਅ.ਸਾ.ਕ.) ਮਾਨੇ (ਹ) ਮਾਨੇ ਹਮ (ਖ)

8. ਪਰਮਿ ਪੁਰਿਖ (ਖ) ਪੁਰਖ (ਗ.ਤ.)
9. ਮਾਨੈ (ਓ) ਮਾਨੈ (ਅ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਟ.) ਮਾਨੈ ਹਮ ਸੂਰ ਸਬੈ ਬਿਧਿ (ਖ)
10. ਸਬੈ (ਖ) ਸਬ (ਘ)
11. ਕਦੇ ਨਾ (ਦ) ਪੈ ਮਮਿਤਾ ਨਹੀਂ (ਖ)
12. ਮਾਨੈ (ਓ) ਮਾਨੈ (ਅ.ਹ.) ਮਾਨੈ ਹਮ ਅਖਿਲ ਭੂਵਨ ਸਬ ਸੇਧੇ । । ਸਕਲ ਸੁਨਿ ਬਿਤਿ ਪਾਈ (ਖ)
13. ਸੁੰਨਯ (ਸਾ.ਕ.) ਸੁਨਿ ਮਨ ਸੇਧੇ (ਹ)
14. ਰੇਤਨ (ਅ.ਟ.)
15. ਜਾਨਯੋ (ਅ.ਸਾ.ਕ.ਗ.ਘ.ਟ.) ਜਾਨੈ (ਖ)
16. ਬੂਝੈਂ ਕਾਕੇ ਜਾਈ (ਖ) ਭੁਨ ਸੁ (ਓ)
17. ਸੇਂ (ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਠ.) ਸੁੰ (ਟ) ਪ੍ਰਤੀ ਤ ਵਿਚ ਸੁ ਨਹੀਂ ਹੈ
18. ਮਾਨੈ (ਓ) ਮਾਨੈ (ਅ.ਹ.ਸਾ.) ਮਾਨਯੋ (ਗ) ਜਾਨੈ (ਟ) ਮਾਨੈ ਹਮ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮ ਬਹੁ ਜਾਨੈਂ । । ਨੋਧਾ ਭਗਤਿ ਕਰਾਈ (ਖ)
19. ਜਾਨਯੋ (ਅ.ਸਾ.ਗ.) ਜਾਨਯੁੰ (ਹ)
20. ਬਿਧਿ (ਅ.ਦ.ਹ.ਗ.ਟ.ਠ) ਨੋਬਯਧਿ (ਘ)
21. ਪਹਰਿ (ਅ) ਸਾਂਗ ਦੇਖਿ (ਜ)
22. ਜਿਗ ਲਿਪਟਯੋ (ਤ)
23. ਆਪਣ (ਅ.ਦ.ਗ.ਟ.ਠ) ਆਪ ਪੋ (ਖ) ਆਪਨ ਪੋ ਬੰਧਾਈ (ਹ)
24. ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਪਹਰਿ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੀਵ ਲਫਜ਼ ਆਇਅ ਹੈ । ਸਵਾਂਗ ਪਹਰਿ ਜੀਵ ਸਾਚ ਨ ਜਾਨ ਯੋਂ (ਖ) ਜਾਨਯੋ (ਸਾ.ਕ.ਗ.ਹ) ਸੰਗ ਪਹਰ (ਟ)
25. ਲੋਗਨਿ (ਹ)
26. ਸਿੰਘ ਰੂਪੀ (ਖ) ਸਿੰਘਰੂਪ (ਹ.ਗ.ਘ.) ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਮੇਸੀ ਜਬ ਪਹਰੀ (ਹ)
27. ਬੋਲਯਾ ਤੈ
28. ਸੰਤੋ ਹੈ
29. ਆਪਤ (ਖ)
30. ਜਾਨਤ (ਦ)
31. ਤਾਤੇ (ਹ.ਖ.ਘ.ਟ.)
32. ਕਹੈ
33. ਤਾਹੀ ਤੈ ਉਦਾਸ ਮਾਥ ਮੋਪੈ ਕਰੀ ਨਾ ਜਾਈ (ਖ) ਯਾਹੀ ਤੈ ਇਬ ਕੁਛੁ ਕਰਨੀ ਨਾ ਜਾਈ (ਹ.ਘ)
34. ਪ੍ਰਤੀ ਕ.ਖ. ਵਿਚ ਤਬ ਸਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਤੇਰਾ¹ ਜਨ ਕਾਹੇ ਕੂੰ ਬੋਲੇ² ।। ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਅਪਨੀ³ ਭਗਤਿ ਬੋਲੇ ।। ਟੇਕ ।।
 ਬੋਲ ਬੋਲਤਾ ਬਢੇ ਬਿਯਾਪਿ⁴ ।। ਬੋਲ ਅਬੋਲ ਜਾਈ⁵ ।।
 ਬੋਲੈ ਬੋਲ ਅਬੋਲ⁶ ਕੋਪ⁷ ਕਰੈ⁸ ।। ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੂੰ⁹ ਖਾਈ ।। ੧ ।।
 ਬੋਲੈ ਬੋਲ ਮਾਨਿ ਪਰਿ ਬੋਲੇ¹⁰ ।। ਬੋਲੇ ਬੇਦ ਬੜਾਈ॥
 ਉਰਮੀ ਧਰਿ¹¹ ਧਰਿ ਜਬ ਹੀ ਬੋਲੇ ।। ਤਬ ਹੀ ਮੂਲ ਗਵਾਈ ।। ੨ ।।
 ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਔਰਹਿ¹² ਸਮਝਾਵੈ ।। ਤਬ ਲਗ ਸਮਝਿ ਨਹੀ ਰੇ¹³ ਭਾਈ ।।
 ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਸਮਝਿ ਜਬ ਚੂਕੀ¹⁴ ।। ਤਬ ਕਾਲ ਸਹਿਤ ਸਬ ਖਾਈ ।। ੩ ।।
 ਬੋਲੈ ਗੁਰ ਅਰੁ ਬੋਲੇ ਚੇਲਾ ।। ਬੋਲਯਾ¹⁵ ਬੋਲ ਕੀ ਪ੍ਰਮਿਤਿ ਜਾਈ ।।
 ਕਰੈ ਰੈਦਾਸ ਥਕਿਤ ਭਯੋ ਜਬ ।। ਤਬ ਹੀ ਪਰਮ ਨਿਧਿ ਪਾਈ ।। 4 ।।

-
1. ਤੇਰੇ (ਅ.ਦ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
 2. ਕੇ (ਅ.ਦ.ਖ.ਜ.ਠ.)
 3. ਅਪਣੀ (ਅ.ਦ.ਠ.ਤ.)
 4. ਬੋਲ ਬੋਲਤਾ ਖਾਈ ਲਬਾ ਬਢੇ ਬਿਯਾਪੀ (ਅ.ਖ.ਤ.) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ
 5. ਬੋਲੇ ਜਾਈ (ਅ) ਅਬੋਲੇ (ੲ) ਅਬੋਲੈ (ਖ.ਟ.ਤ.) ਬੋਲ ਬੋਲ ਅਬੋਲੇ ਜਾਈ (ਜ) ਬੋਲਤਾ ਬੋਲਤਾ (ਟ) ਬੋਲ ਅਬੋਲੈ ਬੋਲੈ ਜਾਈ (ਠ)
 6. ਬੋਲ (ਅ) ਬੋਲ ਬੋਲ ਬੋਲ (ੲ.ਤ.) ਬੋਲ ਬੋਲ ਅਬੋਲ (ਠ)
 7. ਕੇ (ਅ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 8. ਪਕੜੈ (ਅ.ੲ.ਠ.ਤ.)
 9. ਕੋਂ (ਅ.ਖ.ਜ.ਟੀ.ਠ.ਤ.)
 10. ਬੋਲੇ ਗਿਆਨ ਰ ਬੋਲੇ ਧਯਾਨ (ਅ.ਠ.ਤ.) ਬੋਲੇ ਗਯਾਨ ਮਾਨਿ ਪਰਿ ਬੋਲੇ (ਖ) ਬੋਲੇ ਗਿਆਨ ਬੋਲੇ ਧਯਾਨ (ੲ)
 11. ਧਰ (ਅ)
 12. ਐਰੈ (ਅ.ੲ.ਠ.ਤ) ਔਰ ਹੀ (ਟ)
 13. ਰਿ (ਖ)
 14. ਬੂਝੀ (ੲ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 15. ਬੋਲੈ ਬੋਲ ਬੋਲ ਤਾਕੀ ਪ੍ਰਮਿਤਿ ਜਾਈ (ਅ.ੲ.ਠ.) ਬੋਲ ਬੋਲ ਬੋਲ ਤਾਕੀ ਪ੍ਰਮਿਤਿ ਜਾਈ (ਤ) ਬੋਲ ਬੋਲਯੋ ਬੋਲ ਕੀ ਪਰਮਿਤਿ ਜਾਈ (ਖ) ਬੋਲਯਾ ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਜਾਈ (ਟ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਭਾਈ ਰੇ¹ ਕ੍ਰਮ ਭਗਤਿ² ਸੁਜਾਨਿ ।। ਜੋ ਲਓ ਹੀ³ ਸਾਚ ਸੂ⁴ਪਹਿਚਾਨਿ ।। ਟੇਕ ।।
 ਕ੍ਰਮ ਨਾਚਣ⁵ ਕ੍ਰਮ ਗਾਇਣ⁶ ।। ਕ੍ਰਮ ਜਪ ਤਪੁ ਦਾਨ ।।
 ਕ੍ਰਮ ਸੇਵਾ ਕ੍ਰਮ ਪੂਜਾ ।। ਕ੍ਰਮ ਸੂ⁷ਪਹਿਚਾਨਿ ।। ੧ ।।
 ਕ੍ਰਮ ਖਟ ਕ੍ਰਮ ਸਕਲ ਸਹਿਤਾ⁸ ।। ਕ੍ਰਮ ਗ੍ਰਹਿ ਬਨ ਜਾਨਿ⁹ ।।
 ਕ੍ਰਮ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕ੍ਰਮ ਕੀਯੇ¹⁰ ।। ਕ੍ਰਮ ਕੀ ਯਹ¹¹ ਬਾਨਿ¹² ।। ੨ ।।
 ਕ੍ਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀ ਪ੍ਰਦੀ¹³ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕੀਯਾ ।। ਕ੍ਰਮ ਗੁਫਾ ਮੈ ਬਾਸ ।।
 ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਲੂੰ¹⁴ ਜਾਨਿਯੇ¹⁵ ।। ਸੁਨਿ¹⁶ ਕੀ ਕਰੈ ਆਸ ।। ੩ ।।
 ਕ੍ਰਮ ਸੁਧ ਸਰੀਰ ਜੋਲੋਂ ।। ਕ੍ਰਮ ਨਾਓ ਬਿਨਾਓ¹⁷ ।।
 ਕ੍ਰਮ ਭਣਿ¹⁸ ਰੈਦਾਸ ਤੋਂ ਲੋਂ ।। ਜੋ ਲੋਂ ਚਾਹੈ ਠਾਊ¹⁹ ।। ੪ ।।

-
1. ਰੈ (ਓ.ਅ.)
 2. ਭਗਤਿ ਕ੍ਰਮ (ਅ) ਸੁਜਾਨੀ (ਖ.ਸਾ)
 3. ਜੋ ਲੋਂ ਨਹੀਂ (ਓ.ਅ.ਦ.ਸਾ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 4. ਸੋ (ਅ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.) ਸਯੋਂ (ਏ)
 5. ਨਾਚਣ (ਓ.ਅ.ਸਾ.ਖ.ਟ)
 6. ਗਾਇਣ (ਓ.ਸਾ.ਖ.ਟ.)
 7. ਸੋਂ (ਅ.ਹ.ਕ.ਜ.ਠ) ਸਯੋਂ (ਖ.ਘ.ਤ.)
 8. ਸਹਿਤਾ (ਓ) ਰਹਤਾ (ਘ) ਸਹਤਾ (ਟ)
 9. ਭਰਮ ਨਾਉ ਬਿਨਾਮ (ਓ) ਭਰਮ ਨਾਉ ਬਿਨਾਉਂ (ਕ) ਭਰਮ ਡਿਭ ਅਰ ਮਾਨ (ਖ) ਭਰਮ ਨਾਵ ਬਿਨਾਵ (ਅ.ਦ.) ਪਰਮ ਤੇ ਲੋਂ ਜਾਨਿ (ਹ.ਘ.)
 10. ਕੀਆ (ਏ)
 11. ਯੇਹ (ਅ.ਸਾ) ਯਹੁ (ਓ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟੀ.ਠ.ਤ)
 12. ਬਾਨਯ (ਘ)
 13. ਇੰਦ੍ਰੀ (ਓ) ਪੜੀ (ਹ)
 14. ਲੋਂ (ਓ.ਅ.ਹ.ਦ.ਸਾ.ਕ.ਜ.ਟ.ਠ.ਘ.)
 15. ਜਾਣੀਏ (ਓ.ਅ.) ਕਰੈ ਸੁਨਿ ਕੀ ਆਸਾ (ਖ) ਸਰਨਿ (ਜ)
 16. ਸੁਨਯ (ਓ.ਠ.) ਕਰੈ ਸੁਨਿ ਕੀ ਆਸਾ (ਖ) ਸਰਨਿ (ਜ)
 17. ਨਾਵ ਬਿਨਾਵ (ਓ.ਹ.ਅ.ਸ.ਕ.ਖ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ) ਨਾਵ ਬਿਨਾਉਂ (ਏ)
 18. ਭਨਿ (ਸਾ.ਖ.)
 19. ਨਾਵ (ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਠਾਸ (ਸਾ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਤਯੂ¹ ਤੁਝ ਕਾਰਨਿ² ਕੇਸਵੇ³ ।। ਅੰਤਰਿ⁴ ਲਯੋਂ ਲਾਗੀ ।।
 ਏਕ⁵ ਅਨੂਪਮ⁶ ਅਨਭਈ⁷ ।। ਕਿਮ⁸ ਹੋਈ ਬਿਭਾਗੀ ।। ਟੇਕ ।।
 ਇਕ⁹ ਅਭਿਮਾਨੀ¹⁰ ਚਾਤ੍ਰਗਾ ।। ਬਿਚਰਤ ਜਗ ਮਾਹੀ
 ਜਦਪਿ¹¹ ਜਲ ਪੂਰਣ¹² ਮਹੀ ।। ਕਹੂ¹³ ਵਾਹੂਚਿ ਨਾਹੀ ।। ੧ ।।
 ਜੈਸੈ ਕਾਮੀ ਦੇਖੈ ਕਾਮਿਨੀ¹⁴ ।। ਹਿਰਦੈ¹⁵ ਸੂਲ ਉਪਾਈ ।।
 ਕੋਟਿ ਬੈਦ¹⁶ ਬਿਧਿ ਉਚਰੈ¹⁷ ।। ਵਾ ਕੀ ਬਿਥਾਨ ਜਾਈ ।। ੨ ।।
 ਜੋ ਜਾਹਿ¹⁸ ਚਾਹੈ ਸੋ ਮਿਲੈ ।। ਅਰਤਿ¹⁹ ਗਤ ਹੋਈ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਯਹ ਗੋਪਿ ਨਹੀਂ ।। ਜਾਨੈ²⁰ ਸਬ ਕੋਈ ।। ੩ ।।

-
1. ਤਯੈ (ਉ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤਯੂੰ ਤੁਮ (ਹ.ਅ.ਖ.ਘ.ਟ.) ਤੁਮ (ਏ.ਕ.) ਯੇ (ਖ)
 2. ਕਾਰਣਿ (ਉ.ਏ.ਜ) ਕਾਰਨ (ਤ) ਕਾਰਨਿ (ਟ)
 3. ਕੇਸਵੈ (ਉ)
 4. ਅੰਤਰ (ਟ)
 5. ਏਕ (ਅ.ਏ.ਕ.) ਯੇਕ (ਖ.ਜ.ਟ.)
 6. ਅਨੂਪਮ (ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਟ.ਤ) ਅਨੂਪਮੇ (ਜ)
 7. ਅਨਭਈਯਾ (ਅ) ਅਨਭਵੈ (ਖ)
 8. ਕੇਮ (ਟ)
 9. ਯੇਕ (ਖ)
 10. ਅਭੀਮਾਨੀ (ਉ) ਅਭਿਮਾਨੀ ਚਾਤ੍ਰਗਾ (ਹ)
 11. ਜਦਪਿ (ਅ) ਜਦਪ (ਏ.ਜ)
 12. ਪੂਰਨ (ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.) ਪੂਰਤ (ਖ)
 13. ਕਹੂੰ (ਉ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 14. ਕਾਮਿਨਿ (ਉ) ਕਾਮਨੀ (ਕ.ਖ.ਜ.) ਕਾਮਨਿ (ਟ.ਠ.ਤ.) ਕਾਮੀਨੀ (ਘ)
 15. ਹਿਦੈ (ਖ)
 16. ਬੈਦ (ਉ.ਹ.ਖ.)
 17. ਉਚਾਰੇ (ਉ)
 18. ਜਾਹਿ (ਉ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.) ਜੇਹੇ (ਜ) ਤਿਹਿ (ਟ.ਠ)
 19. ਆਰਤਿ (ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ)
 20. ਜਾਣੈ (ਉ.ਏ.ਤ) ਜਾਣੈ (ਅ.ਠ)

ਗਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਭਾਈ ਰੇ ਰਾਮ ਕਹਾਂ ਹੈ ਮੋਹਿ ਬਤਾਵੇ¹ ।।
 ਸਤਿ² ਰਾਮ ਤਾਕੈ³ ਨਿਕਟਿ⁴ ਨ ਆਵੇ ।। ਟੇਕ ।।
 ਰਾਮ ਕਹਤ⁵ ਸਬ ਜਗਤ⁶ ਭੁਲਾਂਨਾਂ ।। ਸੋ ਯਹੁ ਰਾਮ ਨ ਹੋਈ ।।
 ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਕਰੂਣਾ⁷ ਮੈਂ ਕੇਸੇ ।। ਕਰਤਾ ਨਾਉ⁸ ਸੁ⁹ ਕੋਈ ।। ੧ ।।
 ਜਾ ਰਾਮਹਿ ਸਬ ਜਗ¹⁰ ਜਾਨੈ ।। ਕ੍ਰਮਿ ਭੂਲੇ¹¹ ਰੇ ਭਾਈ ।।
 ਆਪ ਆਪ ਥੈ¹² ਕੋਈ ਨ ਜਾਣੇ ।। ਕਹੈ ਕੋਨ¹³ ਸੁ¹⁴ ਜਾਈ ।। ੨ ।।
 ਸਤਿ ਤਨ ਲੋਭ ਪਰਸਿ ਜੀ¹⁵ ਤਨ ਮਨ ।। ਗੁਨ ਪਰਸਨ ਨਹੀਂ ਜਾਈ ।।
 ਅਖਿਲ ਨਾਉ¹⁶ ਜਾਕੇ ਠੋਰ ਨ ਕਤਹੂੰ ।। ਕਯੂ¹⁷ ਨ ਕਹੈ¹⁸ ਸਮਝਾਈ ।। ੩ ।।
 ਭਣੇ¹⁹ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਾਹੀ ਥੈ²⁰ ।। ਕਰਤਾ ਕੋ ਹੈ ਭਾਈ ।।
 ਕੇਵਲ ਕਹਤਾ ਏਕ²¹ ਸਹੀ ਕਰਿ ।। ਸਤਿ ਰਾਮ ਤਿਹਿ²² ਨਾਈ ।। ੪ ।।

-
1. ਬਤਾਉ (ਅ)	2. ਸਤਯ (ੳ.ਸਾ)
3. ਕੇ (ੳ.ੲ.) ਕੈ (ਜ)	4. ਨਿਕਠ (ਖ)
5. ਕਹੈਤ (ਟ)	6. ਜਗ (ੳ)
7. ਕਰਣ ਅਕਰਣ ਕਰਤਾ (ਹ.ਘ.)	8. ਨਾਵ (ੳ.ਅ.ੲ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਨਾਮ (ਹ.ਘ.)
9. ਜੁ (ਖ) ਰਾਮ ਹੀ (ਹ.ਘ)	10. ਜਗਤ (ੲ) ਜਗ ਮਾਨੈ (ਸਾ.ਹ.) ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ (ਖ)
11. ਭੂਲਾ (ੳ.ਅ.)	
12. ਤੈ ਕੋਈ ਨ ਜਾਨੈ (ਸਾ.ਘ.ਹ) ਤੈ ਕੋਈ ਨਾ ਬੂਝੈ (ਖ) ਸੁੰ (ਟ)	
13. ਕ੍ਰੂਣ (ੳ.ੲ.) ਕੋਣ (ਅ.ਸਾ.ਕ.ਠ)	
14. ਸਯੂ (ੳ.ੲ.ਜ.) ਸੈਂ (ਅ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਠ)	
15. ਜੀਵ (ੳ.ਅ.ਹ) ਜੀਅ (ੲ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)	
16. ਨਾਵ (ੳ.ਅ.ੲ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)	
17. ਕਯੋਂ (ੳ.ਅ.ਹ.) ਕੋਨ (ਸਾ)	
18. ਕਹੈ (ੳ.ਅ.ੲ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)	
19. ਭਣੈ (ਹ) ਭਨੈ (ਖ) ਭਣਤ (ਘ)	
20. ਤੈ (ਅ.ਹ.ਸਾ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)	
21. ਯੇਕ (ਸਾ.ਖ.ਤ.ਜ.)	22. ਤਿਹ (ਖ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਐਸੈ¹ ਕੁਛ ਅਨੁਭੈ ਕਹਤ ਨਾ ਆਵੈ ।।

ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੇ² ਮਿਲੈ ਤ³ ਕੇ ਬਿਗਰਾਵੈ ।। ਟੇਕ ।।

ਸਬ ਮੈ ਹਰਿ ਹੈ ਹਰਿ ਮੈ ਸਬ ਹੈ⁴ । ਹਰਿ ਆਪਨਯੋ ਜਿਨਿ ਜਾਨਾਂ ।।

ਆਪਨੀ ਆਪ ਸਾਖਿ ਨਹੀਂ ਦੂਸਰੇ⁵ ।। ਜਾਨਨਹਾਰ ਸਮਾਨਾ ।। ੧ ।।

ਬਾਜੀਗਰ ਸੁੰ⁶ ਰਾਹਨਿ ਰਹੀਜੈ ।। ਬਾਜੀ ਕਾ ਮਰਮ ਇਥ⁷ ਜਾਨਾ ।।

ਬਾਜੀ ਬੂਠ ਸਾਚ ਬਾਜੀਗਰ⁸ ।। ਜਾਨਾਂ ਮਨ ਪਤਿਯਾਨਾਂ ।। ੨ ।।

ਮਨ ਥਿਰ ਹੋਇ ਤੈ ਕੋਈ⁹ ਨ¹⁰ ਸੂਝੈ¹¹ ।। ਜਾਨੈ ਜਾਨਨਹਾਰਾ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਿਮਲ¹² ਬਮੇਕ ਸੁਖ ।। ਸਹਜ ਸਰੂਪ¹³ ਸੰਭਾਰਾ ।। ੩ ।।

1. ਐਸੇ (ਓ.ਏ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਐਸੇ ਅਨੁਭੈ ਕੁਛ (ਅ)
2. (ਕ.ਟ) ਵਿਚ 'ਮੇਰੇ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
3. ਤੋ (ਹ.ਕ.ਘ.ਤ.ਜ.ਠ) ਤਿ (ਟ) ਮਿਲੇ ਤੋ (ਖ)
4. ਹਰਿ ਮੇ ਸਬ ਹੈ ਹਰਿ ਸਬ ਮਾਹੀ (ਖ)
5. ਦੂਸਰੈ (ਅ) ਦੂਸਰੇ (ਜ)
6. ਸੋਂ (ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਤ.ਜ.ਠ.) ਸਯੋਂ (ਖ) ਬਾਜੀਗਰ ਸੁੰ ਰਚਿ ਰਹੀਏ (ਟ)
7. ਅਥ (ਅ.ਏ.ਖ.ਠ.) ਇਮ (ਟ)
8. ਬਾਜੀਗਰ ਸਾਚਾ (ਅ)
9. ਕਹਾ (ਓ.ਹ.) ਕੋ (ਏ) ਕਰਨੀ ਕਰੈ ਤੋ ਕਾਨੈ ਨਹੀਂ ਸੂਝੈ ।। ਬੂਝੈ ਬੁਝਨਹਾਰਾ (ਖ)
10. ਨਹੀਂ (ਅ.ਠ.ਤ)
11. ਬੂਝੇ (ਓ)
12. ਬੰਮੇਲ (ਹ) ਬਮੇਕ ਬਿਮਲ (ਖ)
13. ਰੂਪ (ਹ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਖਿਲ¹ ਖਿਲੈ ਨਹੀਂ ਕਾ ਕਹਿ² ਪੰਡਿਤ ।। ਕੋਈ³ ਨ ਕਹੈ ਸਮਝਾਈ ।।
 ਅਬਰ ਨ ਬਰਨ⁴ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਜਾਕੈ ।। ਸੂ ਕਹਾ ਲਯੋ ਲਾਈ ਸਮਾਈ⁵ ।। ਟੇਕ ।।
 ਚੰਦ ਸੂਰ ਨਹੀਂ ਰਾਤਿ⁶ ਦਿਵਸ ਨਹੀਂ ।। ਧਰਨਿ⁷ ਅਕਾਸ ਨ ਭਾਈ ।।
 ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਨਹੀਂ ਸੁਭ ਅਸੁਭ ਨਹੀਂ ।। ਕਾ ਕਹਿ ਦੇਹੁ⁸ ਬੜਾਈ ।। ੧ ।।
 ਸੀਤ ਬਾਇ ਉਸਨ⁹ ਨਹੀਂ ਸਰਬਤ ।। ਕਾਮ ਕੁਟਿਲ¹⁰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ।।
 ਜੋਗ ਨ ਭੋਗ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਕੈ ।। ਕਹੋ ਨਾਵ ਸਤਿ ਸੋਈ ।। ੨ ।।
 ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਿਰਲੇਪਹਿ¹¹ ।। ਨਿਰਬਿਕਾਰ ਨਿਰਾਸੀ ।।
 ਕਾਮ ਕੁਟਿਲ¹² ਤਾਹੀ ਕਹਿ¹³ ਗਾਵਤ¹⁴ ।। ਹਰ ਹਰ ਆਵੈ ਹਾਸੀ ।। ੩ ।।
 ਗਗਨ ਧੂਰ¹⁵ ਪੂਰ ਸਰਨ ਹੀ ਜਾਕੈ ।। ਪਵਨ ਪੂਰ ਨਹੀਂ ਪਾਨੀ¹⁶ ।।
 ਗੁਨ ਨਿਗੁਨ¹⁷ ਕਹਿਯਤ ਨਹੀਂ ਜਾਕੈ¹⁸ ।। ਕਹੋ ਤੁਮ¹⁹ ਬਾਤ ਸਯਾਨੀ ।। ੪ ।।
 ਯਾਹੀ ਸੁੰ²⁰ ਤੁਮ੍ਹ²¹ ਜੋਗ ਕਰਤ ਹੋ ।। ਜਬ ਲਗ ਆਸ ਕੀ ਪਾਸੀ ।।
 ਛੂਟੈ ਤਬ²² ਜਬ ਮਿਲੈ ਏਕ²³ ਹੀ ।। ਭਣੈ²⁴ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ।। ੫ ।।

-
1. ਅਖਲ (ਅ) ਪੰਡਿਤ ਅਖਿਲ ਖਿਲੈ ਨਹੀਂ ਕਾ ਕਹਿ ਗਾਓ (ਖ)	2. ਕਹਿਯੋ (ਅ)
3. ਕੋਨ (ਉ.ਹ.ਖ.ਘ)	4. ਅਬਰਣ ਬਰਣ (ਉ.ਅ.ੳ.ਠ.ਤ)
5. ਸੋਂ ਕਤ ਆਵੈ ਭਾਏ. (ਸ)	6. ਰੈਨ (ਖ) ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਚੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਜਾ ਕੈ' ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ ।
7. ਧਰਣਿ (ਉ.ੳ.) ਧਰਨੀ (ਅ)	8. ਦੈਬ (ਖ) ਦੇਉਂ (ਗ)
9. ਸੀਤ ਉਲਬਾਈ ਨਹੀਂ (ਖ) ਉਸਨਿ ਕਟਿਨ ਦਰਵੰਤ (ਹ.ਘ.)	10. ਕੁਟਲ (ਅ.ਜ.)
11. ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ (ਕ) ਨਿਰਲੇਪਹੀ (ਘ) ਨਰਲੇਪਨਿਹ (ਜ)	12. ਕੁਟਲ (ਅ) ਕਾਯੋ ਕੁਟਿ (ਖ)
13. ਕਹੀ (ਉ)	19. ਤੁਮ (ੳ.ਕ.ਜ.ਠ.ਤ.)
14. ਗਾਵੈਤ (ਅ)	20. ਸੋਂ (ਅ.ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਸਯੋਂ (ਖ)
15. ਧੂਪ (ਅ)	21. ਤੁਮ (ਉ.ੳ.ਹ)
16. ਪਾਣੀ (ਉ)	22. ਛੂਟੈ ਤਹੀ (ਉ) ਤਬ ਹੀ
17. ਬਿਨਗੁਨ (ਗ)	(ਅ.ੳ.ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) ਛੂਟੈ ਨਹੀਂ (ਖ)
18. ਤਾਕੈ (ਘ)	23. ਯੋਕ (ਖ.ਗ.ਜ.ਠ.ਤ)
	24. ਭਨਿ (ਖ) ਭਣੈ (ਗ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਨਰਹਰਿ¹ ਚੰਚਲ ਮਤਿ ਮੇਰੀ ।। ਕੈਸੇ ਭਗਤਿ ਕਰੋ² ਰਾਮ ਤੇ ਜੀ ।। ਟੇਕ ।।
 ਤੂੰ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਹੋ³ ਤੇਹਿ ਦੇਖੈ⁴ ।। ਪ੍ਰੀਤੀ ਪ੍ਰਸਪਰ ਹੋਈ ।।
 ਤੂੰ ਮੋਹਿ ਦੇਖੈ ਹੂੰ⁵ ਤੇਹਿ ਨ ਦੇਖੈ ।। ਇਹਿ ਮਤਿ ਸਬ ਬੁਧਿ⁶ ਖੋਈ ।। ੧ ।।
 ਸਬ ਘਟ⁷ ਅੰਤਰਿ ਰਮਸਿ⁸ ਨਿਰੰਤਰਿ ।। ਮੈਂ ਦੇਖਤ ਹੀ⁹ ਨਹੀਂ ਜਾਨਾਂ ।।
 ਗੁਨ ਸਬ ਤੋਰ ਮੋਰ ਸਬ ਔਗੁਨ¹⁰ ।। ਕ੍ਰੁਤ ਉਪਗਾਰਨ ਮਾਨਾਂ ।। ੨ ।।
 ਮੈਂ ਤੈਂ ਮੋਰ ਮੇਰੀ ¹¹ ਅਸਮਝਸਿ ।। ਕੈਸੈਂ ਕਰਿ ਨਿਸਤਾਰਾ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ¹² ਕਰੁਣਾ ਮੈਂ ।। ਜੈ¹³ ਜੈ ਗਤ ਆਧਾਰਾ¹⁴ ।। ੩ ।।

-
1. ਨਰਹਰੇ (ਜ) ਨਰਹਰ (ਟ)
 2. ਕਰੂੰ (ਓ.ਏ.)
 3. ਹੂੰ (ਖ.ਹ.ਦ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਤੇਹਿ ਨ ਦੇਖੈ (ਜ)
 4. ਦੇਖੂੰ (ਓ.ਏ.ਟ.)
 5. ਦੇਖੂੰ (ਓ) ਹੋ (ਜ)
 6. ਬਿਧਿ (ਅ) ਰਿਖਿ ਸਿਧਿ (ਖ)
 7. ਆਤਮ (ਖ)
 8. ਰਮੇਂ (ਘ) ਰਮੇ (ਹ)
 9. (ਹ.ਅ.ਦ.ਖ.ਘ.ਟ.) ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ (ਹੀ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ।)
 10. ਅਵਗੁਨ (ਹ.ਘ.)
 11. ਤੋਰ (ਅ) ਮੈਂ ਤੂੰ ਮੋਰ ਮੋਰ (ਖ)
 12. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਹ.ਕ.) ਅਭਿਗਤ ਕਰੁਣਾ (ਖ)
 13. ਜੈਸੈ (ਖ)
 14. ਅਧਾਰ (ਕ)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਕਲੀ

ਤਬ ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਹਿ ਗਾਵੈਗਾ ।।

ਰਰੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਸਬਹਿਨ ਥੈ 2।। ਅੰਤਰਿ ਮੇਲ ਮਿਲਾਵੈਗਾ 3।। ਟੇਕ ।।

ਲੋਹਾ ਸਮਿ 4 ਕਰਿ ਕੰਚਨ ਸਮਿ 5 ਕਰਿ ।। ਭੇਦ ਅਭੇਦ ਸਮਾਵੈਗਾ ।। ੧ ।।

ਜੇ 6 ਸੁਖ ਹੈ ਪਾਰਸ ਕੇ 7 ਪਰਸੇ ।। ਸੇ ਸੁਖ ਕਾ 8 ਕਹਿ ਗਾਵੈਗਾ ।। ੧ ।।

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਭਈ ਅਨਭੈ ਮਤਿ ।। ਬਿਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮਿ 9 ਧਾਵੈਗਾ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮੇਟਿ 10 ਆਪ ਪਰ ।। ਤਬ ਵਾ ਠੋਰਹਿ 11 ਪਾਵੈਗਾ ।। ੨ ।।

1. ਕਹਿ ਸਬਹਿਨ (ਖ) ਰਹੈਤ (ਟ)
2. ਤੈ (ੳ.ੲ.ਹ.ਖ.ਟ) ਸੈ (ਘ)
3. ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਵੈਗਾ (ਖ) ਮਿਲਿ ਗਾਊਂਗਾ (ਘ) ਮਾਲਾਗਾ (ਤ) ਮਿਲਾਵੈ (ਟ)
4. ਸਮ (ਅ) ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਸਮਿ ਕਰਿ ਦੇਖੇ (ਖ.ਘ.) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਦੇਖੇ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ।
5. ਸਮ (ਘ) ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਦੋਊ ਸਮਿ ਕਰਿ (ਹ)
6. ਜੇ (ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਟ.ਤ)
7. ਕੈਂ (ੲ) ਹੋਈ ਪਾਰਸ ਕੈ ਪਰਸਤ (ਖ)
8. ਵਾ ਕੈ ਆਵੈਗਾ (ਖ)
9. ਸਮ (ਅ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮਿ (ਹ)
10. ਆਪਾ ਪਰ ਬਿਸਰੈ (ਖ)
11. ਛੋਰੈ (ੲ) ਠੋਰਹੀ (ਹ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਸੰਤੋ ਅਨਿਨ¹ ਭਗਤਿ ਯਹੁ² ਨਾਂਹੀ ।
 ਜਬ ਲਗ ਸਤ ਰਜ ਤਮ³ ਪਾਂਚੂ⁴ ਗੁਣ ।। ਬਯਾਪਤ ਹੈ ਯਾ⁵ ਮਾਹੀ ।। ਟੇਕ ।।
 ਸੋਈ ਆਨ ਅੰਤਰ ਕਰੈ ਹਰਿ ਸੁੰ⁶ ।। ਅਪਮਾਰਗ⁷ ਕੁੰ⁸ ਆਨੇ⁹ ।।
 ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਦ¹⁰ ਲੋਭ ਮੋਹ ਕੀ ।। ਪਲ ਪਲ ਪੂਜਾ ਠਾਨੈ ।। ੧ ।।
 ਸਕਤਿ ਸਨੇਹ ਦਿਸ਼ਟ ਅੰਗਿ¹¹ ਲਾਵੈ ।। ਅਸਥਲਿ ਅਸਥਲਿ¹² ਖੇਲੇ ।।
 ਜੇ ਕੁਛ ਮਿਲੈ ਆਨਿ ਅਖਿ¹³ ਤਜੁੰ¹⁴ ।। ਸੁਤ ਦਾਰਾ ਸਿਰਿ¹⁵ ਮੇਲੇ ।। ੨ ।।
 ਹਰਿ ਜਨ ਹਰਿ ਬਿਨ ਆਨਿ¹⁶ ਜਾਨੈ ।। ਤਜੈ ਆਨ ਤਨ ਤਯਾਗੀ ।।
 ਕਹੈ¹⁷ ਰੈਦਾਸ ਸੋਈ ਜਨ ਨਿਰਮਲ¹⁸ ।। ਨਿਸ ਦਿਨ ਨਿਜ ਅਨਰਾਗੀ ।। ੩ ।।

-
1. ਅਨਯਨ (ਅ.ਠ)
 2. ਯਾ (ਏ)
 3. ਤੀਨਯੋ (ਸਾ) ਤੀਨਯੋ ਗੁਨ (ਘ)
 4. ਪਾਂਚੋ (ਅ.ਕ.ਠ.ਤ) ਤੀਨਯੋ (ਹ) ਗੁਨ ਪਾਂਚੋ (ਖ)
 5. ਸਬ (ਕ)
 6. ਸੋ (ਅ.ਸਾ.ਹ.ਕ.ਘ.ਠ) ਸੋਈ ਆਨ ਜੁ ਹਰਿ ਬਿਚ ਅੰਤਰ (ਖ)
 7. ਅਪਮਾਰਗ (ਅ)
 8. ਕੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਠ) ਮੈ (ਸਾ)
 9. ਤਾਨੈ (ਖ)
 10. ਅਰੁ (ਖ)
 11. ਮਾਂਗੁ (ਓ) ਮੰਗਿਆ (ਤ)
 12. ਅਸਥਲ ਅਸਥਲ
 13. ਅਖ (ਅ) ਆਖ (ਹ)
 14. ਤਜਯੁੰ (ਓ.ਅ.ਏ.ਘ.ਟ.ਠ) ਤਜਯੋ (ਕ.ਹ.ਤ) ਜੇ ਕੁਛ ਲਹੈ ਸੁਆਨਿ ਅਛਿ ਤਜਯੋ (ਖ)
 15. ਸਿਰ (ਓ.ਅ.ਸਾ.) ਸਤਗੁਰ ਦਾਰਾ ਮੇਲੈ (ਖ)
 16. ਔਰ ਨ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
 17. ਕਹ (ਓ)
 18. ਨਿਰਮਲ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਏ¹ ਰੇ ਭਾਈ ।। ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨ ਜੇ ਕੁਛ² ਕਰਿਯੋ ³ ।।
 ਸੋ ਸਬ⁴ ਭਰਮ ਕਹਾਈ ।। ਟੇਕ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਰਸ ਦਾਨ ਭਗਤਿ ਨਾ ਕਥੈ⁵ ਗਯਾਨ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਬੰਨ ਮੈ ਗੁਫਾ ਖੁਦਾਈ ।। ੧ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਐਸੀ ਹਾਸਿ⁶ ਭਗਤਿ ਨ ਆਸਾ ਪਾਸਿ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਯਹ ਸਬ⁷ ਕੁਲ ਕਾ ਮਨਿ ਗਾਈ ।। ੨ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਾਧੈ⁸ ਭਗਤਿ ਨਾ ਜੋਗ ਸਾਧੈ⁹ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਆਹਾਰ¹⁰ ਘਟਾਏ ਯੇ¹¹ ਸਬ ਕਰਮ ਕਹਾਈ ।। ੩ ।।
 ਭਗਤ ਨ ਨਿਦ੍ਰਾ¹² ਸਾਧੈ¹³ ਭਗਤਿ ਨਾ ਬੈਰਾਗ¹⁴ ਸਾਧੈ¹⁵ ।।
 ਭਗਤਿ ਨਹੀਂ ਯਹੁ¹⁶ ਸਬ ਬੇਦ ਬੜਾਈ ¹⁷ ।। ੪ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਮੂੰਡ ਮੁਡਾਯੋ ਭਗਤਿ ਨ ਮਾਲਾ ਦਿਖਾਯੋ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਚਰਨ ਧੁਵਾਯੋ¹⁸ ਯਹੁ¹⁹ ਸਬ ਗੁਨੀ ਜਨ ਕਹਾਈ ।। ੫ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਤੇ ਲੈ ਜਾਨੀ ²⁰ ਜੋ ਲੋ ਆਪ ਕੋ ਆਪ ਬਖਾਨੀ ।।
 ਜੋਈ ਜੋਈ ਕਰੈ ਸੋਈ²¹ ਕਰਮ ਚੜਾਈ ।। ੬ ।।
 ਆਪੇ ਗਯੋ ਤਬ ਭਗਤਿ ਪਾਈ ਐਸੀ ਹੈ ਭਗਤਿ ਭਾਈ ।।
 ਰਾਮ ਮਿਲਯੋ ਆਪੇ ਗੁਣ ਖੋਯੋ ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਸਬੈ²² ਜੁ²³ ਗੰਵਾਈ²⁴ ।। ੭ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਛੁਟੀ²⁵ ਲੇ²⁶ ਆਸਾ ਪਾਸ ਤਬ ਹਰਿ ਤਾਹੀ ਕੈ²⁷ ਪਾਸ ।।
 ਆਤਮਾ ਅਸਥਿਰ²⁸ ਤਬ ਸਬ²⁹ ਨਿਧਿ ਪਾਈ ।। ੮ ।।

-
1. ਹੋਈ (ਸਾ.ਜ.)
 2. ਕੁਛ (ਸਾ.ਜ.ਟ.)
 3. ਕਰੀਏ (ਟ)
 4. (ਤ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ (ਸਬ) ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
 5. ਬ੍ਰਹਮ (ਤ)

6. ਹਾਸੀ (ਟ)
7. 'ਸਬ' ਪ੍ਰਤੀ (ਸਾ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ
8. ਬਾਧਯਾਂ (ਟ)
9. ਸਾਧਾਯਾ (ਟ)
10. ਅਹੰਕਾਰ (ਸਾ)
11. ਏ (ਟ)
12. ਇੰਦ੍ਰੀ (ਸਾ)
13. ਸਾਧੈ (ਸਾ.ਤ)
14. ਬੇਰਾਗ (ਸਾ)
15. ਬਾਧੈ (ਸਾ.ਠ.ਤ.) ਬਾਧੈ (ਜ.ਟ.)
16. ਏ (ਟ)
17. ਪਵਾਈ (ਤ)
18. ਹੁਵਾਈ (ਤ)
19. ਏ (ਟ) ਪ੍ਰਤੀ ਤ ਵਿਚ ਮੁਡਾਯੈ, ਦਿਖਾਯੈ ਹੈ.
20. ਭਗਤਿ ਨਹੀਂ ਜਾਨੀ (ਤ) ਭਗਤ ਤੇ ਲੋਂ ਜਾਨੀ । ਆਪਾ ਕੇ ਆਪ ਬਖਾਨੀ (ਟ)
21. ਸੋਈ ਸੋਈ (ਸਾ.ਠ.ਤ)
22. ਸਬ (ਸਾ)
23. 'ਜੁ' ਪ੍ਰਤੀ (ਟ.ਤ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
24. ਗਮਾਈ (ਟ)
25. ਛੁਟਿ (ਸਾ)
26. ਲੈ (ਸਾ) ਪ੍ਰਤੀ (ਤ.ਟ.) ਵਿਚ 'ਲੇ' 'ਪਾਸ' ਨਹੀਂ ਹੈ ।
27. ਕੇ (ਸਾ)
28. ਸਥਿਰ (ਤ) ਅਸਥਰ ਨ (ਜ) ਪ੍ਰਤੀ ਟ ਵਿਚ ਅਸਥਿਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 'ਭਈ' ਅਤੇ ਸਬ ਮਗਰੋਂ 'ਹੀ' ਸ਼ਬਦ ਵਾਧੂ ਹੈ।
29. 'ਸਬ' ਸ਼ਬਦ 'ਤ' ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਭਗਤਿ ਐਸੀ ਸੁਨਹੂ¹ ਰੇ ਭਾਈ

ਆਈ ਭਗਤਿ² ਤਬ³ ਗਈ ਬੜਾਈ ।। ਟੇਕ ।।

ਕਹਾ ਭਯੋ ਨਾਚੇ ਅਹੁ ਗਾਯੋ⁴ ।। ਕਹਾ ਭਯੋ ਤਪ ਕੀਨੈ ।।

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੇ⁵ ਚਰਨ ਪਖਾਲ⁶ ।। ਜੇ ਮਰਮ ਤਤ ਨਹੀਂ ਚੀਨੈ ।। ੧ ।।

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੇ ਮੁੰਡ ਮੁਡਾਯੋ ।। ਬਹੁ ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਕੀਨੈ⁷ ।।

ਸਵਾਮੀ ਦਾਸ ਭਗਤ ਅਹੁ ਸੇਵਗ⁸ ।। ਜੇ⁹ ਪਰਮ ਤਤ ਨਹੀਂ ਚੀਨੈ ।। ੨ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਤੇਰੀ¹⁰ ਭਗਤਿ ਦੂਰ¹¹ ਹੈ ।। ਭਾਗ ਬੜੇ ਸੇ¹² ਪਾਵੇ ।।

ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨ ਮੇਟਿ¹³ ਆਪਾ ਪਰ ਪਿਪਲਕ ਹੋਈ¹⁴ ਚੁਣਿ¹⁵ ਪਾਵੇ ।। ੩ ।।

1. ਸੁਨੋ (ਅ.ਹ.ਗ.ਘ.) ਹੈ ਸੁਨਿ (ਖ) ਸੁਣੋ (ਤ)
2. ਭਗਤਿ ਆਈ (ਅ)
3. ਸਬ (ਖ)
4. ਗਾਯੋ (ਓ) ਗਾਏ (ਟ) ਗਾਯੋ (ਗ.ਹ.ਘ.) ਕਹਾ ਭਯੋ ਬਹੁ ਤਪ ਕੀਨਹੀ (ਖ) ਤਪ ਤੀਰਥ ਕੀਨਹੈ (ਏ)
5. ਜੇ (ਓ) ਜੈ (ਖ) ਆਪਾ ਪਰ ਨਹੀਂ ਚੀ ਨਹਾਂ (ਖ)
6. ਪਖਾਲੋ (ਓ.ਕ.ਗ.ਤ.) ਪਖਾਰੈ (ਹ.ਘ.) ਜੇ ਆਪਾ ਪਰ ਨਹੀਂ ਚੀ ਨ੍ਹੇ (ਹ)
7. ਪ੍ਰਤੀ ਖ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਾਧੂ ਅਤੇ ਅਗਛ ਪਿਛੜ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :-

ਕਯਾ ਭਯੋ ਜੈ ਪਤਿਬੁਤ ਸਾਧਯੋ ।। ਕਹਾ ਭਯੋ ਮੁੰਡ ਮੁਡਾਯੋ ।।

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੈ ਪਰਮ ਧਯਾਨ ਪਦ ।। ਜਬ ਲਗ ਪਰਮ ਤਤ ਨਹੀਂ ਪਾਯੋ ।। ੨ ।।

8. ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਤੋਂ ਅਗੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ ।
9. ਜੇ (ਏ.ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਤ.)
10. ਤੇਰਿ (ਓ)ਬਹੁ (ਖ)
11. ਦੂਰਿ (ਏ.ਕ.ਗ.ਘ.ਟ.ਤ.)
12. ਜਿਨ ਪਾਈ (ਖ)
13. ਦੂਰਿ ਕਰਿ ਮਮਿਤਾ ਪਪੀਲਕ ਹੋਇ ਇਰਪਾਈ (ਖ)
14. ਹੈ (ਏ) ਹੁਵੈ (ਗ.ਘ.ਟ.ਤ.)
15. ਸੁਨਿ (ਟ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਅਬ ਕੁਛ¹ ਮਰਮ ਬਿਚਾਰਾ² ਹੋ ਹਰਿ³ ।।
 ਆਇ ਅੰਤਿ ਔਸਾਣ ਰਾਮ ਬਿਨ⁴ ।।
 ਕੋਈ ਨ ਕਰੈ ਨਿਰਵਾਰਾ⁵ ਹੋ ਹਰਿ ।। ਟੇਕ ।।
 ਜਲ ਸੈ⁶ ਪੰਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ⁷ ।।
 ਜਲਹਿ ਸੁਖ⁸ ਹੋਏ⁹ ਜੈਸੈ ।।
 ਐਸੇ ਕਰਮਿ¹⁰ ਧਰਮਿ¹¹ ਜੀਵ¹² ਬਾਂਧਯੋ ।। ਛੂਟੈ ਤੁਝ ਬਿਨ¹³ ਕੈਸੇ ਹੋ ਹਰਿ ।। ੧ ।।
 ਜਪ ਤਪ ਬਿਧਿ ਨ¹⁴ ਖੇਦ ਕਰੂਣਾ¹⁵ ਮੈਂ ।। ਪਾਪ ਪੁੰਨਿ ਦੇਉ¹⁶ ਮਾਯਾ ।।
 ਅਸ¹⁷ ਮੋਹਿਤ ਮਨ ਗਤਿ ਬਿਮੁਖ¹⁸ ਧੰਨ¹⁹ ।। ਜਨਮਿ ਜਨਮਿ ਡਹਕਾਯਾ ਹੋ ਹਰਿ ।। ੨ ।।
 ਤਾੜਣ ਛੇਦਣ ਤ੍ਰਾਪਣ ਖੇਦਣ²⁰ ।। ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਲੇ ਉਪਾਈ ।।
 ਲੁਣਖੜੀ²¹ ਸੰਯੋਗ ਬਿਨਾ²² ਜੈਸੇ²³ ਕਨਕ ਕਲੰਕ ਨ ਜਾਈ ।। ੩ ।।
 ਭੁਣੇ²⁴ ਰੈਦਾਸ ਕਠਿਨ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ।। ਕਹਾ ਉਪਾਈ ਅਬ ਕੀਜੈ²⁵ ।।
 ਭੈ²⁶ ਬੂੜਤ ਭੈ ਭੀਤ ਭਗਤ ਜਨ²⁷ ।। ਕਰ²⁸ ਅਵਲੰਬਨ ਦੀਜੈ ।। ੪ ।।

-
1. ਕੁਛ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਠ.)
 2. ਬਿਚਾਰ (ਖ) ਬਿਚਾਰੇ (ਘ)
 3. ਇਸ ਪਦ ਵਿਚ ਆਇਆ (ਹੋ ਹਰਿ ' ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਗ.ਘ.ਟ.) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ)
 4. ਬਿਨ (ਏ) ਔਸਾਣ ਬਿਨਾ (ਖ)
 5. ਨਿਰਵਾਰਾ (ਅ.ਏ) ਨਿਵਾਰਾ (ਟ) ਤੁਮ ਕਯੋਂ ਨ ਕਰੋ (ਖ)
 6. ਤੈ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ)
 7. ਤਨ (ਓ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ (ਹ)
 8. ਸਬ (ਓ)
 9. ਦੇਵ (ਓ) ਹੈ (ਏ) ਹੁਵੈ (ਗ.ਘ.) ਹੈਵ (ਹ)

10. ਕਰਮ (ੳ.ਅ.)
11. ਧਰਮ (ੳ.ਅ.)ਭਰਮ ਕਰਮ (ਖ.ਘ)
12. ਜੀਯ (ੲ)
13. ਤਤ ਬਿਨ ਛੂਟੈ (ੳ) ਤੁਮ(ਅ.ਖ.ਗ.ਟ.)ਤੁਮਹ (ੲ)ਤੁਝ (ਕ.ਠ.ਤ.)ਤੁਮ ਬਿਨ ਛੂਟੈ ਕੈਸੈ (ਘ)
14. ਨਿਖੇਧ (ੳ)
15. ਕਰੁਨਾ (ੳ.ੲ.ਖ.)
16. ਯਹ (ਖ)
17. ਐਸੈ (ੳ)ਆਹਾ (ਹ)
18. ਬੀਮੁਖ (ੳ)
19. ਇਨਿ ਬਿਮੋਹਿਤ ਮਨ ਗਯੋ ਬਮੇਕ ਤੈ । ਤਾਥੈ ਜਨਮ ਜਨਮ (ਖ)
20. ਪ੍ਰਤੀ (ੳ.ੲ.ਕ.ਖ.)ਵਿਚ 'ਤਾਪਣ ਨ ਖੇਦਣਾ ਹੈ । ਤਾੜਨ ਦੇਨ ਤ੍ਰਪਨ ਨਖੇਦਨ (ਖ) ਨਖੇਦਨ (ਹ) ਕੀ ਨਹੈ
ਬ੍ਰਹੁਤ ਉਪਾਈ (ਖ)
21. ਲੋਨਖੜੀ (ੳ)ਲੁੰਣਗਿੜੀ (ਘ) ਲੁਨਖਰੀ ਸੰਜੋਗ ਬਿਨਾ ਹਰਿ ਕਨਕ ਕਲਕ ਨ ਜਾਈ (ਖ)
22. ਬਿਣਾ (ੲ)
23. ਜਯੁੰ (ਘ)
24. ਕਹੈ ਰਦਾਸ (ਅ.ਖ.) ਭਣੈ ਰੈਦਾਸ ਤਾਹੀ ਤੈ (ਹ) ਭਣੈ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਾਹੀ ਤੈ (ਘ) ਭਨਤ ਰੈਦਾਸ
(ਟ)
25. ਕਾ ਉਪਾਵ ਇਬ ਕੀ ਜੈ (ੳ.ਅ.ੲ.)ਉਪਾਵ (ਕ.ਘ.)ਕਹੋ ਕੋਨ ਬਿਧਿ ਕੀਜੈ (ਖ) ਕਹਾ ਉਪਾਵ ਇਬ ਕੀਜੈ (ਹ)
26. ਭੋ (ੳ.ਹ.ਅ.ੲ.)ਭਵ (ਟ)
27. ਕੂੰ (ੲ)ਭੋਭੀਤ ਭੰਭੀਤ ਭਗਤਜਨ (ਖ)
28. ਕਰਿ (ੲ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਨਰਹਰਿ¹ ਪ੍ਰਗਟਸਿ² ਨਾ ਹੋ ਪ੍ਰਗਟਸਿ³ ਨਾ ।।
 ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦਯਾਲ ਨਰਹਿਰਿ⁴ ।। ਟੇਕ ।।
 ਜਨਮੈਂ ਤੋ ਹੀ ਥੈ⁵ ਬਿਗਰਾਨ⁶ ।। ਅਹੋ⁷ ਕਛੂ ਬੂਝਤ ਹੂੰ⁸ ਰਸਯਾਨ⁹ ।। *
 ਪਰਿਵਾਰ¹⁰ ਬਿਮੁਖ ਮੋਹਿ ਲਾਗਾ¹¹ ।। ਕੁਛ ਸਮਝਿ ਪਰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਗ¹² ।। ੧ ।।
 ਇਕ¹³ ਤਤਦੇਸ ਕਲਿਕਾਲ ਅਹੋ ਮੈਂ ਆਈ ਪਰਯੋ ਜਮਜਾਲ¹⁴ ।।
 ਕਬਹੂੰ ਕੈ¹⁵ ਤੋਰ ਭਰੋਸੇ ।। ਜੇ ਮੈਂ ਨ ਕਹੂੰ¹⁶ ਤੇ ਮੋਰੇ¹⁷ ਦੇਸ ।। ੨ ।।
 ਅਸ ਕਹਿਏ¹⁸ ਤੇਉ¹⁹ ਨ ਜਾਨ ।। ਅਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਮ੍ਹ²⁰ ਸਰਬਗ²¹ ਸਯਾਨ ।।
 ਸੁਤੇ²² ਸੇਵਗ²³ ਸਦਾ ਅਸੋਚ ।। ਠਾਕੁਰ²⁴ ਪਿਤਹਿ²⁵ ਸਬ ਸੋਚ ।। ੩ ।।
 ਰੈਦਾਸ ਬਿਨਵੈ²⁶ ਕਰ ਜੋਰਿ ।। ਅਹੋ ਸਵਾਮੀ ਲੇਹਿ²⁷ ਨਾਹਿ ਨਖੋਰਿ²⁸ ।।
 ਸੂਤੇ ਅਪੂਰਬਲਾ²⁹ ਅਕਰਮ ਮੋਰ ।। ਬਲਿ ਬਲਿ³⁰ ਜਾਊ ਕਰੋ ਜਿਵਿ ਔਰ ।। ੪ ।।

1. ਨਰਹਰ (ਟ)	2. ਪ੍ਰਗਟਸਿ (ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.)
3. ਪ੍ਰਗਟਸਿ (ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.)	4. ਨਰਿਹਰੀ (ਖ)
5. ਤੈ (ਹ.ਘ)	6. ਬਿਗਰਾਨ (ਅ)ਬਿਗਰਾਨਾ (ਖ.ਟ.ਨ)
7. ਅਬਹੋ (ਓ)	8. ਹੋਂ (ਅ.ਦ.ਸਾ.ਖ.)
9. ਰਸਪਾਨ (ਅ)	10. ਪਰਵਾਰ (ਅ.ਘ)
11. ਲਾਗੈ (ਅ) ਲਾਗਾ (ਦ.ਖ.)	12. ਜਾਗਾ (ਖ)ਜਾਗਿ (ਟ)
13. ਯੋਕ (ਖ)ਇਹੁ ਭੋਬਦੇਸ (ਟ)	14. ਜੰਜਾਲ (ੲ)ਯਮਜਾਲ (ਤ)
15. ਕੇਂ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ ਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ	16. ਕਹੋ (ਕ)
17. ਮੋਰ (ਹ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)	18. ਕਹਿਯੋ (ਖ.ਹ.ਘ.ਠ.)
19. ਤਉ (ਅ)	20. ਤੁਮ (ਓ.ਅ.ਦ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.)
21. ਸਰਬਗਿ (ਅ.ਕ.ਟ.ਠ.)	22. ਸੁਤੇ (ਓ.ੲ.ਖ.)
23. ਸੇਵ (ਧ) *	24. ਠਾਕੁਰਹਿ (ਓ.ਅ.ੲ.)
25. ਪਿਤਾ (ਹ.ਘ.)	26. ਬਿਨੈ (ਓ.ਖ.)ਬੀ ਨਵੈ (ਅ)
27. ਤੋਹਿ (ਕ.ਘ.ਠ.ਹ.)ਤੁਮਹਿ (ਖ) ਤੁਝਹਿ (ਤ)ਤੁਮ	28. ਨਖੋਰਿ (ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਠ.ਟ.ਤ)
29. ਪੁਰਿਬਲਾ (ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਘ.)ਪੂਰਬਲਾ (ਖ.ਟ.ਠ.)ਪੂਰ (ਤ)	
30. 'ਬਲਿ' ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਹੈ (ਓ.ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਠ.ਟ.ਤ)	

* ਅਹੋ ਕਛੂ ਬੂਝਤ ਹੂੰ ਰਸਯਾਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਬਿਮੁਖ ਮੋਹਿ ਲਾਗਾ । ਇਹ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਹ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਤਯੂ¹ ਤੁਮੁ² ਕਾਰਨਿ³ ਕੇਸਵੇ⁴ ।। ਲਾਲਚਿ ਜੀਵ⁵ ਲਾਗਾ⁶ ।।

ਨਿਕਟਿ ਨਾਥ ਪ੍ਰਾਪਤਿ⁷ ਨਹੀਂ ਮਨ ਮੰਦ ਅਭਾਗਾ ।। ਟੇਕ ।।

ਸਾਇਰ⁸ ਸਲਿਲ⁹ ਸਰੋਦਿਕਾ, ਜਸ ਥਲ ਅਧਿਕਾਈ ।।

ਸਵਾਤਿ ਬੁੰਦ ਕੀ ਆਸ ਹੈ ਪੀਵ¹⁰ ਪਯਾਸ ਨ ਜਾਈ ।। ੧ ।।

ਜੇਰ ਸਨੇਹੀ ਚਾਹਿਏ¹¹ ਚਿਤਵਤ ਹੂੰ¹² ਦੂਰੀ¹³ ।।

ਪੰਗਲ¹⁴ ਫਲ ਨ¹⁵ ਪਹੁੰਚਈ ਕਛੁ ਸਾਧਨ¹⁶ ਪੁਰੀ¹⁷ ।। ੨ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਅਕਥ ਕਥਾ ਉਪਨਖ¹⁸ ਸੁਨੀਜੈ¹⁹ ।।

ਜਸ ਤੂੰ ਤਸ ਤੂੰ²⁰ ਤਸ ਤੂਹੀ ।। ਕਸ ਐਪਮ²¹ ਦੀਜੈ ।। ੩ ।।

1. ਤਯੋ (ਕ) ਯੋ (ਖ)
2. ਤੁਮ (ਉ.ਅ.ਖ.ਘ.ਟ.)
3. ਕਾਰਣਿ (ਉ.ਅ.ਏ.ਕ.) ਕਾਰਨ (ਤ) ਕਾਰਣ (ਟ)
4. ਕੇਸਵਾ (ਘ)
5. ਜੀਵ(ਘ)
6. ਜਾਗਾ (ਘ)
7. ਪ੍ਰਤਿ(ਟ)
8. ਸਾਯਰ(ਉ)
9. ਸਲੀਲ (ਉ) ਸਲਯਲ (ਅ)
10. ਪੀਵੈ (ਅ)
11. ਚਾਹੀਯੋ(ਕ.ਖ.ਘ.ਠ)
12. ਹੋ (ਕ.ਠ.) ਹੈ (ਤ)
13. ਦੂਰਿ (ਅ)
14. ਪਗੁਲ(ਅ.ਏ.ਖ.ਘ.ਤ.)
15. ਨਹੀ(ਉ)
16. ਨਸਾਧ(ਅ)
17. ਦੂਰੀ(ਘ.ਠ)
18. ਉਪਨਖਦ (ਉ.ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.) ਉਪਨਿਖਦ (ਖ)
19. ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰੈਦਾਸ ਉਪਰੰਤ 'ਯਹ' ਅਕਥ ਕਥਾ ਪਾਠ ਆਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ)
20. ਤੂਹੀ(ਅ.ਹ.) ਜਸ ਤੂੰ ਤਸ ਤੂੰਹੀ (ਘ.ਤ.ਠ.) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਹ ਪਾਠ ਹੀ ਹੈ ।
21. ਵੇਪਮ (ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਗੋਬਿੰਦ¹ ਭੋਜਲ² ਬਯਾਧਿ³ ਅਪਾਰਾ ।।

ਤਾ ਮੈ ⁴ਕਛੂ ਸੂਝਤ ਵਾਰ ਨ ਪਾਰਾ ।। ਟੇਕ ।।

ਅਗਮ ਗ੍ਰੇਹ ਦੂਰਿ⁵ ਦੂਰੰਤਰ, ਬੋਲਿ ਭਰੋਸ⁶ ਨ ਦੇਹੁ⁷ ।।

ਤੇਰੀ ਭਗਤਿ ਪਰੋਹਨ⁸ ਸੰਤ ਅਰੋਹਨ ।। ਮੋਹਿ ਚੜਾਈ ਨ⁹ ਲੇਹੁ¹⁰ ।। ੧ ।।

ਲੋਹ ਕੀ ਨਾਵ ਪਖਾਨਿ¹¹ ਬੋਝੀ ।। ਸੁਕਰਤ¹² ਭਾਵ¹³ ਬਿਹੁਨਾ ।।

ਲੋਭ¹⁴ ਤਰੰਗ ਮੋਹ¹⁵ ਭਯੋ ਗਾਲਾ¹⁶ ।। ਮੀਨ ਭਯੋ ਮਨ ਲੀਨਾ¹⁷ ।। ੨ ।।

ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਸਨਹੁ ਬੀਨਤੀ¹⁸ ।। ਕੋਨੈ¹⁹ ਹੋਤ ਬਿਲੰਬੇ ।।

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਸੰਤ²⁰ ਚਰਨ²¹ ।। ਮੋਹਿ ਅਵਲੰਬਨ²² ਦੀਜੈ²³ ।। ੩ ।।

1. ਗੋਬਿੰਦ(ਹ) ਗੋਬਿੰਦੇ(ਓ.ਏ.ਕ.ਚ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)	2. ਭਵਜਲਧਿ(ਖ)
3. ਅਰਧ(ਓ.ਏ.ਤ.) ਅਧਿਕ (ਹ.ਘ.)	4. ਤਾਤੈ (ਖ)
5. ਦੂਰ(ਏ.ਖ.ਘ.)	6. ਭਰੋਸੇ(ਖ)
7. ਦੀਜੈ(ਖ)	8. ਪਰੋਹਣ(ਘ)
9. ਕਿਨ(ਖ)	10. ਲੀਜੈ(ਖ)
11. ਪਾਖਾਣਨਿ(ਓ) ਪਖਾ ਨਨ (ਅ.ਏ.)ਪਖਾ ਨਨਿ(ਏ.ਕ.ਘ.ਠ.ਤ.) ਨਾਵਾ ਪਾਖਾ ਨਨਿ(ਖ)	
12. ਸੁਕ੍ਰਿਤ(ਕ.ਖ.ਘ.)	
13. ਭਗਤਿ (ਓ.ਏ.ਘ.)	
14. ਮੋਹ(ਓ)	
15. ਲੋਭ(ਓ)	
16. ਗਾਲੇ(ਅ.ਖ.ਠ.ਤ.)	
17. ਮਨ ਮੀਨ ਭਯੋ ਜਲ ਲੀਨ(ਖ) ਲੀਨ(ਹ)	
18. ਕਲੰਕੀ ਔਤਾਰਾ(ਓ.ਏ.ਹ.ਘ.ਠ.)ਤੁਮ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦਯਾਲ ਦਮੋਦਰ(ਖ)	
19. ਕੋਨ(ਅ.ਏ.)ਕੋਨੈ ਹੋਤ(ਕ) ਕੋਨ ਹੋਤ (ਕ) ਬਿਲੰਬੀਜੈ(ਤ)	
20. 'ਸੰਤ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਅ.ਏ.)	
21. ਚਰਨ ਰੇਨ(ਏ)	
22. ਅਲੰਬਨ(ਏ.ਟ.)	
23. ਦੇਹੁ (ਕ)	

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਕਹਾ ਸੂਤੇ ਮੁਗਧ ਨਰ ਕਾਲ ਕੇ ਮਝਿ¹ ਮੁਖ² ॥

ਤਜਿ³ ਅਬ ਸਤਿ⁴ ਰਾਮ ਚਯਤਤ⁵ ਅਨੇਕ ਸੁਖ ॥ ਟੇਕ⁶ ॥

ਅਸਹਜ⁷ ਧੀਰਜ ਲੋਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਧਰਤ ਕੋਪ ॥ ਮਦਨ⁸ ਭਵੰਗ⁹ ਨਹੀਂ¹⁰ ਮੰਤਰ ਜੰਤਰ ॥

ਬਿਖਮ ਪਾਵਕ ਕਾਲ¹¹ ਤਾਹਿ ਵਾਰਨ ਪਾਰ ॥ ਲੋਭ¹² ਕੀ ਸ੍ਰਪਨੀ ਗਯਾਨ ਹੁਤਾ ॥ ੧ ॥

ਬਿਯਮ¹³ ਸੰਸਾਰ ਭੋਲ¹⁴ ਹਰਿ ਬਿਯਾਕੁਲ ਤਵੈ¹⁵ ॥ ਮੋਹ ਗੁਣ ਬਿਖੈ ਸਨਬਧ¹⁶ ਭੂਤਾ ॥

ਟੇਰਿ ਗੁਰ¹⁷ ਗਾਰਡੀ ਮੰਤ੍ਰ ਸਰਵਣ¹⁸ ਦੀਯੋ ॥ ਜਾਗਿ ਰੇ ਰਾਮ ਕਹਿ ਕਾਈ¹⁹ ਸੁਤਾ ॥ ੨ ॥

ਸਕਲ ਸੁਮਿਤ੍ਰ²⁰ ਜਿਤਿ²¹ ਸਤਿ²² ਮਤਿ ਕਹੈ ਤਿਤੀ ॥ ਪਾਈ ਨਹੀਂ ਪਰਮ²³ ਗਤਿ
ਪਰਮ ਬੈਂਤਾ ॥

ਬ੍ਰਹਮ²⁴ ਰਿਖਿ ਨਾਰਦ²⁵ ਸਯੰਭੂ²⁶ ਸਨਕਾਦਿਕਾ²⁷ ॥ ਰਾਮ²⁸ ਰਮਤ²⁹ ਗਯੈ³⁰
ਪਾਰ ਤੇਤਾ ॥ ੩ ॥

ਜਜਨਿ³¹ ਜਾਪਨਿ³² ਜਾਪ ਰਟਣਿ³³ ਤੀਰਥ ਦਾਨ ॥ ਔਖਧੀ³⁴ ਰਸਿਕ³⁵ ਗਦ
ਮੂਲ³⁶ ਦੇਤਾ ॥

ਕਾਗ ਦਵਣਿ ਜਰਜਰੀ³⁷ ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਨ ਬਰੀ ॥ ਭਣਤ³⁸ ਰੈਦਾਸ ਚੇਤਨਿ³⁹ ਚੇਤਾ ॥

1. ਮਧਿ(ਓ.ਘ.)

2. ਮੁਖਿ(ਅ.ਠ.)

3. ਤਜਿਣ(ਓ.ਅ.ਦ.ਹ.ਖ.ਘ.ਤ.)

4. ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ (ਓ) ਸਿਤ ਰਾਮ (ਤ)

5. ਚਿਤਵਤ (ਓ.ਟ.) ਚਿਤਤ(ਕ.ਖ.)

6. ਕਜਨ ਉਧਰਤ ਕੋਪ ਅਸਹਜ ਧੀਰਜ ਲੋਪੀ ॥ (ਓ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਪਾਠ

7. ਅਸਹ(ਹ.ਕ.ਘ.ਤ.)

8. ਮਨ(ਕ) ਪ੍ਰਤੀ(ਖ) ਵਿਚ ਟੇਕ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਾਠ ਹੈ-ਅਬਿਗਤ ਉਧਰਤ ਕੋਪ ॥ ਅਸਹਜ ਧੀਰਜ ਲੋ

9. ਭੁਯੰਗਤ (ਖ)

10. ਤਹੀ(ਖ) ਮਨ ਹੀ ਜਓ ਮੰਤਰਾ(ਗ)
11. ਡਾਲ(ਓ) ਝਾਰ(ਖ)
12. ਲੋਭਨ (ਓ)
13. ਬਿਖ (ਅ)
14. ਭੋਜਲ (ਓ.ਅ.ਏ.ਘ.)
15. ਵਤ(ਘ)
16. ਸਰਬੰਧ(ਓ) ਰਸਬੰਧ(ਏ) ਸਰਬੰਧ(ਖ.ਤ.)
17. ਸੁਨ(ਓ.ਏ.ਕ) ਗੁਰ ਗਾਰਡੂ(ਘ)
18. ਸਰਵਣਾਂ (ਓ.ਕ.ਝ.)
19. ਕਹੀ ਨ (ਓ) ਕਹਾ (ਹ)
20. ਸੁਮਤ੍ਰ (ਅ.ਕ.ਖ.)
21. ਜਿਤੀ(ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.)ਜੇਤੀ (ਗ)
22. ਸੰਤ (ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਗ.ਟ.) ਸੰਤ ਮੁਨਿ (ਘ)
23. ਪਨੰਗਮਤਿ(ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਟ.ਠ.) 24. ਬ੍ਰਹਮਾਦਿ (ਹ)
24. ਨਾਰਦਾ (ਅ.ਏ.ਖ)
25. ਸੰਤ (ਕ) ਸਿੰਭ(ਖ.ਟ.)
26. ਸਨਕਾਦਿਕਾਵੈ (ਅ)
27. ਰਮਿ (ਅ.ਕ.ਖ.ਗ.ਤ.ਟ.ਠ)
28. ਭਏ (ਏ.ਖ.)
29. ਕੋਤਾ(ਘ)
30. ਜਜਨ(ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਤ.ਟ.) ਜੋਜਨਿ(ਹ)
31. ਜਾਪਨ(ਓ.ਟ.)
32. ਰਟਨ(ਓ)
33. ਵੇਖਈ(ਅ.ਕ.ਖ.ਗ.ਤ.ਟ.ਠ.)
34. ਰਸਿ(ਏ)
35. ਕੰਦਮੂਲ(ਘ)
36. ਜਰੀ(ਖ)
37. ਭਣੇ (ਅ.ਹ.ਕ.ਘ)
38. ਚੇਤਨ(ਅ) ਚਿਤਨ (ਤ)

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਹੈ ਸਬ ਆਤਮ¹ ਸੇਯੰ² ਪ੍ਰਕਾਸ ਸਾਚੇ
 ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਾਹਾਰ ਕਲਪਤ ਏ³ ਪਾਂਚੇ ।। ਟੇਕ ।।
 ਆਇ ਅੰਤਿ ਐਸਾਣ ਏਕ⁴ਰਸ ਤਰਤੀਬ⁵ ਨਹੀਂ ਭਾਈ ।।
 ਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ ।। ਪੂਰਿ ਰਹੇ⁶ ਹਰਿ ਰਾਈ ।। ੧ ।।
 ਸਰਬੇ⁷ ਸਵਰ⁸ ਸਵਾਗਿ⁹ ਸਰਬ ਗਤਿ ।। ਕਰਤਾ ਹਰਤਾ ਸੇਏ ।।
 ਸਿਬਿਨ ਸਿਬਿਨ¹⁰ ਸਾਧ¹¹ ਅਰੁ ਸੇਵਗ ।। ਅਤੇ¹² ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ।। ੨ ।।
 ਪਰਮ ਅਧਰਮ ਮੋਛ¹³ ਨਹੀਂ ਬੰਧਨ ।। ਜੁਗ ਮਰਣ ਭਵ ਨਾਸਾ ।।
 ਦਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗੇਵ¹⁴ ਅਰੁ ਗਯਾਤਾ ।। ਏਕ¹⁵ ਮੇਕ ਰੈਦਾਸਾ ।। ੩ ।।

-
1. ਆਤਮਾ (ਅ)
 2. ਸਵਯੰ(ਅ) ਸੁਯੰ (ੲ.ਖ.ਤ.ਠ.) ਸੋਈ(ਤ)
 3. ਏ ਪਾਠ (ਅ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਯੇ(ਖ.ਤ.ਠ.) ਗਏ(ਟ) ਪਾਚੂੰ(ੲ)
 4. ਯਕ(ਅ) ਯੇਕ (ਖ.ਠ.)
 5. ਤਾਰਤੰਬ (ਅ.ੲ.ਖ.ਠ.) ਤਾਰਿਤਬ(ਤ) ਤਾਰਤੰਬ(ਟ)
 6. ਰਹਯੇ (ੲ)
 7. ਸਰਬੋਰ(ਤ)
 8. ਸੁਰ(ਅ.ੲ.ਤ.ਠ.)
 9. ਸਰਬਗਿ(ਅ) ਸੁਬਗੀ(ਖ.ਟ.)
 10. ਸਿਬਿਨਯ ਸਿਬਿਨਯ(ਅ) ਸੇਵਨ ਸੇਬਿ ਸਿਧ (ਤ)
 11. ਸਿ ਸਾਧ(ੲ.ਖ.) ਸ(ਟ.ਠ.)
 12. ਓਭੈ (ਅ.ੲ.ਖ.ਤ.ਟ.ਠ.)
 13. ਮੋਛਿ (ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 14. ਸੇਵਗ(ਅ) ਗੇਯ (ਖ)
 15. ਯੇਕ (ਖ.ਠ.ਤ.)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਯੂ.ਕੇ. ਵਾਲੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ (ੳ) 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਗਰੀ

ਸੰਤੋ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਰੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਈ¹ ।।
 ਜਬ ਲਗ ਤਨ ਮਨ ਸੁਧ ਨ ਜੋਈ² ।। ਟੇਕ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ³ ਹੋਇ⁴ ਨਾਚੇ⁵ ਅਰ ਗਾਯੋ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਬਹੁ ਗੁਣ ਕੀਨ੍ਹੇ⁶ ।।
 ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਸਵਾਮੀ ਅਰ ਸੇਵਗ ।।
 ਜਬ ਲਗ⁷ ਪਰਮ ਤਤ ਨਹੀ ਚੀਨ੍ਹੇ⁸ ।।੧।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਗਯਾਨ ਜੋਗ ਬੈਰਾਗੈ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਕਹੇ ਕਹਾਯੋ⁹ ।। ਭਗਤਿ ਨ ਸੁੰਨਿ ਮੰਡਲ ਘਰ ਸੋਧੇ¹⁰ ।।
 ਭਗਤਿ ਨ ਕਛੁ ਦਿਖਾਵੈ¹¹ ।।੨।।
 ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਜੀਵ¹² ਆਪ¹³ ਬੰਧਾਵੈ ।। ਤਾ ਥੈ ਕਛੁ ਕਹਯਾ ਨ ਜਾਈ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਤਬੈ ਸਚ ਪਾਵੈ ।। ਆਪਾ ਉਲਟਿ ਸਮਾਈ ।।੩।।

-
1. ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਰੇ ਨ ਹੋਇ (ਖ)
 2. ਹੋਇ (ਖ)
 3. ਨਹੀ (ਖ)
 4. ਹੋਇ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਨਹੀ ਹੈ ।
 5. ਨਾਚੇ ਅਰੁ ਗਾਵੈ(ਖ)
 6. ਭਗਤਿ ਨ ਬਹੁ ਤਪ ਕੀਨ੍ਹਾ(ਖ)
 7. ਗਲ(ਖ)
 8. ਚੀਨ੍ਹਾ(ਖ)
 9. ਕਹਾਯੋ(ਖ)
 10. ਸੋਧੇ(ਖ)
 11. ਦਿਖਾਯੋ(ਖ)
 12. ਜਾਇ(ਖ)
 13. ਤਹਾਂ(ਖ)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ(ਹ) 1733 ਬਿ.ਸੰ.ਦੀ.ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ (ਖ) 1782 ਬਿ.ਸੰ.ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨਾਲ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਗੋੜੀ

ਕੋਈ¹ ਸੁਮਾਰਨ ਦੇਖੇ ।। ਏ² ਸਬ ਉਪਿਲੀ³ ਚੇਭਾ ।।
 ਜਾਕੇ⁴ ਜੇਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸੈ⁵ ।। ਤਾ ਕੋ⁶ ਤੇਤੀ ਹੀ ਸੋਭਾ ॥ ਟੇਕ⁷ ।।
 ਹਮ ਹੀ ਪੈ⁸ ਸੀਖਿ ਸੀਖਿ⁹ ਹਮ ਹੀ ਸੁੰ¹⁰ ਮਾਡੇ ।।
 ਬੇਰੇ ਹੀ ਇਤਰਾਈ ਚਾਲੇ ।। ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਛਾਡੇ ।। ੧ ।।
 ਅਤਿ ਹੀ ਆਤੁਰ ਬਰੇ¹¹ ਕਾਚਾ ਹੀ ਤੋਰਾ¹² ।।
 ਉਡੇ¹³ ਜਲਿ ਪੈਸੇ ਨਹੀ ਪਾਡਰ¹⁴ ਤੋਂ ਖੋਲੇ¹⁵ ।। ੨ ।।
 ਬੇਰੇ ਬੇਰੇ ਮੁਸਿਯਤ ਪਗਯੋ¹⁶ ਧਨਾ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁਨੇ¹⁷ ਸਤ ਜਨਾ¹⁸ ।। ੩ ।।

-
1. ਕੋਈ (ਖ)
 2. ਏ (ਉ.ਥਾ. ਖ.ਜ.ਠ.ਤ.)
 3. ਉਪਜੀ (ਅ) ਉਪਲੀ (ਹ.ਖ.ਗ.ਟ)
 4. ਕੁੰ (ਟ.ਠ)
 5. ਪ੍ਰਕਾਸੈ (ਸ)
 6. ਕੂ (ਉ.ਸ.ਟ.ਤ.)ਕੋ (ਹ)
 7. ਜਾਕੈ ਜੈਸੇ ਸੁਮਿਰਨ ।। ਤਾਕੇ ਤੈਸੀ ਸੋਭਾ (ਖ)
 8. ਸੁੰ (ੲ.ਤ.) ਸੋ (ਜ.ਠ.)
 9. ਸੀਖੀ ਸੀਖੀ (ਉ) ਹਮਾਰੀ ਹੀ ਸੀਖ ਸੁਨੇ ਹਮ ਸੋ ਮਾਡੇ ਰੇ (ਖ)
 10. ਸੋ (ਉ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.) ਤੋਂ (ਟ)
 11. ਬਸੇ (ਉ)
 12. ਤੋਡੇ (ਉ)ਤੋਡੇ (ਅ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਠ) ਤੋਰੇ ਰੇ (ਖ)
 13. ਅਡੇ (ਉ.ੲੀ.ਸਾ.ਖ.)
 14. ਪਾਡਰੈ (ਉ)ਪਾਡੋਰ(ਟ)ਪਾਡੂਰ (ਅ.ੲ.) ਪਾਡਰੇ (ਸਾ.ਜ) ਪਾਡੂਰੈ (ਕ.ਘ.ਠ.ਤ.)ਪਾਡਰਾ (ਖ)ਪਾਡੂਰੈ ਬੇਰੇ (ਹ)
 15. ਖੋਰੇ (ਅ.ੲ.ਸਾ.ਕ.)ਖੋਰੇ ਰੇ (ਖ)ਬੋਰੇ (ਘ)
 16. ਪਾਯੋ (ਉ) ਬੇਰੇ ਹੀ ਬੋਰੇਮੁਸਿਯੋ ।। ਪਗਯੋ ਧਨਾ (ਖ) ਬੋਰਾ ਬੋਰਾ (ਹ.ਘ.)
 17. ਸੁਨਹੁ (ਖ) ਸੁਣੇ (ਠ.ਤ)
 18. ਜਨੇ (ਖ)

ਰਾਗੁ ਜੰਗਲੀ ਗੋਤੀ

ਪਹਲੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਦੈ¹ ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ । । ਤੈ ਜਨਮ ਲੀਯਾ ਸੰਸਾਰ ਵੇ । ।
 ਸੇਵਾ ਚੁਕਾ² ਰਾਮ ਕੀ³ ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ । । ਤੇਰੀ ਬਾਲਕ ਬੁਧਿ ਗੰਵਾਰ ਵੇ । ।
 ਬਾਲਕ ਬੁਧਿ⁴ ਗੰਵਾਰ ਨ ਚੇਤਯਾ⁵ । । ਭੂਲਾ ਮਾਯਾ ਜਾਲੁ ਵੇ । ।
 ਕਹਾ ਹੋਈ ਪਾਛੈ⁶ ਪਛਿਤਾਯੈ । । ਜਲ ਪਹਲੀ⁷ ਨ ਬੰਧੀ⁸ ਪਾਲ⁹ ਵੇ । ।
 ਬੀਸ ਬਰਸ ਕਾ ਭਯਾ ਅਯਾਨਾ । । ਬੀਭ ਨ ਸਕਯਾ ਭਾਰ ਵੇ¹⁰ । ।
 ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਿਜਾਰਾ¹¹ । । ਮੈਂ¹² ਜਨਮ ਲੀਯਾ ਸੰਸਾਰ ਵੇ¹³ । । ੧ । ।
 ਦੂਜੇ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੇ¹⁴ ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ । । ਤੂੰ ਨਰਖਤ¹⁵ ਚਲਯਾ¹⁶ ਛਾਵ¹⁷ ਦੇ
 ਹਰਿ ਨ ਦਮੋਦਰ ਧਯਾਈਯਾ ਬਨਜਾਰਿਯਾ¹⁸ । । ਤੈ¹⁹ ਲੇਈ²⁰ ਨ ਸਕਯਾ ਨਾਵ ਵੇ । ।
 ਨਾਉ²¹ ਨ ਲੀਯਾ ਔਗੁਨ²² ਕੀਯਾ । । ਇਸ²³ ਜੋਬਨ ਦੈ²⁴ ਤਾਣ ਵੇ । ।
 ਆਪਣੀ ਪਰਾਈ ਗਣੀ²⁵ ਨ ਕਾਈ । । ਮੰਦੇ ਕੰਮ²⁶ ਕਮਾਣ²⁷ ਵੇ । ।
 ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਲੇਸੀ ਤੂੰ ਭਰਿ ਦੇਸੀ²⁸ । । ਭੀੜ²⁹ ਪੜੇ³⁰ ਤੁਝ ਤਾਵਾ³¹ ਵੇ । ।
 ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਜਾਰਾ³² । । ਤੂੰ ਨਰਖਤ³³ ਚਲਯਾ³⁴ ਛਾਵ³⁵ ਵੇ । । ੨ । ।
 ਤੀਜੇ ਪਹਰੈ³⁶ ਰੈਣਿ ਦੈ³⁷ ਬਨਜਾਰਿਯਾ । । ਤੇਰੇ ਢਿਲੜੇ ਪੜੇ³⁸ ਪਰਾਣ ਵੇ । ।
 ਕਾਯਾ ਰਵਨੀ³⁹ ਕਯਾ ਕਹੈ ਬਨਜਾਰਿਯਾ । । ਘਟ ਭੀਤਰਿ⁴⁰ ਬਸੇ⁴¹ ਕੁਜਾਣ ਵੇ । ।
 ਏਕ ਬਸਹਿ⁴² ਕੁਜਾਨ ਕਾਯਾ ਗੜ ਭੀਤਰ⁴³ । । ਅਹਿਲਾ ਜਨਮ ਗਵਾਯਾ⁴⁴ ਵੇ । ।
 ਅਬ⁴⁵ ਕੀ ਬੇਰ ਨ ਸੁਕਿਰਤ ਕੀਤਾ⁴⁶ । । ਬਹੁਰਿ ਨ ਯਰ ਗੜ੍ਹ ਪਾਯਾਵੇ⁴⁷ । ।
 ਕੰਪੀ ਦੇਹ ਕਾਯਾ ਗੜ ਖੀਨਾ⁴⁸ । । ਫਿਰਿ ਲਗ⁴⁹ ਪਛਿਤਾਣ ਵੇ । ।
 ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਜਾਰਾ⁵⁰ । । ਤੇਰੇ ਢਿਲੜੇ ਪੜੇ⁵¹ ਪਰਾਣ ਵੇ । । ੩ । ।
 ਚੌਥੇ ਪਹਰੈ⁵² ਰੈਣਿ⁵³ ਦੇ ਬਨਜਾਰਿਯਾ । । ਤੇਰੀ ਕੰਪਨ⁵⁴ ਲਗੀ⁵⁵ ਦੇਹ ਵੇ । ।
 ਸਾਹਿਬ ਲੇਖਾ ਮੰਗਿਯਾ ਬਨਜਾਰਿਯਾ⁵⁶ । । ਤੂੰ ਛਾਡਿ ਪੁਰਾਣਾ⁵⁷ ਬੇਹ⁵⁸ ਵੇ । ।
 ਛਾਡਿ ਪੁਰਾਣਾ ਜਦ⁵⁹ ਅਯਾਨਾ । । ਬਾਲਦਿ ਹਕਿਸਵੇਰਿਯਾ⁶⁰ । ।
 ਜਮ⁶¹ ਕੇ ਆਯੇ⁶² ਬੁਧਿ ਚਲਾਯੇ । । ਬਾਰੀ ਪੂਰੀ ਤੇਰਿਯਾ
 ਪਖਿ ਚਲੈ⁶⁴ ਅਕੇਲਾ ਹੋਈ⁶⁵ ਦਹੇਲਾ । । ਕਿਸ ਕੁੰ⁶⁶ ਦੇਈ⁶⁷ ਸਨੇਹ⁶⁸ ਵੇ । ।
 ਜਨ ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ ਬਨਜਾਰਾ⁶⁹ । । ਤੇਰੀ ਕੰਪਣ⁷⁰ ਲਗੀ⁷¹ ਦੇਹ ਵੇ । । ੪ । ।

੨. ਚੂਕੋ (ਉ.ਏ.) 3. ਦੀ (ਉ.ਅ.ਹ.)ਰਾਮ ਕੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਮ ਕੀ (ਖ)
 ੪. ਬੁਧ (ਉ) 5. ਚੇਤੇ (ਸਾ)
 6. ਪੀਛੇ (ਉ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) 7. ਪਹਿਲੀ (ਉ)
 8. ਬੰਧਿ ਨ ਸਕੂ (ਉ) 9. ਪਾਲਿ (ਉ)
 10. ਯਮ ਨ ਸਕਯਾ ਮਾਰ ਵੇ (ਸਾ) 11. ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ (ਉ.ਹ.) ਬਣਜਾਰਾ (ਅ.ਏ.) ਬਣਿਜਾਰਾ (ਠ.ਤ)
 12. ਤੈ (ਅ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) 13. ਤੇਰੀ ਬਾਲਕ ਬੁਧ ਗੰਵਾਰ ਵੇ (ਉ.ਏ)
 14. ਰੈਨਿ ਕੈ ਬਨਜਾਰਿਯਾ (ਖ) ਰੈਨ ਦੇ (ਟ) ਪ੍ਰਤੀ ਟ ਵਿਚ ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ ਨੂੰ ਬਿਨਜਾਰੀਯਾ ਅਤੇ ਬਨਿਜਾਰਾ ਨੂੰ ਬਿਨਜਾਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।
 15. ਨਿਰਖਤ (ਉ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਟ.ਤ) ਨਿਰਖਨ (ਸਾ) 16. ਚਾਲਯਾ (ਉ)
 17. ਨਾਵ (ਉ) ਛਾਂਹ (ਅ.ਹ.ਘ.ਜ) 18. ਬਣਿਜਾਰਿਯਾ (ਉ.ਅ.)ਰਾਮ ਦਮੋਦਰ ਧਯਾਯਾ ਨਹੀਂ ।। ਲੈ ਨ ਸਕਯਾ ਹਰਿ ਨਾਵ ਵੇ ।। ਪ੍ਰਤੀ ਖ ਵਿਚ ਪਾਠ ਇਉਂ ਹੈ ।
 19. ਤੂੰ (ਉ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ) 20. ਲੈ (ਉ) ਲੇ (ਕ) ਲੇਯ (ਟ)
 21. ਨਾਵ (ਉ.ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ.) 22. ਔਗੁਣ (ਉ.ਅ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
 23. ਈਸ (ਉ.ਸਾ) 24. ਕੈ (ਉ.ਏ.ਖ.ਕੈ ਚਾਇ) ਜ.ਠ.ਤ.)
 25. ਗਿਣਿ (ਉ) ਗਿਣੀ (ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
 26. ਕਾਮ (ਉ.ਏ.) ਕਰਮ (ਅ.ਏ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਤ) ਅਮਲ (ਕ)
 27. ਕਮਾਣਾ (ਉ) ਕਾਮਾਣ (ਅ) ਕਮਾਈ (ਖ)
 28. ਦੇਸੀ (ਅ) ਦੇਸਾ ਸਾਹਿਬ ਤੁਝ ਪੈ ਲੇਖਾ ਮਾਗੈਗਾ ।। ਤੂੰ ਭਰਿ ਦੇਗਾ ਮਾਰ ਪਰੈਗੀ ਤਾਹ ਵੇ (ਖ)
 29. ਭੀਡ (ਉ) ਭੀੜਿ (ਟ) 30. ਪਰੈ (ਉ)
 31. ਤਾਹਿ (ਉ) ਤਾਨ (ਸਾ.ਘ.) ਤਾਹ (ਕ) 32. ਬਣਿਜਾਰਾ (ਉ.ਏ.ਹ.ਘ.ਤ) ਬਣਜਾਰਾ (ਅ) ਬਿਨਜਾਰਾ (ਟ)
 33. ਨਿਰਖਤ (ਉ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਟ) 34. ਚਲਾ (ਉ.ਅ.)
 35. ਛਾਹ (ਹ.ਠ.) 36. ਪਹਿਰੈ (ਉ) ਪਹਰੈ (ਅ)
 37. ਦੇ (ਉ.ਘ.ਤ.) ਕੇ (ਏ.ਖ) ਦੈ (ਕ.ਜ.ਟ.ਠ)
 38. ਪਏ ਪਰਾਣ (ਅ.ਹ.) ਦਿਲਰੇ ਧੁਯ ਪਰਾਣਾ (ਸਾ) ਤੇਰੇ ਦਿਲਰੇ ਪਰੇ ਪੁਰਾਨ ਵੇ (ਖ)
 39. ਰਵਾਨੀ (ਉ.ਹ.ਘ.) ਗੰਦੀ ਦੇਹੀ ਕਾ ਕਰੈ (ਖ)
 40. ਭੀਤਰ (ਉ)
 41. ਬਸੈ (ਅ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.) 42. ਵਸਹਿ (ਅ) ਛੁੱਟ ਨੋਟ ਚਲਦਾ

43. ਭੀਤਰਿ (ਅ.ਏ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ)
44. ਗਵਾਈਯਾ (ਓ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਜ.ਠ.ਖ.ਤ) ਗਮਾਯਾ (ਟ)
45. ਈਬ (ਓ.ਅ.ਏ.ਤ) ਸੁਖਿਤ ਤੇ ਕਛੂ ਕੀਯਾ ਨਾਹੀ । ਪੀਛੈ ਘਟ ਕਯੋ ਪਾਈਯਾ (ਖ) ਇਬ (ਹ)
46. ਕੀਤਾ (ਓ.ਕ.ਜ.ਟ.) ਸੁਕਰਤ ਕੀਨਾ (ਅ.ਸਾ.) ਕੀਯਾ (ਏ.ਹ.ਘ.ਠ.ਤ)
47. ਪ੍ਰਾਯਾ ਵੇ (ਓ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਟ.) ਪਾਈਯਾ (ਅ.ਏ.ਠ.ਤ) ਪਾ ਪਾਵੈ (ਹ)
48. ਖੀਣਾ (ਅ.ਘ.ਜ.ਠ.)
49. ਲਾਗਾ (ਓ.ਏ.ਕ) ਲਾਗਾ (ਅ.ਹ.ਘ.ਟ.) ਲਗਾ (ਜ.ਠ.ਸਾ.ਤ)
50. ਬਣਿਜਾਰਾ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਘ.ਠ) ਬਣਜਾਰਾ (ਏ) ਬਨਿਜਾਰਾ (ਕ.ਰ.) ਬਨਜਾਰਾ (ਸਾ)
51. ਪਹਿਰੈ (ਓ) ਪਰੇ (ਸਾ) ਪਏ (ਹ)
52. ਪਹਿਰੈ (ਓ)
53. ਰੈਨਿਕੇ ਬਨਿਜਾਰਿਯਾ (ਖ.ਕ) ਬਣਜਾਰਿਯਾ (ਓ.ਜ) ਰੈਨਿ ਦੈ (ਸਾ.ਟ)
54. ਬਰਹਰ ਕੰਪੀ (ਖ)
55. ਲਾਗੀ (ਓ.ਏ.ਘ.ਟ.)
56. ਸਾਹਿਬ ਬੋਗਿ ਬੁਲਾਈਯਾ (ਖ) ਮਾਂਗਿਆ (ਅ.ਏ.ਸ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.) (ਤੂੰ ਛਾਡਿ ਪੁਰਾਣਾ ਬੋਹ ਵੇ । ਪਾਠ (ਅ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
57. ਪੁਰਾਣੈ (ਓ)
58. ਦੇਹ (ਖ)
59. ਜਪਦ (ਓ) ਜਯੰਦ (ਅ.ਏ.ਸਾ.ਤ.ਠ) ਜਿੰਦ (ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.) ਚੇਤਿ (ਖ)
60. ਬਲਦ ਹਾਂਕ ਸਬੋਰਿਯਾ ਵੇ (ਓ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.) ਇਬੇ (ਅ.ਏ.) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ 'ਵੇ' ਪਾਠ ਵੀ ਹੈ ।
61. ਬਾਲਦ ਲੱਦ ਸਵੇਰਯਾ (ਤ) ਬਾਲਦਿ ਹਾਕਿਸਵੇਰਿਆ (ਹ)
62. ਆਏ (ਏ.ਟ.ਠ)
63. ਪੁਰੀ ਬਾਰੀ (ਵ)
64. ਚਲਯਾ (ਖ)
65. ਹੋਇ (ਓ.ਅ.ਕ.ਹ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਭੋਈ (ਏ) ਖਰ (ਖ)
66. ਕੇ (ਓ.ਅ.ਕ.ਸਾ.ਘ.ਠ.ਤ) ਸਯੋਂ (ਖ) ਸੇ (ਜ) ਕੋ (ਹ) ਕਾ (ਖ)
67. ਦੇਹ (ਓ.ਏ.ਸਾ.) ਦੇਇ (ਹ)
68. ਸੰਦੇਸ (ਏ.ਜ.) ਸੰਦੇਹ (ਹ.ਸਾ.ਘ.ਠ.ਤ)
69. ਬਣਜਾਰਾ (ਓ.ਅ.) ਬਣਿਜਾਰਾ (ਹ.ਏ.ਘ.ਠ) ਬਨਿਜਾਰਾ (ਕ.ਖ.ਸਾ.ਜ.) ਬਿਨਜਾਰਾ (ਟ)
70. ਬਰਹਰ ਕੰਪੈ (ਖ)
71. ਲਾਗੀ (ਹ.ਏ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਜੰਗਲੀ ਗੋਤੀ

ਯਾਰਮਾ ਏਕ¹ ਤੂੰ ਦਾਨਾ ।।

ਤੇਰਾ ਆਦਿ² ਬੈਸਨੇ³ ।।

ਤੂੰ⁴ ਸੁਲਿਤਾਨ ਸੁਲਿਤਾਨਾ ।। ਬੰਦਾ ਸਕਿਸਤਾ⁵ ਰਜਾਨਾ ।। ਟੇਕ ।।

ਮੈਂ ਬੇਦਿਯਾਨਤ⁶ ਬਦ ਨਜ਼ਰ ਦੇਗੋਸ⁷ ਗੈਰਗੁਫਤਾਰ⁸ ।।

ਬੇਅਦ ਬਦਬਖਤ ਬੀਰਾ ਬੇਅਕਲਿ ਬਦਕਾਰ ।। ੧ ।।⁹

ਮੈ ਗੁਨਹਗਾਰ¹⁰ ਗੁਮਰਾਹ¹¹ ਗਾਫਿਲ ।। ਕੰਮ ਦਿਲਾ ਕਰਤਾਰ¹² ।।

ਤੂੰ ਦਯਾਲ ਦਦਿਹਦ¹³ ਦਾਵਾਨ¹⁴ ।। ਮੈਂ ਹਿਰਸਿਯਾ¹⁵ ਹੁਸਿਆਰ ।। ੨ ।।

ਯਹ ਤਨ¹⁶ ਹਸਤਖਸਤ¹⁷ ਖਰਾਬ ਖਾਤਿਰ ।। ਅੰਦੇਸਾ ਬਿਸਿਆਰ ।।

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ¹⁸ ਅਸਾਨ¹⁹ ।। ਸਾਹਿਬ ਦੇਉ²⁰ ਅਬ ਦੀਦਾਰ ।।

1. ਯੇਕ (ਅ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ)
2. ਆਦ (ਅ.ੲ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ) ਆਦੁ (ਖ.ਤ) ਪ੍ਰਤੀ ਤ.ਜ. ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਆਇਆ ਹੈ । ਆਦੈ (ਹ)
3. ਬੈਸਨਾ (ੳ) ਬੈਸਨੁ (ਖ)
4. ਤੂੰ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਅ)
5. ਸਕਸਤਾਰਜਾਨਾ (ਅ) ਸਕਤਿਰਜਾਨਾ (ੳ) ਸਕਤਿਰਜਾਨਾ (ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.) ਸਿਕਸਤਾਰਜਾਨਾ (ਤ)
6. ਬੇਦਿਯਾਨਤੀ (ੳ) ਬੇਦਿਯਾਨਹੀ (ਖ) ਬੇਦੀਯਾਨ (ਤ)
7. ਦੇ (ੳ.ਅ.ੲ.ਖ.ਘ.ਟ) ਹੀਜਰਦੇ (ੲ) ਜਰਬਰਦ (ਹ)
8. ਜਰਬੰਦ ਬਰਖੁਰਦਾਰ (ੳ.ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.)
9. ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਬੇਅਦਬ ਉਪਰੰਤ ਬਦ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਤੋਂ (ਬ) ਨੋਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਠੀਕ ਬੇਅਦਬ 'ਬਦ' ਹੀ ਹੈ (ਬੇਅਦਬ ਬਦ (ਹ) ਬਦਬਖਤ (ਖ)
10. ਗੁਨੀਹਗਾਰ (ਅ) ਗੁਨੈਹਗਾਰ (ਟ)
11. ਬੇ ਅਕਲ ਬਦਬਖਤ ਬੇਰਹਵੇ ।। ਅਦਬ ਬਦਕਾਰ ।। (ਤ)
12. ਗਰੀਬ (ੳ.ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ)
13. ਕਮਦਲਾ ਕਰਤਾ (ਅ) ਕਦਿਲਾ ਕਰਤਾਰ (ਖ)
14. ਤੂੰ ਦਰ ਕਾਦਿਰ ਦਰਿਯਾਬ ਜਿਹਾਬਨ (ੳ.ਸਾ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ.)
15. ਹੈਸਿਯਾ (ੳ.ੲ.ਕ.ਖ) ਹਰਸੀਯਾ (ਅ) ਹਾਸਿਆ (ਹ.ਘ.) ਹਰਸਿਯਾ (ਟ)
16. 'ਤਨ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਅ)
17. ਖਸਤ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਅ)
18. ਦਾਸਹਿ (ੳ.ਅ.)
19. ਡੋਲ (ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.) ਦਾਲ (ੲ) ਦੇਖ (ਖ)
20. ਦੇਹੁ (ਅ.ੲ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਤ.)

ਰਾਗੁ ਜੰਗਲੀ ਗੌੜੀ

ਪਾਂਡੇ ਹਰਿ ਵਿਚਿ ਅੰਤਰ ਡਾਢਾ ।।

ਮੁੰਡ ਮੁਡਾਵੈ ਸੇਵਾ ਪੂਜਾ ।। ਕ੍ਰਮ ਕਾ ਬੰਧਣ ਗਾਢਾ ।। ਟੇਕ ।।

ਮਾਲਾ ਤਿਲਕ ਮਨੋਹਰ ਬਾਨੋ¹ ।। ਭਾਗੋ ਜਮ ਕੀ ਪਾਸੀ ।।

ਜੋ ਹਰਿ² ਸੇਤੀ ਜੋੜਯਾ³ ਚਾਹੋ ।। ਤੋ ਜਗ ਸਯੂ⁴ ਰਹੇ ਉਦਾਸੀ ।। ੧ ।।

ਭੁਖ ਨਾ ਭਾਜੈ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਨ ਜਾਈ ।। ਕਹੇ ਕੌਣ⁵ ਗੁਣ ਹੋਈ ।।

ਜੋ ਦਧਿ ਮੈ ਕਾਜੀ ਕੇ ਜਾਵਣ ।। ਤੇ ਘ੍ਰਿਤ ਨਾ ਕਾਢੈ ਕੋਈ ।। ੨ ।।

ਕਹਣੀ⁶ ਕਥਣੀ ਗਯਾਨ ਅਚਾਰਾ ਭਗਤਿ ।। ਇਹੂੰ⁷ ਸੌ⁸ ਨਯਾਰੀ ।।

ਦੋਈ ਘੋੜੇ ਚਢਿ ਕੋਊ ਨ ਪਹੁੰਤੇ ।। ਸਤਗੁਰ ਕਹੈ ਪੁਕਾਰੀ ।। ੩ ।।

ਜੋ ਦਾਸਾ ਤਣ ਕੀਯੋ ਚਾਹੋ ।। ਆਸ ਭਗਤਿ ਕੀ ਹੋਈ ।।

ਨਿਰਮਲ⁹ ਸਵਾਗ ਮਗਨ ਹੂੰ¹⁰ ਨਾਚੋ ।। ਲਾਜ ਸਰਮ ਸਬ ਖੋਈ ।। ੪ ।।

ਕੋਈ ਦਾਧੋ¹¹ ਕੋਈ ਸੀਧੋ¹² ।। ਸਾਹਿ ਕੂੜ ਨਿਤਿ ਮਾਰਯਾ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਹੂੰ¹³ ਨ ਕਹਤ ਹੂੰ¹⁴ ਏਕਾਦਸ¹⁵ ਪੁਕਾਰਯਾ ।। ੫ ।।

1. ਬਾਣੀ (ਹ)	2. ਹਿਰ (ਹ)
3. ਤੋੜਨਾ (ਹ)	4. ਸੌ (ਹ)
5. ਕਵਨ (ਹ)	6. ਕਥਣੀ (ਹ)
7. ਇਨਹੁ (ਹ)	
8. ਸੌ (ਹ)	
9. ਤੋ ਨਿਰਮਲ (ਹ)	
10. ਹੈ (ਹ)	
11. ਦਾਧਾ (ਹ)	
12. ਸੀਧਾ (ਹ)	
13. ਯਹ ਸੌ (ਹ)	
14. ਹੋ (ਹ)	
15. ਯੇਕਾਦਸ (ਹ)	

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ(ੳ) 1693 ਬਿ.ਸੰ. ਦੀ ਹੱਥਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ (ਹ) 1733 ਬਿ.ਸੰ. ਵਾਲੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨਾਲ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਕੇਸਵੇ ਵਿਕਟ ਮਾਯਾ ਤੋਰ ।। ਤਾ¹ ਥੈ ਬਿਕਲ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੋਰ ।। ਟੇਕ ।।
 ਸੂ² ਵਿਸ³ ਡਸਨ⁴ ਕਰਾਲ ਅਹਿ ਮੁਖ ।। ਗ੍ਰਸਿਯਤ⁵ ਸੁਢਲ⁶ ਸੁਭੇਖ ।।
 ਨਿਰਖਿ ਸਾਖੀ⁷ ਬਕੈ⁸ ਬਯਾਕੁਲ ।। ਲੋਭ ਕਾਲ ਨ ਦੇਖ ।। ੧ ।।
 ਇੰਦਰੀ ਯਾਦਿਕ ਦੁਖ ਦਾਰੂ⁹ ਨ ਅਸੰਖਯਾਦਿਕ ਪਾਪ ।।
 ਤੋਹਿ ਭਜਤ¹⁰ ਰਘੂਨਾਥ¹¹ ਅੰਤਰਿ¹² ।। ਤਾਹਿ ਤਰਾਸ ਨ ਤਾਪ ।। ੨ ।।
 ਪ੍ਰਤਗਯ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਚਹੂੰ ਜੁਗਿ¹³ ।। ਭਗਤਿ ਪੁਰਬਨੇ¹⁴ ਕਾਮੁ ।।
 ਆਸ ਤੋਰ¹⁵ ਭਰੋਸ ਹੈ। ਰੈਦਾਸ ਜੈ ਜੈ ਰਾਮ ।।

-
1. ਤਾਤੈ (ਹ.ਘ)
 2. ਸੋ (ਸਾ) ਸੂ (ਹ)
 3. ਬਿਖ (ਓ.ਅ.ਦ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
 4. ਕਿਸਨ (ਓ)
 5. ਸ੍ਰਸਯਤ (ਅ) ਗਸਿਤ (ਸਾ) ਗ੍ਰਸਿਤ (ਦ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.)
 6. ਸੁਢਿਲ ਇਹਸਾਕ (ਖ.ਘ.)
 7. ਮਾਖੀ (ਓ)
 8. ਬਕਤ (ਓ.ਠ.ਤ) ਲਕੈ (ਸਾ) ਭਖਤ (ਖ) ਬਿਕੈ (ਟ)
 9. ਦੁਖਦਾਰਨ (ਅ.ਦ.ਸਾ.ਕ.ਘ.ਜ.ਠ) ਪਾਇ ਪਾਦਿਕ ਤੁਖ ਦਾਰੂ ਨ (ਹ)
 10. ਭਜਨ (ਖ)
 11. ਜਗਨਾਥ (ਠ)
 12. ਅੰਤਰ (ਸਾ.ਟ.) ਤਨ ਕੀ (ਖ)
 13. ਜੁਗ (ਦ.ਸ.ਖ.ਤ)
 14. ਪੂਰਨ (ਟ)
 15. ਮੋਹਿ (ਅ.ਖ.ਠ.ਤ)

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਬਰਜਿ ਹੋ ਬਰਜਿ ਬੀਠਲ¹ ਮਾਯਾ ਜਗ ਖਾਯਾ² ।।
 ਮਹਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸਬ ਹੀ ਬਸਿ ਕੀਏ³ ਸੁਰਨਰ ਮੁਨਿ ਭਰਮਾਯਾ ।। ਟੇਕ ।।
 ਬਾਲਕ ਬ੍ਰਹਿ⁴ ਤਰੁਨ⁵ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰਿ ।। ਨਾ ਨਾ ਭੇਖ ਬਨਾਵੈ⁶ ।।
 ਜੋਗੀ ਜਤੀ ਤਪੀ ਸੰਨਯਾਸੀ ।। ਪੰਡਿਤ ਰਹਣ ਨ ਪਾਵੈ⁷ ।। ੧ ।।
 ਬਾਜੀਗਰ ਬੀ ਬਾਜੀ ਕਾਰਨਿ⁸ ।। ਸਬ ਕੋ ਕੋਤਿਗ ਆਵੈ⁹ ।।
 ਜੋ ਦੇਖੇ ਸੇ ਭੂਲਿ ਰਹੈ ।। ਵਾ ਕਾ¹⁰ ਚੇਲਾ¹¹ ਮਰਮ ਜੋ¹² ਪਾਵੈ¹³ ।। ੨ ।।
 ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਲੋਕ ਸਬ ਜੀਤੇ ।। ਇਹਿ ਬਿਧਿ ਤੇਜ ਜਨਾਵੈ¹⁴ ।।
 ਸਯੰਤ¹⁵ ਕੇ ਚਿਤ ਚੋਰਿ ਲੀਯੋ¹⁶ ਹੈ ।। ਵਾ ਕੈ ਪੀਛੈ ਲਾਗਾ¹⁷ ਪਾਵੈ¹⁸ ।। ੩ ।।
 ਇਨ ਬਾਤਨਿ¹⁹ ਸੂ ਕਚਨਿ²⁰ ਮਰਿਯਤ²¹ ।। ਸਭ ਕੋ ਕਹੈ ਤੁਮਹਾਰੀ ।।
 ਨੇਕ²² ਅਟਕਿ ਕਿਨਿ ਰਾਖੇ ਕੇਸੇ ।। ਮੇਟੇ²³ ਬਿਪਤਿ²⁴ ਹਮਾਰੀ ।। ੪ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਉਦਾਸ ਭਯੋ ਮਨ ।। ਭਾਜਿ ਕਹਾ ਅਬ ਜਾਈਏ ।।
 ਇਤ ਉਤ ਤੁਮ੍ਹ²⁵ ਗੋਬਿੰਦ²⁶ ਗੁਸਾਈ ।। ਤੁਮਹੀ²⁷ ਮਹਿ²⁸ ਸਮਾਈਯੇ²⁹ ।। ੫ ।।

1. ਖਾਯੋ (ਜ)	16. ਲਾਯੋ (ਅ)
2. ਬੀਠਲੋ (ਅ.ਤ) ਬੀਠਲੇ (ਹ.ਏ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ)	17. ਲਾਗੋ (ਏ)
ਬੀਠਲੁ (ਸਾ)	
3. ਕੀਯੋ (ਕ.ਜ.) ਟੇਕ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਾਲਾ ਪਾਠ	18. ਧਾਯਾ (ਅ.ਠ.) ਜਾਵੈ (ਹ.ਘ.) ਧਯਾਵੈ (ਖ.ਟ.) ਧਾਯਾ (ਏ)
ਪ੍ਰਤੀ (ਸਾ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪ੍ਰਤੀ (ਏ) ਵਿਚ ਇਸ ਅਪ੍ਰਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।	
4. ਬ੍ਰਿਦੁ (ਕ.ਜ.) ਕਬਹੂੰ ਬਾਲ (ਏ.ਖ.) ਬਾਲ ਬ੍ਰਹਿ (ਟ)	19. ਬਾਤਨ (ਅ.ਟ.) ਏਨਿ (ਸਾ)
5. ਤਰਨ (ਅ)	20. ਤਤਿਨ (ਕ) ਕਚਿ (ਟ)
6. ਬਣਾਯਾ (ਅ.ਤ.ਠ)	21. ਮਰਿਯਤ (ਅ) ਪਰਿਯਤ (ਖ)
7. ਪਾਇਆ (ਅ) ਕੋਏ ਬਚਨ ਨ ਪਾਵੈ (ਖ)	22. ਨੇਕੁ (ਏ.ਕ) ਨੇਕਿ (ਟ) ਨੈਕ ਏਟਕਿ (ਠ)
8. ਕਾਰਨਾ (ਤ)	23. ਮੇਟਹੁ (ਖ.ਜ.ਠ.) ਮੇਟਿਹੁ (ਤ)
9. ਆਯਾ (ਅ.ਠ.) ਲੋਗ ਤਮਾਸੈ ਆਵੈ (ਏ)	24. ਬਿਪਤ (ਤ)
10. ਕੋ (ਅ.ਤ) ਕੋ (ਏ)	25. ਤੁਮ (ਹ.ਏ.ਖ.ਘ.ਟ.)
11. ਚੇਲੋ (ਅ) ਚੇਲੋਂ (ਏ)	26. ਗੋਬਿੰਦ (ਹ.ਜ.ਟ.)
12. ਜੁ (ਅ.ਹ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ) ਹੀ (ਏ) ਹਿ (ਖ)	27. ਤੁਮ੍ਹ (ਜ.ਟ.ਤ.)
13. ਪਾਯਾ (ਅ.ਠ)	28. ਸਾਹਿਬ (ਖ)
14. ਬਨਾਯਾ (ਅ) ਜਨਾਯਾ (ਤ)	29. ਸਮਾਈ (ਅ)
15. ਸਭ ਹੀ (ਏ) ਸਿੰਭੁ (ਸਾ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.) ਸਯੰਤ (ਹ)	

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਬੰਦੇ ਜਾਨਿ¹ ਸਾਹਿਬ ਗਨੀ
 ਸਮਝਿ ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਬੋਲੇ ।। ਘਾਵੇ ਮੈਂ ਕਯਾ ਮਨੀ ।। ਟੇਕ ।।
 ਜਵਾਨੀ ਦੁਨੀ ਜਮਾਲ ਸੂਰਤਿ ।। ਦੇਖਿਯੋ ਥਿਰ ਨਾਹਿ ਵੇ³ ।।
 ਦਮ ਛਸੈ ਸਹਸ ਇਕ ਵੀਸੈ⁴ ਹਰਿ ਦਿਨ ।। ਖਜਾਨੈ⁵ ਬੈ ਜਾਹਿ ਵੇ⁶ ।। ੧ ।।
 ਮਨੀ ਮਾਰੇ⁷ ਗਰਬ ਗਾਵਿਲ ।। ਬੇਮਿਹਰ ਬੇ ਪੀਰ ਵੇ ।।
 ਦਰੀ ਖਾਨੈ ਪੜ੍ਹੈ⁸ ਚੋਭਾ ।। ਹੋਤ.ਨਹੀਂ ਤਕਸੀਰ ਵੇ ।। ੨ ।।
 ਕੁਛ⁹ ਗਾਨਿ ਖਰਚੀ ਮਿਹਰ¹⁰ ਤੋਸਾ ।। ਖੈਰ ਖੂਬੀ ਹਾਥਿ¹¹ ਵੇ ।।
 ਧਨੀ¹² ਕਾ ਫੁਰਮਾਨ ਆਯਾ ।। ਤਬ ਕੀਯਾ ਚਾਲੈ¹³ ਸਾਥਿ ਵੇ ।। ੩ ।।
 ਤਜਿ ਬਦ-ਜਬਾ¹⁴ ਬੇਨਜਰਿ¹⁵ ਕੰਮਦਿਲ¹⁶ ।। ਕਰਿ ਖਸਮ ਕੀ ਕਾਣਿ¹⁷ ਵੇ ।।
 ਰੈਦਾਸ ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣਿ ।। ਕਛੁ¹⁸ ਹਕ ਹਲਾਲ ਪਾਛਾਣਿ¹⁹ ਵੇ ।। ੪ ।।

-
1. ਜੋਨਿ (ਸਾ)	2. ਕਾਬ(ਅ.ਏ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
3. ਰੇ (ਏ) ਉਕਾਬ (ਖ.ਹ.) ਖਾੜਾਬ (ਕ)	4. ਛਸੈ ਇਕੀਸੀ (ਅ) ਇਕੀਸ ਹਜ਼ਾਰ (ਏ) ਛੈਸੈ ਸ ਦਸ ਇਕ ਵੀਸ (ਸਾ)
ਈਕੀਸ ਹਜ਼ਾਰ ਛਪੈ (ਘ) ਛਮੈ ਸਹਸ ਇਕ ਵੀਸ (ਕ) ਸਛੈ ਇਕੀਸ ਹਜ਼ਾਰ (ਹ) ਦਮ ਈਕੀਸ ਹਜ਼ਾਰ ਛਮੈ (ਹ)	
5. ਖਜਾਨੈ (ਅ)	6. ਜਾਹਿ (ਏ.ਖ.) ਜਾਹਿ ਗਵੈ (ਸਾ)
7. ਮੇਰੇ (ਤ)	8. ਪੜਤ (ਏ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ) ਪਰੇ (ਸਾ) ਪਰਤ (ਘ.ਹ.)
9. ਕਛੁ (ਕ)	10. ਮਿਹਰਿ (ਏ.ਘ.ਠ.) ਮਹਰ (ਸਾ) ਮਿਹਰਿ ਚੋਸਾ (ਹ)
11. ਹਾਥ (ਸਾ)	12. ਧਨੀ (ਸਾ)
13. ਚਲੇ (ਕ)	14. ਚਲੇ (ਕ)
15. ਕ ਨਜਰਿ (ਘ)	16. ਕਮਦਲ (ਅ)
17. ਕਾਣਿ (ਅ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਕਾਨਿ (ਏ) ਕੁਛ ਕਰ ਖਸਮ ਕੀ ਕਾਨਿ ਵੇ (ਏ.ਅ)	
18. ਕੁਛ (ਅ.ਏ.ਹ)	
19. ਪਿਛਾਣਿ (ਅ.ਏ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਪਿਛਾਨਿ (ਟ) ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾ, ਕ.ਖ.ਟ. ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਧੂ ਪਾਠ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਕ ਲਿਪੀਕਾਲ 1755 ਬਿ.ਸੰ. ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਮੇਲਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਖ. ਲਿਪੀਕਾਲ 1782 ਬਿ.ਸੰ. ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸ.ਟ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਠ ਅਧੂਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪਾਠ ਠਹਿਰਾਉ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।	

ਸਯਾਹੀ¹ ਸਪੇਦੀ ਤੁਰਾਰੰਗੀ ।। ਸਬੈ ਰੰਗ ਬਿਸਾਰ ਬੇ² ।।
 ਨਾ ਪੈਦ³ ਬੈ⁴ ਪੈਦਾ ਕੀਯਾ ।। ਪੈਮਾਲ ਕਰਤ ਨ ਬਾਰ ਬੇਸ ।। ੩ ।।
 ਖੁਸੀ ਹੋਈ ਦਰੋਗ ਬੋਲੈ ।। ਅਣ⁵ ਕੀਯਾ ਹੀ ਮਾਰਿ ਬੇ ।।
 ਜਿਗਰਿ ਮੈ ਜੈਸੈ ਪੜੈ⁷ ਪਤੰਗਾ⁸ ।। ਐਸੈ ਹੀ ਜਰਿ⁹ ਜਾਹਿਬੇ ।। ੪ ।।
 ਸੇਖਾਂ ਸਹੀਦਾਂ ਪੀਰਾਂ ਮਰੀਦਾਂ ।। ਦੇਖਿ ਯੇਜਰ ਪੋਸਬੇ¹⁰ ।। ੪ ।।
 ਧਣੀ¹¹ ਕੀ ਕਛੂ ਖਬਰਿ ਨਾਹੀ ।। ਆਯਾ¹² ਅਕਲਿ ਅੰਦੇਸ ਬੈ ।। ੫ ।।
 ਮਲਕ¹⁴ ਮੁਲਕੀ ਸੰਸਾਰਿ ਰਾਤਾ¹⁵ ।। ਸਾਹਿ ਸੁਰਤਿ ਨ ਹੋਈ ਬੇ¹⁶ ।। ੬ ।।
 ਉਕੀਲਿ¹⁷ ਪਦਾ ਦਿਖਾਈਯਾ ।। ਤਬ ਡਹਕਿ ਦੀਯਾ ਰੋਈਬੇ¹⁸ ।। ੭ ।।
 ਦਿਲ ਦਰਿਯਾ ਜਿਕਰ¹⁹ ਕਾਸੀ ।। ਹਾਜਰਾ ਦਰਹਜਬੇ²⁰ ।।
 ਦੀਵਾਨ ਦਿਲ ਕੀ ਖਬਰਿ²¹ ਪਾਈ ।। ਸੰਸਾਰ ਦੇਖਯਾ ਕਜ ਬੇ²² ।। ੮ ।।

-
1	ਸਾਹੀ (ਟ)	2	ਰੇ (ਖ) ਨਾ ਨਾ ਰੰਗ ਬਿਲਾਸ ਵੇ (ਸਾ.ਟ)
3	ਜਿਨਿ ਆਬ (ਸਾ)	4	ਸੁੰ (ਸਾ) ਤੈ (ਖ.ਟ.)
5.	ਅਨ (ਖ)	6.	ਮਾਹਿ ਰੇ (ਖ)
7.	ਪਰੇ (ਖ)	8.	ਪਤੰਗ (ਖ)
9.	ਜਲਿ ਜਾਹਿ (ਖ)	10.	ਦੇਖਯੇ ਜਮ ਪੋਸ ਰੇ (ਖ)
11.	ਧਣੀ (ਖ)	12.	ਆਈਯਾਂ (ਖ)
13.	ਅਕਿਲਿ (ਖ)	14.	ਮੁਲਕ (ਖ)
15.	ਰਾਜਾ (ਖ)	16.	ਰੇ (ਖ)
17.	ਕੀਲ (ਖ)	18.	ਰੋਈ (ਖ)
19.	ਜਿਕਰਿ (ਖ)	20.	ਰੇ (ਖ)
21.	ਖਬਾਰ (ਖ)	22.	ਰੇ (ਖ)

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਸ¹ ਕਛੂ ਬਿਚਾਰਯੋ ਤਾਥੈ² ਮੇਰੇ³ ਮਨ ਥਿਰ ਹੈ⁴ ਰਹਯੋ । ।

ਹਰਿ⁵ ਰੰਗ ਲਾਗੋ ਤਾਥੈ⁶ ਬਰਨ⁷ ਪਲਟ⁸ ਭਯੋ । । ਟੇਕ । ।

ਕਾ ਜਿਨਿ ਪਉ ਪੰਥੀ⁹ ਪਥ ਚਲਾਵਾ । । ਅਗਮ¹⁰ ਗਵਨ ਮੈਂ ਗਮਿ ਦਿਖਲਾਵਾ¹¹ । । ੧੧ । ।*

ਅਬਰਨ¹² ਬਰਨ¹³ ਕਥੈ ਜਿਨਿ¹⁴ ਕੋਈ । । ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਯਾਪਿ ਰਹਯੋ ਹਰਿ ਸੋਈ¹⁵ ।

ਜਿਹਿ¹⁶ ਪਦ ਸੁਰਨਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਯਾਸਾ । । ਸੋ⁷ ਰਮਿ ਰਹਯੋ¹⁸ ਰਮਿ ਰਹਯੋ¹⁹ ਜਨ
ਰੈਦਾਸਾ । ।

-
1. ਸੋ (ਅ.ਹ.ਘ.)
 2. ਤਾਥੈ (ਖ.ਹ.ਘ.ਟ.) ਬਿਚਾਰੋ ਤਾਥੈ (ਟ.ਤ.)
 3. 'ਮੇਰੇ' ਸ਼ਬਦ (ਖ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
 4. ਫੈ (ਖ) ਹੋਈ (ਜ)ਹੋਵ (ਹ)
 5. ਰਾਮ (ਖ)
 6. ਤਾ ਤਾਥੈ ਮੇਰੇ (ਅ) ਮੇਰੇ (ਦ.ਤ.) ਤਾਥੈ (ਟ.ਹ.)
 7. ਬਰਣ (ਅ.ਦ.)
 8. ਪਲਟਿ (ਅ.ਜ.)
 9. ਧੰਨਿ ਸੋ ਪੰਥੀ ਜਿਨਿ ਯਹੁ (ਅਤ) ਜਿਨਿ ਯਹੁ ਪੰਥੀ (ਹ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ. (ਚਲਾਯਾ) ਟ.ਠ)
 10. ਰਾਮ ਅਗਮ ਮੈਂ ਰਾਮ ਦਿਲਾਵਾ (ਘ)
 11. ਦਿਖਲਾਵੈ (ਤ) ਮਗਿ ਦਿਖਲਾਯਾ (ਜ)
 12. ਅਬਰਣ (ਅ.ਦ.ਤ)
 13. ਬਰਣ (ਅ.ਦ.ਤ)
 14. ਮਤਿ (ਖ)
 15. ਬਯਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸਕਲ ਮੈ ਸੋਈ (ਖ)
 16. ਜੋ (ਖ) ਜਿਹ (ਜ)
 17. ਸੋਈ (ਹ.ਖ.)
 18. ਪਰਮਿ (ਹ)
 19. ਰਹਯਾ (ਹ)

*ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਉਚਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਨੀਚਾ । ।

ਜਾਕਾ ਪਿੰਡ ਤਾਹੀਂ ਕਾ ਸੀਚਾ । । ੨ । ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ ੧ ਉਪਰੰਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਦੇਹੁ¹ ਕਲਾਲੀ² ਏਕ ਪਿਯਾਲਾ ।।
 ਐਸਾ ਅਵਧੂ ਹੈ ਮਤਿਵਾਲਾ³ ।। ਟੇਕ ।।
 ਏ ਰੇ⁴ ਕਲਾਲੀ⁵ ਤੇ⁶ ਕਯਾ ਕੀਯਾ⁷ ।।
 ਸਿਰਕੈ ਸਾਟੈ ਪਯਾਲਾ ਦੀਯਾ ।। ੧ ।।
 ਕਹੈ ਕਲਾਲੀ ਪਯਾਲਾ ਦੇਉ⁸ ।।
 ਪੀਵਨਹਾਰੇ ਕਾ ਸਿਰ ਲੇਉ⁹ ।। ੨ ।।¹⁰
 ਚੰਦ ਸੁਰ ਦੇਉ ਸਨਮੁਖ ਹੋਈ ।।
 ਪੀਵੈ ਪਿਯਾਲਾ ਮਰੈ¹¹ ਨ ਕੋਈ¹² ।। ੩ ।।
 ਸਹਜ ਸੁੰਨਿ¹³ ਮੈਂ ਭਾਨੀ ਸਰਵੈ ।।
 ਪੀਵੈ¹⁴ ਰੈਦਾਸ ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਰਵੈ ।। ੪ ।।

-
1. ਦੇ ਹੀ (ਹ.ਘ)
 2. ਕਲਾਲਨਿ (ਖ)
 3. ਯੋਕ (ਹ.ਕ.ਖ.ਠ.ਤ)
ਮਤਵਾਲਾ (ਉ) ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਅਵਧੂ ਹੈ ਮਤਿਵਾਲਾ (ਖ)
 4. ਰੇ ਹੈ (ਅ.ੲ.ਠ.ਤ) ਅਰੇ (ਜ) ਯੈ ਹੀ (ਖ) ਏ ਹੀ (ਘ) ਏ.ਰੇ. (ਟ)
 5. ਕਲਾਲਨਿ (ਖ)
 6. ਤੇ (ਕੇ) 7. ਪ੍ਰਤੀ (ਅ.ਕ.ਖ.) ਵਿੱਚ ਟੇਕ ਉਪਰੰਤ ਪਾਠ ਅਗੜ ਪਿਛਤ ਹੈ ।
 8. ਦੋਹੇ (ਅ) ਦੇਹੁ (ਕ.ਠ.)
 9. ਲੋਹੁ (ਕ.ਠੀ)
 10. ਪ੍ਰਤੀ (ਘ) ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ ਦੋ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ ਦੋ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ (ਕ.ਹ.) ਵਿਚ ਪਾਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ :-
ਸਿਰ ਕੈ ਸਾਟੈ ਸੁੰਨਿ ਗਾ ਭਾਰੀ ।। ਪੀਵੈਗਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਭਾਰੀ ।। ੩ ।। (ਕ)
ਸਿਰ ਕੈ ਸਾਟੈ ਸੋਹ ਗਾ ਨਾਰੀ ।। ਪੀਵੈਗਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਭਾਰੀ ।। ੩ ।। (ਹ)
 11. ਮਰਹਿ (ਅ.ੲ.ਠ.ਤ) ਮੇਰੇ (ਖ)
 12. ਸੋਈ (ਅ.ਠ.ਤ.)
 13. ਭਰਜ ਗਯਾ (ਖ)

ਰਾਗੁ ਆਸਾਵਰੀ

ਭਾਈ ਰੇ ਸਹਜ ਬੰਦੇ ਲੇਇ¹ ।।

ਬਿਨਿ² ਸਹਜ ਸਿਧਿ³ ਨ ਹੋਇ⁴ ।।

ਲਯੋਲੀਨ ਮਨ ਤਬ⁵ ਜਾਨਿਯੋ⁶ ।। ਜਬ ਕੀਟ ਭੰਗੀ ਹੋਇ⁷ ।। ਟੇਕ ।।

ਆਪਾ ਪਰ ਚੀਨ੍ਹੇ ਨਹੀ ਰੇ ।। ਔਰ ਕੋ⁸ ਉਪਦੇਸ ।।

ਕਹਾ ਤੈ ਤੁਮਾਰੇ⁹ ਪੇਰੇ¹⁰ ਭੋਂਦੂ¹¹ ।। ਜਹਗੇ ਕਿੰਨ¹² ਦੇਸ ।। ੧ ।।

ਕਹਿਯੋ¹³ ਤੇ ਕਹਿਯੋ¹⁴ ਕਹਿ ਕਹਿਯੋ¹⁵ ।। ਕਹਯੋ ਨ¹⁶ ਕੋਪ¹⁷ ਤਪਾਈ ।।

ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਅਜਾਨ ਹੋ¹⁸ ਕਰਿ ।। ਰਹਯੋ ਸਹਜ ਸਮਾਈ ।। ੨ ।।

1. ਲੇਈ (ਟ)

2. ਬਿਨਿ (ਟ)

3. ਸਿਧ (ਟ)

4. ਹੋਈ (ਟ)

5. ਜਬ (ਟ)

6. ਜਾਨੀਯੋ (ਟ)

7. ਹੋਈ (ਟ)

8. ਟੇਕ (ਟ)

9. ਆਪੇ ਰੇ (ਟ)

10. ਪੇਰੇ (ਟ)

11. ਭੋਂਦੂ (ਟ)

12. ਕਿੰਨ (ਟ)

13. ਕਹੀਯੋ (ਟ)

14. ਕਹੀਯੋ (ਟ)

15. ਕਹੀਯੋ (ਟ)

16. ਕੋਨ (ਟ) 17.

ਪਤਪਾਈ (ਟ)

18.

ਹੋਇ (ਟ)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਖ (1782 ਬਿ ਸੰ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਟ (1853 ਬਿ ਸੰ) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀ (ਟ) ਲਾਲ ਮਿਲਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਪਾਰ¹ ਗਯਾ ਚਾਹੈ ਸਬ ਕੋਈ² ।।

ਦੂਹ³ ਉਰਵਾਰ⁴ ਪਾਰ ਨਹੀਂ⁵ ਹੋਈ⁶ ।। ਟੇਕ ।।

ਪਾਰ⁷ ਕਹੈ ਉਰਵਾਰ ਸੂ⁸ ਪਾਰਾ ।।

ਬਿਨ ਪਦ ਪਰਚੈ ਭਰਮਹਿ⁹ ਗੰਵਾਰਾ ।। ੧ ।।

ਪਾਰ ਪਰਮ ਪਦ ਮੰਝਿ¹⁰ ਮੁਰਾਰੀ ।।

ਤਾ¹¹ ਮੈਂ ਆਪ ਰਮੈਂ ਬਨਵਾਰੀ ।। ੨ ।।

ਪੂਰਨ¹² ਬ੍ਰਹਮ¹³ ਬਸੈ ਸਬ ਠਾਈ¹⁴ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮਿਲੈ¹⁵ ਸੁਖ ਸਾਂਈ¹⁶ ।।

-
1. ਪਾਰਿ (ਉ.ਹ.ਕ.ਘ.)
 2. ਕਈ (ਉ) ਲੋਈ (ਹ.ਘ.)
 3. ਦੁਹੁਫੁ (ਉ.ਅ.) ਦੁਹੁ (ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਠ.ਤ.)
 4. ਉਰਵਾਰਾ (ਅ) ਵਰ ਵਾਰ (ਗ)
 5. ਨਹਿ (ਉ)
 6. ਹਈ (ਉ)
 7. ਪ੍ਰਤੀ (ਘ) ਵਿਚ (ਪਾਰ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ ।)
 8. ਸੋ (ਉ.ਅ.ਕ.ਗ.ਘ.ਤ.ਜ.ਠ.) ਸਯੋ (ਖ) ਸੋ (ਹ)
 9. ਮਰੈ (ਹ.ਘ.) ਭਰਮੈ (ਟ)
 10. ਮਾਝਿ (ਕ) ਮਾਹਿ (ਠ) ਸਮਝਿ (ਹ)
 11. ਤੂੰ (ਓ)
 12. ਪੂਰਣ (ਅ.ਦ.ਗ.ਟ.ਠ)
 13. ਬੈਸੈ (ਅ) ਰਸੈ (ਹ)
 14. ਮਾਰੀ (ਅ.ਠ.ਤ.)
 15. ਮੇਲੈ (ਟ)
 16. ਸੇਖੰ (ਹ.ਘ.)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਬਪੁਰੇ¹ ਸਤਿ² ਰੈਦਾਸ ਕਰੈ³
 ਗਯਾਨ ਬਿਚਾਰਿ ਨਾਈ⁴ ਚਿਤ ਰਾਖੈ ।।
 ਹਰਿ⁵ ਕੈ ਸਰਨਿ⁶ ਰਹੈ ਰੇ ।। ਟੇਕ ।।
 ਪਾਤੀ ਤੋੜੈ ਪੂਜ ਰਚਾਵੈ ।।
 ਤਾਰਣ ਤਿਰਣ ਕਰੈ ਰੇ⁷ ।।
 ਮੂਰਤਿ⁸ ਮਾਹਿ ਬਸੈ ਪਰਮੇਸੁਰ⁹ ।।
 ਤੋ ਪਾਣੀ ਮਾਹਿ ਤਿਰੇ¹⁰ ਰੇ ।। ੧ ।।
 ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ ਸੰਸਾਰ ਕਵਨ¹¹ ਬਿਧਿ ਤਿਰਿਬੇ ।।
 ਜੇ¹² ਦ੍ਰਿੜ ਨਾਵ ਗਹੈ ਰੈ ।।
 ਨਾਵ ਛਾੜਿ ਜੇ ਡੁੰਡੈ ਬੈਠੈ¹³ ।।
 ਤੋ ਦੂਣਾ ਦੁੱਖ ਸਹੈ ਰੈ ।। ੨ ।।
 ਗੁਰ ਕੇ ਸਬਦ ਅਰੁ ਸੁਰਤਿ ਕੁਦਾਲੀ¹⁴ ।।
 ਖੋਜਤ¹⁵ ਕੋਈ ਲਹੈ ਰੇ ।।
 ਰਾਮ ਕਾਹੂ ਕੈ ਕਾਟੈ ਨ¹⁶ ਅਯੋ ।। ਸੋਨੈ ਕੂਲ ਬਰੈ ਰੈ ।।
 ਬੁਠੀ ਮਾਯਾ ਜਗ¹⁷ ਡਹਕਾਯਾ ।। ਤੋ ਤਨਿ ਤਾਪ ਦਹੈ¹⁸ ਰੇ ।।
 ਕਹੈ¹⁹ ਰੈਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪਿ²⁰ ਰਸਨਾ ।। ਮਾਯਾ²¹ ਕਾਹੂ ਕੇ ਸੰਗ ਨ ਰਹੈ ਰੈ²² ।। ੪ ।।

-
1. ਬਾਪਰੇ (ਖ) 2. ਸਤਯ (ਓ)
 3. ਕਹੈ ਰੈ (ਓ.ਅ.ਏ.ਹ.ਗ.ਜ) 4. ਚਰਨ (ਖ.ਟ.) ਨਾਇ (ਹ)
 5. ਹਰਿ ਜੁ 6. ਸਰਣਿ (ਓ.ਅ.ਏ.) ਸਰਣ (ਤ) ਸਰਨ (ਖ)
 7. ਰੈਦਾਸ (ਏ) ਪਾਤੀ ਤੋਰੇ ਪੂਜਾ ਰਚਾਵੈ ਤਾਰੋਂ ਤਾਰਕ ਰੈ ਰੇ ।। (ਖ) ਤਾਰਣ ਤੇਰਣ (ਗ)
 8. ਪਾਹਨ ਮੈ ਜੋ (ਖ) 9. ਪ੍ਰੇਸਵਰ (ਅ) ਪਰਮੇਸਵਰ (ਏ)

10. ਤਿਰੈ (ੲ) ਤੋ ਜਲ ਮੈਂ ਕਯੋਂ ਨ ਤਿਰੈ ਰੇ (ਖ)
11. ਇਸੀ ਬਿਧਿ ਤਿਰਿਯੋ (ਖ)
12. ਜੈ (ੲ) ਨਾਂਵ ਨ ਗਹੀ ਰੇ (ਹ)
13. ਬਸੈ (ਸਾ) ਛਾਡਿ ਜਿਹਾਜ ਡੋਡੇ ਜੈ ਬੈਸੈ ।। ਤੇ ਅਧ ਬਿਚ ਬੁਝਿ ਰਹੈ ਹੈ ।। 3 ।। (ਖ)
14. ਗਾਯਾਨ ਗੁਰੂ ਅਰੁ ਸੁਰਤਿ ਕੁਦਾਰੀ (ਖ)
15. ਖੋਦਤ (ੲ.ਅ.ਟ.ਠ) ਜੇ ਖੋਜੈ ਸੁਲਹੈ ਰੇ (ਹ) ਖੋਦਨ (ਕ) ਖੋਜੈ ਸੋਈ (ਖ) ਜੇ ਖੋਜੈ ਸੂ (ਘ)
16. ਨਾਹੀ (ਖ) ਨਾ ਆਯਾ (ਘ)
17. ਜੁਗ (ਖ)
18. ਮੇਰੀ ਮੇਰ ਕਹੇ ਰੇ ।। (ਖ)
19. ਤੂੰ (ਖ)
20. ਰਟਿ (ਖ)
21. ਯਹ ਮਾਯਾ (ਖ)
22. ਕਾਹੂ ਕੈ ਨ ਰਹੈ ਰੇ (ਖ)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਇਹੈ¹ ਅੰਦੋਸੈ² ਸੋਚਿ³ ਜਿਯ ਮੇਰੇ ।।

ਨਿਸ ਬਾਸੁਰਿ⁴ ਗੁਨ⁵ ਗਾਊ ਰਾਮ ਤੇਰੇ ।। ਟੇਕ ।।

ਤੁਮੁ ਚੰਯਤਤ⁷ ਮੇਰੀ ਚੰਯਤਾ⁸ ਹੋ ਨ ਜਾਈ ।।

ਤੁਮੁ⁹ ਚਯਤਾਮਨਿ¹⁰ ਹੋਹੁ¹¹ ਕਿ¹² ਨਾਹੀ¹³ ।।੧।।

ਭਗਤਿ ਹੈਤ ਕਾ ਕਾ ਨਹੀ¹⁴ ਕੀਨਾ ।।

ਹਮਾਰੀ¹⁵ ਬੇਰ ਭਯੇ¹⁶ ਬਲ ਹੀਨਾ ।।੨।।

ਕਰੈ ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਅਪਰਾਧੀ ।

ਜਿਹਿ¹⁷ ਤੁਮੁ¹⁸ ਦਰਵੇ¹⁹ ਸੇ ਮੈ ਭਗਤਿ ਨਾ ਸਾਧੀ ।।੩।।

1. ਏਹ (ਅ) ਯਹ (ਟ) ਇਹੈ ਅੰਦੋਸੈ ਰਾਮ ਰਾਈ ਹੈਨਿ ਦਿਨ ਮੇਰੇ (ਖ)
2. ਅੰਦੋਸ (ਅ.ਹ.ਕ.ਟ)
3. ਸੋਚ (ਓ.ਏ.) ਸੋਚ ਜੀਵ (ਸ.ਛ.ਟ)
4. ਨਿਸਬਾਸਰ (ਓ) ਨਿਸਬਾਸੁਰ (ਅ.ਜ.ਟ.ਠ) ਨਿਸ ਬਾਸੁਰਿ ਰਾਮ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ਤੇਰੇ (ਸਾ)
5. ਗੁਣ (ਓ)
6. ਤੁਮ (ਅ.ਕ.ਖ.ਘ)
7. ਚਿਤਤ (ਓ ਅ.ਹ.ਸਾ.ਘ.ਜ.ਟ) ਚਿਤਵਤ (ਖ)
8. ਚੰਯਤਾ ਹੋ (ਓ.ਸਾ.) ਪ੍ਰਤੀ ਏ ਵਿਚ 'ਹੋ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ ਚਿਤਾ (ਕ.ਘ.ਜ.ਹ.)
9. ਤੁਮ (ਓ.ਖ.ਹ.) ਤੂ (ਕ.ਸਾ)
10. ਚਿਤਾਮਨਿ (ਓ.ਘ.ਹ.) ਚੇਤਾਮਨਿ (ਖ)
11. ਹੋ (ਵ) ਹੋਹ (ਅ.ਘ.ਹ) ਹੋਊ (ਸਾ) ਹੋਹਿ (ਜ)
12. ਕ (ਸਾ) ਕੇ (ਜ)
13. ਨਾਈ (ਓ)
14. ਨਹਿ (ਓ) ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਇਹ ਹੈ (ਭਗਤਿ ਕੈ ਹੇਤ ਤੁਮ ਕਹਾ ਕਰੋ ਨ ਕੀਨਾ)
15. ਹਮਰੀ (ਖ ਸਾ ਘ ਜ ਟ ਠ)
16. ਭਯੇ (ਕ) ਕਹਾ (ਖ)
17. ਜੇ (ਖ)
18. ਤੁਮ (ਅ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਘ.ਟ)
19. ਦਰਉ (ਓ) ਪ੍ਰਵੇ (ਸਾ) ਦਰਯੈ (ਹ)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਰੇ ਮਨ ਮਾਛਲਾ¹ ਸੰਸਾਰ ਸਮੰਦਰੇ² ।।

ਤੂੰ ਚਿਤਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਬਿਚਾਰਿ ਰੇ ।।

ਜਿਹਿ ਗਾਲੇ ਗਿਲਿ³ ਯਾਹੀ ਮਰਿਯੇ ।। ਸੋ ਸੰਗ ਦੂਰਿ ਨਿਵਾਰਿ ਰੇ ।। ਟੇਕ ।।

ਜਬ⁴ ਛੈਡਿ ਗਣਿ ਡੋਰਿ ਛੈ ਕੰਕਣ ।। ਪਰ ਤ੍ਰਯਾ ਗਾਲੇ ਜਾਇ⁵ ਰੇ ।।

ਹੋਇ⁶ ਰਸ ਲੁਬਧਿ⁷ ਰਮੈਂ ਯੂੰ⁸ ਮੂਰਿਖ ।। ਮਨ ਪਛਿਤਾਵੈ⁹ ਨਯਾਇ ਰੇ ।। ੧ ।।

ਪਾਪਗਿ ਲਿਯੇ ਛੇ ਧਰਮ ਨਿਬੋਲੀ ।। ਤੂੰ ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ ਫਲ ਚਾਖਿ ਰੇ¹⁰ ।।

ਪਰ ਤ੍ਰਯਾ ਸੰਗ ਭਲੇ ਜੇ ਹੋਵੇ ।। ਤੇ ਰਾਣਾ ਰਾਵਣ ਦੇਖਿ ਰੇ ।। ੨ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਰਤਨ ਫਲ ਕਾਰਇ¹¹ ।। ਗੋਬਯਦ¹² ਕਾ ਗੁਣ¹³ ਗਾਏ ਰੇ ।।

ਕਾਚੇ ਕੁੰਭ ਭਰਯੋ ਜਲ ਜੈਸੈ¹⁴ ।। ਦਿਨ ਦਿਨ ਘਟਤੋਂ ਜਾਏ ਰੇ ।। ੩ ।।

1. ਮਛਲਾ (ਹ.ਕ.ਖ.)

2. ਸਮੰਦੇ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)

3. ਗਲਿ (ਅ.ਹ.) ਗਿਲਾ (ਕ) ਗਲੀ (ਏ)

4. ਜਮ (ਹ.ਅ.ਕ) ਜਮ ਰੈਡਿਗਨਿ ਡੋਰਿ ਹੈ ਕੰਕਣ (ਖ) ਜਮ ਹੈ ਡਿਗਨ ਡੋਰਿ ਹੈ ਕੰਕਣ (ਹ)

5. ਜਾਨਿ (ਅ.ਖ.)

6. ਹੋਈ (ਅ) ਹੈ (ਹ)

7. ਲੁਬਧ (ਕ)

8. ਯੇ (ਅ.ਕ.ਖ)

9. ਪਛਿਤਾਵੈ (ਅ.ਕ) ਪਛਿਤਾਵੈ (ਅ.ਟ.ਹ)

10. ਚਾਖਿ ਏ (ਅ) ਪਾਪ ਗੁਲਯੇ ਹੈ ਧਰਮਨਿਬੋਲੀ (ਹ)

11. ਕਾਰਨਿ (ਅ.ਠ.)

12. ਗੋਬਿੰਦ (ਹ.ਖ.ਟ.)

13. ਗੁਨ (ਖ)

14. ਬੈਰੋ (ਤ)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਰਥ ਕੇ ਚਤੁਰ ਚਲਾਵਣ¹ ਹਾਰੇ ।।

ਖਿਣ² ਹਾਂਕੇ ਖਿਣ³ ਉਤੋ ਰਾਖੈ ।। ਨਹੀਂ ਆਨ ਕੋ ਸਾਰੇ ।। ਟੇਕ ।।

ਜਬ ਰਥ ਰਹੈ ਸਾਰ ਹੀ⁵ ਥਾਕੈ ।। ਤਬ ਕੋ ਰਥਹਿ ਚਲਾਵੈ ।।

ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਸਬੈ ਹੀ ਥਾਕੈ⁶ ।। ਮਨ⁷ ਮੰਗਲ ਨਹੀਂ ਗਾਵੈ ।। ੧ ।।

ਪਾਂਚ ਤਤ ਨੇ ਯਹੁ⁸ ਰਥ ਸਾਜਯੋ ।। ਅਰਧੈ ਉਰਧ ਨਿਵਾਸਾ ।।

ਚਰਨ⁹ ਕੰਵਲ¹⁰ ਲਯੋ¹¹ ਲਾਈ ਰਹਏ ਹੈ¹² ।। ਗੁਣ¹³ ਗਾਵੈ¹⁴ ਰੈਦਾਸਾ ।। ੨ ।।

1. ਚਲਾਵਣ (ਸਾ.ਖ.ਕ.ਟ)

2. ਖਿਨ (ਖ)

3. ਖਿਨ (ਖ)

4. ਔਰ (ੳ)

5. ਸਾਰਥੀ (ਸਾ.ਖ) ਸਾਰਤੀ (ਕ) ਸਵਾਰਥੀ (ਟ)

6. ਨਾਦ ਬਿੰਦ ਜੇ ਦੇਉ ਥਾਕੇ (ਖ)

7. ਮਨ (ਖ)

8. ਇਹੁ (ਟ)

9. ਚਰਣ (ਦ.ਹ.ਤ)

10. ਕੰਵਲੈ (ਦ) ਕਮਲ (ੳ)

11. 'ਲਯੋ' ਪ੍ਰਤੀ (ੲ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

12. ਚਹਯੋ (ੳ.ਹ.) ਰਹੇ (ਟ)

13. ਗੁਨ (ਖ)

14. ਗਾਵੈ (ਖ.ਟ.)

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਜੇ¹ ਤੁਮ੍ਹ² ਤੋਰੇ ਰਾਮ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਤੋਰੇ³ ।।

ਤੁਝ⁴ ਸੇ⁵ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸੂੰ⁶ ਜੋਰੇ ।। ਟੇਕ ।।

ਤੀਰਥ ਥੂਤ ਕਾ ਨ⁷ ਕਰੇ ਅੰਦੇਸਾ ।।

ਤੁਮਹਾਰੇ⁸ ਚਰਨ⁹ ਕੰਵਲ¹⁰ ਕਾ¹¹ ਭਰੋਸਾ ।। ੧ ।।

ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਜਾਊ ਤਹਾਂ¹² ਤੁਮਹਾਰੀ¹³ ਪੂਜਾ ।।

ਤੁਮ੍ਹ¹⁴ ਸਾ ਦੇਵ ਅਵਰ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ ।। ੨ ।।

ਮੈਂ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਬਨਿ ਸੂੰ ਤੋਰੀ¹⁵ ।।

ਸਬ¹⁶ ਸਯੋਂ¹⁷ ਜੋਰਿ ਤੁਝੈ¹⁸ ਸਯੂੰ¹⁹ ਜੋਰੀ²⁰ ।। ੩ ।।

ਸਬ ਪਰ²¹ ਹਰਿ²² ਮੈਂ ਤੁਮਹਾਰੀ²³ ਆਸਾ ।।

ਮਨ ਕਰਮ²⁴ ਬਚਨ ਕਹੈ ਰੈਦਾਸਾ।

1. ਜੈ (ਖ.ਠ.) 2. ਤੁਮ (ਉ.ਅ.ਜ.ਖ.ਟ.)
3. ਰਾਮ ਰਾਈ (ਹ.ਖ.ਦ.ਘ) ਰਾਮ ਤੋ (ਸਾ) ਤੋਰੂ (ਦ.ਸਾ.ਤ.ਟ)
4. ਤੁਮ (ਉ.ਅ.ਦ.ਸਾ.ਕ.ਖ) 5. ਸੂੰ (ਸਾ.ਟ)
6. ਸਯੋਂ (ਖ) ਕੋਨ ਸੂੰ (ਟ) ਸੋ (ਉ.ਅ.ਦ.ਹ.ਕ.ਜ.ਘ.ਜ.ਤ) 6. ਜੋਰੂ (ਦ)
7. ਮੈਂ ਕਰੇ ਨਾ (ਖ) ਨ ਕਰੂ (ਦ.ਟ.) ਕਾਹੂ (ਨ.ਸ.)
8. ਤੁਮਰੇ (ਸ) 9. ਚਰਣ (ਉ) 10. ਕਮਲ (ਉ) 11. ਕਾ ਮੇਰਿ (ਉ)
12. ਹੋਤ (ਉ) ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਾਠ 'ਤਹਾਂ' ਪ੍ਰਤੀ ਘ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ
13. ਜਾਵ ਤੁਮਹਾਰੀ ਖੇਵਾ (ਖ) ਤੁਮਹਾਰੀ ਹਰਿ (ਹ)
14. ਤੁਮ (ਉ.ਦ.ਖ.ਘ) ਤੁਮ ਸਿਰ ਔਰ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਕੋਉ ਦੇਵਾ (ਖ) ਦੇਵ ਔਰ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ (ਟ.ਠ) ਤੁਮ ਸਾ (ਸਾ.ਟ) ਤੁਮ ਦੇਵ ਔਰ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ (ਹ)
15. ਮੈਂ ਅਪਨੇ ਮਨ ਹਰਿ ਸਬੁ ਜੋਰਯੋਂ ।। (ਉ.ਅ.) ਵਿਚ ਸਬੁ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਯੂੰ' ਪਾਠ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ ਘ.ਟ.ਠ.ਤ ਅਤੇ ਹ.ਕ.ਠ.ਤ ਵਿਚ ਸੋ
16. ਤੁਮ (ਉ) ਹਰਿ (ਦ.ਹ.ਘ.ਟ) ਤੁਮ੍ਹ (ਠ.ਤ)
17. ਸੋ (ਉ.ਅ.ਦ.ਘ.ਤ.ਜ.ਠ) ਸੋ ਤੋਰਿ (ਅ.ਜ) ਸਯੂੰ (ਦ) ਸੂੰ (ਟ) ਸੂੰ ਤੋਰਿ (ਸਾ)
18. ਸਬਨ (ਉ) ਤੁਝ (ਅ) ਸਬਨਿ (ਦ.ਹ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ)
19. ਸੋ (ਉ.ਅ.ਹ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਸਯੂੰ (ਦ) ਸਯੋਂ (ਕ) ਸੂੰ (ਸਾ.ਟ)
20. ਤੋਰਯੋ (ਉ.ਦ.ਹ.ਟ) 21. ਪ੍ਰਕਾਰ (ਉ.ਅ.ਦ.ਹ.ਘ.ਠ)
22. ਹਰਿ ਮੈਂ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਉ.ਅ.ਦ.ਹ.) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਰਿ ਮੇਰਿ (ਖ) ਤੁਮਹਾਰੀ ਮੈਂ (ਤ)
23. ਤੁਮਹਾਰੀ (ਉ.ਦ.ਸਾ.ਖ.ਟ) 24. ਬਚ ਕਰਮ (ਹ.ਦ.)

ਪ੍ਰਤੀ ਖ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਅਗਤ ਪਿਛਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧੂਰਾ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਕਿਹਿ¹ ਬਿਧਿ ਅਣਸਰੂ² ਰੇ ।। ਅਤਿ ਦੁਲਭ³ ਦੀਨ ਦਯਾਲ ।।

ਮੈਂ ਮਹਾ ਬਿਖਈ ਅਧਿਕ ਆਤੁਰ ।। ਕਾਮਨਾ ਕੀ ਝਾਲ ।। ਟੇਕ ।।

ਕਹਾਂ ਡੰਰਭ⁵ ਬਾਹਰਿ⁶ ਕੀਯਾਂ⁷ ।। ਅਰਿ ਕਨਕ ਕਸੋਟੀ ਹਾਰ ।।

ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਸਾਖਿ ਤੂੰ ।। ਮੈ ਕੀਯੋ ਸੂ⁸ ਸਾ ਅਧਿਯਾਰ ।। ੧ ।।

ਕਹਾ ਭਯੋ ਬਹੂ⁹ ਪਾਖੰਡ ਕੀਯੋ ।। ਹਰਿ ਹਿਰਦੈ¹⁰ ਸੁਪਿਨੈ¹¹ ਨ ਜਾਨ ।।

ਜਯੂ¹² ਦਾਰਾ ਬਿਭਚਾਰਨੀ¹³ ।। ਮੁਖਿ ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ ਜੀਯ ਆਨ¹⁴ ।। ੨ ।।

ਮੈਂ ਹਿਰਦੈ¹⁵ ਹਾਰਿ ਬੈਠੇ ਹਰੀ¹⁶ ।। ਮੋਪੈਂ ਸਰਯੋ ਨ ਏਕੋ¹⁷ ਕਾਜ ।।

ਭਾਵ ਭਗਤਿ ਰੈਦਾਸ ਦੇ¹⁸ ।। ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ¹⁹ ਕਰੋ²⁰ ਮੋਹਿ ਆਸ²¹ ।। ੩ ।।

1. ਕੇਹਿ (ਓ) 2. ਅਣ (ਓ) ਅਣਸਰੋ (ਅ.ਕ.ਖ.ਘ.ਹ.ਜ.ਟ.ਤ.) ਅਨਸਰੂ (ਦ.ਟ.)
3. ਦੁਲਭ (ਓ.ਏ.ਕ.ਟ.ਠ.ਤ) 4. ਭਾਲ (ਓ) ਝਾਲ (ਅ.ਕ.ਖ.ਹ.ਗ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)
5. ਡਿੰਬ (ਓ.ਹ.ਖ.ਜ.ਟ) ਡਿ (ਅ.ਘ) 6. ਬਾਹਰਿ (ਓ) ਪਾਖੰਡ (ਜ)
7. ਕੀਯੋ (ਹ.ਕ.ਜ) ਕੀਏ ਰੇ (ਟ) 8. ਸੁਸਾ (ਓ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਸੂ ਸਬ (ਘ) ਸੂੰ ਸਾ (ਹ)
9. ਬਹੂਤ (ਓ.ਅ.ਕ.ਠ) ਬਾਹਰਿ (ਏ) 10. ਹਿਰਦਯ (ਓ) ਹਰਦੈ (ਏ)
11. ਸੁਪਨੇ (ਓ) ਸੁਪਨੈ (ਫ.ਜ.ਟ.) 12. ਜਿਉਂ (ਓ) ਜਯੋ (ਏ.ਜ.ਟ.ਠ.) ਜਯੋਂ (ਖ.ਹ.)
13. ਬਿਭਚਾਰਿਨੀ (ਓ) ਬਿਭਚਾਰਣੀ (ਅ.ਦ.) ਬਿਭਚਾਰਨੀ (ਫ.ਘ.ਤ.ਜ.ਟ.ਠ)
14. ਮੁਖ ਬ੍ਰਤਾ ਜੀਵ ਆਨ ।। ਪ੍ਰਤੀ (ਘ) ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਮੁਖਿ ਬ੍ਰਤਾ ਜੀਯ ਆਨ (ਹ)
15. ਹਰਿਦੈ (ਅ) ਮੈਂ ਹਿਰਦੈ ਹਰਿ ਪਦ ਹਾਰਿ ਬੈਠਯੋ (ਖ)
16. ਯਕੋ (ਅ.ਖ.ਤ) ਏਕੋ (ਕ) ਯੇਕੋ (ਖ.ਘ.ਠ) 17. ਦੇਕਰਿ (ਏ)
18. ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਹਿ (ਏ) 19. 'ਕਰੋ ਮੋਹਿ' ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਟ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹ ਕਰਿ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.) ਕਰ (ਕ.ਖ.)
20. ਆਜਿ (ਖ)
ਪ੍ਰਤੀ (ਏ) ਵਿਚ ਟੇਕ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ

ਪਾਡੇ ਕੈਸੀ ਪੂਜ ਰਚੀ¹ ਰੇ ।

ਸਤਿ ਬੋਲੇ ਸੇਈ ਸਤ ਦੇਵਾ² ।। ਬੁਠੀ ਬਾਤ ਬਚੀ³ ਰੇ ।। ਟੇਕ ।।

ਜੇ ਅਬਿਨਾਸੀ ਸਬ ਕਾ⁴ ਕਰਤਾ ।। ਬਯਾਪਿ ਰਹਯੋ ਸਬ ਠੌਰ ਰੇ ।।

ਪੰਚ ਤਤ⁵ ਕੀਯਾ ਪਸਾਰਾ ।। ਸੋ ਯੋਹੀ⁶ ਕਿਧੋਂ ਔਰ ਰੇ ।। ੧ ।।

ਤੂੰ ਜ ਕਹਤ ਹੈ ਯੋਹੀ ਕਰਤਾ ।। ਯਾਕੇ⁷ ਮਨੁਖ⁸ ਕਰੈ ਰੇ ।।

ਤਾਰਣ⁹ ਸਕਤਿ ਸਹੀ ਜੇ¹⁰ ਯਾ ਸੈ ।। ਤੇ ਆਪਣੈ ਕਯੂੰ¹² ਨ ਤਿਰੈ ਰੇ ।। ੨ ।।

ਅਹੀ¹³ ਭਰੋਸੈ ਸਬ ਜਗ ਬੂਡਾ¹⁴ ।। ਸੁਣਿ ਪੰਡਿਤ ਕੀ ਬਾਤ ਰੇ ।।

ਯਾਕੇ ਦਰਸਿ¹⁵ ਕੋਣ¹⁶ ਗੁਣ ਛੂਟੈ¹⁷ ।। ਸਬ ਜਗ ਆਯਾ ਕੁ¹⁸ ਜਾਤ ਰੇ ।। ੩ ।।

ਯਾਕੀ ਸੇਵ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਭਾਜੈ¹⁹ ।। ਕਟੈ ਨ ਸੰਸੇ ਪਾਸ ਰੇ ।।

ਸੋਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ਦੇਖਿ ਯਾ ਮੂਰਤਿ ।। ਯੋਂ²⁰ ਛਾਡੀ ਰੈਦਾਸ ਰੇ ।।

-
1. ਰਚਾ (ਗ)	2. ਸਤਿਬਾਦੀ (ਗ. ਨ. ਤ)
3. ਬਾਚੀ (ਤ)	4. ਕੇ (ਗ)
5. ਜਿਨ ਕੀਯਾ (ਗ. ਨ. ਤ)	6. ਯਹੁ (ਗ)
7. ਕੈ (ਗ)	8. ਮਾਨਿਖ (ਗ. ਨ. ਤ)
9. ਤਾਰਨ (ਗ)	10. ਜੈ (ਤ)
11. ਆਪਨ (ਗ)	12. ਕਯੋਂ (ਗ)
13. ਇਹਿਰ (ਗ)	14. ਬੂਡਾ (ਗ)
15. ਦਰਸਨ (ਗ) ਦਰਸ (ਤ)	16. ਕੋਨ (ਤ) ਦ
17. ਛੂਟਾ (ਗ. ਤ.)	18. ਯਾਤ (ਗ) ਜਾਤ (ਤ)
19. ਭਾਜੈ (ਗ. ਤ.)	20. ਯੂੰ (ਨ. ਤ)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਤੀ (ਅ) 1700 ਬਿ. ਸੰ. ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਹੈ, ਪਾਠ ਮਿਲਾਣ (ਗ. ਨ. ਤ) ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਸੋਰਠੀ

ਮਾਧੋ ਭ੍ਰਮ ਕੈਸੈ ਨ¹ ਬਿਲਾਈ ।। ਤਾਥੈ² ਦੂਤਿ³ ਭਾਵ ਦਰਸਾਈ ।। ਟੇਕ ।।
 ਕਨਕ ਕੁਟਕ ਪਟ⁴ ਸੂਤ੍ਰਦਾਰ⁵ ।। ਰਜ ਭੁਜੰਗ ਭ੍ਰਮ ਜੈਸੇ⁶ ।।
 ਜਲ ਤਰ⁷ ਪਾਤਣ⁸ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਜਯੁੰ ।। ਬ੍ਰਹਮ ਜੀਵ ਦੂਤਿ⁹ ਐਸੇ¹⁰ ।। ੧ ।।
 ਬਿਮਲ ਏਕ¹¹ ਰਸ ਉਪਜੈ ਨ¹² ਬਿਨਸੈ ।। ਉਦੈ¹³ ਅਸਤ ਦੋਉ ਨਾਹੀ ।।
 ਬਿਗਤਾ ਬਿਗਤ ਗਤਾ¹⁴ ਗਤ ਨਾਹੀ ।। ਖਿਨਾ¹⁵ ਬਸੈ ਸਬ ਮਾਹੀ ।। ੨ ।।
 ਨਿਹਚਲ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਗਿਆਤ¹⁶ ਅਨੂਪਮ ।। ਨਿਰਭੈ¹⁷ ਗਤਿ¹⁸ ਗੋਬਿੰਦਾ¹⁹ ।।
 ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਆਖਿਰ²⁰ ਅੰਤਰ²¹ ਕਾ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤਿ²² ਅਨੰਦਾ ।। ੩ ।।
 ਸਦਾ ਅਤਿਤ²³ ਗਯਾਨ ਧਨ²⁴ ਬਿਬਰਜਿਤ²⁵ ਨਿਰਬਿਕਾਰਅ²⁶ ਅਬਿਨਾਸੀ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸਹਜ ਸੁੰਨਯ²⁷ ਸਤਯ²⁸ ਜੀਵਨ²⁹ ਮੁਕਤਿ ਨਿਧਿ ਕਾਸੀ ।। ੪ ।।

-
1. ਨ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । 2. ਜਾਥੈ (ਅ.ਏ.) ਜਾਤੈ (ਗ)
 3. ਦੂਤੀ (ਅ.ਏ.ਖ.ਗ.ਟ.ਠ.ਤ) 4. ਸੂਤ (ਖ.ਟ.)
 5. ਸੂਤ ਦਾਰਾਸ (ਅ.) ਸੂਤਦਾਰਗਜ (ਏ.ਗ.ਠ.ਤ) ਪਟਜੁਦਾਰਗਜ (ਖ.ਟ.)
 6. ਜੈਸਾ (ਅ.ਏ.ਖ.ਗ.ਟ.ਠ.ਤ) ਐਸਾ (ਗ) 7. ਤਰੰਗ (ਅ.ਖ.ਠ.) ਤੁਰੰਤ (ਏ)
 8. ਪਾਹਿਣ (ਅ.) ਪਾਹਨ (ਏ.ਖ.) ਪਾਹਣ (ਟ.ਠ.ਤ) 9. ਦੂਤੀ (ਅ.ਤ.)
 10. ਐਸਾ (ਅ.ਟ.ਠ.ਤ) 11. ਯੇਕ (ਅ.ਖ.ਗ.ਠ.ਤ) ਏਕ (ਏ.ਟ.)
 12. ਨਹ (ਗ) 13. ਹੁਵੈ (ਗ)
 14. ਘਟੈ ਨਹੀਂ ਕਬਹੂ (ਖ.ਟ.) 15. ਖਿਮਾ (ਅ.ਗ.ਠ.) ਖਿਮੂ (ਏ) ਨਸਤ (ਖ) ਬਿਮਾ (ਤ)
 16. ਅਜੀਤ (ਅ.ਟ.ਗ.ਠ.) ਅਜ (ਖ.ਟ.) ਅਜਿਤਿ (ਤ)
 17. ਨਭੈ (ਖ.ਟ.ਠ.) 18. ਗਮਿ (ਘ.ਏ.) ਗਮ (ਤ)
 19. ਗੋਬਿੰਦਾ (ਅ.ਏ.ਗ.ਠ.ਤ) 20. ਅਖਯਰ (ਅ.ਏ.ਠ.ਤ)
 21. ਅਤਰਕ (ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ) ਅਤਰੀਕਾ (ਗ) ਅਤਰਖ (ਏ)
 22. ਨਿਤ (ਅ.ਟ.ਠ.ਤ) ਨਿਤਿ (ਗ) 23. ਅਤੀਤ (ਅ.ਏ.ਖ.ਗ.ਟ.ਠ.)
 24. ਧਯਾਨ (ਗ) 25. ਬ੍ਰਜਤ (ਅ) ਬ੍ਰਜਿਤ (ਖ.ਏ.ਟ.ਠ.ਤ)
 26. ਨਿਰਬਿਕਾਰ (ਅ.ਖ.ਗ.ਠ.) 27. ਸੁਨਿ (ਅ.ਖ.ਗ.ਟ.ਠ.)
 28. ਸਟਿ (ਅ) ਸਟੀ (ਏ) ਸਤਿ (ਖ.ਤ.ਟ.ਠ.) ਤਟ (ਗ)
 29. ਜੀਵਤ (ਏ) ਜਾਵਨਯ (ਤ) ਜੀਵਨਿ (ਟ)
- ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ੳ) ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਪ੍ਰਤੀ (ਏ) ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ॥ ਇਸਰਾਫ਼ ਤਾਏ ਏਈਓ ॥ ਇਸਰਾਫ਼ ਤਾਏ ਏਈਓ ॥

ਤੁਝ¹ ਦੇਵ ਕੰਵਲਪਤੀ² ਸਰਨਿ³ ਆਯਾ ॥

ਮੰਝਾ⁴ ਜਨਮ ਸੰਦੇਹ ਕੁਤ⁵ ਛੇਦਿ ਮਾਯਾ ॥ ਟੇਕ ॥

ਅਤਿਰ⁶ ਸਸਾਰ ਅਪਾਠ ਤੋਂ ਸਾਗਰਾ ॥ ਤਾ ਮੈਂ ਜਾਮਣ⁷ ਮਰਣ ਸੰਦੇਹ ਭਾਰੀ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰਮ ਕ੍ਰੋਧ ਕ੍ਰਮ ਲੋਭ ਕ੍ਰਮ ਮੋਹ ਕ੍ਰਮ ॥

ਅਨਤ ਕ੍ਰਮ ਛੇਦਿ ਮਮ⁸ ਕਰ ਸਿਪਾਰੀ⁹ ॥ ੧ ॥

ਪੰਚ ਸੰਗੀ¹⁰ ਮਿਲਿ ਧੀਝੋਯੇ ॥ ਪ੍ਰਸੰਯੋ¹² ॥ ਜਾਈ ਨ ਸਕੂੰ¹³ ਬੈਰਾਗ ਭਾਗਾ ॥

ਪੁਤਰ ਵਰਗ¹⁴ ਕੁਲਾ ਬੋਧਤ¹⁵ ਭਾਰਜਯਾ¹⁶ ॥ ਭਖੈ ਦਸੇ¹⁷ ਦਸਿ¹⁸ ਰਿਸ¹⁹ ਕਾਲ ਲਾਗਾ ॥ ੨ ॥

ਭਗਤਿ ਚੰਯਤੋਤੇ²⁰ ਮੋਹਿ²¹ ਦੁਖ ਬਿਯਾਪੈ ॥ ਮੋਹ ਚੰਯਤੋਤੇ²² ਤੋ ਤੇਰੀ ਭਗਤਿ ਜਾਈ ॥

ਉਭੈ ਸੰਦੇਹ²³ ਮੋਹਿ ਰੈਣਿ ਦਿਨ ਬਿਯਾਪੈ ॥ ਦੀਨ ਦਾਤਾ ਕਰੋ²⁴ ਕੋਣ ਉਪਾਈ ॥ ੩ ॥

ਚਪਲ ਚੇਤਯੋ²⁵ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਦੇਖਿਯੋ ॥ ਕਾਮ ਬਸਿ²⁶ ਮੋਹਿਯੋ²⁷ ਕ੍ਰਮ ਵੰਧਾ ॥

ਸਕਤਿ²⁸ ਸੰਨਬੰਧ ਕੀਯੋ²⁹ ਗਯਾਨ ਪਦ ਹਰਿ ਲੀਯੋ³⁰ ॥ ਹਿਰਦੈ³¹ ਬਿਸ³² ਰੂਪ

ਤਜਿ³³ ਭਯੋ ਅੰਧਾ ॥ ੪ ॥

ਪ੍ਰਮ³⁴ ਪ੍ਰਕਾਸ ਅਭਿਨਾਸ ਅਘਮੋਚਨਾ³⁵ ॥ ਨਿਰੁਪਿ ਨਿਜ ਰੂਪ ਬਿਸਰਾਮ ਪਾਯਾ ॥

ਬੰਦਤ ਰੈਦਾਸ ਬੈਰਾਗ ਪਦ ਚੰਯਤਤਾ³⁶ ॥ ਜਯੋ³⁷ ਜਗਦੀਸ ਗੋਬੰਦਤ ਰਾਯਾ ॥ ੫ ॥

1. ਤੁਝ (ਓ. ਅ. ਦ. ਹ. ਸਾ. ਕ. ਖ. ਗ. ਘ. ਜ. ਠ. ਤੋ) ੬੬ (ਨ) ਬੋਲੀ (ਓ. ਕ. ਤ. ਖ.) ੬੬
2. ਤ੍ਰਿਭੁਵਨਪਤੀ ਜਨ (ਖ) ਕੰਵਲਪਤਿ (ਗ. ਜ.) (ਓ. ਨ. ਤ. ਖ. ਖ.) ਬੀਲੀ (ਨ) ਬਸਫ ੬੬ (ਨ) ਭਾਭਾ
3. ਸਰਨ (ਓ. ਖ. ਟ.) ਸਰਨਿ (ਦ. ਸਾ. ਘ.) ਸਰਣ (ਜ. ਤ.) ਮੈਂ ਸਰਨਿ (ਹ) ੬੬ (ਓ) ਨਿਜ (ਨ) ਭੀਨ
4. ਮੁਝ (ਓ. ਦ.) ਮੰਝਾ ਜਨਮ ਮਰਨ (ਅ) ਮੰਝਾ (ਦ. ਸਾ. ਕ. ਗ. ਘ. ਤ. ਜ. ਠ.) (ਓ) ਬੀਲੀ (ਓ) ਬੀਲੀ (ਓ) ਬੀਲੀ
5. ਬ੍ਰਤ (ਓ. ਘ. ਹ.) ਭਰਤਿ (ਅ. ਖ.) ਨਰਤ (ਸਾ) ਭਰਮ ਛੂਟੇ (ਗ) ਭਿਰਤ (ਜ) ੬੬
6. ਅਤਰ (ਓ) ਦੇਵ ਅਤਿਰ (ਖ)

7. ਜਨਮ (ਓ) ਜਾਮਨ (ਸਾ.ਖ.)
 8. ਮੇ (ਖ)
 9. ਸੀਆਗੇ (ਓ) ਸਯਧਾਰਾ (ਅ) ਕਰਿਮਿ ਪਾਰੀ (ਗ)
 10. ਸਾਖੀ (ਓ) ਦੇਵ ਪੰਚ ਸੰਗਯਾ (ਖ)
 11. ਪੀੜਯੋ (ਅ) ਪੀਰਿਯੋ (ਖ)
 12. ਪ੍ਰਾਣਯੋ (ਓ) ਪ੍ਰਾਨਿਯਾ (ਖ)
 13. ਸਕੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਗ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ) ਸਕਯੋ (ਖ)
 14. ਕੁਲਬਰਗ (ਓ.ਹ.) ਵਰਣ ਕੁਲਾ (ਅ) ਵਰਗਾਕੁਲਾ (ਖ) ਬਰਗ ਕੁ (ਏ) ਵਰਗ ਕੁਲਾ (ਕ.ਗ.ਜ.ਟ.ਤ)
ਵਰਗਕੁਲ (ਸਾ) ਕਲਿਤ੍ਰ (ਘ)
 15. ਬੰਧੂ (ਓ) ਬੰਧਤੇ (ਹ) ਬੰਧ (ਅ.ਏ.ਕ.ਸਾ.ਗ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ) ਬੰਦ (ਖ)
 16. ਭਾਰਿ ਜਾ (ਓ.ਏ.ਹ.) ਭਾਰਜਯਾ (ਅ.ਕ.)
 17. ਦਿਸੋਂ (ਅ.ਟ.) ਦਸੋ (ਏ.ਸ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ.ਠ.)
 18. ਦਿਸਾ (ਓ.ਹ.ਸਾ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਤ.) ਦਸਾ (ਅ) ਦਿਸਿ (ਠ)
 19. ਸਿਰ (ਓ.ਅ.ਏ.ਖ.ਗ.ਠ.) ਸਿਰਿ (ਕ.ਖ.ਘ.ਤ) ਸਿਰਿਕਾਲ (ਹ)
 20. ਚਿਤਉਤੇ (ਓ) ਚਿਤੋਂ (ਟ) ਚਯ ਤੋਂ ਤੋ (ਅ.ਏ.ਖ.ਤ.) ਚਿਤ੍ਰ ਤੋਂ (ਕ) ਚਿਤੋਂ (ਗ.ਘ.ਜ.ਠ) ਦੇਵ ਭਗਤਿ
ਚਿਤਵੇ ਤੋ ਮੋਹ (ਖ) ਚਿਤੋਂ ਤੋ (ਹ)
 21. ਮੋਹ (ਓ.ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ) ਬਯਾਪਈ (ਹ) ਚਿਤੋਂ ਤੋ (ਹ)
 22. ਚਿਤਊ (ਓ) ਚਿਤ੍ਰ (ਗ) ਚਿਤੋਂ (ਕ.ਘ.ਜ.) ਚਿਤਵੇ ਤੋਂ (ਖ) ਮੋਹਿ ਚਯਤੋ (ਤ.ਠ.) ਚੇਤ੍ਰ (ਟ)
 23. ਸੰਕੋਚ (ਖ)
 24. ਕਾ ਕਰੋ (ਘ.ਹ.)
 25. ਚੇਤੋ (ਓ) ਦੇਖਿਯਾ (ਹ)
 26. ਬਸ (ਓ.ਤ.) 27. ਹੋ (ਓ) ਮੋਹਿਯਾ (ਹ.ਘ.)
 28. ਸਕਤ (ਓ) 29. ਕਿਯਾ (ਓ) ਕੀਯਾ (ਹ) 30. ਲਿਯਾ (ਓ.ਅ.ਹ.)
 31. ਹਿਰਦਯ (ਓ) 32. ਲਿਜ (ਖ.ਘ.ਹ.)
 33. ਭਜਿ (ਘ) 34. ਤੁਮ ਪਰਮ (ਓ.ਖ.)
 35. ਅਧਿਮੋਚਨਾ (ਓ) 36. ਚਿਤਤਾ (ਓ.ਸਾ.ਕ.ਹ.ਖ.ਗ.ਜ.ਟ.)
 37. ਜਪੋ (ਓ.ਏ.ਸਾ.ਜ.ਹ) ਜਈਪੋ (ਅ)
 38. ਬੈਠੁਠ (ਓ) ਗੋਬਿੰਦ (ਸਾ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.) ਤਿਯਲੋਕ (ਖ)
- ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਜਪੇ ਰਾਮ ਗੋਬਯਦ¹ ਬੀਠਲ ਬਾਸਦੇਵ ।।
 ਹਰਿ ਬਿਸ਼ਨ ਬੈਕੁੰਠ ਮਧ² ਕੀਟ³ ਭਾਰੀ ।।
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੇਸੇ⁴ ਰਿਸੀਕੇਸ⁵ ਕੰਵਲਕੰਤ⁶ ਅਹੋ ਭਗਵੰਤ⁷, ਤ੍ਰਿਵਿਧਿ ਸੰਤਾਪ⁸ ਹਾਰੀ⁹ ਟੇਕ ।।
 ਅਹੋ ਦੇਵ ਸੰਸਾਰ ਤੇ¹⁰ ਗਹਿਰ¹¹ ਗੰਭੀਰ ਭੀਤਰਿ¹² ।।
 ਕ੍ਰਮਤ ਦਿਸਿ ਬਿਦਿਸਿ ਕਛੂ ਨ ਸੂਝੇ ।।
 ਬਿਕਲ¹³ ਬਯਾਕੁਲ ਖੇਦ ।। ਪ੍ਰਣਵਤ ਪ੍ਰਮਹੇਤ ।।
 ਗ੍ਰਸਿਤ¹⁴ ਮਤਿ ਮੋਹਿ ਮ੍ਰਾਗ ਨ ਸੂਝੈ¹⁵ ।।
 ਦੇਵ ਇਹਿ ਔਸਰਿ¹⁶ ਆਨ ਕੋਨ ਸਕਯਾ ਸਮਾਨ ।।
 ਦੇਵ ਦੀਨ ਉਧਰਨ ਚਰਨ ਸਰਨ ਤੇਰੀ¹⁷ ।।
 ਨਹੀਂ ਆਨ ਗਤਿ ਬਿਪਤਿ ਕੇ¹⁸ ਹਰਨ ਔਰ ।।
 ਸ੍ਰੀ ਪਤਿ¹⁹ ਸੁਨਸਿ²⁰ ਸੀਖ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਕਰਹੁ ਮੇਰੀ ।। ੧ ।।
 ਅਹੋ ਦੇਵ ਕਾਮ ਕੇ ਸਰਿ²¹ ਕਾਲ ।। ਭੁਜੰਗ ਭਾਮਿਨਿ²² ਭਾਲ ।।
 ਲੋਹ²³ ਸੂ ਕਰ ਕ੍ਰੋਧ ਬਰਬਾਰ ਨੂੰ²⁴ ।। ਗ੍ਰਥ ਗੰਡਾ ਮਹਾ ਮੋਹ ਟਟਨੀ²⁵ ।।
 ਵਿਕਟ ਨਿਕਟ ਅਹੰਕਾਰ ਆਰਨੂੰ²⁶ ।। ਜਲ ਮਨੋਰਥ ਉਰਮੀ ।।
 ਤਰਲ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਮਕਰ ਇੰਦੀ²⁷ ।। ਜੀਵ ਜੰਤਰਕ²⁸ ਮਾਹੀ ।।
 ਸਮਕ ਬਯਾਕੁਲ ਨਾਥ ।। ਸਤਿ²⁹ ਬਿਬਯਾਦਿਕ ਪੰਥ ।।
 ਦੇਵ³⁰ ਦੇਵ ਬਿਸਰਾਮ ਨਾਹੀ ।। ੨ ।।
 ਅਹੋ ਦੇਵ ਸਬੈ ਅਸਗਤਿ ਮੇਰ³¹ ।। ਮਧਿ ਫੁਟੀ ਭੇਰ ਨਾਵ ਨਵ ਕਾ ਬਡੈ ਭਾਗਿ ਪਾਯੋ³² ।।
 ਬਿਨ ਗੁਰ ਕਰਣ³³ ਧੀਰ ।। ਡੋਲੇ ਨ ਲਾਗੈ ਤੀਰ ।। ਬਿਧੈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਔਗਾਹ³⁴ ਜਾਈ ।।
 ਦੇਵ ਕਿਹਿ ਕਰੋ³⁵ ਪੁਕਾਰ ।। ਕਹਾਂ ਜਾਉ ਕਾਸੂ³⁶ ਕਹੂ ।।
 ਕਾ ਕਹੂ ਅਨੁਗ੍ਰਹ ਦਾਸ ਕੀ ਤਾਸ ਹਾਰੀ ।।
 ਇਹਿ ਬ੍ਰਤ ਮਾਨ³⁷ ਔਰ ਅਵਲੰਬਨ ਨਹੀ ।। ਤੇ ਬਿਨ ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ ਨਾਇਕ ਮੁਰਾਰੀ ।। ੩ ।।
 ਅਹੋ³⁸ ਦੇਵ ਜੇਤੇ ਕਯੋ³⁹ ਅਚੇਤ ਤੂੰ ਸਰਬਗਿ⁴⁰ ਮੈ ਨ ਜਾਨੂੰ ।। ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਤੇਰੇ ।।
 ਸਤੇ⁴¹ ਸਤਯ ਮੁਦ⁴² ਪਰਪਨ ਮਨਸਾ ਮਮਲ ।। ਮਨ ਕ੍ਰਮ ਬਚਨ⁴³ ਔਰ⁴⁴ ਅਵਲੰਬਨ
 ਨਹੀਂ ਮੇਰੋ⁴⁵ ।।
 ਕਠਿਨ ਕਲਿ ਕਾਲ ਜੰਜਾਲ⁴⁶ ਜੁਗ ਜਮਨਿਕਾ ।। ਗਾਯਾਨ ਬੈਰਾਗ ਡਿਟ ਭਗਤਿ ਨਾਹੀ ।।

ਮਲਿਨ⁴⁷ ਮਤਿ⁴⁸ ਰੈਦਾਸ ਨਿਖਲ⁴⁹ ਸੈਵਾ ਅਭਯਾਸ ।। ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਕਲ ਸੰਸੇ
ਨ ਜਾਹੀ ।। 8 ।।

-
1. ਗੋਬਿੰਦ (ਉ.ਖ.)
 2. ਮੁਧਹ (ਅ) ਮਧੁ (ਟ.ਸ.ਖ.ਤ.)
 3. ਕੈਟ (ਖ)
 4. ਰਾਮ ਰਾਘਵੇ (ਖ)
 5. ਰੀਖਿ ਕੇਸ (ਉ) ਰਖੀਕੇਸ (ਅ.ਏ.ਤ.ਖ.ਨ.)
 6. ਕੰਵਲਾਕੰਤ (ਅ.ਏ.ਸਾ.)
 7. ਪ੍ਰਭੁ ਪੁਨਿ ਪਤਿ ।। ਭਗਵੰਤ (ਖ)
 8. ਤਾਪ ਸੰਤਾਪ (ਏ)
 9. ਹਾਰਿ (ਵ) ਹਰੀ (ਤ)
 10. ਸਾਗਰ (ਖ)
 11. ਗਹਰ (ਉ.ਅ.ਏ.ਹ.ਟ.ਤ.) ਗਹਨ (ਖ)
 12. ਭੀਰਤ (ਅ) ਭੀਤਰ (ਤ)
 13. ਦੇਵ ਬਿਪੁਲ ਵਿਆਕੁਲ ਖੇਦਗਤਪਰਮ ਪ੍ਰਮਹੇਤ (ਖ)
 14. ਗ੍ਰਸਤ (ਉ.ਅ.ਏ.)
 15. ਬੂਝੈ (ਖ)
 16. ਅੰਸਰ ਕੌਨ ਕਾ ਕੇ ਸਰਨਾ ਦੀਨਓ ਧਰਨ ਹੋ ਸਰਨ ਤੇਰੀ (ਖ) ਪੂਰੀ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਦਿੱਜ ਹੈ ।
 17. ਤੇਰਿ (ਉ)
 18. ਕੌਨ (ਏ) ਕੇਹਰਨ ਔਰ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
 19. ਪਤਿਨ (ਉ)
 20. ਸੁੰਨਸਯਾਂ (ਏ) ਸੁਯਸਿ (ਤ)
 21. ਹਰਿ (ਉ)
 22. ਭਾਮਨੀ (ਅ.ਤ.) ਭਾਮਿਨੀ (ਸਾ.ਨ.) ਤਾਮਨਿ (ਖ)
 23. ਲੋਭ (ਉ.ਅ.ਏ.ਸਾ.ਖ.)

24. ਨੋ (ਉ.ਅ.ੲ.ਠ.ਤ) ਨੀ (ਸਾ) 25. ਠਟਨੀ (ੲ) ਤਟਨੀ (ਖ)
26. ਨੋ (ਉ.ੲ.ਸਾ.) ਨਿਕਟ ਤਕ ਨਿਕਟ ਬਸਤ ਅਹੰਕਾਰ ਆਗੂ (ਖ)
27. ਪ੍ਰਿੰਦ੍ਰੀ (ੲ) ਯਛੀ (ਸਾ) ਅਪਾਰ । । ਮਨ ਮਕਰ ਜਲ ਜੀਵ ਜੰਤ ਪਾਰੀ (ਖ)
28. ਜੀ ਜੰਤ (ੲ)
29. ਤਸ (ੲ) ਸਰਮਤ ਵਯਾਕੁਲ ਨਾਥ ਜਸ ਬ੍ਰਖਾਦਿਤ ਪੰਥੀ (ਖ)
30. 'ਅਹੋ' ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਉ.ੲ.)
31. ਮੇਰੇ (ਅ)
32. ਪਾਈ (ਉ.ਅ.ੲ.ਤ.ਸਾ.ਠ) ਨਾਮ ਨੋ ਕਾ ਬੇਡੇ ਭਾਗ ਪਾਈ (ਖ)
33. ਕਰਣੀ (ਅ) ਕਰਣਯੀਰ ਦੇਵ ਬਿਨ ਕਰਨ ਧਾਰ ਡੋਲੇ ਲਾਗੇ ਨ ਤੀਰ (ਖ)
34. ਅੰਘਾਹ (ਅ)
35. ਕਰੂੰ (ੲ)
36. ਕਾਸੋ (ਅ.ਸਾ.ਤ.) ਨਾ ਕਰੋ (ਖ)
37. ਮਾਨਿ (ੲ.ਸਾ.)
38. 'ਅਹੋ' ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ੲ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
39. ਕਹਿਯੋ (ਉ.ਅ.ੲ.ਤ.ਠ.ਸਾ.) ਦੇਵ ਕਹਿਯੋ ਤਿਹਿ ਕਹੇ ਚਿਤ੍ਰ ਸ੍ਰਬਗਿ ਤੇ ਸੈ ਨ ਜਾਨੋ ਆਨ ਧਯਾਨ ਤੋਰੇ (ਖ)
40. ਸਾਬਗਯ (ਅ)
41. ਸਤਿ ਸਤਿ (ਅ.ੲ.ਤ.ਸਾ.) ਦੇਵ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪ੍ਰਤਿਸਤਿ (ਖ)
42. ਮ੍ਰਿਦ (ੲ) ਮ੍ਰਗ (ਸਾ)
43. ਬਚਨ (ੲ.ਸਾ.)
44. ਅਵਰ (ਉ.ੲ.ਠ.ਤ) ਨਹੀਂ ਆਨ ਮੇਰੇ (ਖ)
45. ਮੇਰੇ (ਅ)
46. ਜਮਜਾਲ (ਅ)
47. ਮਲਨ (ਅ)
48. ਸਤਯ (ਅ)
49. ਨਖਿਲ (ਅ) ਕਠਿਨ (ਖ)

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

੪੬੬

ਮਨ ਮੇਰੇ¹ ਸੋਈ² ਸਰੂਪ ਬਿਚਾਰ³ ।।ਆਦਿ⁴ ਅੰਤ ਅਨੰਤ ਪਰਮ ਪਦ ।। ਸੰਸੈ⁵ ਸਕਲ ਨਿਵਾਰ ।। ਟੇਕ ।।ਜਸ ਹਰਿ ਕਹਿਯੋਤ ਸੰਤੋ⁶ ਨਾਹੀ ।। ਹੈ ਅਸ ਜਸ ਕਛੁ ਤੈਸਾ ।।ਜਾਨਤ ਜਾਨਤ ਜਾਨਿ ਰਹਯੋ ਮਨ ।। ਤਾਕੇ⁷ ਮਰਮ⁸ ਕਰ⁹ ਨਿਜ ਕੈਸਾ ।। ੧ ।।ਕਹਿਯਤ¹⁰ ਆਨ ਅਨਭੁਵ¹¹ ਆਨ ।। ਰਸ ਮਿਲਤਾ¹² ਨ ਬੋਗਰ ਹੋਈ ।।ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ ।। ਘਟਿ ਘਟਿ ਪ੍ਰਤਿ ਅਵਰ¹³ ਨ¹⁴ ਕੋਈ ।। ੨ ।।ਆਦਿ ਗੀ¹⁵ ਯੋਕ¹⁶ ਅੰਤ ਸੋ ਯੋਕੈ¹⁷ ।। ਮਧਨ¹⁸ ਉਪਾਯ¹⁹ ਸੁ²⁰ ਕੈਸੇ ।।ਹੈ ਸੋ ਏਕ²¹ ਕ੍ਰਮਤ²² ਹੈ²³ ਦੂਜਾ²⁴ ਕਨਕ ਅਲੰਕ੍ਰਤ ਕੈਸੇ²⁵ ।। ੩ ।।ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ ਪਰਮ ਪਦ ।। ਕਾ²⁶ ਜਪ ਤਪ ਵਰਤੇ²⁷ ਪੂਜਾ ।।ਏਕ²⁸ ਅਨੇਕ ਅਨੇਕ ਏਕ²⁹ ਹਰਿ ।। ਕਰੂ³⁰ ਕੋਣ³¹ ਬਿਧ³² ਦੂਜਾ³³ ।। ੪ ।।

1. ਰੇ (ਅ.ਠ.)	2. ਸਤਿ (ਖ.ਟ.)
3. ਸੰਤਾਰਾ (ਅ)	4. ਆਦਿ (ਰ.ਖ.ਠ.ਤ.)
5. ਸੋਸਾ (ਖ) ਸੰਧਾਰ (ਟ)	6. ਸੁ ਹਰਿ (ਟ) ਤਸ ਤੋ (ਠ.ਹ.)
7. ਅਬ (ਖ) ਸਬ (ਟ) 'ਮਨ' ਪਾਠ (ਖ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।	
8. ਭਰਮ (ਅ)	9. ਕਰੋ (ਅ.ਖ.) ਕਹਾ (ਟ)
10. ਕੁਹਿਤ (ਅ.ਖ.) ਕਹਿਤ (ਟ)	11. ਅਨੁਭਵਤ (ਅ.ਖ.ਠ.ਤ.) ਅਨੁਭਵਨ (ਟ)
12. ਮਿਲਯ (ਅ.ਠ.ਤ.) ਮਿਲੇ (ਖ) ਮਿਲੇ ਨ (ਟ)	
13. ਔਰ (ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.)	14. ਨਹੀਂ (ਤ.ਟ.)
15. ਹੂ (ਖ.ਟ.ਢ.)	16. ਏਕ (ਅ)
17. ਏਕੋ (ਅ.ਤ.) ਫੁਨਿ ਸੋਈ (ਖ) ਪੁਨਿ ਸੋਈ (ਟ)	
18. ਮਧ (ਅ.ਤ.) ਮਧਿ (ਖ.ਟ.ਠ.)	19. ਉਪਾਧਿ (ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.)
20. ਜੁ (ਖ.ਟ.) ਸੋ (ਭ)	21. ਯੋਕ ਪੈ (ਖ) ਏਕ ਪੈ (ਟ)
22. ਭਰਮਤੋ (ਅ.ਤ.) ਭਰਮ (ਖ.ਟ.)	23. ਸਯੋ (ਖ) ਸੁੰ (ਟ)
24. ਦੂਜੇ (ਖ)	25. ਜੈਸੇ (ਅ) ਜੈਸੇ (ਖ.ਟ.ਸ.ਠ.ਤ.)
26. ਕਯੂ (ਅ.ਠ.ਤ.) ਕਿ (ਖ)	27. ਬਰਤ (ਅ.ਠ.ਤ.) ਬਿਧਿ (ਖ.ਟ.)
28. ਯੋਕ (ਖ.ਠ.ਤ)	29. ਯੋਕ (ਖ.ਠ.ਤ.)
30. ਕੋਣੇ (ਅ.ਠ.ਤ.) ਕਰੋ (ਖ.ਟ.)	31. ਕਣਕ (ਠ.ਤ)
32. ਬਿਧ (ਅ.ਠ.ਤ)	33. ਪੂਜਾ (ਅ)

ਇਸ ਸਬਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ੳ) ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪ੍ਰਤੀ (ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.) ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਅਹੋ ਦੇਵ ਤੇਰੀ ਅਮਿਤਿ¹ ਮਹੀਮਾ² ਮਹਾਦੇਵ

ਮਾਯਾ ਮਨ ਜੋਬਨ ਦਹਨਾ³ ਕਾਲੀਖਿ⁴ ਕਲਿਰਾਤ ।।

ਸਕਲ ਸੰਸੇ⁵ ਸਮਾਨ ਨਿਰਬਾਣ⁶ ਪਦ ਭੁਵਨ⁷ ਨਾਮਾ⁸ ਬਿਧ ਨੋਧ⁹ ਅਘ ਪੰਦਨ ਪਾਤ ।। ਟੋਕ ।।

ਅਹੋ ਦੇਵ ਗਰਗ ਗੋਤਮ ਬਾਸਦੇਵ ਬਿਸਵਾਮ੍ਰਿਤ੍ਰ ਜੰਮਦਿਹਾਨ¹⁰ ਸੀਰੀ ਰਿਖਿ¹¹ ਦੁਰਬਾਸਾ ।

ਮਾਰਕੰਡੇਵ ਬਾਲਮੀਕ ਭ੍ਰਿਗਿ¹² ਅੰਗਰਾਈ ।

ਕਪਲਿ¹³ ਬਗਦਾਸਿਮ ਸੁਖ ਮਤਿ ਸਨਸਾ¹⁴ ਅਤ੍ਰ ਅਸਟਾਬਕਰ ਗੁਰ ਰਾਜਾ ਨੰਲਯ¹⁵

ਅਗਸਤਿ¹⁶ ਪੁਲਤਿ¹⁷ ਪਰਾਸਵਰ¹⁸ ਸਿਵ ਬਿਧਾਤਾ ।।

ਸੁਭਰਿਖਿ¹⁹ ਚਿਵਨਿ ਬਾਸਿਸਨ ਜਿਹਨਿ ਜਗਿਬਲਿਕਿ ਤੇ²⁰ ਵੇ ਧਯਾਨ ਰਾਤਾ ।। ੧ ।।

ਅਹੋ ਦੇਵ ਧ੍ਰੁ²¹ ਅੰਬਰੀਖ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਨਾਰਦੁ ਵਿਦੁਰ ਦ੍ਰਵਣ²² ਪੰਡਵ ਸੁਦਾਮਾ ।।

ਭੀਖਮ ਉਦਵ ਅੰਕੁਰੁ ਬਭੀਖਨ ਚੰਦ੍ਰਾਸ ਬਲਿ²³ ਕਲਿ ਕਲੀ²⁴ ਭਗਤੀ²⁵ ਜੁਗਤਿ

ਜੈਦੇਵ ਨਾਮਾ ਕਬੀਰ ਗਰੜ ਹੰਣਵੰਤ²⁶ ਗ੍ਰਿਸੁਤਾ ।।

ਸ੍ਰੀ ਪਰਚੇਤਾ ਰੁਕਮਾਗਦ ਅੰਗਦ ਬਾਸਦੇਵ ਦੇਵਕੀ ਔਰ ਅਗਿਣਤ ਭਗਤ ਕਹੂੰ²⁷ ਕੇਤਾ ।। ੨ ।।

ਅਹੋ ਦੇਵ ਸੇਖ ਸਨਕਾਦਿਕ ਸੁਰਤਿ ਭਾਗਵੰਤ ਭਾਰਥੀ ਸਬ੍ਰਤ²⁸ ਅਬ੍ਰਤ²⁹ ਗੁਣ ਦ੍ਰਬਗਾਹ ।

ਤੂੰ ਅਕਲ ਅਪ੍ਰਛਨ ਬਯਾਪਕ ਬ੍ਰਹਮ³⁰ ਕਰਮ ਸੁਧ ਚੇਤਨਿ ਪੂਰਨ ਮਨੀਯ

ਤੂੰ ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਗਮੇ ਨਿਰਬਿਕਾਰ ਹਰਿ ਅੰਜਨ ਨਿਰੰਜਨ ਬਿਮਲ ਅਪ੍ਰਮੇਵਾ³¹ ।

ਤੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੂੰ ਪ੍ਰਕੀਰਤਿ ਅਵਿਗਤਿ ਮਮ ਬਿਗਤਿ ਸੁਚਿਤਾਨੰਦਾ³² ਗੁਣ ਗਯਾਨ ਗ੍ਰੇਹਾ ।। ੩ ।।

ਅਹੋ³³ ਦੇਵ ਪਵਨ ਪਾਵਕ ਅਵਨਿ ਜਲਧਿ ਜਲਧਾਰਾ ।

ਤੂੰ ਰਣਿ ਕਾਲ ਜੰਮ ਮ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰਹ³⁴ ਬਯਾਧਿ ਬਾਧਾ ।

ਰਾਜ ਭੁਜੰਗ ਰੁਪਾਲ ਸਸਿ³⁵ ਕ੍ਰਾਧਿ ਦਿਗਪਾਲ ਆਗਯਾ³⁶ ਅਨੰਤ ਨਮ ਚੇਤ ਮ੍ਰਜਾਦਾ

ਅਭੈ ਬਰ³⁷ ਪ੍ਰਤਗਯਾ ਦੁਸਟ ਤਾਰਣ ਚਰਣ ਸਰਣ ਤੇਰੇ ।।

ਦਾਸ³⁸ ਰੈਦਾਸ ਯਹ ਕਾਲ ਬਯਾਕੂਲ ਭਯੋ ।।

ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਵਰ ਆਲੰਬਨ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ³⁹ ॥ ੪ ॥

1. ਅਨਿਤ (ੲ) ਅਮਿਤ (ਹ)

2. ਮਹਮਾ (ਅ.ੲ.) ਮਹਿਮਾ (ਹ.ਤ.)

3. ਦਹਨ (ਅ.ੲ.ਤ)

4. ਕਲਿਖਿ (ਅ.) ਕਲਿਖ (ਹ) ਕਲਿਬਿ (ੲ) ਕਲਿਕ ਖਿਲਿਗਤ (ਤ)

5. ਸੰਜੈ (ਅ.ਦ.ਹ.ਤ.) 6. ਨ੍ਰਬਾਣ (ਅ) 7. ਭੁਵ (ਹ)
8. ਨਾਮ (ਦ.ਤ.) 9. ਨੌਂ (ਹ)
10. 'ਬਿਸਵਾਮਿਤ੍ਰ' ਪਾਠ ਉਪਰੰਤ 'ਬਿਯਾਸ' ਪਾਠ ਵੀ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ (ਦ.ਹ.ਤ.)
11. ਰੇਖਿ (ਅ) ਇਹ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਦ.ਹ.) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
12. ਭ੍ਰਿਗਿ (ਅ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਰਜਯ (ਤ) ਭ੍ਰਿਗ (ਹ) 13. ਕਲਿਪਦਾਲਮ (ਹ)
14. ਨਯਾਸਾ (ਅ.ਤ) ਸਮਾਸਾ (ਦ) 15. ਗਜਾਨਨਿ (ਅ.ਦ.ਤ)
16. ਅਗਸਤਿ (ਅ) ਅਗਸਤ (ਤ)
17. ਪੁਲਸਤ (ਅ.ਤ) ਪੁਲਸਤਿ (ਦ.ਹ.) ਪੁਲਸਿਤ (ਤ) 18. ਪਾਰਾਸੁਰ (ਅ.ਦ.ਹ.ਤ)
19. ਜਡਭਰਥ (ਅ.ਤ) ਸੁਭਰਿਖੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਪਾਠ ਹੈ । 20. ਕੇਤੇ (ਅ) ਕਤ੍ਰਵੈ (ਤ)
21. ਧਰੁਵ (ਅ)
22. ਅਕਰੁਰ (ਅ.ਤ.) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਪੰਡਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ (ਦ) ਵਿਚ 'ਅਕਰੁਰ' ਨਹੀਂ ਹੈ ।
23. ਬਲ (ਤ)
24. ਕਲੀ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਅ.ਦ.) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ
25. ਭਗਤ (ਅ) ਭਗਤਿ (ਤ)
26. 'ਹਣਹੰਤ' ਉਪਰੰਤ ਜਨਕ ਆਤਮ ਜਜਾ ਅਜੈ ਬਿਜੈ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਗ੍ਰਸਤਾ 'ਪਾਠ' ਪ੍ਰਤੀ (ਅ) ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ (ਤ) ਵਿਚ ਜਨਕ ਆਤਮ ਮਯਜਾ । । ਜੈ ਬਿਜੈ ਦਰੋਪਤੀ ।
27. ਕਹੇ (ਅ) 28. ਸਤਬ੍ਰਤ (ਅ.ਦ.ਹ.ਤ)
29. ਅਣਬ੍ਰਤ (ਅ.ਹ.ਤ) ਇਹ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਦ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
30. ਨਿਰਾਮੈ (ਅ) ਰਾਮੈ (ਤ) ਨਿਗਮਈ (ਹ) 31. ਅਪ੍ਰਸੇਵ (ਅ) ਅਗਰਸੇਵ (ਤ)
32. ਗਿ੍ਹ (ਦ) 33. ਅਬ ਹੇ ਦੇਵ (ਅ)
34. ਗਿ੍ਹ (ਦ) 35. ਸਿਸਿ ਸਕ੍ਰਾਦਿ ਬਿਦਾਸਿ (ਅ) ਸਿਮਿਸਕ੍ਰਾਧਿ (ਦ.ਹ.ਤ.)
36. ਅਗਿਆਨ ਅਨੰਤ ਸੁਚ ਤੇ (ਅ.ਹ.) ਚਯਤੇ (ਦ)
37. 'ਬਰ' ਉਪਰੰਤ 'ਪਦ' ਪਾਠ ਹੈ (ਅ) 38. ਦਾਸ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਅ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
39. ਮੇਰੇ (ਅ.ਦ.ਹ)

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ¹ ਤ੍ਰਿਭਵਨ² ਪਤਿਪਾਵਨ³ ।।

ਅਤਿ ਮੈਸੂਲ⁴ ਸਕਲ ਬਲਿਜਾਬਨ⁵ ।। ਟੇਕ ।।

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੰਪਟ ਮਨ ਮੋਰ⁶ ।। ਕੈਸੇ ਭਜਨ ਕਰੋ⁷ ਰਾਮ ਤੋਰ⁸ ।। ੧ ।।

ਬਿਖਮ ਬਿਖਯਾਇ⁹ ਬਿਹੰਡਨ¹⁰ ਕਾਰੀ ।। ਅਸਰਨ ਸਰਨ ਸਰਨ ਭੋਂ ਭਾਰੀ¹¹ ।। ੨ ।।

ਦੇਵ ਦੇਵ ਦਰਬਾਰ ਦੁਆਰੇ¹² ।। ਰਾਮ ਰਾਮ ਰੈਦਾਸ ਪੁਕਾਰੈ ।। ੩ ।।

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਜਨ¹³ ਕੂੰ¹⁴ ਤਾਰਿ ਤਾਰਿ ਤਾਰਿ¹⁵ ਬਾਪ ਰਮਈਯਾ¹⁶ ।।

ਕਰਨ¹⁷ ਫੰਧ ਪਰਚੋ¹⁸ ਪਜ ਜਮਈਯਾ¹⁹ ।। ਟੇਕ ।।

ਤੁਮ²⁰ ਬਿਨ ਦੇਵ ਸਕਲ²¹ ਮੁਨਿ ਦੁੰਢੇ²² ।। ਕਹੂ ਨ ਪਾਯੋ ਜਮ ਪਾਸਿ ਛੁਡਈਯਾ²³ ।।

ਹਮ ਸੇ ਦੀਨ ਦਯਾਲ ਨ ਤਮ²⁴ ਸੇ ।। ਚਰਨ ਸਰਨ ਰੈਦਾਸ ਸਮਈਯਾ²⁵ ।।

1. ਪ੍ਰਤੀ (ਹ.ਖ.ਦ.ਤ) ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਹਿ ਪਾਠ ਚਾਰ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ (ਕ.ਠ.) ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ।
2. ਤ੍ਰਿਭਵਨ (ਓ.ਅ.ਹ.) ਤ੍ਰਿਭਵਨ (ਓ.ਖ.ਘ.ਤ)
3. ਪ੍ਰਤੀ (ਓ.ਘ.ਹ) ਵਿਚ (ਪਤਿ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਿਰਫ 'ਪਾਵਨ' ਪਾਠ ਹੀ ਹੈ ਪਤਪਾਵਨ (ਤ)
4. ਮੂਲ (ਖ)
5. ਜਾਵਨ (ਓ.ਕ.ਖ.ਘ.ਤ.ਠ) ਬਾਵਨ (ਓ)
6. ਮੋਰੇ (ਅ) ਮੋਰਾ (ਕ.ਘ.ਹ.)
7. ਕਰੂ (ਓ) ਭਗਤਿ ਕਰੋਂ (ਹ)
8. ਤੋਰੀ (ਅ) ਤੋਰਾ (ਕ.ਘ.ਹ.)
9. ਬਿਖਾਧਿ (ਅ.ਤ) ਬਿਖਾਦ (ਘ.ਹ.)
10. ਬਿਖੰਡਨ (ਓ)
11. ਹਾਰੀ (ਘ.ਜ.ਤ) ਤੋਂ ਹਾਰੀ (ਹ)
12. ਦੁਵਾਰੀ (ਅ) ਦੁਵਾਰੇ (ਓ.ਕ.ਘ.ਚ.ਜ.ਠ.ਤ)
13. ਅਬ ਮੋਹਿ ਤਾਰਿ ਤਾਰਿ ਮੋਰੇ ਬਾਪ ਰਮਈਯਾ (ਖ)
14. ਕੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜ.ਸਾ.)
15. ਪ੍ਰਤੀ (ਓ.ਕ.ਤ.ਜ.) ਵਿਚ 'ਤਾਰਿ' ਪਾਠ ਚਾਰ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ।
16. ਰਮਈਯਾ (ਓ.ਕ.ਠ.ਤ)
17. ਕਠਿਨ ਸੋ (ਓ.ਕ.ਤ.) ਕਠਿਨ (ਕ.ਖ.ਘ.ਜ)
18. ਪਰਯੋ (ਹ)
19. ਜਮਈਯਾ (ਓ.ਕ.ਠ.ਤ)
20. ਤੁਮ (ਅ.ਖ.ਸਾ.)
21. ਸਕਲ ਦੇਵ (ਅ.ਹ.) ਆਨ ਦੇਵ (ਖ)
22. ਸਬ ਦੁੰਢੇ (ਖ)
23. ਛੁਡਈਯਾ (ਓ.ਕ.ਠ.) ਕੋਓ ਨ ਕਾਟੈ ਜਮ ਪਾਸਿ ਫਦਈਯਾ (ਖ)
24. ਤੁਮ (ਅ.ਓ.ਹ.ਕ.ਸਾ.) ਗੁਨ ਸਬ ਤੋਰ ਮੋਰ ਸਬ ਔਗੁਨ (ਖ)
25. ਸਮਈਯਾ (ਓ.ਕ.ਖ.ਠ)

ਰਾਗੁ ਬਿਲਬਲੁ

ਖਾਲਿਕ¹ ਸਕਿਸਤਾ² ਮੈ ਤੇਰਾ ।। ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਉਮੇਦਗਾਰ ।।

ਬੇਕਾਰ ਜੀਵ³ ਮੇਰਾ ।। ਟੇਕ ।।

ਅਵਲਿ ਅਖਯਰ⁴ ਇਲਲ⁵ ਆਦਮ ।। ਮੌਜ⁶ ਫਰੇਸਤਾ ਬੰਦਾ ।।

ਜਿਸਕੀ ਪਨਹ ਪੀਰ ਪੈਕੰਬਰ⁷ ।। ਮੈ ਗਰੀਬ ਕਯਾ ਗੰਦਾ ।। ੧ ।।

ਤੂੰ ਹਾਜਿਰਾ ਹਜੂਰ⁸ ਜੋਗ⁹ ਏਕ ।। ਅਵਰ¹⁰ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ

ਜਿਸਕੇ¹¹ ਇਸਕ¹² ਆਸਿਰਾ ਨਾਹੀ ।। ਕਯਾ ਨਿਮਾਜ ਕਯਾ ਪੂਜਾ ।। ੨ ।।

ਨਾਲੀਦੇਜ ਹਨੇਜ¹³ ਬੇ ਬਖਤ ਕਮਿ¹⁴ ਖਿਜਮਤਿਗਾਰ ਤੁਮਹਾਰਾ ।।

ਦਰਮਾਦਾ¹⁵ ਦਰਿ¹⁶ ਜਵਾਬ ਨ ਪਾਵੈ ।। ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਿਚਾਰਾ ।। ੩ ।।

-
1. ਖਾਲਿ (ਠ)
 2. ਸਕਿਸਤਾ (ਓ) ਸਕਸਤਾ (ਅ) ਸਿਕਸਤਾ (ਬ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.)
 3. ਜਿਵ (ਏ)
 4. ਅਖਿਰ (ਅ.ਬ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਸਾ.)
 5. ਈਲਲ (ਓ.ਖ.) ਓਮਤ (ਜ) ਓਮਤਿ (ਤ) ਇਲਮ (ਘ) ਯਲਲ (ਟ) ਇਲਮ ਆਦੇ (ਹ)
 6. ਮੋ (ਏ) ਮੌਜੂਦ (ਨ.ਠ.ਤ.) ਮੌਜ (ਹ)
 7. ਪਯਕੰਬਰ (ਓ)
 8. ਹਜੂਰਿ (ਕ)
 9. ਸਾਈ (ਕ.ਠ.ਤ.) ਸੋਈ (ਜ) ਯੋਕ (ਸਾ.ਖ)
 10. ਔਰ (ਖ) ਦਿਲਗਾਫਿਲਾ ਤੈ ਪੂਜਾ (ਠ.ਤ)
 11. ਜਿਸਕੈ (ਓ.ਅ.ਬ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)
 12. ਈਸਕ (ਓ)
 13. ਹਨੇਜ (ਕ) ਹਨੇਜ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
 14. ਕਮ (ਓ) ਹਮ (ਖ)
 15. ਰਾਦਰ ਮਾਦਰ ਦਾ (ਓ) ਦਰਿਮਾਦਾ (ਹ) ਗਦਾਰ ਮਾਦਾਰ (ਖ)
 16. ਦਰ (ਅ)

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ

ਜੇ¹ ਮੋਹਿ ਬੇਦਨ² ਕਾ ਸਨਿ ਆਖੁ³ । ।

ਹਰਿ ਬਿਨ ਜੀਵਨ⁴ ਰਹੈ ਕੈਸੇ ਕਰਿ⁵ ਰਾਖੁ⁶ । । ਟੇਕ । ।

ਜੀਵ⁷ ਤਰਸੈ ਇਕ⁸ ਦਗ⁹ ਬਸੇਰਾ । । ਕਰਹੁ¹⁰ ਸੰਭਾਲ¹¹ ਨ¹² ਸੁਰਜਿਨ¹³ ਮੇਰਾ । ।

ਬਿਰਹ¹⁴ ਤਪੈ ਤਨਿ ਅਧਿਕ ਜਗਾਵੈ । । ਨੀਦੜੀ¹⁵ ਨ¹⁶ ਆਵੈ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ¹⁷ ਭਾਵੈ । । ੧ । ।

ਸਖੀ¹⁸ ਸਹੇਲੀ ਗਰਬ ਗਹੇਲੀ । । ਪੀਵ ਕੀ ਬਾਤ ਨ¹⁹ ਸੁੰਨਹੁ²⁰ ਸਹੇਲੀ । ।

ਮੈਂ ਰੇ²¹ ਦੁਹਾਗਨਿ ਅਧਿਕ²² ਰਜਾਨੀ । । ਗਯਾ ਸ²³ ਜੇਬਨ ਸਾ ਧਨ²⁴ ਮਾਨੀ । । ੨ । ।

ਤੂੰ ਦਾਨਾ ਸਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ । । ਖਿਜਮਤਿਗਾਰ ਬੰਦਾ ਮੈ²⁵ ਤੇਰਾ²⁶ । ।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ²⁷ ਅੰਦੇਸਾ ਏਹੀ²⁸ । । ਬਿਨ ਦਰਸਨ ਕਯੂ²⁹ ਜੀਵੈ ਹੋ ਸਨੇਹੀ । । ੩ । ।

-
1. ਸੇ (ਖ) ਤੋਮੇ (ਟ) 2. ਬੇਦਨੀ (ਖ) ਬੇਦਨਿ (ਹ.ਘ.ਸਾ.)
 3. ਦਾਖੁ (ਉ) ਆਖੋਂ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਠ.ਤ) ਸੁੰ ਆਖੁ (ਟ) 4. ਜੀਯ (ਉ.ਏ.ਘ) ਜੀਯਰੇ (ਖ)
 5. 'ਕੀਰ' ਪ੍ਰਤੀ (ਵ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । 6. ਰਾਖੇ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਠ.)
 7. ਜੀਯ (ਉ.ਹ) ਜੀਯਰੇ 8. ਯੋਕ (ਖ) 9. ਦਗਿ (ਉ.ਕ)
 10. ਕਰੇ (ਘ.ਹ.) 11. ਸਹਾਈ (ਖ) 12. ਨ ਪਾਠ ਉ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
 13. ਸੁਰਜਨ (ਅ.ਸਾ.ਟ.ਤ) ਸਿਰਜਨ (ਖ) 14. ਬਿਰਹੁ (ਉ) ਅਨਲ ਦਹੈ ਤਨ ਕੋਉ ਨ ਬੁਝਾਵੈ (ਖ)
 15. ਨੀਦੜ (ਅ) ਨੀਦਰੀ (ਸਾ) ਅਨਲ ਭਾਵੈ ਰਾਮ ਗਈ ਨੀਦਰੀ ਨ ਆਵੈ (ਖ)
 16. ਨਹੀ (ਘ) 17. ਨ (ਅ) ਨਹਿ (ਘ) 18. ਸਖੀ ਰੀ (ਖ)
 19. ਜੁ (ਖ) 20. ਕਹਤ (ਖ) 21. ਹੋ ਰੇ (ਖ) 22. ਖਰੀ (ਖ)
 23. ਸੁ (ਉ.ਹ.ਏ.ਘ.ਠ) ਜੁ (ਤ) ਗਯੋ ਤੋ (ਖ) 24. ਧਨਿ (ਘ) ਬਨ (ਟ)
 26. ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ: ਤੁਮ ਦਾਨੇ ਸੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ । । ਖਿਜਮਤਿਦਾਰ
 ਬੰਦੀਜਨ ਤੇਰਾ (ਖ)
 27. ਰਵਿਦਾਸ (ਤ) 28. ਯੋਹੀ (ਕ.ਖ.ਸਾ.ਜ.ਠ.) 29. ਕਯੋ (ਕ.ਖ.ਗ.)

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਸਲੁ

ਤਾਥੈ¹ ਪਤਿਤ² ਨਹੀਂ ਕੋ³ ਅਪਾਵਨ⁴ । ।

ਹਰਿ ਤਜਿ ਆਨਹਿ⁵ ਧਯਾਵੈ⁶ ਰੇ । ।

ਹਮ ਅਪੂਜਿ ਪੂਜਿ ਭਯੋ ਹਰਿ ਬੈ । । ਨਾਓ⁸ ਅਨੂਪਮ ਗਾਵੈ⁹ ਰੇ । । ਟੇਕ । ।

ਅਸਟਾਦਸ ਬਯਾਕਰਨ¹⁰ ਬਖਾਨੈ ¹¹ । । ਤੀਨਿ¹² ਕਾਲ ਖਦ ਜੀਤਾ¹³ ਰੇ । ।

ਪ੍ਰੇਮ¹⁴ ਭਗਤਿ¹⁵ ਅੰਤਰਗਤਿ ਨਾਹੀ । । ਤਾਥੈ¹⁶ ਦੀਨਕ¹⁷ ਨੀਕਾ ਰੇ । । ੧ । ।

ਤਾਥੈ¹⁸ ਭਲੇ ਸਵਾਨ¹⁹ ਸਤਰੂ²⁰ ਹਰਿ ਚਰਨਾ²¹ ਚਿਤ ਲਾਵੈ²² ਰੇ । । ੧ । ।

ਮੂਵਾ ਮੁਕਤਿ ਬੈਕੁੰਠ²³ ਬਾਸੀ²⁴ । । ਜੀਵਤ²⁵ ਇਹਾ²⁶ ਜਸ ਪਾਵੈ²⁷ ਰੇ । । ੨ । ।

ਹਮ ਅਪਰਾਧੀ²⁸ ਨੀਚ ਘਰਿ²⁹ ਜਨਮੇ³⁰ । । ਕੁਟੰਬ³¹ ਲੋਗ ਕਰੈ ਹਾਸੀ ਰੇ । ।

ਕਹੈ³² ਰੈਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪਿ³³ ਰਸਨਾ । । ਕਾਟੈ³⁴ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸੀ ਰੇ । । ੩ । ।

1. ਤਾਥੈ (ਘ.ਹ.ਟ.)	2. ਪਤਿਤਿ (ਤ)	3. ਕੋ (ਕ.ਖ.ਜ) ਕੋਈ (ਘ)
4. ਪਾਵਨ (ਉ.ਹ.ਅ.ਦ.ਖ (ਪਾਵਨਮਾਧੋ) ਘ.ਤ.ਟ.)		
5. ਆਨਹੀ (ਏ.ਘ.) ਆਨਨ (ਖ) ਅਨਿਹੀ (ਤ)		
6. ਧਾਵੈ (ਦ) ਧਯਾਯਾ (ਖ) ਧਾਵੈ (ਘ.ਟ.ਹ.)	7. ਤੈ (ਘ)	
8. ਨਾਵ (ਉ.ਅ.ਦ.ਕ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ.)		
9. ਪਾਵੈ (ਅ.ਏ.) ਗਾਯਾ (ਖ) ਪੀਵੈ (ਘ)	10. ਬਯਾਕਰਣ (ਅ.ਤ.ਠ)	
11. ਬਖਾਨੈ (ਅ.ਠ.)	12. ਤੀਨ (ਅ.ਟ)	13. ਜੀਤਯਾ (ਖ)
14. ਰਾਮ (ਖ)	15. ਪ੍ਰਤੀਯ (ਉ) ਪ੍ਰੀਤ (ਤ) ਪ੍ਰੀਤਿ (ਠ)	
16. ਤਾਥੈ (ਹ.ਘ.ਟ.)	17. ਧਾਨਕ (ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)	ਧਾਣਕ (ਹ.ਘ)
18. ਤਾਥੈ (ਹ.ਘ.ਟ.)	19. ਕੋ (ਅ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਚ.ਤ.ਟ.ਠ.) ਕਾ (ਜ)	
20. ਸਤ੍ਰਾ (ਏ.ਖ.) ਸਤ੍ਰ (ਕ.ਚ.ਠ.ਜ.)	21. ਚਰਣਾਂ (ਅ.ਏ.ਖ.ਤ.ਠ.)	
ਚਰਨੇ (ਖ.ਜ.)	22. ਲਾਯਾ (ਖ)	23. ਬੈਕੁਣਾ (ਉ.ਕ.ਘ.ਚ.ਛ.ਟ.ਠ.)
24. ਬਾਸੈ (ਅ.ਏ.ਤ.ਦ.) ਬਾਸੈ (ਖ) ਬਾਸਾ (ਕ.ਘ.ਹ.ਜ.ਠ.)	25. ਜੀਵਤ (ਏ)	26. ਈਹਾ
(ਉ.ਘ.) ਇਹਾ ਜ ਇਹਾ (ਏ)	27. ਪਾਯਾ (ਖ)	28. ਅਸੋਚ (ਖ)
29. ਘਰ (ਖ.ਟ.)		
30. ਜਨਮਯੋ (ਉ) ਜਨਮਯਾ (ਖ)	31. ਸਜਨ (ਖ) ਲੋਗ ਕੁਟੰਬ (ਹ.ਘ.)	32. ਤੂ (ਖ)
33. ਰਟਿ (ਖ)		
34. ਕਾਟੈ (ਹ.ਘ.)	35. ਪਾਸੀ (ਉ.ਅ.ਹ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ.)	

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ

ਨਹੀਂ ਬਿਸਰਾਮ ਲਹੋਂ¹ ਧਰਣੀਧਰ² । ।

ਜਾਕੇ³ ਸੁਰ ਨਰ ਸੰਤ ਸਰਨ ਅਭਿਅੰਤਰ । । ਟੇਕ । ।

ਜਹਾਂ⁴ ਜਹਾਂ ਗਯੋ ਤਹਾਂ ਜਿਮਮ⁵ ਕਾਛੈ । । ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਤਾਪ ਤ੍ਰਿਭੁਵਨਪਤਿ⁶ ਪਾਛੈ । । ੧ । ।

ਭਯੋ ਅਤਿ ਛੀਨ ਖੇਦ ਮਾਯਾ ਬਸਿ⁸ । । ਜਸ ਤਨ⁹ ਤਾਤ ਪ੍ਰਗਟਹ¹⁰ ਤੈ ਤਸ । । ੨ । ।

ਦਵਾਰ¹¹ ਨਦ ਸਾ ਬਿਕਟ ਬਿਬ¹² ਕਾਰਨ । । ਭੂਲਿ ਪਰਯੋ ਮਨਯਾ ਬਿਖਯਾਵਨ¹³ । । ੩ । ।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁਮਿਰੋ¹⁴ ਬਡ¹⁵ ਰਾਜਾ । । ਕਾਟਿ ਦੀਯੋ¹⁶ ਜਨ ਸਾਹਿਬ¹⁷ ਲਾਜਾ । ।

1. ਲਹੁੰ (ਠ.ਤ)
2. ਧਰਣੀਧਰ (ਖ)
3. ਜਾਕੇ (ਹ)
4. ਜਹਾਂ (ਖ) ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ (ਤ)
5. ਜਮ ਦਲ (ਏ.ਹ.ਖ.) ਜਨਮ (ਠ.ਤ)
6. ਤ੍ਰਿਭੁਵਨਪਤਿ (ਏ.ਠ.)
7. ਭਏ (ਏ)
8. ਬਸ (ਏ.ਹ.ਠ.) ਸਬ (ਖ.ਤ.)
9. ਤਿਨ (ਏ.ਖ.ਤ.) ਤਿਨਿ (ਠ)
10. ਪਰਨਗਹਿਹ (ਏ.ਹ.ਖ.ਠ.ਤ)
11. ਦਵਾਰੈ ਨੰਦ (ਏ.ਹ.ਠ.ਤ.)
12. ਬਿਖਮ (ਏ) 13. ਬਿਖਿਯਾਵਨ (ਏ) 14. ਸੁਮਰਯੋ (ਏ)
15. ਯਮ (ਤ) 16. ਦਿਯੋ (ਠ.ਤ) 17. ਜਿਨ (ਤ)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਅ) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਬਲੁ

ਗੋਬਯੰਦੇ¹ ਤੁਮਹਾਰੈ ਚਰਣਾਰ ਬਯੰਦੇ² ਸਯੋ ਸਮਾਧਿ ਲਾਗੀ ।।

ਉਰ ਭੁਜੰਗ ਭਸਮ ਅੰਗ ਸੰਤਿਤ³ ਬੈਰਾਗੀ ।। ਟੇਕ ।।

ਅਕਲ ਦ੍ਰੁਹਨ ਲੀਲ ਚਿਨ੍ਹ ਕੰਠਿ ਕੁੰਡ ਮਾਲਾ⁴ ।।

ਰਹਿਤ ਨਗਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਮਗਨ⁵ ।। ਸੰਗਿ ਸਖੀ ਬਾਲਾ ।। ੧ ।।

ਜਾਕੈ ਤੀਨਿ⁷ ਨਯਨ⁸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੈਠਨ ।। ਸੀਸ ਜਟਾਧਾਰੀ ।।

ਕੋਟਿ ਕਲਪ ਧਯਾਨ ਅਲਪ ਮਦਨਾ ਅੰਤਕਾਰੀ⁹ ।। ੨ ।।

ਐਸੇ ਮਹੇਸ ਵਿਕਟ¹⁰ ਭੇਸ ।। ਅਜ ਹੂੰ ਦਰਸ ਆਸਾ ।।

ਕੈਸੇ¹¹ ਰਾਮ ਮਿਲੋ¹² ਤੁਮਹਿ¹³ ।। ਗਾਵੈ ਰੈਦਾਸਾ ।। ੩ ।।

1. ਗੋਬਿੰਦ (ਟ)

2. ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ (ਟ)

3. ਸੰਤਤ (ਟ)

4. ਜਾ ਕੈ ਲੀਲ ਚਿਹਨ ਅਕਲ ਬ੍ਰਹਮ ਗਲੈ ਕੁੰਡ ਮਾਲਾ (ਟ)

5. ਪ੍ਰੇਮ ਮਗਨ ਫਿਰਤ ਨਗਨ (ਟ)

6. ਜਾ ਕੈ (ਟ)

7. ਤੀਨ (ਟ)

8. ਨੈਨ (ਟ)

9. ਅਨੰਤਕਾਰੀ (ਟ)

10. ਵਯਕਟ (ਟ)

11. ਕੈਸੇ (ਟ)

12. ਮਿਲੂੰ (ਟ)

13. ਤੋਹਿ (ਟ)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਹ (1733 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿਚੋਂ ਪਤਰ ਨੰ: 141 ਉਤੇ ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੇਲਾਣ ਪ੍ਰਤੀ (ਟ) 1953 ਬਿ.ਸੰ. ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਥੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਖੰਡਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਭੈਰਵ

ਐਸਾ ਧਯਾਨ ਧਰੁ¹ ਬਨਵਾਰੀ ।। ਮਨ ਪਵਨ² ਡਿਠ³ ਸੁਖ ਮਨ⁴ ਨਾਰੀ ।। ਟੇਕ ।।
 ਸੇ⁵ ਜਪ ਜਪੁ⁶ ਜੂ⁷ ਬਹੁਰਿ ਨਾ ਜਪਨਾ ।। ਸੇ⁸ ਤਪ ਤਪੁ⁹ ਜੁ¹⁰ ਬਹੁਰਿ ਨ ਤਪਨਾ ।।
 ਸੇ¹¹ ਗੁਰ ਕਰੁ¹² ਜੁ¹³ ਬਹੁਰਿ ਨਾ ਕਰਨਾ ।। ਐਸੇ ਮਰੁ¹⁴ ਜੈਸੇ ਬਹੁਰਿ ਨ ਮਰਨਾ ।। ੧ ।।
 ਉਲਟੀ ਗੰਗ ਜੁਮਨ ਮੇਂ ਲਯਾਉ ।। ਬਿਨ ਹੀ ਜਲ ਸੰਜਮ ਦੇ¹⁵ ਆਉ ।।
 ਲੋਚਨ ਭਰਿ¹⁶ ਭਰਿ ਬੰਝਬ¹⁷ ਨਿਹਾਰੁ¹⁸ ।। ਜੋਤਿ ਬਿਚਾਰਿਨ ਔਰ¹⁹ ਬਿਚਾਰੁ²⁰ ।। ੨ ।।
 ਪਯੰਡ²¹ ਪਰੇ ਜੀਵ²² ਜਿਸ ਘਰਿ ਜਾਤਾ ।। ਸ਼ਬਦ²³ ਅਤੀਤ ਅਨਾਹਦ²⁴ ਰਾਤਾ ।।
 ਜਾ ਪਰਿ ਕ੍ਰਪਾ²⁵ ਸੇਈ ਭਲ ਜਾਨੈ ।। ਗੁੰਗਾ²⁶ ਸਾਕਰ ਕਹਾ ਬਖਾਨੈ ।। ੩ ।।
 ਸੁੰਨਿ²⁷ ਮੰਡਲ ਮੈ ਮੇਰਾ ਬਾਸਾ ।। ਤਾਥੈ²⁸ ਜੀਵ²⁹ ਮੈਂ ਰਹੁ³⁰ ਉਦਾਸਾ³¹ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਨਿਰੰਜਨ³² ਧਯਾਉ ।। ਜਿਸ³³ ਘਰਿ ਜਾਉ³⁴ ਜ³⁵ ਬਹੁਰਿ ਨ ਆਉ³⁶ ।। ੪ ।।

1. ਧਰੋਂ (ਅ.ਕ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)	2. ਪਵਨਾ (ਟ)
3. ਫਿਛ (ਓ.ਠ.ਤ) ਇਛ (ਅ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਸਾ.ਜ.ਟ.)	4. ਸੁਖਮਨਿ (ਖ.ਟ.) ਸੁਖਮਨਾਂ (ਸਾ)
5. ਜੋ (ਅ.ਗ.) ਸੇਈ (ਖ)	6. ਜਪੋ (ਅ.ਕ.ਗ.ਘ.)
7. ਸੁ (ਅ.ਖ.ਗ.)	8. ਸੇਈ (ਖ)
9. ਤਪੋ (ਅ.ਕ.ਖ.)	10. ਜ (ਅ.ਜ.) ਸੁ (ਗ)
11. ਸੇਈ (ਖ)	12. ਕਰੋ (ਅ.ਕ.ਗ.ਤ.ਠ)
13. ਸੁ (ਗ)	14. ਮਰੋ (ਅ.ਕ.ਖ.ਚ.ਸਾ.ਜ.ਠ)
15. ਹੁਵੈ (ਗ) ਹੈਵ (ਹ) ਪ੍ਰਤੀ ਓ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਉਪਰ 'ਜਸ' ਲਫਜ਼ ਹੈ ।	16. ਸਮਿ (ਖ)
17. ਬਿੰਬ (ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਚ.ਤ.ਬੰਬ) ਜ.ਟ.)	18. ਨਿਹਾਰੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਚ.ਸਾ.ਜ.ਠ.)
19. ਅਵਰ (ਘ)	20. ਬਚਾਰੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਚ.ਸਾ.ਜ.ਠ.)
21. ਪਿੰਡ (ਕ.ਗ.ਘ.ਟ.ਹ) ਮੁਵਾਪੀਛੇ (ਖ)	22. ਜੀਯੂ (ਏ) ਜੀਯ (ਸਾ)
23. ਅਤਿਤ (ਓ)	24. ਅਨਾਹਦ (ਓ)
25. ਕ੍ਰਿਪਾ (ਏ.ਹ.ਕ.ਘ.ਜਾ.) ਜਿਹਿ ਯਾਹਲ ਹੀ ਸੇਈ (ਖ)	
26. ਗੁੰਗੋ (ਹ.ਅ.ਏ.ਕ.ਗ.ਘ.ਚ.ਜ.ਟ.ਤ.) ਗੁੰਗੋ ਕ ਸਕਰ (ਖ) ਗੁੰਗੋ (ਸਾ)	
27. ਸੁਨਯ (ਓ.ਠ.) ਪ੍ਰਾਨ ਪੁਰਿਖ ਪਠਵੇ ਅਕਾਸਾ ।। ਤਾਤੈ ਛੁਟਿ ਜਾਈ ਜਸ ਪਾਸਾ (ਖ)	
28. ਤਾਤੇ (ਅ.ਟ.) ਤਿਥੈ (ਗ)	29. ਜੁਗ (ਏ) ਜੀਯ (ਕ.ਘ.ਚ.ਸਾ.ਤ.ਠ)
30. ਰਹੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਗ.ਠ)	31. ਦਾਸਾ (ਓ)
32. ਧਿਯਾਉ (ਓ)	33. ਤਿਸ (ਓ) ਜਿਹਿ (ਖ)
34. ਜੁ ਬਹੁ ਬਹਿਰ ਆਉ (ਖ)	35. ਜੁ (ਓ.ਕ.) ਸ (ਅ) ਸੁ (ਟ)
36. ਆਵੂ (ਓ)	

ਠਹਿਰਾਉ ਨੰਬਰ ਇਕ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ 'ਹ' ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਭੈਰਵ

ਅਬਿਗਤ¹ ਨਾਥ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਵਾ ।। ਮੈ ਕਾ² ਜਾਨੂੰ³ ਤੁਮਹਾਰੀ ਸੇਵਾ ।। ਟੇਕ ।।
 ਬਾਂਧੂ⁴ ਨ ਬੰਧਨ ਛਾਊ ਨ ਛਾਯਾ ।। ਤੁਮ੍ਹ⁵ ਹੀ^{6,7} ਸੇਊ⁸ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਯਾ ।। ੧ ।।
 ਚਰਨ⁹ ਪਾਤਾਲ¹⁰ ਸੀਸ ਅਸਮਾਨਾ ।। ਸੋ ਠਾਕੁਰ¹¹ ਕੈਸੈ¹² ਸੰਪਟਿ¹³ ਸਮਾਨਾ ।। ੨ ।।
 ਸਿਵ ਸੰਨਕਾਦਿਕ¹⁴ ਅੰਤ¹⁵ ਨ ਪਾਯਾ ।। ਖੋਜਤ¹⁶ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜਨਮ ਗਵਾਯਾ ।। ੩ ।।
 ਤੋੜੁ¹⁷ ਨ ਪਾਤੀ ਪ੍ਰਜੂ¹⁸ ਨ ਦੇਵਾ ।। ਸਹਜ¹⁹ ਸਮਾਧਿ ਕਰੂ²⁰ ਹਰਿ ਸੇਵਾ ।। ੪ ।।
 ਨਖ ਪ੍ਰਸੰਦ ਜਾ ਕੈ ਸੁਰਸੁਰੀ ਧਾਰਾ ।। ਰੋਮਾਵਲੀ ਅਠਾਰਹ ਭਾਰਾ ।। ੫ ।।
 ਚਾਰਿ²¹ ਬੇਦ ਜਾਕੈ ਸੁਮ੍ਰਤ²² ਸਾਸਾ²³ ।। ਭਗਤਿ ਹੇਤ²⁴ ਗਾਵੈ ਰੈਦਾਸਾ ।। ੬ ।।

-
1. ਅਵਿਗਤ (ਓ) ਅਬਿਗਤਿ (ਖ)
 2. ਕਯਾ (ਓ.ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.) ਕਹਾ (ਸਾ)
 3. ਜਾਨੇ (ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਠ.ਸਾ.ਤ) ਪ੍ਰਤੀ ਘ ਵਿਚ 'ਜਾਨੇ ਰਾਮ' ਪਾਠ ਆਇਆ ਹੈ ।
 4. ਬਾਂਧੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਠ.ਤ)
 5. ਤੁਮ (ਅ.ਘ.ਹ.)
 6. ਹਿ (ਠ.ਤ)
 7. ਕੁ (ਓ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਪਾਠ 'ਤੁਮ੍ਹ ਹੀ ਕੁ' ਆਇਆ ਹੈ ।
 8. ਸੇਵੇ (ਓ)
 9. ਚਰਣ (ਓ.ਏ.)
 10. ਪਾਤਾਲ (ਹ) ਪਯਾਲ (ਤ)
 11. ਕਯੋ ਸਾਹਿਬ (ਖ)
 12. ਕਯੂ (ਅ.ਘ.ਠ.ਤ) ਕਯੋ (ਹ)
 13. ਸੰਪਟ (ਖ.ਸਾ.ਟ.ਤ)

14. ਸਨਕਾਦਕ (ਅ)
15. ਪਾਰ (ਅ)
16. ਬ੍ਰਹਮਾ ਖੋਜਤ (ਟ)
17. ਤੋੜੇ (ੳ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸਾ) ਤੋਰੇ (ਅ.ਖ.ਠ.ਤ.)
18. ਪੁਜਯੁੰ (ੳ)
19. ਸਹਜਿ (ਅ.ਘ)
20. ਕਰੇ (ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਟ.ਠ.ਤ) ਲਗਾਉਂ (ਖ)
21. ਚਯਾਰਿ (ਟ.ਹ.)
22. ਸੁਮਿਰਤ (ਤ)
23. ਸਵਾਸਾ (ਖ.ਘ.ਹ.)
24. ਹੇਤਿ (ੳ)

ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਪਾਠ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਠਹਿਰਾਓ ਨੰ : 1 ਅਤੇ 4 ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਟੋਡੀ

ਪਾਵਨ ਜਸ ਮਾਧੋ ਤੇਰਾ¹ ।। ਤੁਮ੍ਹ² ਦਾ ਨਰ³ ਅਘਮੋਚਨ ਮੋਰਾ ।। ਟੇਕ ।।
 ਕੀਰਤਿ ਤੇਰੀ ਪਾਪਾ ਬਿਨਾਸੈ⁴ ਲੋਕ ਬੇਦ ਯੂੰ⁵ ਗਾਵੈ ।।
 ਜੇ⁶ ਹਮ ਪਾਪ ਕ੍ਰੁਤ ਨਹੀਂ ਭੂਧਰ⁷ ।। ਤੋ ਤੂੰ ਕਹਾ ਨਸਾਵੈ ।। ੧ ।।
 ਜਬ⁸ ਲਗ ਅੰਗ ਪੰਕ ਨਹੀਂ ਪਰਸੈ⁹ ।। ਤੇ ਜਲ ਕਹਾ ਪਖਾਲੈ ।।
 ਮਨ ਮਲੀਨ¹⁰ ਬਿਖਿ¹¹ ਪਾਰਸ ਲੰਪਟ ।। ਤੋ ਹਰਿ¹² ਨਾਂਵ ਸੰਭਾਲੈ¹³ ।। ੨ ।।
 ਜੇ ਹਮ ਬਿਮਲ ਹਿਰਦੈ ਚਿਤ ਅੰਤਰਿ¹⁴ ।। ਦੋਸ ਕਵਨ¹⁵ ਪਰਿ ਧਰਿ ਹੋ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਮ੍ਹ ਦਿਯਾਲ ਹੋ ।। ਅਬਧ¹⁶ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਰਿ ਹੋ ।। ੩ ।।

-
1. ਤੇਰਾ (ਹ)
 2. ਤੁਮ੍ਹ ਲਫਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
 3. ਦਾਰਨ (ਉ.ਅ.ਬ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
 4. ਬਿਨਾਸੇ (ਅ)
 5. ਯੋ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਚ.ਸਾ.)
 6. ਜੈ (ਖ) ਜਯੂੰ (ਸਾ)
 7. ਭੂਵ ਪਰ (ਖ)
 8. ਜੇ (ਉ.ਦ.)
 9. ਪਰਸਯਾ (ਅ) ਪਰਸਤ (ਖ)
 10. ਮਲਿਨ (ਦ) 11. ਬਿਖ (ਖ) ਬਿਖਿ (ਹ) ਬਿਖੀ (ਟ)
 12. ਗੁਨ (ਖ) 13. ਸੰਭਾਰੈ (ਖ)
 14. ਜੇ ਹਮ ਹਿਰਦੈ ਸੁਧ ਬਿਮਲ ਚਿਤ (ਖ) ਹਮ ਸੁਧ ਵਿਥਲ ਚਿਤ ਅੰਤਰਿ (ਘ) ਅੰਤਰ (ਤ) ਜੇ ਹਮ ਸੁਧ ਵਿਵਲ ਚਿਤ ਅੰਤਰਿ (ਹ)
 15. ਕੋਨ (ਖ.ਸਾ.) 16. ਅਬਧੁ (ਘ)

ਰਾਗੁ ਗੰਡ

ਆਜ¹ ਨਾ ਦਯੋਸ ਨਾ ਲਯੋ² ਬਲਿਹਾਰਾ³ ।।

ਮੇਰੇ ਗ੍ਰਹ⁴ ਆਯਾ⁵ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਜੀ ਕਾ ਪਯਾਰਾ ।। ਟੇਕ ।।

ਆਂਗਣ⁶ ਬਗੜ⁷ ਭਵਨ⁸ ਭਯੋ ਪਾਵਨ ।। ਹਰਿ ਜਨ ਬੈਠੇ⁹ ਹਰਿ ਜਸ ਗਾਵਨ ।। ੧ ।।

ਕਰੂੰ¹⁰ ਡੰਡੇਤ ਰ ਚਰਨ ਪਖਾਲੂੰ¹¹ ।। ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਉਨ¹³ ਉਪਰਿ ਵਾਰੂ ।। ੨ ।।

ਕਥਾ ਕਹੈ¹⁴ ਅਰ¹⁵ ਅਰਥ ਬਿਚਾਰੈ¹⁶ ।। ਆਪਨ¹⁷ ਤਿਰੈ ਔਰਨ¹⁸ ਕ੍ਰੋ¹⁹ ਤਾਰੈ ।। ੩ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮਿਲੇ²⁰ ਨਿਜ²¹ ਦਾਸ ।। ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੈ ਕਾਟੈ²² ਪਾਸ²³ ।। ੪ ।।

1. ਆਜਿ (ਓ.ਅ.ਹ.ਖ.ਤ.)	2. ਲੂੰ (ਓ.ਤ.)	3. ਬਲੀਹਾਰਾ (ਓ)
4. ਗ੍ਰਹ (ਅ.ਹ) ਗ੍ਰਿਹ (ਖ.ਚ.ਠ.ਤ)	5. ਆਏ (ਓ.ਅ.)	
6. ਆਗਨ (ਖ.ਸਾ.)	7. ਬਾਗਰ (ਖ)	8. ਭਵਣ (ਘ) ਭਵਨ (ਹ)
9. ਬੈਠਾ (ਖ)	10. ਕਰੋ (ਓ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਟ.ਤ.)	
11. ਪਖਾਲੋਂ (ਅ.ਕ.ਖ.ਗ.ਠ.ਤ) ਪਖਾਰੋਂ (ਘ.ਹ.) ਪਖਾਰੂ (ਸਾ)		
12. ਸੰਤਨ ਪਰਿ (ਅ) ਗਤਨ (ਹ) ਸੰਤਨ ਪਰ (ਖ) ਜਨ (ਗ) ਸਾਧਨਿ (ਘ) ਸਾਧਨ (ਸਾ)		
13. ਵਾਰੋਂ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਟ.)	14. ਕਹੈ ਕਥਾ (ਖ) ਕਥਾਕਹੈ (ਚ.ਟ.ਠ.ਤ)	15. ਰੈ (ਅ)
16. ਬਿਚਾਰੋਂ (ਅ.ਤ)	17. ਆਪ (ਅ.ਹ.ਖ.ਗ.ਘ.ਤ)	
18. ਔਰ (ਓ.ਅ.ਕ) ਔਰਨਿ (ਖ)	19. ਕੋਂ (ਅ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਸਾ.ਠ.)	
20. ਆਯੇ (ਖ)	21. ਨਯੋਜ (ਘ)	
22. ਕਾਟੇ (ਓ.ਅ.ਕ.ਗ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ) ਕਾਟਿ ਚਲੈਗੇ ਮੋਕੀ ਪਾਸ (ਖ)		
23. ਪਾਪ (ਠ)		

ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ

ਸਭ ਕੁਛ¹ ਕਰਤ ਨ ਕਹੋ² ਕੁਛ³ ਕੈਸੇ ।।
 ਗੁਨ ਬਿਧਿ ਬਹੁਤ⁴ ਰਹਤ ਸਿਸਿ⁵ ਜੈਸੇ ।। ਟੇਕ ।।
 ਦ੍ਰੁਪਨ ਗਗਨ⁶ ਅਨੀਲ⁷ ਅਲੇਪ ਜਸ ।।
 ਗਧ⁸ ਜਲਧ⁹ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ¹⁰ ਦੇਖਿ ਤਸ ।। ੧ ।।
 ਸਬ ਆਰੰਭ ਅਕਾਸ ਅਨੇਹਾ¹¹ ।।
 ਬਿਧਿ ਨਖੇਧ ਕੀਯੋ ਅਨਕੇਹਾ¹² ।। ੨ ।।
 ਇਹਿ¹³ ਪਦ ਕਰਤ ਸੁਨਤ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਸੁਕ੍ਰਤ¹⁵ ਕੋ ਪਾਵੈ ।। ੩ ।।

-
1. ਕੁਛ (ਕ.ਟ.ਠ)
 2. ਕਹੂ (ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਤ.ਠ.)
 3. ਕੁਛ (ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਗ.ਟ.)
 4. ਬਹੁਤ (ਓ) ਬਹੁਤ (ਟ)
 5. ਸਿਸਿ (ਅ)
 6. ਗਗਨ (ਟ)
 7. ਅਨੀਲ (ਸਾ)
 8. ਗੰਧ (ਓ.ਅ.)
 9. ਜਲਧ (ਓ)
 10. ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ (ਅ.ਹ.ਖ.ਟ.) ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ (ਸਾ)
 11. ਅਨੇਹੀ (ਖ)
 12. ਅਨੇਹਾ (ਓ) ਅਨਕੇਹੀ (ਖ)
 13. ਯਹੁ (ਏ.ਟ.) ਇਹੈ (ਗ) ਇਹਿ ਪਦਿ (ਹ)
 14. ਸੁਕ੍ਰਿਤ (ਕ.ਖ.)

ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ

ਜਗ ਮੈਂ ਬੇਦ ਬੇਦ ਮਾਨੀਜੈ ।।

ਇਨ ਮੈਂ ਔਰ ਅੰਗਦ¹ ਕਛੁ ਔਰੇ² ।। ਕਹੈ ਕਵਨ³ ਪਰਿ ਕੀਜੈ⁴ ।। ਟੇਕ ।।

ਭੋਜਲ ਬਯਾਧਿ ਅਸਾਧਿ ਅਪ੍ਰਬਲ⁵ ਅਤਿ ।। ਪਰਮ ਪੰਥ ਨ ਗਹੀਜੈ⁶ ।। ੧ ।।

ਪੜੈ ਗੁਨੈ ਕਛੁ ਸਮਝਿ ਨ ਪਰਈ⁷ ।। ਅਨਭੈ ਪਦ ਨ ਲਹੀਜੈ ।।

ਚਖਿ ਬਿਹੂਨ ਕਤਾਰ⁸ ਚਲਤ ਹੈ ।। ਤਿਨਹੂ⁹ ਅਸ ਭੁਜ ਦੀਜੈ ।।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਬਮੇਕ¹⁰ ਤਤ ਬਿਨ ।। ਸਬ ਮਿਲਿ ਗਰਕ ਪਰੀਜੈ ।। ੨ ।।

ਰਾਗੁ ਕਾਨੜਾ

ਮਾਯਾ ਮੋਹਲਾ¹¹ ਕਾਨ੍ਹਾ¹² ।। ਮੈ ਜਨ ਸੇਵਗੁ ਤੇਰਾ¹³ ।। ਟੇਕ ।।

ਸੰਸਾਰ ਪਰਪੰਚ ਮੈਂ ਬਯਾਕੁਲ ਪ੍ਰਮਾਨੰਦਾ ।।

ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਅਨਾਥ ਨਾਥ ਗੋਬਯਦਾ¹⁴ ।। ੧ ।।

ਰੈਦਾਸ¹⁵ ਬਿਨਬੈ¹⁶ ਕਰ ਜੋਰੀ ।।

ਅਬਿਗਤ ਨਾਥ ਕਵਨ¹⁷ ਗਤਿ ਮੋਰੀ ।। ੨ ।।

-
1. ਵੇਖਦ (ਹ)	2. ਔਰ (ੲ) ਔਰੈ ਰੋਗ ਵੇਖਦਿ ਕਛੁ ਔਰੈ (ਖ)
3. ਕੋਨ (ਟ)	4. ਪਰ (ਤ)
5. ਪ੍ਰਬਲ (ੳ.ਅ.ੲ.ਤ)	6. ਗਹੀਏ (ਅ)
7. ਪਰਗੀ (ਟ)	8. ਕਰਤਾਰ (ਅ) ਕਾਤਾਰ (ੲ)
9. ਛਿਨਹ (ਖ) ਤਿਹੂੰ (ਗ)	10. ਬਿਬੇਕ (ਕ.ਖ.ਗ.ਸਾ.ਟ.) ਬੇਮੇਕ (ਤ)
11. ਮੋਹਿਲਾ (ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.)	12. ਕਾਨ (ਕ.ਖ.ਘ.ਸਾ.)
13. ਤੋਰਾ (ੳ.ਕ.ਸਾ) ਤੋਰੀ (ੲ)	14. ਗੋਬਿੰਦਾ (ੳ.ਹ.ਖ.ਘ.ਸਾ.ਟ.)
15. ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ (ੳ)	16. ਬਿਨੈ (ੲ) 17. ਕੋਨ (ਅ)

ਰਾਗੁ ਕੰਨਡੋ

ਚਲਿ ਚਲਿ¹ ਮਨ² ਹਰਿ ਚਟਸਾਲ ਪਚਾਉਂ । ।

ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਟੀ³ ਗਯਾਨ ਦਾ ਅਖਸਤ⁴ ਬਿਸਰੈ⁵ ਤੇ ਸਹਜ⁶ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਉ । । ਟੇਕ ।

ਪ੍ਰੇਮ ਪਟੀ⁷ ਸੁਗਤਿ ਲੇਖਨਿ ਕਰਿਹੂੰ ਰਗ⁸ ਮਮਾ⁹ ਲਿਖਿ ਅੰਕ ਦਿਖਾਉ । ।

ਈਹਿ¹⁰ ਬਿਧਿ ਮੁਕਤਿ ਭਯੋ ਸਨਕਾਦਿਕ । । ਰਿਦੈ¹¹ ਬਿਚਾਰਿ¹² ਪ੍ਰਕਾਸ ਬਤਾਉ¹³ ।

ਕਾਗਦ ਕਵਲ ਮਤਿ ਮਸਿ ਕਰਿ ਨਿਰਮਲ ਬਿਨ ਰਸਨਾ ਨਿਸ ਦਿਨ ਗੁਣ ਗਾਉਂ । ।

ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਰਾਮ ਜਪਿ¹⁴ ਭਾਈ । । ਸੰਤ ਸਾਖਿ ਦੇ ਬਹੁਹਿ ਨ ਆਉ । ।

1. 'ਚਲਿ' ਪਾਠ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ (ਟ.ਠ.)
 2. ਰੇ ਮਨ (ਅ)
 3. ਸਾਟਿ (ਅ.ਤ.ਟ.ਠ.) ਸਾਟ (ਖ)
 4. ਆਖਿਰ (ਅ.ਖ.ਟ.)
 5. ਬਰ (ਅ)
 6. ਸਹਿਜ (ਅ.ਠ.)
 7. ਪ੍ਰੀਤਿ ਕੀ ਪਟੀ (ਖ) ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਪੱਟੀ (ਟ) ਕਰਿ ਹੋਂ (ਖ)
 8. ਰਾਗੇ (ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
 9. ਮਮੇ (ਅ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
 10. ਇਹਿ (ਖ.ਠ.) ਇਹ (ਟ)
 11. ਹਿਰਦੈ (ਟ)
 12. ਬਿਚਾਰਿ (ਖ.ਠ.)
 13. ਦਿਖਾਓ (ਖ)
 14. ਜਪ (ਅ.ਖ.ਤ.)
- ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਆਯਾਜ ਪਤੀ (ਓ) ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰੋ

ਕਹਿ¹ ਮਨ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੰਭਾਰਿ ।।
 ਮਾਯਾ ਕੇ ਭ੍ਰਮਿ³ ਕਹਾ⁴ ਭੂਥੇ⁵ ।। ਜਾਹਿਗੇ⁶ ਕਰ ਕਾਰਿ⁷ ।। ਟੇਕ ।।
 ਦੇਖਿ ਧ੍ਰੁ⁸ ਇਹਾ⁹ ਕੌਨ ਤੇਰੇ ।। ਸਗਾ¹⁰ ਸੁਤ ਨਹੀਂ ਨਾਰਿ ।।
 ਤੇਰਿ ਸੰਗ¹¹ ਸਬ ਦੂਰਿ ਕਰਿ ਹੈ ।। ਦੈਹਿਗੇ ਤਨ ਜਾਰਿ ।। ੧ ।।
 ਪ੍ਰਾਨ ਗਯੇ¹² ਕਹੂ ਕੌਨ¹³ ਤੇਰੇ ।। ਦੇਖਿ ਸੋਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ।।
 ਬਹੁਰਿ ਇਹਿ ਕਲ¹⁵ ਕਾਲ ਮਾਹੀ¹⁶ ।। ਜੀਤਿ ਭਾਵੈ ਹਾਰਿ ।। ੨ ।।
 ਯਹ ਮਾਯਾ ਸਬ ਥੋਥਰੀ¹⁷ ।। ਭਗਤਿ¹⁸ ਦਿਸਿ¹⁹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਾਰਿ²⁰ ।।
 ਕਹੈ²¹ ਰੈਦਾਸ ਸਤਿ²² ਬਚਨ ਗੁਰ ਕੇ²³ ।। ਸੇ ਜੀਯ²⁴ ਥੈ²⁵ ਨ ਬਿਸਾਰਿ²⁶ ॥ ੩ ॥

1. ਰੇ (ਅ.ਖ.ਤ) ਭਜ (ਘ.ਹ.)	2. ਸੇ ਭਾਰੀ (ਗ) ਸੰਭਾਰ (ਸਾ.ਤ)
3. ਭਰਮ (ਖ.ਗ.ਟ.)	4. ਕਾਹੂ (ਗ)
	5. ਭੂਲੈ (ਗ.ਟ.)
6. ਚਲੈਗੇ (ਅ.ਤ.) ਚਲਹਿਗੇ (ਖ)	7. ਡਾਰਿ (ਗ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.)
8. ਧੇ (ਅ.ਹ.ਕ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)	9. ਕੌਣ (ਗ) ਕਵਨ (ਹ.ਠ)
10. ਸਗੇ (ਅ.ਹ.ਖ.ਘ.ਤ.)	11. ਤੰਗ (ਕ.ਖ.ਗ.ਘ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ)
12. ਗਯੇ (ਕ) ਗਏ (ਟ)	13. ਕਯੋ (ਖ)
	14. ਨ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਖ) ਤੇਰਾ (ਹ)
15. ਕਲਿ (ਖ)	16. ਮਾਹੈ (ਕ)
	17. ਰੇ (ਅ.ਕ.ਖ.ਸਾ.ਟ.)
18. ਹਰਿ ਭਗਤਿ (ਅ.ਕ.ਠ.) ਦੇਹਿ ਚਿਤਹਿ ਬਿਚਾਰਿ (ਖ)	
19. ਕੇ (ਘ.ਹ.) ਦਿਸਿ (ਗ)	20. ਪਾਲ (ਅ.ਠ.)
	21. ਕਹਿ (ਕ)
22. ਸਤਯ (ਅ.ਘ)	23. ਕੇ (ਗ)
	24. ਜੀਵ (ਅ.ਗ.ਟ.)
25. ਤੈਟਾਰਿ (ਖ) ਤੇ ਟਾਲ (ਠ)	
26. ਸੇ ਨ ਜਿਯ ਤੈ ਟਾਰਿ (ਘ.ਹ.)	

ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰੋ

ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਧਾਰਨ¹ ਆਉ²ਤੇਜ ਸਰੂਪੀ ਸਕਲ ਸਿਰੋਮਨਿ³ ਅਖਲ⁴ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਈ⁵ ।। ਟੇਕ ।।ਪੀਵ⁶ ਸੰਗਿ⁷ ਪ੍ਰੇਮ ਕਬਹੂੰ ਨਹੀ⁸ ਪਾਯੋ ।। ਕਾਰਣ ਕੌਣ ਬਿਸਾਰੀ ।।ਚਕ ਕੋ ਧਯਾਨਿ⁹ ਦੁਖਸੁਤ¹⁰ ਜੋ¹¹ ਹੇਤ¹² ਹੈ ।। ਭਯੋ ਤੁਝ¹³ ਥੈ¹⁴ ਮੈਂ ਨਾਰਾ¹⁵ ।।੧।।ਭੋਰ ਭਯੋ¹⁶ ਮੋਹਿ ਇਕ ਟਗ ਜੀਵਤ¹⁷ ।। ਤਲਪਤ¹⁸ ਰਜਨੀ ਜਾਈ ।।ਪੀਵ¹⁹ ਬਿਨ ਸੇਜ²⁰ ਕਾ ਸੁਖ²¹ ਸੋਊ²² ।। ਬਿਰਹ ਬਿਥਾ ਤਨ ਮਾਈ²³ ।।੨।।ਦੁਹਾਗਨਿ ਸੁਹਾਗਨਿ ਕੀਜੈ²⁴ ।। ਆਪਨੈ ਅੰਗਿ²⁵ ਲਗਾਈ ।।ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਪ੍ਰਭੂ²⁶ ਤੁਮਹਾਰੇ²⁷ ਬਿਛੋਰੈ²⁸ ।। ਦੇਕ²⁹ ਪਲ³⁰ ਜੁਗ ਭਰਿ³¹ ਜਾਈ ।।੩।।

1. ਸੁਧਾਰਣ (ਟ)	2. ਆਵ (ਹ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)
3. ਸਰੋਮਣਮ (ਤ) ਸਿਰੋਮਣਿ (ਹ)	4. ਅਕਲ (ਖ.ਟ.ਠ.ਹ.ਤ)
5. ਰਾਵ (ਖ.ਠ.ਤ.)	6. ਪੀਯ (ਹ)
7. ਸੰਗ (ਤ)	
8. ਨ (ਤ)	9. ਕੋਯਨ (ਖ) ਕਵਨ (ਟ)
10. ਦੁਖਿ ਸੁਤ (ਹ)	
11. ਸੁੰ (ਟ)	12. ਯੁੰ (ਟ)
13. ਤੁਮ (ਖ.ਟ.ਤ)	14. ਤੈ (ਖ) ਥੀ (ਹ)
15. ਨਯਾਰੀ (ਖ.ਟ.ਠ.ਤ)	16. ਗਯੋ (ਖ)
17. ਗਯਾ (ਟ)	
18. ਤਲਫਤ (ਟ.ਹ)	25. ਸੰਗ (ਖ) ਅੰਗ (ਟ)
19. ਪੀਯ (ਹ)	26. ਸਵਾਮੀ (ਹ.ਖ.ਟ.)
20. ਸੇਜਹਿ (ਹ) ਸੇਜਈ (ਟ)	
27. ਤੁਮਹਾਰੈ (ਖ)	21. ਕਯੋ (ਹ.ਖ.ਤ) ਕਯੂੰ (ਟ)
28. ਬਿਛੋਰੈ (ਖ)	
22. ਸੁਖ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀ (ਹ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ	29. ਯੋਕ (ਖ.ਠ.)
23. ਮਾਹਿ (ਹ.ਖ.) ਪਾਈ (ਟ)	30. ਪਲਕ (ਟ) ਕਾ ਸੰਗਿ ਜੁਗ ਜਾਈ (ਹ)
24. ਮੋਟਿ ਦੁਹਾਗ ਸੁਹਾਗਨਿ ਕੀਜੈ (ਟ)	31. 'ਭਰਿ' ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਖ.ਟ.) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
- ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਾਰ (ਅ) ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਆਯੋ ਹੋ¹ ਆਯੋਂ ਦੇਵ ਤੁਝ² ਸਰਨਾਂ³ ।।

ਜਾਨਿ ਫ੍ਰਿਪਾ⁴ ਕੀਜੈ ਅਪਨੋ ਜਨਾਂ ।। ਟੇਕ ।।

ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ⁵ ਜੋਨੀ ਬਾਸ ਜਮ ਕੀ ਅਗਨ⁶ ਤ੍ਰਾਸ ।।

ਤੁਮਹਾਰੇ⁷ ਭਜਨ⁸ ਬਿਨ ਭਰਮਤ⁹ ਫਿਰਯੋ ।।

ਮਸਿਤਾ ਅਹੁੰ ਬਿਖੈ ਮਇ¹⁰ ਮਾਤੋ ।। ਇਹਿ¹¹ ਸੁਖਿ ਕਬਹੂ ਨ ਦੂਤਰ¹² ਤਿਰਯੋ ।। ੧ ।।

ਤੁਮਹਾਰੇ ਨਾਇ¹³ ਬੇਸਾਸ¹⁴ ਛਾਡੀ ਹੈ¹⁵ ਆਨ ਕੀ ਆਸ ।।

ਸੰਸਾਰੀ ਧਰਮ ਮੇਰੇ ਮਨ¹⁶ ਨ ਧੀਜੈ¹⁷ ।।

ਰੈਦਾਸ¹⁸ ਦਾਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮਾਨਿ ਹੋ ਦੇਵਾ ਧਿ ਦੇਵਾ ।।

ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਉ¹⁹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਜੈ ।। ੨ ।।

1. ਆਯੋ ਆਯੋਂ ਹੋ (ਹ)

2. ਤੁਮ (ਓ.ਅ.ਖ.ਘ.ਟ.ਹ) ਤੁਮੁ (ਏ)

3. ਸਰਣਾ (ਅ.ਠ)

4. ਫ੍ਰਿਪਾ (ਓ.ਏ.ਹ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ) ਜਾਨ (ਤ)

5. ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ (ਓ.ਹ.ਕ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ) ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਜੋਈ (ਏ) ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਜੋਨੀ ਮੈ ਬਾਸ (ਖ)

6. ਅਗਮ (ਓ.ਅ.ਹ.ਏ.ਕ.ਖ.ਘ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)

7. ਤੁਮਹਾਰੇ (ਅ.ਕ.ਜ.ਠ) ਤੁਮਾਰੇ (ਹ) 8. ਨਾਵ (ਏ)

9. ਤਰਮਤੋ (ਖ) 10. ਰਸਿ (ਏ) ਰਸ (ਖ)

11. ਇਨ ਸੁਖ (ਖ) ਯਹ (ਟ) 12. ਦੂਤਰ (ਅ)

13. ਨਾਵ ਕੇ (ਓ) 14. ਬਿਸਵਾਸ (ਖ) ਬਿਸਾਸ (ਹ)

15. ਨਹੀਂ (ਜ) ਮੈਂ (ਹ) 16. ਨਹੀਂ (ਜ) 17. ਧੀਜੈ (ਓ)

18. ਦਾਸ ਸਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਅ) ਰੈਦਾਸ ਦਾਸ ਦਾਸ (ਹ)

19. ਨਾਵ (ਅ.ਏ.ਹ.ਸਾ.ਖ.ਜ.ਟ.ਠ.ਤ)

ਆਰਤੀ

ਆਰਤੀ¹ ਕਯਾ ਲੇ ਕਰਿ² ਜੋਵੈ ।।
 ਸੇਵਗ ਦਾਸ ਅਚਭੈ³ ਹੋਵੈ ।। ਟੇਕ ।।
 ਬਾਵਨ ਕੰਚਨ⁴ ਦੀਪ ਘੜਾਵੈ ।।
 ਜੜਿ⁵ ਬੈਰਾਗਰ⁶ ਦ੍ਰਿਸਿਟ ਨ ਆਵੈ ।। ੧ ।।
 ਕੋਟਿ ਭਾਣ⁷ ਕੀ ਸੋਭਾ⁸ ਹੂੰਮੇ⁹ ।।
 ਕਹਾ¹⁰ ਆਰਤੀ ਅਗਨਿਰ¹¹ ਹੂੰਮੇ¹² ।। ੨ ।।
 ਪਾਂਚ¹³ ਤਤ¹⁴ ਯਹੁ¹⁵ ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ¹⁶ ਮਾਯਾ ।।
 ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਕਲ ਉਪਾਯਾ ।। ੩ ।।
 ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ ਮੈ¹⁷ ਦੇਖਯਾ ਮਾਹੀ ।।
 ਸਕਲ¹⁸ ਜੋਤਿ ਰੋਮ ਸਮਿ ਨਾਹੀ ।। ੪ ।।

-
1. ਕਾ (ਖ)	2. ਕਰ (ਖ)
3. ਅਚੰਭਾ (ਅ)	4. ਅਥਨ (ਅ)
5. ਜਰਿ (ਖ)	6. ਬੈਰਾਗ (ਅ) ਬੈਰਾਗਨ (ਤ)
7. ਭਾਨ (ਅ.ਠ.) ਭਾਰ (ਖ) ਭਾਨਿ (ਤ)	8. ਜਾ ਕੀ (ਖ.ਤ)
9. ਰੋ (ਖ.ਚ.ਸਾ.ਤ.)	10. ਕਹਾ ਲੈ (ਅ)
11. ਅਗਨਿ (ਅ)	12. ਹੋ (ਚ.ਸਾ.ਤ)
13. ਪਾਂਚ (ਖ)	14. ਤਤਵ (ਸਾ)
15. ਯਹੁ (ਅ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅਰੁ (ਖ) ਯੇ (ਸਾ)	
16. ਨਗੁਣੀ (ਅ) ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ (ਖ) 17. ਮੈਂ (ਅ) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।	
18. ਸਕਲ ਹੀ (ਖ)	

ਆਰਤੀ

ਸੰਤ ਉਤਾਰੇ¹ ਆਰਤੀ² ਦੇਵ ਸਿਰੋਮਣੀਏ³ ।।
 ਉਰ ਅੰਤਰ ਤਹਾਂ ਪੈਸਿ⁴ ।। ਬਿਨ⁵ ਰਸਨਾ ਭਣੀਯੋ⁶ ।। ਟੇਕ ।।
 ਮਨਸਾ ਮੰਦਰ⁷ ਮਾਹਿ ਧੂਪ ਧੁਪਾਈਏ⁸ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕੀ ਮਾਲ ਰਾਮ ਚੜਾਈਯੋ⁹ ।। ੧ ।।
 ਚਹੂ ਦਿਸਿ¹⁰ ਦਿਵਲਾ¹¹ ਬਾਲਿ ।। ਜਿਗਿ¹² ਮਗਿ ਹੋ ਰਹਯੋ¹³ ਏ¹⁴ ।।
 ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਸਮ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ¹⁵ ਮਿਲਿ ਰਹਿਯੋ ਏ¹⁶ ।। ੨ ।।
 ਤਨ ਮਨ ਆਤਮ ਵਾਰਿ ਸਦਾ ਹਰਿ ਗਾਈਯੋ¹⁷ ਏ¹⁸ ।।
 ਭਣੇ¹⁹ ਰੈਦਾਸ ਤੁਮ ਸਰਨਾਈ ਏ ।। ੩ ।।

1. ਉਤਾਰੈ (ਹ)
2. ਆਰਤੀਏ (ਹ)
3. ਸਰੋਮਣੀਯੋ (ਖ.) ਸਿਰੋਮਣੀਯੋ (ਤ.ਠ.) ਸਰੋਮਣਿਏ (ਟ) ਸਿਰੋਬਣਿਏ (ਹ)
4. ਪੈਸ (ਤ) ਬੈਸਿ (ਟ)
5. ਵਿਣ (ਹ)
6. ਭਣੀਯੋ (ਖ) ਭਣਿਏ (ਟ) ਭਣੀਯੋ (ਹ)
7. ਮੰਦਰਿ (ਹ.ਤ)
8. ਧੁਪਾਈਯੋ (ਹ.ਖ.) ਧੁਪਾਈਯੋ ਯੋ (ਠ.ਤ)
9. ਚੜਾਈਯੋਯੋ (ਖ.ਠ.)
10. ਦਿਸ (ਖ.ਟ.ਠ.)
11. ਦੀਵਲਾ (ਹ)
12. ਜਗ ਮਗ (ਟ)
13. ਹੋਈ (ਟ)
14. ਰਹੇਯੋਯੋ (ਖ.ਠ.) ਰਹਯੋਏ (ਹ)
15. 'ਹੀ' ਪਾਠ ਜੋਤਿ ਉਪਰੰਤ (ਖ) ਹਲਿ (ਟ) ਹਿ (ਠ)
16. ਯੋ (ਖ.ਠ.ਤ)
17. ਗਾਈਏ ਏ (ਟ) ਗਾਈਯੋ (ਹ)
18. ਯੋ (ਠ.ਤ)
19. ਭਨਤ ਜਨ (ਖ) ਭਣਤ ਜਨ (ਹ.ਟ.ਠ.ਤ)
20. ਸਰਨਾਈਯੋ (ਖ.ਠ.ਤ)

ਅਬ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਲਿਖਯਤੇ*

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਕਹਿ¹ ਧੋ ਰੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ² ਕਹਾ ਗੁਣ³ ਤੂ ਪਢਯੋ ।
 ਹੂੰ⁵ ਪਢਯੋ ਰਾਮ ਕੇ ਨਾਂਵ⁶ । ਔਰ ਹੂੰ⁷ ਕਛੂ ਨਾ ਜਾਨੇ ।
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਰਿ ਛਾਡਿ । ਔਰ ਹੂ ਜੋ ਨਹੀਂ ਮਾਨੇ⁸ ।
 ਕਹਾ⁹ ਪਢੇ¹⁰ ਰੇ ਬਾਵਰੇ । ਔਰ ਸਕਲ ਜੰਜਾਲ ।
 ਭੇ¹¹ ਸਾਗਰ ਜਮਲੋਕ ਮੈ¹² ਮੋਹਿ ਕੋਣ¹³ ਉਤਾਰੇ ਪਾਰ ।। ੧ ।।
 ਹਸਤ ਹਸਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ । ਭਵੈ ਚਟਸਾਰ ਪਧਾਰੇ ।
 ਉਚਰੰਤ ਰਰੰਕਾਰ । ਸਕਲ ਸਭਾ ਤੇ ਨਯਾਰੇ ।
 ਨਾਂਵ ਲੇਤ ਪਰਚੇ ਭਯੋ । ਮਨ ਉਪਜਯੋ ਵਿਸਵਾਸ ।
 ਸਕਲ ਸਭਾ ਆਨੰਦ ਮੈਂ । ਰਾਜਾ ਭਯੋ ਉਦਾਸ ।। ੨ ।।
 ਜਬ¹⁴ ਰਾਜਾ ਪਰਜ ਲਯੋ । ਰੋਸ ਮਨ ਮੈ ਅਤਿ ਕੀਨ੍ਹੇ ।
 ਮੇਰੇ¹⁵ ਵੈਰੀ¹⁶ ਰਾਮ ਸੂਤੇ¹⁷ ਤੇ¹⁸ ਚਿਤ¹⁹ ਧਰਿ ਲੀਨੇ²⁰
 ਯਹੁ²¹ ਪਢਿਯੋ²² ਤੂੰ ਛਾਡਿ ਦੈ । ਕਹਯੋ²³ ਹਮਾਰੇ ਮਾਨਿ ।
 ਟੁਕ ਟੁਕ²⁴ ਕਰਿ ਡਾਰਿ ਹੋ²⁵ ਜਬ ਸੁਨੋ²⁶ ਹਰਿ ਕਾਨ²⁷ ।। ੩ ।।

*ਪੁਰਮਟਨ ਮੁਲਤਾਨ ਤਹਾ ਹਿਰਨਾਕੁਸ ਰਾਜਾ ।। ਪੁਤ੍ਰ ਭਯੋ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਸਰੈ ਸਬਹਿਨ ਕੇ ਕਾਜਾ ।। ਜੇਸੀ ਜਾ ਪਰ ਭੂਛੀਯੋ
 ਭਯੋ ਸੁਤ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਯਾ ਬਾਲਕ ਸਭ ਕੇ ਨਹੀ ਏ ਅਸੁਰ ਸਿਧਾਰਨ ਕਾਜਾ ।।

- ਪੋਥੀ ਪਦ ਮੁਕਤਵਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ 'ਅਬ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਲਿਖਯਤੇ' ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ ਉਕਤ ਬੰਦ
 ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

1. ਕੈ (ਓ.ਅ.) 2. ਪਰੀਲਾਦ (ਓ.ਅ.) ਪ੍ਰਹਲਾਦ (ਅ) 3. ਗੁਣ (ਓ.ਅ.) ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅ ਵਿਚ ਟੇਕ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ । 5. ਹੂੰ (ਓ.ਅ.) ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । 6. ਨਾਮ (ਓ.ਅ.) 7. ਅਵਰ ਉਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਆਨੇ (ਓ) ਆਨ ਹਿਰਦੈ ਨਹਿ ਆਨੇ (ਅ) ਰਰੇ 8. ਰਰੇ ਮਮੇ ਹਮਿ ਛਾਡਿ ਅੰਕੀ ਨਹੀਂ ਤੀਜੇ ਜਾਨੇ ।। (ਅ) 9. ਅਵਰ ਕਹਾ ਪਢੇ ਬਾਬਰੇ ਮਯਥਯ ਸਬੇ ਸੰਸਾਰ ।। (ਓ) 10. ਪਢਾਵੈ (ਅ) 11. ਭਵ (ਓ) 12 ਤੈ (ਓ), 13 ਕਵਨ (ਓ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਲਾਈਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਓ.ਅ. ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਹੈ । ਇਹੋ ਗੁਨ ਮੈਂ ਪਢਯੋ (ਓ) ਰਾਮ ਗੁਣ ਮੈਂ ਪੜਯੋ (ਅ) ਹਸਤ ਹਸਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਤੇ ਰਾਜਾ ਭਯੋ ਉਦਾਸ ਤੱਕ ਪਾਠ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ 14. ਤਬ (ਓ) 15. ਹਮਾਰੇ (ਓ) 16. ਬੈਰੀ (ਓ.ਅ.) 17. ਸੋਈ (ਓ) 18. ਤੈ (ਓ.ਅ.) 19. ਚਯਤਿ (ਓ) ਹਿਰਦੈ (ਅ) 20. ਚਲੀਯੋ (ਓ) 21. ਯਯਹ (ਓ) ਏ (ਅ) 22. ਪੜਣੋ (ਓ) 23. ਸਬ ਕਹਯੋ (ਓ) 24. ਕਟੁਕ (ਓ) 25. ਹੇ ਜੀ (ਓ) ਹੋ ਰੇ (ਅ) 26. ਅਵਰ (ਓ) 27. ਸੁਣੋ (ਓ) ਕਾਨਿ (ਓ.ਅ.) ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀ (ਓ) ਵਿਚ 'ਕਹਾ ਗੁਨ ਤੂ ਪਢਯੋ, ਪੰਕਤੀ ਹੈ ।

ਜੇ ਬਰਜੈ ਸੋ ਬਾਰ । ਕਹਯੋ ਤੇਰੋ ਨਹਿ ਮਾਨੋ²⁸ ।
 ਤਜੇ ਸਯੰਘ²⁹ ਕੋ³⁰ ਸਰਣ³¹ । ਸੀਧ³² ਕੈ ਗੋਹਨਿ³³ ਲਾਗੂ³⁵ ।
 ਪੂਰਣ³⁵ ਬ੍ਰਹਮ³⁶ ਸਕਲ ਹੈ । ਜਾ ਕੋ³⁷ ਯਹੁ³⁸ ਵਿਸਤਾਰ³⁹ ।।
 ਜਾਕੀ ਰਾਮ ਸਹਾਈ ਹੈ⁴⁰ । ਤਾਕਿ ਸਕੈ ਕੋ ਮਾਰਿ⁴¹ ।। ੪ ।।
 ਲੀਨਹੀ⁴² ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ ਕਹੋ⁴³ ਧੋ ਕਹਾ ਵਿਚਾਰੇ ।
 ਲੇ⁴⁴ ਦੇਖਯੋ ਪ੍ਰਤੀਤਿ⁴⁵ । ਜਾਇ ਗਿਰਵਰ ਤੈ ਡਾਰੇ ।।
 ਸਕਲ ਸਭਾ ਮਿਲਿ ਲੇ ਚਲੇ । ਲੈ ਗਯੇ ਸੈਲਿ ਚਢਾਈ⁴⁶ ।।
 ਪੰਖੀ⁴⁷ ਹੂੰ ਕੀ ਗਮਿ ਨਹੀ । ਤਹਾ ਤੈ ਦੀਯੋ ਦਰਕਾਈ⁴⁸ ।। ੫ ।।
 ਤਬ ਪ੍ਰਿਥਮੀ⁴⁹ ਆਧੀਨ ਦੀਨ ਹੈਵ⁵⁰ ਦਰਸਨਿ⁵¹ ਆਈ ।
 ਮਸਤਕਿ ਚਰਣ ਛਿਵਾਇ ਲੀਯੋ⁵² ਹਿਰਦਾ ਸੋ ਲਾਈ⁵³ ।
 ਕਹਾ ਭਗਤ ਕੋ ਤ੍ਰਾਸਿਦੈ⁵⁴ ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਨਹਿ ਔਰ ।
 ਅਬ ਕੈ ਸੇਵਾ ਚੁਕਿ ਹੂੰ । ਮੋਹਿ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਨਹੀ ਠੋਰ⁵⁵ ।। ੬ ।।
 ਅਸਵਰ ਭਯੋ ਮਤਿ ਅੰਧ । ਜਾਇ ਲੈ ਪਾਵਕ ਦੀਨਹੋ⁵⁶ ।
 ਅੰਗਿ⁵⁷ ਜਵਾਲਾ ਪਰ ਜਲੀ⁵⁸ । ਤਹਾ ਦਿਢ ਆਸਦ ਕੀਨਹੋ⁵⁹ ।

28. ਨਾਵ ਕਬਹੂ ਨਹੀਂ ਛਾਡੇ (ਉ) 29. ਸਿੰਘ (ਅ) 30. ਕੀ (ਅ) 31. ਸਰਨ (ਉ) 32. ਗ੍ਰਿਧ (ਉ) 33. ਗਵਨਿ ਨ (ਅ) 34. ਲਾਗੇ (ਉ.ਅ.) 35. ਉਤਪਤਿ (ਉ) 36. ਬ੍ਰਹਮਾ (ਉ) 37. ਮਈ ਜਾ ਕੋ (ਅ) 38. ਇਹ (ਉ) ਦੇ (ਅ) 39. ਬਿਸਤਾਰ (ਉ.ਅ.) 40. ਜਪਾਹ ਸਹਾਇ ਏਕ ਰੋਮ ਹੈ ਹੋ (ਉ) ਜਾਕੈ ਰਾਮ ਸਹਾਯ ਹੈ (ਅ) 41. ਕੌਨ ਸਕੈ ਤਾਹਿ ਮਾਰਿ (ਉ) ਤਾਹਿ ਕੌਨ ਸਕਗੋ ਮਾਰਿ (ਅ) ਚੌਥੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ 'ਉ' ਵਿਚ ਇਹੋ ਗੁਨ ਮੈਂ ਪਦਯੋਂ ।। 3 ।। ਹੈ 42. ਤਬ ਲੀਨਹੀ ਉ. ਸਭਾ ਲਈ ਬੁਲਾਇ (ਅ) 43. ਕਛੁ ਏਕ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚਾਰੇ (ਉ) 44. ਇਹੋ ਲੋਹ ਪਰਤੀਤਿ ਜਾਯਾ ਗੋਰਵਰ ਤੈ ਡਾਰੇ (ਉ) 45. ਬਾਹ ਗਹੀ ਜਬ ਲੇ ਚਢੇ ਸੈਲ ਪਰਿ ਜਾਯ (ਉ) 47. ਜਹਾ ਪੰਖੀ (ਉ) 48. ਹੈ ਦਿਰਾਯ (ਉ) ਛਿਟਕਾਯ (ਅ) 49. ਪ੍ਰਿਥੀ (ਉ.ਅ.) 50. ਹੋਇ (ਉ) ਹੋਯ (ਅ) 51. ਦਰਸਨ ਦੀਨਹੋ (ਉ) 52. ਮਾਥੇ ਚਰਨ ਛਵਾਈ (ਉ) ਮਸਤਕ ਚਰਨ ਛਵਾਈ ਲੀਯੋ (ਅ) 53. ਅਵਰ ਹਿਰਦੈ ਧਰਯ ਲੀਨਹੋ (ਅ) 54. ਸਦਾ ਭਕਤਨ ਕੇ ਬਸਿ ਪਰੇ (ਉ) ਤ੍ਰਾਸ ਹੈ (ਅ) 55. ਜੋ ਪੈ ਸੇਵਾ ਚੁਕਿ ਹੋ ਤੇ ਨਾਹਿ ਨਮੋ ਕੋ ਠੋਰ (ਉ) ਅਬ ਕੈਸੇ ਸੇਵਾ ਚੁਕਿ ਹੋ ਤੇ ਨਹਿ ਤੀਨ ਲੋਕ ਮੈਂ ਠੋਰ ।। 6 ।। (ਅ) ਪ੍ਰਤੀ ਉ ਵਿਚ ਕਹਾ ਗੁਨ ਤੂੰ ਨੂੰ ਪਦਯੋਂ ।। 5 ।। ਪੰਕਤੀ ਦਰਜ ਹੈ । ਪ੍ਰਤੀ (ਅ) ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ : ਹਸਤ ਹਸਤ ਪੁਹਲਾਦ ਪਵਨ ਜਬ ਸਾਲ ਪਧਾਰੈ । ਉਚਰਤ ਰਰੰਕਾਰ ਸਕਲ ਤਜਿ ਸਵ ਪਰ ਹਾਰੇ ।। ਪਰਖਿ ਲੇਤ ਪਰਚੈ ਭਯੋ ਸੁਨਿ ਉਪਜਯੋ ਬਿਸਵਾਸ । ਸਕਲ ਸਭਾ ਆਨੰਦ ਮਈ ਇਕ ਰਾਜਾ ਫਿਰਤ ਉਦਾਸ ।। 7 ।। 56. ਤਬ ਹੀ ਅਸਰਿ ਮਨਿ ਮਢ ਲੇਇ ਪਾਵਕ ਮੇ ਦੀਨਹੋ (ਉ) ਅਸਰ ਭਯੋ ਮਤਿ ਗੰਨ ਜਾਯ ਲੈ ਪਾਵਕ ਦੀਨੋ (ਅ) 57. ਜਬ (ਉ) 58. ਪਰ ਜਰੀ (ਅ) 59. ਤਬ ਹੀ ਆਸਣ ਦਿਢ ਕੀਨਹੋ (ਉ)

ਸਕਲ ਦੇਵ⁶⁰ ਰਛਯ⁶¹ ਕਰੇ⁶² । ਤਹਾ ਪਾਵਕ ਨਹੀਂ ਜਾਇ⁶³ ।
 ਪਰਯ⁶⁴ ਮਤਿ⁶⁵ ਸਹਾਈ ਕੇ । ਮਾਨੋ ਮੀਨ ਮਕਰ ਮੈ ਨਹਾਈ⁶⁶ ।। ੭ ।।
 ਜਾਤਿ ਸੈ ਛਾਟੇ ਡਾਰਿ ।। ਕਛੂ ਨਟ ਨਾਟਿਕ ਕੀਨਹੇ⁶⁷ ।
 ਅਸੁਰ ਭਯੋ ਮਤਿ ਮੂਢੇ ।। ਜਾਇ ਲੈ ਕੂਪ ਦੀਨਹੇ⁶⁸ ।
 ਸਕਲ ਸਾਧ ਰਖਯਾ ਕਰੈ⁶⁹ ।। ਧੂ⁷⁰ ਨਾਰਦ ਸੇ ਸਾਖਿ ।
 ਜਾ ਕੀ ਰਾਮ ਸਹਾਈ ਹੈ ।। ਤਾਹਿ ਕਹੇ ਲੈ ਨਾਖਿ ।। ੮ ।।
 ਨਿਸ ਬਾਸੁਰਿ ਨਹੀ ਮਰੇ⁷¹ ।। ਖੜਗ⁷² ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਬੇਧੈ⁷³ ।
 ਜਲ ਜਵਾਲਾ ਬੈ⁷⁴ ਰਹਤ ।। ਜੰਗ⁷⁵ ਜੋਧਾ ਨਹੀਂ ਜੀਤੈ⁷⁶ ।
 ਛਾਯਾ ਮਾਯਾ ਮ੍ਰਿਤਿ⁷⁷ ਨਹੀ⁷⁸ ।। ਨਹੀਂ ਧਰਤਿ ਆਕਾਸ ।
 ਮਤਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੀ ਕਾ ਕਹੂ⁷⁹ ।। ਸੋਚਤ ਹੈ ਤ੍ਰਿਯ ਨਾਥ⁸⁰ ।

-
60. ਕੇ ਦੇਵ (ਉ) 61. ਰਿਛਯਾ (ਅ) 62. ਕਰੇ (ਉ) ਤਹਾ ਪਾਵਕ ਕਯੋ ਜਾਯ (ਉ) - ਪਾਵਕ ਨਿਕਟ ਨ ਜਾਯ (ਅ)
 64. ਪਠਯੋ (ਉ.ਅ.) 65. ਸੀਤ ਸਹਾਯ (ਉ.ਅ.) 66. ਜੀ ਮਾਨੋ ਮਕਰ ਮੈ ਨਹਾਯ (ਉ) 67.
 ਅਥ ਮੈ ਜਾਣੀ ਬਾਤ ਕਛੂ ਯੋਕ ਨਾਟਿਕ ਕੀਨਹੇ (ਉ) ਨਾ ਜਾਣੋਂ ਕਛੂ ਜੰਤਰ ਮਤਰ ਨਟ ਨਾਇਕ ਕੀਨੋ
 (ਅ) 68. ਅਜਹੁ ਨਚੇ ਤਯੋ ਅੰਧ ਜਾਈ ਲੇ ਜਲ ਮੈ ਦੀਨਹੇ (ਉ) ਸੁਰਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਜਾਨ ਦੀ (ਅ)
 69. ਕਹਾ ਭਕਤਨ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸ ਹੈ (ਉ) 70. ਧੂ (ਉ.ਅ.) ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀ (ਉ) ਵਿਚ 'ਕਹਾ ਗੁਨ
 ਤੂ ਪਰਯੋ' ।। 7 ।। ਹੈ ਤਬ ਕਕਰਹਿ ਖਰਗ ਸ ਬਾਲਿ ਕੋਪ ਹੋਯ ਸਨਮੁਖ ਠਾਵੇ ।। (ਉ) ਦਸਨ ਹੋਨ
 ਚਟਪਟੈ ਕਰਿ ਧੋ ਰੇ ਤੇਰੇ ਰਾਮ ਕਹੀ ਹੈ ਅਬ ਠਾਵੇ (ਉ) ਬਾਰ ਬਾਰ ਐਸੇ ਕਹੈ ।। ਇਹੈ ਅਦੇਸੇ ਮੋਹਿ
 ।। ਜੇ ਅਬ ਤੇਰੇ ਰਾਮ ਹੈ ਤੋ ਕਾਹੇ ਨ ਛੁਡਾਵੈ ਤੋਹਿ ।। ਕਹਾ ਗੁਨ ਤੂ ਪਵਯੋ ।। 8 ।। (ਉ) ਇੰਦ੍ਰ ਹੀ
 ਪ੍ਰਤੀ (ਅ) ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਾਧੂ ਹਨ : ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੈਵ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਮੰਦਿਰ ਮਾਹੀ ਜਬ
 ਆਯ ।। ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਅਸੁਰ ਜਾਯ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਸੰਤਾਯੋ । ਤੋ ਕੋ ਰਾਖੈ ਜੋ ਕਹਾ ਅਕਰ ਛਾਡਿ ਹੂ ਨਾਹਿ
 ।। ਕੋਮਲ ਬਚਨ ਕੁੰਵਰ ਜਬ ਬੋਲਯੋ ਮੋ ਪਤਿ ਖੰਡ ਮਾਹਿ ।। 10 ।। (ਅ) 71. ਨਹੈ ਮਰੈ (ਉ) ਮੋ
 ਪਤ ਅਬਹੂ ਨ ਆਯ (ਅ) 72. ਬਾਣ ਜੜ੍ਹ ਨਹਿ ਭੇਦੇ (ਉ) 73. ਭੇਦੇ (ਅ) 74. ਨਹਿ ਜਠੇ
 (ਉ) ਮੈ ਮਰੇ (ਅ) 75. ਪਾਣੀ (ਉ) 76. ਜੁਧ ਕੋਓ ਜਿੰਦ ਨ ਛੇਟੈ (ਅ) 77. ਨਹਿ ਮਰੈ (ਉ) ਨਾ ਮਰੇ
 (ਅ) 78. ਨਾਹਿ (ਉ) ਨ ਮਰੇ (ਅ) 79. ਇਹੈ ਬੁਧਿ ਸੋ ਕਹਾ ਕਰੋ (ਉ) ਰੇ ਸੋਚਤ ਹੈ ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਨਾਥ
 ।। 1 ।। (ਅ) 80. ਸੋਚਤ ਹੈ ਸ੍ਰੀ ਯਾਨਨਾਥ (ਉ) ਪ੍ਰਤੀ (ਉ) ਵਿਚ ਕਹਾ ਗੁਨ ਤੂ ਪਾਵਯੋ ।। 9
 ।।

ਇਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮਤਿ ਕਰੈ ।। ਰਾਮ ਹੈ ਗਤ ਪ੍ਰਹਾਰੀ⁸¹ ।
 ਤੇ⁸² ਸੋ ਬਲ ਹਰਨਾਛਿ⁸³ ।। ਆਦਿ ਵਾਰਾ⁸⁴ ਸੰਘਾਰੀ ।
 ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸਕਲ ਹੇ⁸⁵ ।। ਸਬ ਈ ਸਨਿ ਕੋਈ ਸਾ ।
 ਸੋ ਮੈ ਤੇ ਮੈ ਖੜਗ ਖੰਡ ਮੈਂ ।। ਪੂਰਿ ਰਹਯੋ ਜਗਦੀਸ ।। ੯ ।।
 ਕਰ ਗਹਿਲਾ⁸⁶ ਯੋ⁸⁷ ਖੜਗ ।। ਕੋਪ⁸⁸ ਸਨਮੁਖ ਭਯੋ ਠਾਢੋ ।
 ਦੁਸ਼ਮਨ ਕਰਤ ਚਟ ਪਟ । ਕਹੋ ਧੋ ਰਾਮ ਕਹਾਯੋ⁸⁹ ।।
 ਬਾਰ ਬਾਰ ਤੈ ਸੋ ਕਹੋ ।। ਯਹ⁹⁰ ਅੰਦੇਸੋ ਮੋਹਿ ।।
 ਜੇ ਵਡ ਏਤਾ ਰਾਮ ਹਾ ਤੇ⁹¹ । ਕਯੋ ਨ ਛੁਡਾਵੇ⁹² ਤੋਹਿ ।। ੧੦ ।।
 ਅਸਤ ਭਯੋ ਜਬ⁹³ ਭਾਣ ।। ਉਦੋ ਰਜਨੀ ਜਬ ਕੀਨਹੋ⁹⁴ ।
 ਅਰਧ ਚਖਨ ਕੀ ਛਾਂਹ⁹⁵ । ਉਠਾਈ⁹⁶ ਜੰਗ ਸਥਲ ਪਰਿ ਲੀਨਹੋ ।
 ਨਖ⁹⁷ ਕਰਿ ਉਦਰ ਬਿਦਾਰਿਯੋ⁹⁸ ਤਿਲਕ⁹⁹ ਦੀਯੋ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ।
 ਸਪਤ ਦੀਪ ਨੋ¹⁰⁰ ਖੰਡ ਮੈ । ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਭਯੋ ਸਾਦ¹⁰¹ ।। ੧੨ ।।
 ਜਹਾ ਜਹਾ ਭੀੜ¹⁰² ਪੜੀ ਭਗਤਨ¹⁰³ ਕੀ । ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਕਰਿ ਕਾਰਿਜ ਸਾਰੇ ।
 ਹਮ¹⁰⁴ ਲੇ ਅਧਮ ਉਧਾਰਿ ।। ਕਿਯੋ ਨਰਕਨ ਤੈ¹⁰⁵ ਨਯਾਰੇ ।
 ਸੁਰ ਨਰ ਗਣ¹⁰⁶ ਗੰਧੂਪ ਰਟੈ ।। ਸਾਹਿਬ ਚਰਣ¹⁰⁷ ਨਿਵਾਸ ।।
 ਮਨਸਾ ਵਾਚਾ ਕਰਮਨਾ¹⁰⁸ ।। ਗੁਨ ਗਾਵੈ ਰੈਦਾਸ ।। ੧੨ ।।

81. ਰੇ ਏਤੇ ਕਹਾ ਹੈ ਗਰਬ ਰਾਮ ਹੈ ਗਰਬ ਪ੍ਰਹਾਰੇ (ਅ) 82. ਤੁਮ (ਉ) 83. ਸੋ ਬਲਿ ਹਿਰਣਛਿ (ਅ) 84. ਆਦਿ ਬਾਰਾਹ ਸਿਘਾਰੇ (ਅ) 85. ਸਭ ਦੇਵ ਨ ਕੇ ਦੇਵ ਹੈ (ਅ) 86. ਗਹਿਲੀ (ਅ) 87. ਨੋ (ਅ) 88. ਕੋਪਿ (ਅ) 89. ਦੇਖੋ ਜੇ ਹੈ ਮਹਿ ਖੰਡ ਸੋ ਕੀਨੋ ਗਾਢੋ (ਅ) 90. ਇਹ (ਅ) 91. ਜੇ ਖੰਡਾ ਮੈਂ ਰਾਮ ਹੈ (ਅ) 92. ਤੇ ਕਯੋ (ਅ) 93. ਭਾਣ ਅਸਤ ਮਤਿ ਤੇਯੋ (ਉ) ਹੈ ਭਾਨ (ਅ) 94. ਕੀਨੋ (ਅ) 95. ਅਧਰ ਧਾਮ (ਉ) ਅਧਰ ਬਿੰਬ (ਅ) 96. ਜੰਗ ਅਸਥਲ (ਉ) ਉਠਾਯ ਜੰਘ ਨ ਪਰਿ (ਅ) 97. ਨਖਨ (ਉ) ਨਖ ਸੁ (ਅ) 98. ਬਿਦਾਰਿ ਕੈ (ਉ) 99. ਦੀਨਹੋ ਤਿਲਕ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ (ਉ) 100. ਖੰਡ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਮੈ (ਉ) ਨਵ (ਅ) 101. ਤੀਨ ਲੋਕ ਭਈ ਜਗਾਜ (ਉ) 102. ਭੀਰ ਪਰੀ (ਉ) ਸੰਕਟ ਪਰੇ (ਅ) 103. ਭਕਤਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰੇ (ਉ) ਸੰਤ ਕੇ ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ (ਅ) 104. ਐਸੇ (ਉ) 105. ਸੋ (ਅ) 106. ਗਨ ਗਾਧਰਖ ਮੁਨਿਯਹ ਰਟੈ (ਉ) ਮੁਨਿ (ਅ) 107. ਸਭ ਕੋ ਸਕਲ ਨਿਵਾਸ (ਉ) ਸਭ ਕੋ ਸੁਖ ਨਿਵਾਸ (ਅ) 108. ਸਕਲ ਸਾਧ ਸੇਵਾ ਕਰੈ ।। ਗਾਵੈ ਜਨ ਰੈਦਾਸ (ਉ) ਕਰਮਨਾਏ ਗਾਵੈ ਜਨ ਰੈਦਾਸ ।। 5 ।। (ਅ)

ਸਾਖੀ ਭਾਗ

1. ਹਰਿ ਸਾ ਹੀਰਾ¹ ਛਾਤਿ ਕਰਿ ਕਰੇ² ਆਨ ਕੀ ਆਸ ।।
ਤੇ ਨਰ³ ਜਮਪੁਰ⁴ ਸਤਿ ਭਾਖੈ ਰਵਿਦਾਸ⁶ ।।
2. ਅੰਤਰਗਤਿ ਰਾਖੈ ਨਹੀਂ ਬਾਹਰਿ ਕਰੈ⁷ ਉਜਾਸ⁸ ।।
ਤੇ ਨਰ ਨਰਕਹਿ⁹ ਜਾਹਿਗੇ ਸਤਯ¹⁰ ਭਾਖੈ ਰੈਦਾਸ ।।*
3. ਜਾ ਦੇਖੈ¹¹ ਘਿਣ¹² ਉਪਜੈ ।। ਨਰਕ ਕੁੰਡ ਹੈ¹³ ਬਾਸ ।।**
- ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਤੈ¹⁴ ਉਧਰੇ ।। ਪ੍ਰਗਟ ਜਨ ਰੈਦਾਸ ।।
4. ਰੈਦਾਸ ਤੂੰ ਕਾਵਚ¹⁵ ਫਲੀ ਤੁਝੈ ਨ ਛੀਵੈ ਕੋਇ¹⁶ ।।
ਤੈ ਨਿ¹⁷ ਨਾਵ ਨ ਜਾਣਿਯਾ¹⁸ ਕਯੂ¹⁹ ਰ ਚਲੇਰਾ ਹੋਇ ।।***

1. ਸਾਹਿਬ (ਸਾ.ਯੂ.ਕੇ.) 2. ਕਰੈ (ਅ.ਦ.ਹ.ਖ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.ਯੂ.ਕੇ.)
3. ਪਾਪੀ (ਸਾ.) ਪ੍ਰਾਣੀ (ਯੂ.ਕੇ.)
4. ਜਮਪੁਰਿ (ਅ.ਦ.ਹ.ਟ.ਠ.) ਦੇਜਗ (ਸਾ.) ਦੋਜਿਗ (ਯੂ.ਕੇ.)
5. ਜਾਇਸੇ (ਏ.ਠ.ਤੀ) ਜਾਇਸੀ (ਹ.) ਦੋਜਿਗ (ਯੂ.ਕੇ.)
6. ਰੈਦਾਸ (ਅ.ਦ.ਹ.ਖ.ਸਾ.ਟ.ਠ.ਤ.ਯੂ.ਕੇ.) 7. ਕਬੈ (ਹ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
8. ਉਦਾਸ (ਹ.ਖ.ਟ.ਠ.) 9. ਨਰਕੈ (ਹ.) ਨਰਕਪੁਰਿ (ਖ.) ਜਮਪੁਰਿ (ਟ.)
10. ਸਤਿ (ਹ.ਟ.ਠ.ਤ.) *ਇਹ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਤੀ (ਅ) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।
11. ਦੇਖਯਾ (ਟ.) 12. ਘਿਨ (ਖ.ਗ.) ਘਨਿ (ਟ.) ਘਿਣਿ (ਠ.)
13. ਮੈ (ਖ.ਟ.) 14. ਤੇ (ਹ.) ਸੂੰ (ਟ.)

**ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਨੂੰ ਯੂ.ਕੇ. ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ।

15. ਕੈਬਚਿ (ਹ.) ਕੋਇ ਛਿ ਪਲੀ (ਏ) ਕਾ ਵਛਿ ਕੀ (ਖ)
16. ਕੋਈ (ਏ.) ਕਾ ਬਛ ਫਲ (ਤ) ਕ ਵਛਿ (ਠ) 17. ਨਿਜ (ਹ.ਟ.ਖ.ਟ.ਠ.ਤ.)
18. ਭਲਾ ਕਚਾ ਤੋਂ ਹੋਇ (ਹ.ਟ.) ਭਲਾ ਕੋਨ ਬਿਧਿ ਹੋਇ (ਖ) ਕਯੂ ਰ ਭਲੇਰਾ ਹੋਇ (ਏ.ਠ.ਤ.)
19. ਜਾਨਿਯੇ (ਹ) ਜਾਨਿਯ (ਖ) ਜਾਨੀਯ (ਟ)

***ਇਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਅ) ਵਿਚੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

5. ਕਹੈ ਰੈਦਾਸ¹ ਜਯੰ² ਕੈ ਹਿਰਦੈ³ ਰਹੈ ਰੈਨਿ ਦਿਨ ਰਾਮ ।
ਸੋ ਭਗਤਾ ਭਗਵਾਨ⁴ ਸੰਮਿ ਕ੍ਰੋਧ ਨ ਬਯਾਪੈ ਕਾਮ* ।

6. ਰੈਦਾਸ ਗਾਤਿ ਨ ਸੋਇਯੋ⁵ । ਦਿਵਸ ਨ ਕਰਿਯੋ⁶ ਸਵਾਦ । ।
ਅਹਨਿਸਿ⁷ ਹਰਿ ਜੀ ਸੁਮਰਿਯੋ⁸ । ਛਾਡਿ ਸਕਲ ਪ੍ਰਤਿਵਾਦ । ।
7. ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਰਿ ਹਾਰੈ ਨਹੀਂ, ਬਿਸਰਿ⁹ ਨ ਸਾਸੈਂ ਸਾਸ । ।
ਪਾਪਨਿ¹⁰ ਤੇ ਪਰਤਖਿ¹¹ ਸਹੀ ਨਿਰਖਤਿ¹² ਜਨ ਰੈਦਾਸ । ।** 2
8. ਟੋਪੀ ਟੋਪੀ ਗੁਦੜੀ । । ਪਹਰ ਚਲੇ ਰਾਜ ਗਾਹ । ।
ਕਨਕ ਕਾਮਣੀ ਸੰਗ ਲੇ । । ਖੋਈ ਸੋ ਜ ਸਿੰਹਾ । ।
9. ਟੋਪੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਰ ਕਰਿ । । ਕਰੈ ਗ੍ਰਹਿ ਕੀ ਆਸ । ।
ਤੇ ਨਰ ਨਰਕਾਂ ਜਾਹਿਗੇ । । ਸਤਿ ਭਾਖੈ ਰੈਦਾਸ । ।*** 3
10. ਹਰਿ ਗੁਰ ਸਾਥ ਸਮਾਨ ਚਿਤ ਬਿਤ ਆਰਾਮ ਤਤ ਸੂਲ । ।
ਇਨ ਬਿਚ ਅੰਤਰ ਜਿਨਿ ਪਰੋ ਕਹਵਤ ਸਹਨ ਕਬੂਲ । ।

1. ਰੈਦਾਸ ਕਹੈ (ਖ.ਟ.) 2. ਜਾ (ਖ.ਟ.) 3. ਰਿਦੈ (ਖ.ਟ.)

4. ਭਗਵਤ (ਖ.ਟ.) * ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤੀ (ਹ) ਹੈ ।

5. ਸੋਈਯੋ (ਖ.ਟ.) 6. ਕੀਜੈ (ਟ.) 7. ਅਹਿਨਿਸ (ਖ)

8. ਸੁਮਰੀਏ (ਟ.) 9. ਬਿਸਰ (ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 154)

10. ਪਾਪਨ (ਉਹੀ) 11. ਪਰਤਖ (ਉਹੀ)

12. ਨਿਰਵ੍ਰਤ (ਉਹੀ) ...** ਇਹ ਸਾਖੀ ਰੱਜਬ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬਾਂਗੀ ਲਿਪਿਕ ਮਨੀਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਗ (1813 ਬਿ.ਸੰ.) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸਾਖੀ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾਨ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ 154 ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਉਪਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ।
...ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 8 ਅਤੇ 9 ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਿਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿਚ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 23 ਪੰਨਾ 296 ਤੇ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਆਮੀ ਅਗਰ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿਖ ਇਮ੍ਰਤ ਦਾਸ ਨੇ 1944 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਨਕਲ ਕੀਤਾ । । ਉਪ੍ਰਿਤ - ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ-298.ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 10 ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਿਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰਬਰ 35 ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ । -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-299.

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤਤਕਰਾਂ

ਲੜੀ ਨੰ ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਯੁ.ਕੇ	ਓ	ਅ	ੲ	ਸਾ	ਹ	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਜ	ਟ	ਠ	ਤ
1. ਪਰਚੈ ਰਾਮ ਰਮੇ	ਰਾਮਕਲੀ	1	1	1	1	1	1	1	13	1	1	1	1	2	1
2. ਅਬ ਮੈ ਹਾਰਯੋ	"	2	2	2	2	2	2	2	14	10	2	2	2	3	2
3. ਗਾਇ ਗਾਇ ਅਬ	"	3	3	3	3	3	3	3	16	-	3	3	3	4	3
4. ਰਾਮ ਜਨ ਹੁੰਉ	"	4	4	4	4	4	4	4	17	-	4	4	4	5	4
5. ਅਬ ਮੋਰੀ ਬੂੜੀ	"	5	5	5	5	5	5	5	18	16	5	5	5	6	5
6. ਤੇਰਾ ਜਨ ਕਾਰੋ	"	6	-24	26	25	-	-	-	15	-	-	6	23	24	25
7. ਭਾਈ ਰੇ ਕ੍ਰਮ	"	7	6	6	6	6	6	6	19	-	6	7	6	7	6
8. ਤਯੂ ਤੁਝ ਕਾਰਨਿ	"	8	7	7	7	-	-7	7	20	-	7	8	7	8	7
9. ਆਯੋ ਹੋ ਆਯੋ	"	9	8	8	8	7	8	8	21	6	8	9	8	9	8
10. ਭਾਈ ਰੇ ਰਾਮ	"	10	9	9	9	8	9	9	22	-	9	10	9	10	9
11. ਐਸੇ ਕੁਛ ਅਨੁਭੈ	"	11	10	10	10	-	10	10	23	-	10	11	10	11	10
12. ਅਖਿਲ ਖਿਲੈ ਨਹੀਂ	"	12	11	11	11	-	11	11	24	8	11	12	11	12	11
13. ਨਰਹਰਿ ਚੰਚਲ ਮਤਿ	"	13	12	12	12	-	12	12	25	-	12	13	12	13	12
14. ਰਬ ਰਾਮ ਬਿਨ ਸੰਸੇ	"	14	13	13	13	-	13	13	26	-	13	14	13	14	13
15. ਤਬ ਰਾਮ ਨਾਮ	"	15	14	14	14	-	14	14	27	-	14	15	14	15	14
16. ਸੰਤੋ ਅਨਿਨ ਭਗਤਿ	"	16	15	15	15	9	15	15	28	-	15	-	15	16	15
17. ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਨ	"	17	16	16	16	-	-	-	30	-	-	16	24	1	16
18. ਭਗਤਿ ਐਸੀ ਸੁਨਹੁ	"	18	16	16	16	-	16	16	31	-	-	16	-	16	
19. ਅਬ ਕੁਛ ਮਰਮ	"	19	17	17	17	-	17	17	32	15	17	18	17	17	18
20. ਨਰਹਰਿ ਪ੍ਰਗਟਸਿ	"	20	18	18	18	-	18	18	33	-	15	19	18	18	19
21. ਤਯੂ ਤੁਮ ਕਾਰਨਿ	"	21	19	19	19	-	19	19	34	-	19	20	19	19	20

ਲੜੀ ਨੰ ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਯੂ.ਕੇ	ਓ	ਅ	ਏ	ਸਾ	ਹ	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਜ	ਟ	ਠ	ਤ
22 ਗੋਬਿੰਦ ਭੋਜਲ ਬਯਾਧਿ "	22	20	20	21	-	20	20	7	-	20	21	20	20	21	
23 ਕਹਾ ਸੂਤੇ ਮੁਗਧ "	23	21	21	22	-	21	21	35	11	21	22	21	21	22	
24 ਕਾਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਗ ਜੀਵਨ ਗੌੜੀ	24	23	23	24	11	22	22	36	-	22	24	22	23	24	
25 ਕੋਈ ਸੁਮਾਰਨ ਦੇਖੇ ਗੌੜੀ	25	25	26	27	12	28	23	2	-	23	25	26	26	27	
26 ਪਹਲੇ ਪਹੁੰਚੇ ਗੌੜੀ	26	26	27	29	13	29	24	3	-	24	26	28	27	28	
27 ਦੇਵਾ ਹੰਮ ਨ "	27	27	28	31	14	30	25	27	-	25	29	28	30	27	
28 ਯਾਰਮਾ ਏਕ ਤੂੰ "	29	28	30	30	15	30	27	6	-	27	29	31	30	31	
29 ਅਬ ਹਮ ਖੂਬ "	29	28	30	30	15	30	27	6	-	27	29	31	30	31	
30 ਕੇਸਵੇ ਵਿਕਟ ਮਾਯਾ ਆਸਾਵਾਰੀ	30	31	31	32	16	33	28	38	-	28	30	32	31	32	
31 ਬਰਜਿ ਹੋ ਬਰਜਿ "	31	-	32	40	17	34	29	39	-	29	31	33	32	33	
32 ਰਾਮਹਿ ਪੂਜਾ ਕਹਾ "	32	32	33	33	-	35	30	42	17	30	32	34	33	34	
33 ਤੁਝਾ ਚਰਨ ਅਬ "	33	33	34	34	-	36	31	43	2	31	33	35	34	35	
34 ਬੰਦੇ ਜਾਨਿ ਸਾਹਿਬ "	34	34	35	35	18	37	32	41	-	32	34	36	35	36	
35 ਸੁ ਕੁਛ ਬਿਚਾਰਯੋ "	35	-	36	36	-	38	33	44	-	33	35	37	36	37	
36 ਮਾਧੋ ਸੰਗਤਿ ਸਰਨਿ "	36	35	37	37	-	39	34	45	-	-	36	38	37	38	
37 ਮਾਧੋ ਅਬਿਦਿਆ ਹਿਤ "	37	36	38	38	-	39	35	46	-	34	37	39	38	39	
38 ਦੇਹ ਕਲਾਲੀ ਏਕ "	38	37	39	39	19	40	36	48	-	35	30	40	39	40	
39 ਐਸੀ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਸੋਰਠਿ	39	39	44	41	20	41	37	51	-	36	39	42	40	41	
40 ਪਾਰ ਗਯਾ ਚਾਹੈ "	40	40	41	42	-	42	38	52	14	37	40	43	41	42	
41 ਬਪੁਰੇ ਸਤਿ ਰੈਦਾਸ "	41	41	42	43	21	43	39	53	21	38	41	44	43	44	
42 ਇਹੋ ਅੰਦੇਸੇ ਸੋਚ "	42	42	43	44	22	44	40	54	-	39	42	55	44	43	
43 ਰਾਮ ਰਾਇ ਕਾ "	43	43	44	45	-	45	41	55	-	43	40	46	45	46	
44 ਰੇ ਮਨ ਮਾਛਲਾ "	44	-	45	-	-	46	42	53	-	-	44	47	46	47	
45 ਰੇ ਚਿਤ ਚੇਤਿ "	45	44	47	46	23	47	43	56	-	-	45	48	48	49	

ਲੜੀ ਨੰ ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਯੁ.ਕੇ	ਓ	ਅ	ੲ	ਸਾ	ਹ	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਜ	ਟ	ਠ	ਤ
46 ਰਬ ਕੇ ਚਤਰ	"	46	45	48	47	24	48	44	57	-	40	46	49	49	50
47 ਜੇ ਤੁਮੁ ਤੋਰੈ	"	47	46	49	48	25	49	45	58	-	41	47	50	50	51
48 ਕਿਹਿ ਬਿਧਿ	"	48	47	50	49	-	50	46	59	-	42	48	51	51	52
49 ਮਾਧਵੇ ਕਾ ਕਹਿਯੋ	"	49	49	52	-	-	51	47	61	-	43	49	52	53	54
50 ਤੁਮੁ ਦੇਵ ਕੰਵਲਪਤੀ	ਧਨਾਸਰੀ	50	51	72	52	26	71	61	75	7	57	50	75	55	56
51 ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੋਪਾਲ	"	51	56	73	57	27	72	62	76	-	58	51	76	56	57
52 ਕੋਨ ਭਗਤ ਬੈਰ	"	52	52	74	53	28	73	63	79	-	59	52	77	57	58
53 ਜਯੋਂ ਰਾਮ ਗੋਬਯਦ	"	53	53	75	54	-	-	64	77	-	-	53	-	58	59
54 ਮੈ ਕਾ ਜਾਨੂੰ	"	54	54	77	56	-	74	65	78	-	-	54	-	59	61
55 ਤ੍ਰਹਿ ਤ੍ਰਹਿ ਤ੍ਰਭਵਨ ਧਨਾਸਰੀ	"	55	38	78	50	-	75	66	40	-	61	55	-	60	62
56 ਜਨ ਕੂੰ ਤਾਰਿ	"	56	-	79	51	29	76	67	80	-	62	-	-	61	63
57 ਕਯਾ ਤੂੰ ਸੋਵੈ	ਬਿਲਾਵਲ	57	57	55	58	30	52	48	65	-	44	56	59	64	66
58 ਖਾਲਿਕ ਸਿਕਿਸਤਾ ਮੈ	"	58	60	56	59	31	53	49	66	-	45	57	60	65	67
59 ਜੋਮ ਸੈਹਿ ਬੇਦਨ	"	59	58	58	60	32	54	50	67	-	46	58	61	66	68
60 ਜੋਤਾਥੈ ਪਤਿਤ ਨਹੀ	"	60	59	57	61	-	55	51	70	-	47	59	62	67	69
61 ਐਸਾ ਧਯਾਨ ਧਰੁ	ਭੇਰੁ	61	61	60	20	33	60	52	71	13	49	60	56	69	71
62 ਅਬਿਗਤ ਨਾਥ	"	62	62	61	66	34	61	53	72	-	50	-	57	70	72
63 ਪਾਵਨ ਜਸ ਮਾਧੋ	ਟੋਡੀ	63	63	62	65	35	62	54	50	-	52	-	65	71	73
64 ਆਜ ਨਾ ਦੇਯਸ	ਗੁੰਡ	64	64	63	-	36	63	55	64	3	52	-	66	72	74
65 ਸਭ ਕੁਛ ਕਰਤ	ਜੈਤਸਰੀ	65	65	71	64	37	64	56	74	4	-	-	74	73	75
66 ਜਗ ਮੈਂ ਬੇਦ	ਸਾਰੰਗ	66	66	64	67	38	65	57	49	19	13	-	68	74	76
67 ਮਾਯਾ ਮੋਹਲਾ ਕਾਨਾ	ਕਨਠੋਂ	67	67	65	58	39	66	58	8	-	54	-	69	75	77
68 ਕਹਿ ਮਨ ਰਾਮ	ਕੇਦਾਰੋ	68	69	68	69	40	67	59	10	12	55	-	71	78	80
69 ਹਰਿ ਕੈ ਟਾਡੇ	"	69	70	70	70	41	68	60	69	-	-	-	-	60	62

ਲੜੀ ਨੰ. ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਯੂ. ਕੇ. ਓ. ਅ. ਦ. ਸਾ. ਹ. ਕ. ਖ. ਗ. ਘ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.
70 ਆਰਤੀ ਕਯਾ ਲੋਕਰਿ ਆਰਤੀ	70	- 80 - 42 - - 81 - - - 62 64
71 ਹੈ ਸਚ ਆਤਮ ਰਾਮਕਲੀ	22 22 23	- - 37 - - - 25 22 23
72 ਮਰਮ ਕੈਸੇ ਪਾਇਓ ਗੋੜੀ	24 25 26	- - - 1 - - - 27 25 26
73 ਪਾਂਡੇ ਹਰਿ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਗੋੜੀ	30	- - - 58 - - - - -
74 ਮਾਧੋ ਭਰਮ ਕੈਸੇ ਸੋਰਠਿ-	48 51 63	- - 60 9 - - 53 52 53
75 ਮਨ ਸੋਈ ਸਰੂਪ ਧਨਾਸਰੀ	50 53	- - - 62 - - - 54 54 55
76 ਅਹੋ ਦੇਵ ਤੇਰੀ	"	55 76 55 70 70 - - - - 60
77 ਚਲਿ ਚਲਿ ਮਨ ਰੇ ਕੇਦਾਰੇ-	68 66	- - - 9 - - - 70 76 78
78 ਜਿਨਿ ਥੋਥਾ ਰਾਖਿ ਸੋਰਠਿ-	46	- - - - - 55 47 48
79 ਪਾਂਡੇ ਕੈਸੀ ਪੂਜ ਸੋਰਠਿ-	54	- - - - 18- - - 42 43
80 ਨਹੀਂ ਬਿਸਰਾਮ ਲਹੋ ਬਿਲਾਬਲ	59 62	- 59 - 69 - - - 68 70
81 ਪ੍ਰੀਤ ਸੁਧਾਵਨ ਆਵ ਕੇਦਾਰੇ	67	- - 69 - 12 - - - 73 77 79
82 ਸੰਤ ਉਤਾਰੇ ਆਰਤੀ ਆਰਤੀ	81	- - - 68 82 - - - 78 63 65
83 ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਰਾਮਕਲੀ	-	- - - - 29 - - - -
84 ਭਾਈ ਰੇ ਸਹਜ ਆਸਾਵਰੀ	-	- - - - 47 - - - -
85 ਸੋ ਕਹਾ ਜਾਨੈ ਬਿਲਾਵਲ	-	- - - 56 - 68 - 48 - 64 - -
86 ਜਾ ਕੁਲਿ ਸਾਧ	"	- - - - - 1 - - - -
87 ਰੇ ਚਿਤ ਚਯੰਤਸਿ	"	- - - - - 20- - - -
88 ਦਰਸਨ ਦੀਜੈ ਰਾਮ ਕੇਦਾਰਾ	-	- - - - - - - 79 81
89 ਭੇਖ ਲੀਯੋ ਪੇ ਭੋਰੇ	-	- - - - - - - 58 - -
90 ਗੋਬਿੰਦ ਤੁਮਹਾਰੇ ਬਿਲਾਵਲ	-	- - - 57 - - - 63 - -
91 ਐਸੇ ਜਾਨਿ ਜਪੇ ਗੋਂਡ	-	- - - - - - 67 - -
92 ਨਾਵ ਤੁਮਹਾਰੇ ਆਰਤੀ ਧਨਾਸਰੀ	-	- - - - - - 79 - -
93 ਕਾ ਗਾਉ ਕਛੂ ਰਾਮਗਰੀ	-	- - - 24 - - - - -

ਲੜੀ ਨੰ ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਯੂ.ਕੇ. ਓ. ਅ. ਏ. ਸਾ. ਹ. ਕ. ਖ. ਗ. ਘ. ਜ. ਟ. ਠ. ਤ.
94 ਅਬ ਕਾ ਕਹਿ	"	- - - - - 25 - - - - -
95 ਜੈ ਤੂੰ ਗੋਪਾਲੈ	"	- - - - - 21 - - - - -
96 ਆਗੈ ਮੰਦਾ ਹੈਵ	"	- - - - - 26 - - - - -
97 ਸੰਤੋ ਕੁਲਪਖਿ ਭਗਤ	"	- - - - - 27 - - - - -
98 ਕਹਿ ਧੋ ਰੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਧਨਾਸਰੀ-	- - - - -	77 - - - - -

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦ ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ ਸੰਪਾਦਤ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ :-

ਲੜੀ ਨੰ: ਸ਼ਬਦ	ਰਾਗ	ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ
1. ਚੰਦ ਸੂਰ ਨਹੀਂ	ਭੈਰੋਂ	ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਰ ਬੀਕਾਨੇਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 23.
2. ਤ੍ਰਿਬਧ ਜੋਨੀ ਬਾਬ	"	ਸਿਟੀ ਪੈਲੇਸ ਜੈਪੁਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 1853.
3. ਸੇ ਸੰਗ ਦੂਰ	"	ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 21
4. ਰਾਮ ਧਨੀ ਤਾਂ	ਭਗਤਾ ਕਾ ਕਾਨੜਾ ਸਿੱਖ ਰੈਂਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,	ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 6537.
5. ਜਬ ਤੇਖਾ ਤਬ ਚਾਮੇ	"	-ਉਹੀ- ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 6315 ਪੱਤਰਾ ਨੰ 425.
6. ਸੁਨਿ ਗੁਰਦੇਵ ਬਿਨੋਤੀਆ, ਗਉੜੀ	"	-ਉਹੀ- ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 2308, ਪੰ. ਨੰ. 454-55
7. ਐਸੀ ਤੁਮ ਜਿਨ	ਆਸਵਰੀ	ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸਠਾਨ ਜੈਪੁਰ, ਗ੍ਰੰ. ਨੰ. 15941.
8. ਜੋ ਜਨ ਉਧੇ	"	-ਉਹੀ- ਗ੍ਰੰਥ ਨੰ. 14715.
9. ਐਸੀ ਜਾਨਿ ਜਪੇ ਰੇ	ਬਿਹਾਗਤਾ	ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਤੀਸਠਾਨ, ਜੈਪੁਰ, ਗ੍ਰੰ. ਨੰ 8.

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਤਕਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦੱਸ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਤਕਰੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਨੌਂ (9) ਸ਼ਬਦ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ 22 ਸ਼ਬਦ ਪਾਠਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਤਕਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਲ 98 ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਤ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ 98 ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਤ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਅਤੇ ਨੌਂ (9) ਸ਼ਬਦ ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਸੌ ਸੱਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਪਾਠਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ 22 ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚੋਂ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਚਾਸੀ (85) ਸ਼ਬਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਲੀ (40) ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮੇਤ $85+40 = 125$ (ਇਕ ਸੌ ਪੱਚੀ) ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ੍ਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਖੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਮੇਲਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਸਮੇਤ, ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 11 (ਗਿਆਰਾਂ) ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਤਤਸਾਰ

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਸਾਰਥਕ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ' ਬਾਰੇ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲੋਕ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਉੱਠੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਜਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰਾਂ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੌਕ ਉੱਤੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਨਤਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੇਸੀ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤ ਹੀਲੇ ਵਸੀਲੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਜਬਰ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਤ ਨਿਚੋੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰ ਢਾਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਜ਼ਜ਼ੀਆ ਨਾਂ ਦਾ ਟੈਕਸ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੌਲਨਾਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਟੜਵਾਦ ਦਾ

ਜਕੜਬੰਦ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਨਿਜੀ ਸੁਆਰਥ ਹਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰ ਅਤੇ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਦੀ ਖਾਈ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ । ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤ ਰੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਰਮ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ । ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ । ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਸੀ ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਰਾਜ ਧਰਮ ਸੀ । ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਢੰਗ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ । ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਰਮ ਨੇ ਲੈ ਲਈ । ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਨਿਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਲਾਣੇ ਵੱਢੀਖੋਰ ਹੋ ਗਏ । ਝੂਠ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ । ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟ ਗਿਆ । ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਤ੍ਰਾਹ ਤ੍ਰਾਹ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੂੜ ਪਾਮਾਰਾ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕੇ ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ । ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਸੰਭਵ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦਲਿਦਗੀ ਸਮਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤਿਅੰਤ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਸੀ । ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਇਹ ਟੁੱਟਿਆ ਥਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਖੰਡਿਤ ਸਮਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤਾਂ ਉਪ-ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ । ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ । ਉਹ ਉੱਚ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਾਤ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਜਾਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਮ ਨੂੰ ਚਨੌਤੀ ਦਿੱਤੀ । ਹਰ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਇਆ । ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਪਰਸਪਰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਬੈਠ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ।

ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਰਾਜ, ਖੰਡਿਤ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਰਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮੀ ਸੀ । ਬਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰਜ਼ਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ (ਹਉ ਬਨਜਾਰੇ ਰਾਮ ਕੋ ਗੁ. ਗੰ. ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਪੰਨਾ 346) ਖੱਟੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ।

ਮੱਧ ਕਾਲ ਅਫਗਾ ਤਫਰੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਹਿਤ ਰੋਸ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਦੈਕਰਣ ਦਸਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਰਾਵੜ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਨਮੀ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਣ ਚਮਕੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮ ਸਤਿ ਮੰਨਣ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਮਹਾਤਮ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਤਮ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਸਦਕਾ ਉਹ ਸੂਦਰ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਨੀਚ ਤੋਂ ਉੱਚ ਬਣੇ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੰਗ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਡਿਤ ਡੰਡਾਉਤ ਵੰਦਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ। (ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਪ੍ਰ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ਗੁ.ਗੁੰ. ਸਾ. ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਪੰਨਾ 1293) ਇਹ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਾਮਗਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਤੱਥ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਣੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘਟੀਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ

ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਲੱਭਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜਨਮ ਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਕਰਕੇ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਤਿੱਥ- ਸੰਮਤ, ਕਰਮਵਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ, 1433 ਬਿ.ਸ., ਇਕ ਹਾੜ ਅਤੇ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ, 1456 ਬਿ.ਸ. ਅਤੇ ਇਕ ਹਾੜ ਅਤੇ ਮਾਘੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ, 1471 ਬਿ.ਸ. ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ (ਰਵਿਵਾਰ) ਜਿਸ ਤੋਂ ਦਿਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਵਿਦਾਸ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦਰਾਸ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ 1433 ਬਿ.ਸ. (25 ਜਨਵਰੀ, 1377 ਈ.) ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਢੋਰ ਢੋਣ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ (ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਪੰਨਾ 1293) ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਦੀ ਨੋਂਦ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮੱਤ ਢਿੱਲੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਵਿਖੇ ਅਵਤਾਰਿਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਥਾਨ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ, ਪੜਦਾਦਾ, ਪੜਦਾਦੀ, ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ, ਪੜਦਾਦੀ, ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਾਰ, ਬਾਬਾ ਕਾਲੂ, ਮਾਈ ਲੱਖਪਤੀ, ਹਰਿਨੰਦ ਅਤੇ ਚਤਰ ਕੌਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸਬੰਧੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸਹਿਜ ਹੀ ਮਨਘੜਤ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਜੀਵਨੀ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਪੂਜ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ

‘ਰਘੂ’ (ਰਘੂਦਾਸ) ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਕਰਮਾਦੇਵੀ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੇ ਬਾਲ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸਾਖੀਆਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਕੁਝ ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਵਲੋਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਪਰਚਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਕ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਬਾਲੜੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ/ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਹੋਣਹਾਰ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਲ ਲਗਨ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਨੂਰੀ ਜੋਤਿ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਵੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਨੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਆਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਨੂੰ, ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੱਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਣਾ, ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਢੁੱਕਵੀਂ ਯਾਦਗਾਰ ਦਾ ਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕੋਣ ਸਨ ਵਾਲਾ ਤੱਥ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਮਾਨਵ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਨਵ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਾਨ ਦਾਸ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਨਸ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਡੇਰਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਸੰਤ ਮੰਡਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਗੂਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਚਰਨ ਪਰਸਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਮੋਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚਹੁ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਅਣਗਿਣਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਧੰਨ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ ਹਿਤੋਂ ਵਿਖੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਇਕ ਧਰਮ ਚਰਚੇ

ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੌ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਕਬੂਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵ ਬਘੇਲਾ, ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ (ਰਤਨ ਕੁੰਵਰੀ) ਪਰਮ ਭਗਤ ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਭਗਤ ਪੀਪਾ, ਪੰਨਾ, ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਕਮਾਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਸਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤੱਥ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਭੁੱਲੀ ਭਟਕੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਰਟਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚਿਤੌੜ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਾਡੋਗੜ੍ਹ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਗਾਗਰੋਨਗੜ੍ਹ, ਦੁਆਰਕਾਪੁਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਦੇ ਤਿੱਥ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ, 1575 ਬਿ.ਸੰ. ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਢੇਰ ਸਮਾਂ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੋ ਮਤਾਂ, ਚੇਤ ਵਦੀ ਚਤੁਰਦਸੀ ਦਿਨ ਬੁਧਵਾਰ, 1579 ਬਿ.ਸੰ. ਅਤੇ ਚੇਤ ਵਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ ਚਤੁਰਦਸੀ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਜੀਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਸਹਿਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਚੇਤ ਵਦੀ ਚਤੁਰਦਸੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ 1584 ਬਿ.ਸੰ. ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ, 151 ਸਾਲ 2 ਮਹੀਨੇ 18 ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਚਿਤੌੜ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇੱਕ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਸਨ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਪਾਲ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਕ ਚਬੂਤਰਾ, ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਧੀ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮ ਕਾਡਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਵਾਉਣ ਲਈ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪ ਗਏ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਇਕ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਵਿਖੇ ਲਹਿਰ ਤਾਰਾ ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਨਿਮਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਬਾਬਾ ਡੀਹ ਦੇ ਪੂਜਾ ਸਥਲ, ਚਬੂਤਰੇ, ਗੋਪਾਲ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਸਮਾਧੀ ਸਥਲ, ਸੀਰਗੋਵਰਧਨਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਘਾਟ ਉਤੇ ਬਣਿਆ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮੰਦਿਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਚਿਤੌੜ ਵਿਖੇ ਬਣੀ ਰਵਿਦਾਸ ਛਤਰੀ ਅਤੇ ਪਦ ਪਾਦਿਕਾ, ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਬਣੇ ਰਵਿਦਾਸ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਕੁਟੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਸਿਮੂਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਪਦ ਛੇਦ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀਣੀ, ਅਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਦਿਗ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 1693 ਬਿ.ਸ਼. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1921 ਬਿ.ਸ਼. ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਭਿੰਨ ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸ਼੍ਰੋਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਦਿਗ਼ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਭੇਦ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੁਆਰਥ ਧਰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪੋਥੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਨਿਜੀ ਸੁਆਰਥ ਹਿਤ ਪਾਖੰਡੀ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਕੇ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਯੂ.ਕੇ. ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਿਤੀਬੱਧ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਲਿਪੀਕਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋ ਪਾਠ ਭੇਦ ਰੂਪ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਮੇਲਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਜਿਵੇਂ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤਰ' ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਦੇਣ

ਲਈ ਉਕਤ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਲ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮੇਤ) ਦਾ ਜੋੜ '125' ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਚਰਿਤ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਕ ਸਾਖੀ ਸਮੇਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਗਿਆਰਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲਿਪੀਬੱਧ ਅਤੇ ਮਿਤੀਬੱਧ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਮਿਤੀਬੱਧ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਇੰਝ ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਅਰਜਨ ਦੇਵ (ਗੁਰੂ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, (ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ)

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987.

ਅਸ਼ੋਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ)

ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1963.

ਅਲਬੀਰੂਨੀ, ਅਬੂਰੈਹਾਨ ਮਹੁਮਦ
ਇਬਨ ਅਹਮਦ, ਆਹੂਜਾ, ਯੋਗ
ਧਿਆਨ(ਡਾ.) (ਅਨੁ.)

ਅਲਹਿੰਦ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969

ਅਨਤੋਨੋਵਾ ਕ, ਲੋਨਗਾਰਦ ਗ,
ਕੋਤੋਵਸਕੀ ਗ, ਮਨਚੰਦਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ
ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਗਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਸਕੋ, 1983.

ਅਨੰਦ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ (ਗਿ:)

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ-ਮਿਤੀਹੀਨ ।

ਅਮੋਲ ਸ.ਸ. (ਸ.)

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਰਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1988.

ਅਕਾਲੀ, ਕੌਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1986.

ਆਸਾ ਰਾਮ, ਨਾਗਰਾ, ਕਰਤਾਰ
ਸਿੰਘ

ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸੰਨਜ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਅੰਬਾਲਾ, ਸ਼ਹਿਰ, 1983.

ਆਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ
(ਆਚਾਰੀਆ)

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1986.

ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ (ਅਨੁ.)

ਦਿੱਲੀ, 1986.

ਐਫ ਮੈਕਸਮੂਲਰ (ਪ੍ਰੋ.)

ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1977.

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ. (ਅਨੁ.)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ(ਸ੍ਰੀ)
ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਟੀਕਾਕਾਰ)

ਅਸਲੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ।

ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ (ਸੁਆਮੀ)

ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ

ਭਾਈ ਬਾਲਾ

ਸਪਰਾ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ)

ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਮਨਾ ਦਾਸ
ਉਰਫ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ)

ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਪਰਮ ਪਰਸ (ਮਹੰਤ)

”

ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ
ਉਰਫ ਹਰਿਦਾਸ ਜੀ (ਮਹੰਤ)

ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ, ਪਰਮ ਪਰਸ

ਸਚਦੇਵ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸ.)

ਸਹਿਗਲ, ਮਨਮੋਹਨ (ਡਾ.)

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)

ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨਾਕਰ
ਟ੍ਰਸਟ ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ ਡਾਕਖਾਨਾ, ਮਹਿਲਾਵਾਲੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)
ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਸ੍ਰੀ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ
ਐਂਡ ਕੋ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਤੀਹੀਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਆਪ,
ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੱਖ ਬਸਤੀ ਅਬਦੁਲਾਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ,
ਮਿਤੀਹੀਨ।

ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸ਼, ਖੁਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸ੍ਰੀ
ਰਵਿਦਾਸਪੁਰਾ ਘਵੱਦੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1932 (ਭੂਮਿਕਾ)

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰ, ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ
ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ, ਵਾਰ, 1933

ਸਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਬ, ਮਹੰਤ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਜੀ
ਕੋਮ ਸਤਿ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸਪੁਰਾ, ਘਵੱਦੀ
(ਲੁਧਿਆਣਾ) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1934

ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ, ਖੁਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ
ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ।

ਸਤ ਸਰੂਪ ਦੀ ਕਥਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਆਪ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ
ਰਵਿਦਾਸਪੁਰਾ, ਘਵੱਦੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਮਿਤੀਹੀਨ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਸਿੱਖ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ,
1976.

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ,
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1987.

ਸਟੀਕ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ
ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ-1979.

ਸਟੀਕ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ, ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ ਬਾਜ਼ਾਰ
ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1980.

ਸਟੀਕ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ, ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, -ਉਹੀ- ਤੀਜੀ ਵਾਰ,
1980.

- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਸਟੀਕ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ, ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਵਾਂ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1981.
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, -ਉਹੀ- ਪੰਜਾਵੀਂ ਵਾਰ, 1981.
- ਸਾਬਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1984.
- ਸ਼ਾਨ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1984.
- ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਜਲੰਧਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1983.
- ਸਿੰਗਲ ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, (ਸੰ) ਦਲਿਤ ਵੈਲਫੇਅਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਵਲਵਰਹਾਪਟਨ (ਯੂ.ਕੇ.) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1985.
- ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਸੰ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ, ਪੰ.ਯੂ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.
- ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਜਸ-ਕੀਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) ਆਸਥਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਕੋਦਰ, 1989.
- ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ ਨੰ: 47 ਪਹਾੜ ਗੰਜ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1989.
- ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਭਗਤਿਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ, ਜੱਥੇਦਾਰ "ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ" ਧਾਂਦਰਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1956 (ਭੂਮਿਕਾ)
- ਹੀਰਾ ਦਾਸ (ਸੰਤ) ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਪ, ਸ : ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਮੈਨੇਜਰ, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1912 ਈ.
- ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1971
- ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰ.ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1969.
- ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਨਾਭਾ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਗਤ ਮਾਲ ਔਰ ਭਗਤਿ ਪ੍ਰੇਮਾਕਰਿ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1986.

- ਕੋਹਲੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ.ਯੂ. ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1973.
- ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲਾਂ ਸਟੀਕ (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਗਿਆਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਾਲ 1970.
- ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਜਥੇਦਾਰ) ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਥ੍ਰਦਰਜ਼, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981.
- ਗਿਆਨੀ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਗੁਪਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਟੈਕਸਟ-ਬੁੱਕ, ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974.
- ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1976 (ਭੂਮਿਕਾ)
- ਗੁਰੀਏ, ਜੀ.ਐਸ (ਪ੍ਰੋ.) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲ, ਸੋਢੀ, ਐਨ.ਐਸ. (ਅਨੁ) ਵਿਉਂਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1977.
- ਗੁਪਤਾ, ਕੇ.ਸੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1980.
- ਜੋਤਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਗਿ.) ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੱਤ ਦਰਪਨ (ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1974.
- ਜੋਸ਼ੀ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਪੰ.ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1980.
- ਜੌਹੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1984.
- ਜੱਖੂ, ਪੂਰਨ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ) ਅਸਲੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।

- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1963.
- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963.
- ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਆਰ. ਐਮ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੇ ਵਿਕਰੀ, ਵਿਭਾਗ, ਸੇਠੀ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1977.
- ਦਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਆਚਾਰਯ) ਕਬੀਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸੂਰੀ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.) 1982 (ਆਦਿ ਕਥਨ)
- ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਾਧਨ ਮੈ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰ.ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1984.
- ਦੇਸ਼ ਮੁਖ, ਮਾਧਵ ਗੋਪਾਲ (ਸ੍ਰੀ) ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.) ਨਾਮਦੇਵ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1983.
- ਦੇਵਿੰਦਰ ਦੀਪ (ਮਿਸਜ਼) (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1983.
- ਨਰੋਤਮ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਨਿਰਭੈ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਸ੍ਰੀ ਸੈਣ ਜੀਵਨ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ) ਭਗਤ ਸੈਣਿ ਸਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 1982.
- ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਚੌਥੀ ਛਾਪ, 1981.
- ਨਾਮਧਾਰੀਆ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੀ, ਸ੍ਰ. ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਮੈਨੇਜਰ, ਗਿਰਿਆਨੀ (ਸੰਤ) ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1927 ਈ.
- ਨਾਭਾ, ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ (ਗਿ.) ਇਹ ਜਨਮ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1988.
- ਪਰਵਾਨਾ ਲੇਖ ਰਾਜ (ਡਾ.) ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1986.
- ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1973.

- ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ (ਸ੍ਰੀ) ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਟਕ, ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ 'ਜਸਪਾਲ' ਐਡੀਟਰ ਰਵਿਦਾਸ ਪੱਤ੍ਰਕਾ, ਜਲੰਧਰ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1973.
- ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਆਦਮਪੁਰ, ਦੁਆਬਾ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1982.
- ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਐਟਲਸ - ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਫਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਸਕਰਣ 1976.
- ਬਾਲੀ, ਲਾਹੌਰੀ ਰਾਮ (ਸ੍ਰੀ) ਬਾਗੀ ਰਹਿਬਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਅੰਬੇਦਕਰ ਭਵਨ, ਜਲੰਧਰ, 1985.
- ਬਾਹੜਵਾਲ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ (ਕਵੀ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਿਸ਼ਨ, ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸੌਂਕੀ, ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ ਭਾਣੌਕੀ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1983.
- ਭਾਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1970.
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਮਨਦੀਪ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਸੰਸਕਰਣ, 1980.
- ਮੰਨਸੂਰ, ਆਰ.ਡੀ.ਨਰ (ਡਾ.) ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੋਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਭੀਮ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਮਜ਼ਮਦਾਰ, ਡੀ.ਐਨ. (ਪ੍ਰੋ.) ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1975.
- ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.) ਤਿੰਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਭਾਗ-2 (ਸੰ: + ਅਨੁ.) ਅੰਗਰਿਸ਼ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਮਹੱਲਾ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਜਲੰਧਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1987.
- ਮਹਿਤਾ ਹਰਸ਼ (ਡਾ.) (ਅਨੁ) ਵਰਮਾ, ਤਿਲਕ (ਡਾ.) ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1988.
- ਮਹਿਬੂਬ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਦਮਾਵਤ, ਜਾਇਸੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਾਲ 1986.
- ਵਿਲਖੂ, ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਟੀਕ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ, 1984.
- ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) (ਡਾ.)

- ਵੈਦ, ਚੰਨਾਂ ਰਾਮ (ਸੰਤ) ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਮਸਤ ਪਿਆਲਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਆਪ, ਪਿੰਡ ਹੀਮਾਂ (ਜਲੰਧਰ) ਮਿਤੀਗੀਨ ।
- ਰਤਨ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਨ, ਰਤਨ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1980.
- ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ
- ਅਮੋਲ, ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਸ.) ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ, 1968.
- ਡਾਇਰੈਕਟਰ
- ਜਾਗਰਤੀ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ) ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ । ਫਰਵਰੀ, 1977
- ਉਹੀ -
- ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ । 1971.
- ਉਹੀ -
- ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ । ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ, 1977.
- ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰ) ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ. ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ 1985.
- ਬਾਹਲਵੀ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨਾਮ ਤੇਰੇ ਆਰਤੀ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ) ਸਾਡੀ ਆਵਾਜ਼, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1984.
- ਭਾਟੀਆ, ਮਿਸਰਦੀਪ (ਸੰ) ਆਦਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮਿਸ਼ਨ (ਰਜਿ) ਜਲੰਧਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1987. -ਉਹੀ- ਅਗਸਤ-1987.
- ਯੋਜਨਾ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਕ)
- ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਹਾਊਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਮਾਰਚ-1988.

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

- ਅਜਾਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਆਚਾਰੀਆ) ਰਵਿਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਸਥਾਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973.
- ਉਹੀ-
- ਯੁਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਜਲੰਧਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1983.
- ਐਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਵਿ ਰੈਦਾਸ : ਮੁਲਾਂਕਨ ਔਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੁਖਰਾਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਖਤੋਲੀ, 1983

- ਅੰਬੇਡਕਰ, ਭੀਮ ਰਾਓ (ਡਾ.) ਸੂਦਰੋਂ ਕੀ ਖੋਜ, ਬਹੁ-ਜਨ ਕਲਯਾਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ, ਪੰਜਵੀਂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਅਨੁ.) ਛਾਪ, 1982.
- ਇੰਦ੍ਰਾਜ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਸੂਚਨਾ ਔਰ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰਾਲਯ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1986.
- ਉਪਾਧਿਆਇ ਨਾਗੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਨਾਥ ਔਰ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ, ਕਾਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1965.
- ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੈਕਟਰੀ, ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਸਤਿਸੰਗ ਬਿਆਸ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1983.
- ਗੁਪਤ, ਗਣਪਤਿ ਚੰਦ੍ਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਰਤੋਂਦੂ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1965.
- ਗੰਗਾ ਸਰਣ (ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ) ਬੀਜਕ (ਕਬੀਰ ਚੌਰਾ ਪਾਠ) (ਸੰ) ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰ, ਕਬੀਰ ਚੌਰਾ ਮਠ ਵਾਰਾਣਸੀ, 1982.
- ਚੜ੍ਹਵੇਦੀ ਪਰਸੂ ਰਾਮ (ਆਚਾਰੀਆ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਬ੍ਰੀਹਤ ਇਤਿਹਾਸ (ਸੰ) (ਭਾਗ ਚੌਥਾ) ਭਕਿਤ ਕਾਲ, ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1968.
- ਉਹੀ- ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ, ਲੀਡਰ ਪ੍ਰੈਸ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1972.
- ਉਹੀ- ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ, ਰਾਜਪਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਗੇਟ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1975.
- ਉਹੀ- ਸੰਤ ਕਾਵਯ, ਕਿਤਾਬ ਮਹਲ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਚੌਥਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1981.
- ਉਹੀ- ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਕੀ ਪਦਾਵਲੀ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸਤਾਰਵੀਂ ਵਾਰ, 1983.
- ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਹੂ (ਸੰਤ) ਅਬ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਣੀ-ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਡ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਆਪ ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ, ਅਸਾਰਾ (ਮੇਰਠ) ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1975.
- ਉਹੀ- ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਤਮਯ (ਸੰ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮ, ਅਸਾਰਾ, ਮੇਰਠ, 1978
- ਉਹੀ- ਜਪਨਜੋਗ-ਜਪ, ਸੰਤ ਸ੍ਰੀ ਜਗਬੀਰ ਆਸ਼ਰਮ ਅਸਾਰਾ (ਮੇਰਠ) 1984
- ਜਿਗਿਆਸੂ, ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਪ੍ਰਵਰ ਰੈਦਾਸ ਸਾਹਬ (ਪੁਰਵਾਰਧ ਇਬ ਉਤਰਾਧ) ਬਹੁਜਨ ਕਲਿਆਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1984.

- ਜੀਤ ਬਹਾਦਰ, ਬਦਲ ਉਰਫ
ਸਾਧੂ ਜਿਤਊ (ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ)
ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਬੂ ਰਾਮ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ-ਸਤਸੰਤ ਸਾਗਰ, ਬਹੁਜਨ ਕਲਯਾਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਲਖਨਊ ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1975.
- ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪਰੋਕਸ ਸਤਾ ਕਾ ਸਰੂਪ, ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁਸਤਕ
ਸਦਨ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਸੰਸਕਰਣ, 1968.
- ਠਾਕੁਰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੱਤ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਕ੍ਰਤਿਤਵ ਔਰ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾ
ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975.
- ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਗੋਬਿੰਦ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਮ੍ਰਤੀਓਂ ਕਾ ਅਧਿਐਨ, ਹਿੰਦੀ ਸਮਿਤੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, 1965.
- ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ
ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਤ੍ਵਮੀ ਸਾਹਿਤਯ ਨਿਕੇਤਨ, ਕਾਨਪੁਰ, 1961.
- ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਆਚਾਰੀਆ) ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਖੰਡ-10 (ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਪਾਦਕ) ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ
ਸਭਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1968.
- -ਉਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਏ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਪਾਦਕ) ਕਾਸ਼ੀ
ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1955.
- ਉਰੀ- ਮਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ, ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮ
ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਚੌਥਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1970.
- ਉਰੀ- ਮਧਕਾਲੀਨ ਬੋਧ ਕਾ ਸਰੂਪ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰ.ਯੂ.
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1970.
- ਉਰੀ- ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਈ ਦਿੱਲੀ,
ਸੰਸਕਰਣ, 1979.
- ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਬੀਰ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮ. ਨਈ ਦਿੱਲੀ, ਸੰਸਕਰਣ
(ਆਚਾਰੀਆ) 1980.
- ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਯਣ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, ਸੰਸਕਰਣ,
1963.
- ਨਗੇਂਦ੍ਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਸੰ) ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸਿੰਗ,
ਹਾਊਸ ਨਈ ਦਿੱਲੀ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1976.
- ਉਰੀ- ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਨਈ
ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1981.
- ਨਾਹਟਾ, ਅਗਰ ਚੰਦ (ਸ੍ਰੀ) ਭਕਤ ਮਾਲ (ਚਤੁਰਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ) (ਸੰ) ਰਾਜਸਥਾਨ
ਪ੍ਰਾਚਯ ਵਿਦਿਯ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਜੋਧਪੁਰ, 1965.
- ਪਦਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਕਵੀ, ਨਵਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਜਵਾਹਰ ਨਗਰ ਜਲੰਧਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1977.

- ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਮਾਚਵੇ
ਪਾਂਡੇ, ਰਾਜਬਲੀ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ, ਸਾਹਿਤਯ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1984.
ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਬਹਤ ਇਤਿਹਾਸ (ਸੰ) (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)
ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ ਕਾਸ਼ੀ, 1941.
- ਪਾਂਡੇ, ਸੰਗਲ ਲਾਲ (ਪ੍ਰ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇੰਦਰ ਕਰ ਤੇਤਵ, ਸਾਹਿਤਬਾਣੀ
ਗੋਸਾਈ ਟੋਲਾ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1970.
- ਬਖਸ਼ੀ ਦਾਸ (ਸ੍ਰੀ) ਅਸਲੀ ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਸ਼ਿਯਾਮ ਲਾਲ, ਹੀਰਾ ਲਾਲ,
ਸ਼ਿਯਾਮ ਕਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਮਥੁਰਾ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਬੜਬਵਾਲ, ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਅਵਧ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ
ਹਾਊਸ, ਲਖਨਊ, 1968.
- ਭਨੋਤ, ਸਰਨ ਦਾਸ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ ਵਚਨ ਸੁਧਾ, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਹਰਿਆਣਾ,
1981. ਭਕਤ-ਮਾਲ, ਸੁਆਮੀ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸ ਜੀ ਤਕਿਤ
ਰਸਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ, ਠਾਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਐਂਡ ਸੰਨਜ, ਬੁੱਕ ਸੇਲਰ,
ਵਾਰਾਨਸੀ ।
- ਭਾਰਤੀ, ਕੰਵਲ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਬਹੁਜਨ ਕਲਿਯਾਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਖਨਊ, ਪਹਿਲੀ
ਵਾਰ, 1985.
- ਮਜੂਮਦਾਰ, ਮਧੂਸੂਦਨ (ਸ੍ਰੀ) ਭਕਤ ਰੂਈਦਾਸ (ਅਨੁਵਾਦ) ਦੇਵ ਸਾਹਿਤਯ ਕੁਟੀਰ, ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮ
ਕਲਕੱਤਾ 1915.
- ਮਜੀਠਿਆ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਰੂਪ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ,
1962.
- ਮਹਾਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ (ਬਾਬੂ) ਰਵਿਦਾਸ ਰਾਮਾਇਣ, ਸ੍ਰੀ ਲੋਕਨਾਥ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਕਲਕੱਤਾ,
ਅੱਠਵੀ ਵਾਰ, 1984.
- ਮੈਨੀ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨਵਜੋਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ,
ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1966.
- ਉਹੀ
ਮੀਰਾ ਰੈਦਾਸ, ਸਾਹਿਤਯ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1979.
- ਮੀਰਾ ਬਾਣੀ ਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ) ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ
ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1983.
- ਮੋਤੀ ਚੰਦ੍ਰ (ਡਾ.) ਕਾਸ਼ੀ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਤਨਾਕਰ, ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮ. ਬੰਬਈ,
1962.
- ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹੁ (ਡਾ.) ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ, ਕ੍ਰਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਅੰਰ ਵਿਚਾਰ, ਅੱਖਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮ. ਦਰਿਆ ਗੰਜ, ਦਿੱਲੀ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1972.

- ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਸੁਆਮੀ)
ਪਾਂਡੇ ਵਿਰੋਧ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਨਵਭਾਰਤ ਪ੍ਰੈਸ ਲਖਨਊ, 1955.
- ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਮ ਨਾਰਾਯਣ ਲਾਲ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 1954.
- ਵਰਮਾ, ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਗਿਆਨ ਮੰਡਲ, ਲਿਮਿ. ਵਾਰਾਨਸੀ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1963.
- ਵਿਯੋਗੀ ਹਰਿ (ਸ੍ਰੀ) ਸੰਤ ਸੁਧਾ-ਸਾਰ (ਸ੍ਰੀ.) ਮਾਰਤੰਡੇ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਮੰਤਰੀ, ਸ਼ਸਤਾ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਡਲ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1957.
- ਰਤਨ ਚੰਦ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਵਿਸ਼ਵੇਸਰਾਨੰਦ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ੋਧ ਸੰਸਥਾਨ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, 1968.
- ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ (ਡਾ.) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਜਪਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1966
- ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਤ-ਸਾਹਿਤਯ ਪੁਨਰਮੁਲਾਂਕਨ, ਆਰਯ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, ਨਈ ਦਿੱਲੀ, ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1973.
- ਰਾਯ, ਚੰਦ੍ਰ ਚੰਦ (ਡਾ.) ਕਬੀਰ ਔਰ ਰੈਦਾਸ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਸੋਹਾਰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮੁੰਸੀਪੁਰਾ, ਮਊਨਾਬ ਭੰਜਨ ਆਜਮਗੜ੍ਹ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1978.
- ਰਵਿਦਾਸ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਬਾਨੀ (ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸਾਹਿਤ) ਬੇਲਵੀਡਿਅਰ ਪ੍ਰਿਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਨੌਵੀ ਵਾਰ, 1980.
- ਰੂਪ ਕਲਾ, ਸੀਤਾਰਾਮ ਸਰਨ ਭਕਤਿ ਮਾਲ ਭਕਿਤ ਸੁਧਾਸਵਾਦ, ਤੇਜ ਕੁਮਾਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, ਪ੍ਰਾ.ਲਿਮ. ਲਖਨਊ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1977.
- ਸਰੀਨ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਨੀਚ ਤੇ ਉਚ ਕੀਓ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ (ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਤਥਾ ਬਾਣੀ) ਐਸ.ਚੰਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਲਿਮ. ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ ।
- ਸਤ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿਖ, ਧਰਮ ਪਰਸ (ਮਹੰਤ) ਪ੍ਰੇਮ ਭਕਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਆਪ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸਪੁਰਾ ਘਵੱਦੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1933 (ਭੂਮਿਕਾ)
- ਸ਼ਰਮਾ, ਮੁੰਸੀ ਰਾਮ (ਡਾ.) ਭਕਿਤ ਕਾ ਵਿਕਾਸ, ਚੌਖੰਡਾ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 1958
- ਸ਼ਰਮਾ, ਬੀ.ਪੀ. (ਡਾ.) ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਸਥਾਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972 (ਭੂਮਿਕਾ)
- ” ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਸਥਾਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1978.
- ” ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ/ਪੀਪਾ ਬਾਣੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1978 (ਭੂਮਿਕਾ)

- ” ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕੀ ਭਕਿਤ ਸਾਧਨਾ, ਮਾਲਤੀ ਕੋਸ਼ਿਕ, ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1980.
- ” ਭਕਤ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਸੰ.) ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਣ, 1982.
- ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰਗਦੱਤ, ਵਿਚਿਤ੍ਰ (ਸ੍ਰੀ) ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ-ਰਾਮਾਇਣ ਸ੍ਰੀ ਗੋਪਾਲ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਮਥੁਰਾ ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1980.
- ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਹੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਆਰਤੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਾਰਕ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਿਰ ਰਾਜਘਾਟ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 1988.
- ” ਹੈਦਾਸ ਗਾਥਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਾਰਕ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮੰਦਰ ਗੁਰੂ ਵਾਰਾਨਸੀ, 1988.
- ਸ਼ਾਡਿਲਯ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.) ਮਹਾ ਮਾਨਵ ਹੈਦਾਸ, ਮੰਗਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਰਾਮਕਿਸ਼ਣ ਪਰਮ, ਨਈ ਦਿੱਲੀ-2.
- ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੇਠੀ (ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ) ਮੀਰਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਵਾਨੀ, ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਸਤਿਸੰਗ ਬਿਆਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 1981.
- ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) ਸਰਬਾਂਗੀ, ਟੈਕਣ ਪ੍ਰਤੀ, ਚੇਅਰਮੈਨ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।
- ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ, ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਯਣ (ਸ੍ਰੀ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤਥਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰ ਉਸਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਹਿੰਦੀ ਪਰੀਸ਼ਦ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਯ ਲਯ, ਪ੍ਰਯਾਸ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, 1957.
- ਗਿਰਧਾਰੀ, ਪੀਪਾ ਪੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਪੀਪਾ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ਪਰਿਚਏਂ ਔਰ ਵਾਣੀ, ਗਿਰਧਾਰੀ, ਪੀਪਾ ਪੰਥੀ ਦਰਜੀ, ਰਾਜ ਸਿਯਾਮ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਕਟ ਤਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਜੇਧਪੁਰ, ਮਿਤੀਹਾਨ ।
- ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ (ਡਾ.) ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ (ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ-1970.
- ਸ਼ੁਕਲ, ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ (ਆਚਾਰਯ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਕਾਸ਼ੀ, 20ਵੀਂ ਛਾਪ, 1983.
- ਸੰਤ ਬਾਨੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਬੇਲਵੀਡਿਯਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, 1982.
- ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ
- ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਰਵਿਦਾਸ (ਸੰ) ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਾਰਕ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਵਾਰਾਨਸੀ, ਫਰਵਰੀ-1986. ਕਲਯਾਣ, (ਸੰਤ ਅੰਕ) ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ।

ਪੋਦਾਰ, ਹਨੂਮਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ

ਕਲਯਾਣ (ਭਕਤ ਚਰਿਤਾਂਕ) (ਸੰ) ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜਨਮ ਸੇਵਾ
ਸੰਸਥਾਨ ਕਟਰਾ, ਕੇਸਵਦੇਵ, ਮਥੁਰਾ, 1987.

ਰਜਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਸੋਰਭ (ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, ਮਈ ਜੂਨ, 1977.

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਿਊਨ ਸਾਲ 11 ਅੰਕ 288 ਮਿਤੀ 2 ਜੂਨ, 1989. (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ)
” ਮਿਤੀ 24.4.89 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

English Books

- Ambedkar B.R. (Dr.) *Castes in India*, Bhim Patrika, Publications Jalandhar, 1977.
- Briggs W.G. (Mr.) *The Chamars*, Association Press 5 Rasal Street Calcutta, 1920.
- Cunningham Alexander *Book of Indian Eras with Tables for calculating Indian date*, Oriental Publishers Delhi, 1st Indian Print, 1971.
- Darshan Singh (Prof.) (Editor) *Glimpse of Indian History*, Punjab Prakashan, Jalandhar, 1978.
- Darshan Singh (Prof.) *Sant Ravidas and His Times*, Kaliyani Publishers Ludhiana, 1977.
- Darshan Singh (Prof.) *A Study of Bhakat Ravidasa*, Punjabi Uni. Patiala, First Edition, 1981.
- Farquhar, J.N. (Dr.) *An out Line of the Religious Literature of Indian* Moti Lal Banarsi Dass, Delhi, 1967.
- Ishwari Prasad (Dr.) *History of Mediaeval India* (From 647 A.D. to the Mughal conquest) The Indian Press Ltd. Allahabad Fourth Edition, 1940.
- Lane Poole Stanlay *Mediaeval India under Mohammadan Rule* (A.D. 712-1764) Sushil Gupta Calcutta, 1951.
- Macauliffe, M.A. (Prof.) *The Sikh Religion*, Vol. VI S.Chand & Co. New Delhi, 1st Indian impression, 1963.
- McLeod W.H. *Guru Nanak and the Sikh Religion*, Clarendon Press Oxford, 1968.
- Maxmuller F. (Prof.) *Sacred Book of East, The Law of Manu*, Moti Lal Banarshi Dass, Delhi, 25th edition, 1964.
- Mohan Singh (Dr.) *A History of Punjabi Literature* (1100-1932) Bharat Prakashan Jalandhar IIIrd edi. 1971.
- Munshi K.M. (Sh.) *Gujrat and Its Literature*, Bharatya Vidya Bhawan, Bombay IIIrd edition, 1967.
- Pillai L.D. Swami Kannu *An Indian Ephemeris* A.D. 700 to A.D. 1799, The superintendent, Govt. Press, Madras, 1922.
- Upadhyaya K.N. *Guru Ravidas Life and Teaching*, Radha Swami Satsang Ghar Beas-1982.

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ

9619 - ਪੰ. ਥੀ. 1219